ГЛАВА ПЪРВА

БЪЛГАРИТЕ ОТ ИЗТОЧНА ЕВРОПА ЗА РУСКИЯ НАРОД, ДЪРЖАВА И КУЛТУРА

Дунавските българи или само българите от Първото Българско Царство се характеризират със собствено-специфично народностно название, етноним с някои лексико-граматични варианти или малко на брой синоними при отделни народи от областта на Източна Европа, а така също и с конкретно-определен историко-етнически произход и принадлежност, непосредствено свързан с който е и техният расово-антропологичен тип.

Специално произходът на дунавските българи е краен резултат от тяхната миграция към Балканите от Кавказ след разпадането на тукашната им държава Стара Велика България и се откроява достатъчно изчерпателно-ярко не само на фона на последните дни и погребенията на хан Кубрат и хан Аспарух, но и на някои световно значимо-съществени и даже знаменателни събития от тяхната кавказска история. Централно място сред тези знаменателни събития заема спасяването от българите на похитения от персите Кръст Господен. Всички тези събития са достатъчно подробно-недвусмислено осветлени и документирани от историческите извори.

Обществено-политическото и културно-просветното влияние и приноси на българите за руския народ, държава и култура започват още от дунавските българи от Първото Българско Царство, а се продължават, разгръщат и приключват последователно-непрекъснато, но все пак разновременно-разноместно от северните, южните и волжските българи в Източна Европа.

Дунавските българи от Първото Българско Царство

Отдавна вече възприетият, утвърден и най-широко разпространен термин наименование за дунавските българи в българската научна и научно-популярна литература е преди повече от век научно подбраният, съставен и наложен етноним *прабългари,* а в рускоезичната – *булгары*. Напоследък обаче вече все по-често и по-нашироко, предимно в Русия и тюркските републики от бившия Съветски Съюз, особено когато се пише на руски език, се прибягва и до формата *болгары*. Напълно самостоятелно-независимо от всичко това, и нашето лично научно предпочитание е на страната на фонетичния вариант *болгари.*

Основната и главна причина за това предпочитание се крие най-

напред във факта, че към края на славянизацията си през IX-X в. дунавските българи или прабългарите имат и използват за свое самоназвание единствено и само етнонима *болгар*. Наред с това сред теоретически и практически неизброимите и неизчерпаеми само като количество фонетико-семантични и морфологични форми и варианти на етнонима *болгар,* тъкмо и единствено тази форма е неговият първично-изходен вариант. Това същевременно ще рече и означава, че именно и единствено той най-пряко-непосредствено се свързва и съотнася и със своя апелатив, и със своя етимон.

Името *болгар* на прабългарите го дават най-вероятно усуните скито-сармати от източноиранския клон на иранските племена и народи, които са техните най-близки съседи през първата половина на II хил. пр.н.е. в прародината им Минусинската Котловина. Тук и по това време в източноиранския език на усуните има прил. **bolq* "горен; висок, голям", развило се впоследствие и преминало в омонимичното му същ. **bolq* "планина".

В Минусинската Котловина племето на усуните обитава нейна равнинна част, а българското племе или род – нейна полупланинска или планинска част. Поради това именно този различително-отъждествяващ семантичен признак става и номинативен белег основа първоначално на двусъставно наименование под формата примерно на субстантивно-субстантивно словосъчетание с постпозиция на определението и специфично иранската съединителна флексия, подобно на тук съставеното с помощта на хотсак. *паδе* "човек", мн.ч., им.п. *паδаипе,* свободно словосъчетание **паδаипе-уе bolq* или пък не по-малко вероятно с препозиция на определението и източноиранският родителен падеж като **bolqo паδаипе.* Резултативното значение на първото от тези две словосъчетания по-скоро има вида "планински хора", докато значението на второто пък - "хора от планината", т.е. "планинци" и затова може би тъкмо второто е и повече вероятното.

Постоянната или най-малкото достатъчно честата употреба на всяко едно от тези словосъчетания с течение на времето води до изпадането от неговата структура на генерализиращото родово наименование и пренасянето на семантемата му "хора" в ядрената сфера на семантичната структура на специфициращото видово наименование определение. Едновременно с това ядрената му дотогава семантема "планина" се измества от ядрото към периферията на семантичната структура на това видово наименование. Като резултат само във фонетико-семиотичния комплекс или по-точно в езиковия знак **bolq* се съвместяват и обединяват идиоматически, т.е. сраствайки се в едно единно и неделимо семантикоструктурно и номинативнофункционално цяло, двете отделно-самостоятелни преди това семантеми се обединяват и прерастват в една-единствената и цялостно-завършената двусъставна семантема "хора от планината" или което е същото – "планинци".

Многократната употреба от страна на усуните по отношение на прабългарите на същ. **bolq* "планинци" води до образуването вътре и върху тази фонетична структура на ономастична семантична структура с генерализиращо и идентифициращо ядрено ономастично значение "племе" и диференциращо, но периферно разположено лексикално значение "планинци". Така възниква и се образува и самото собствено име, в случая народностно название или етноним, който впоследствие и по-нататък вече обозначава и наименова именно и единствено конкретното прабългарско племе, най-близък съсед на усуните.

При тази основа и механизъм на възникване и образуване на етнм *bolq,* но този път вече в историко-генетичен план източноиранското същ. **bolq* "планина" реално съществува и функционира, а следователно се явява и представя като негов собствен апелатив. А още по-назад и по-нататък във Времето апелативът **bolq* "планина" пък възниква, реално съществува, функционира и се развива на основата на прил. **uparyāka* "висок; голям" в иранския праезик. Ето защо именно прил. **uparyāka-* "висок; голям" от своя страна се явява и фактически представлява и етимонът на прабългарското народностно название етнм *болгар,* точно тази форма на който се получава по следния път и начин.През първата половина на II хил. пр.н.е. в Минусинската Котловина усуните и прабългарското племе болк се намират и пребивават в пределно близко-тесен етнолингвистичен контакт и взаимодействие. Този контакт и взаимодействие стига дори до там, че немалък брой индивиди преминават от едната и се инкорпорират в другата страна и обратното. На основата и по силата на всичко това и етнонимът *bolq* преминава и се пренася и сред прабългарите, които започват да се самоназовават и представят пред останалите съседни родове и племена в областта като болк'и, прибавяйки обаче понякога към това си название собственото мн.ч. *-ар.*

Поради това, че словоизменителният суфикс *-ар* започва с гласна, то съобразно присъщите на тюркските езици по принцип и на прабългарските езици в частност фонетични закони, предходната беззвучна съгласна се озвучава или етнонимът придобива вида *болгар.*

От тук нататък вече прабългарското народностно название се употребява и реално се среща в изворите и с двете си основни форми – *болк* и *болгар,* и то като се започне още от севернокитайската граница няколко века преди Новата Ера и се стигне чак до Западна Европа през Ранното Средновековие:

Наред с това, сега вече според староунгарската Илюстрована Хроника, "когато унгарците се завърнали повторно в Панония", което не само според нас изобщо не е било "повторно", защото няма никакви доказателства за такова, нито като топонимия, нито пък в писмените източници [Ердели 1989, 264], а първо и единствено, при тях "пристигнал с голямата фамилия на своя баща и своята майка", Едемен, който е син на Чаба, а този пък е "законен син на Атила, роден от дъщерята на гръцкия император Хонорий". След битката при Крунхел, "Панония

останала 10 години без цар и само склави, гърци, власи, тевтонци пришълци и мизийци живеели в нея, които приживе на Атила, предано му служели".

Тъкмо измежду тези народи се издигнал Zuatapolug –"Зватаполуг, син на Морот", с варианти Zwatepalug, Zwepalg, Svatopluk и др., който Zuatapolug според нас не е "властвал над българи и месияни", както е преведено тук, а над "мизийски българи", защото на четири реда по-горе в латинския оригинал е съществителното име Messianis, а тук е прилагателното име определение Messianisque, без при това да е ясно защо издателите на Изворите са пропуснали названието Marhianis в скоби след Messianis, както и кои всъщност са "пришълци" – тевтонците или месианите, по който въпрос мнението на нашите издатели определено се разминава с мнението на унгарските издатели, видно от разноместно поставената запетайка [вж. Gombos-1, 605-612; ~~3, 2142; Lang 1976, 60, вж. и срв. ЛтИзв-5.1, 74-75,102]. В действителност и мли Zuatapolug на предводителя на тези българи като че ли е българско и се етимологизува преспокойно на основата и в рамките на тюркските езици по принцип и на българските езици в частност, в които според нас има лекс. *дзи/зи "кон", вж. орнм Дзиакан, мли Зиези, която лексема, както ще се види по-долу, е индоиранска заемка в българските езици и диалекти; по-малко вероятно, пак индоиранското по произход, общтюрк. ата"баща" и много по-вероятно, по номинативносемантически съображения, пак по-долу доста подробно разгледаната и обоснована като произход, форми, значение и употреба, сасанидоперсийската по произход, но собствено българска по статут, принадлежност, структура и функция, титл. бата, с фонетичен вариант *вата, получен в резултат на собствено българския преход б-в, наречен още спирантизация на зв. б; още и етнм *полг/болг със същото значение, каквото има и в корена на етнм болгар и който етноним като че ли е генетична основа на севернодунавското праб. мли Болуг на отново споменатия по-долу български бан или жупан в Отвъддунавска България (ЛтИзв-5.1), така също и на по-горе приведеното мли Болг от староирландските саги и възрожденската българска историческа литература, но във вторично-производното си значение и употреба на антропоним е налице също така и в мли Bolgyán (1009) на управителя на маджарска област в Сирмия, което лично име пък от своя страна, безспорно лежи в основата на мадж. ойкнм Bolgyán [Györffy 1988, 128,241], във втората част на който надали трябва да се търси иранско множествено число например, а по-скоро, това е староеврейско-гръцкото по произход мли Yán, имащо за съответствие южнодунавското българско мли Йоан, съвременното Иван, но и Яни, всяко едно от които съответно от сргр. Ἰωάννης и Ἰάννης [вж. Бешевлиев 1992, 189] и разпространено по тези земи най-вече сред секелите българи, след като те много преди приемането на католицизма от крал Стефан през 1000 г., се покръстват от български монаси в източноправославни църкви и манастири и наред със собственото си секело-българско руническо писмо научават и пишат, както събратята си на юг от Дунава и с гръцки букви, но виж по-нататък например секл. млфи Ян Хунияди, което мъжко лично име тъкмо от секелите ще да е преминало и към унгарците в качеството на едно от най-често срещаните и разпространени техни имена в чист вид или като умалително-производното János, така че в края на краищата, в един начално-частично декомпозиран вид мли* ***Zuatapolug всъщ-***

ност и в действителност трябва да съдържа и да отговаря на слъчет. Дзи-ната Българина, докато само първата му част вече трябва да отговаря на слъчет. хан Дзи или Бат-Дзи, ако се използува по-късният, а може би и синхронен, прабългарски ономастико-синтактичен модел, налице и в добре известното квболг. мли Бат-Баян [Добрев 2005, 52-53; ~*~2008; ~*~2009, вж. и срв. Ангелов 2010, 29-31,228-233; Аристовъ 2009, 13,22,72; Бариев 2010, 2-3; Баскаков 1969; Боровкова 2001; Гумилев 2004; Маенхен-Гельфен 2010, 450-453; Основы иранского языкознания 1979; ~*~1981, 257; Съсълов 2006; Harmatta 2006, 8-10; Moravcsik 1983, 98-106; Абаев-4, 72-76; ЭСИЯз-2, 116-315; СлВхЯз, 186; СлИшкЯз, 186-225; СлСпр, 42; AirWb, 865-950, срв. Димитров 1987, 27-84; Егоров 2007, 4; Karatay 2010, 1-3].

С течение на времето специално първично-основната форма на българското народностно название *болк* се развива и прераства в най-различно-разнообразни фонетико-семантични варианти. Видът и характерът на тези варианти се задава и определя или от степента и насоката на развитие на фонетичната структура на съответния прабългарски диалект или език, или пък от фонетико-морфологичната структура и фонетичните закони на чуждия език, в който даденият вариант преминава, заема се и започва да се употребява. Ето защо през Средновековието в Европа са засвидетелствани и други национално-езикови варинти на тази форма на българския етноним като например лат. *valah, vlah,* гръц. *Βλαχος,* нем. Wlachen, струс. *волох* и др., за последното от които между впрочем много отдавна е изказано предположението, че има връзка с дунавските българи:

Remansit deinceps dominii quod, inter reliquos sibi in eo succedentes alienos populos, Slavicae quoque gentes quaedam super Romanos Daciae incolas exercuere, vestigium illud hodiedum perdurans, quod nomenclatura Vlachi seu Valachi, quae Slavicis populis, testante Lucio Dalmata et Cromero Polono, quemvis Romanum, Italum aut Latinum denotabat, ipsis duntaxat Daciam incolentibus Romanis posterioribus temporibus adhaeserit.

Hæmi montis accolæ… qui olim Mysi, nunc Blachi nominantur (D. Prodan).

Das findet man wohl nicht anstöfsig; aber dafs er die überwältigenden Feinde der Donau-Slawen – Wolochen nennt, mufs den Verdacht erzeugen, er irre hier entweder übrehaupt, oder deute auf eine andere historische Thatsache, die der von den Griechen erzählten nur zufällig ähnlich sey. Es läfst sich jedoch der scheinbare Widerspruch leicht aufklären, wenn man glauben darf, dafs der Name jener Wolochen ein slawisches Appellativum ist, welches Bulgaren, vorzugsweise als Nomaden, bezeichnet. Eine sehr natürliche Ableitung des Wortes, durch historiche Gründe unterstützt, rechtfertigt dieses (G. Ewers).

По-кратката, но първично-изходната форма на прабългарското народностно название, етнм *болк* преминава и се заема също така и в староруския език и съответно се употребява не само в руските народни предания като прозвище на определено прабългарски персонаж, но така също и от страна на древноруските летописци като народностно название. Само че в случая той вече се променя и видоизменя най-напред съгласно фонетичните закони на ранносредновековните източноевро-

пейски прабългарски диалекти и езици, а непосредствено след това, и на местните източнославянски диалекти, по силата на което като цяло съответно приема и вида *волх/волъх/волох:*

Русский эпос - былины - знает четыре наиболее древних образа, играющие первостепенные роли: Змей, Вольга-Волх, Добрыня Никитич и Алеша Попович. Змей является отцом Вольги, главного героя наиболее древней былины, сложившейся в языческие времена, исследователи усматривают в этом проявление тотемизма. В этой легенде нашел отражение номадический период развития Руси: хотя зачатие и рождение богатыря происходит в Киеве, его деятельность не связана с определенной территорией.

Волх - единственный из богатырей былин киевского цикла - не имеет отношения к князю Владимиру. Он атаман дружины, которую обеспечивает всем необходимым (вплоть до организации женитьбы своих воинов в чужой стране). Его имя созвучно названию двух важнейших речных торговых магистралей: Волге и Волхову, причем согласно легенде, записанной Ломоносовым, последняя и названа по его имени. Отцом Волха по этой версии был князь Словен, основатель Новгорода. Отчество этого богатыря, Всеславич-Буслаевич, имеет характерное для иврита и необычное для славянских языков чередование «б-в». Вольга грамотен, знает иностранные языки, различные науки, владеет колдовством [Хайнман 2009, 31].

Афетово бо и то колѣно: варязи, свеи, урмане, готе, русь, агняне, галичане, волъхва, римляне, нѣмци, корлязи, веньдици, фрягове и прочие, ти же присѣдять от запада къ полуденью и съсѣдяться съ племянемъ Хамовым. Словѣньску же языку, якоже рекохомъ, живущю на Дунаи, придоша от скуфъ, рекше от козаръ, рекомии болгаре, и сѣдоша по Дунаеви, и населници словѣномъ быша. Посемь придоша угри бѣлии, и наслѣдиша землю словѣньску. Си бо угри почаша быти при Ираклии цари, иже находиша на Хоздроя, царя перьскаго.

Въ лѣто 6406 [898]. *Идоша угри мимо Киевъ горою, еже ся зоветь нынѣ Угорьское, пришедъше къ Днѣпру и сташа вежами; бѣша бо ходяще, аки се половци.Пришедше от въстока и устремишася чересъ горы великия, уже прозвашася горы Угорьскиа, и почаша воевати на живущая ту волохи и словѣни. Сѣдяху бо ту преже словѣни, и волохове прияша землю словеньску. Посемь же угри прогнаша волъхи, и наслѣдиша землю ту, и сѣдоша съ словѣны, покорившe я подъ ся, и оттоле прозвася земля Угорьска.*

И начаша воевати угри на греки, и поплѣниша землю Фрачьску и Македоньску доже и до Селуня. И начаша воевати на мораву и на чехи. БѢ единъ языкъ словѣнескъ: словѣни, иже сѣдяху по Дунаеви, их же прияша угри, и морава, и чеси, и ляхове, и поляне, яже нынѣ зовомая русь. Симъ бо первое преложены книги моравѣ, яже прозвася грамота словѣньская, яже грамота есть в Руси и в болгарѣх дунайскихъ [ПВЛт, 1-8].

Во мнозѣхъ же времѧнѣх сѣли суть Словѣни по Дунаеви гдѣ есть нъıне Оугорьска земля и Болгарьска и ѿ тѣхъ Словѣнь разидошасѧ по землѣ и прозвашасѧ имены своими... Волхомъ бо нашедшемъ на Словѣни на Дунаискиѥ и сѣдшемъ в них и насилѧщемъ имъ Словѣни.

Словѣньску же ѥзыку ѥкоже рекохомъ жиоуще на Дунаи придоша ѿ Скуфъ

реките ѿ Козаръ рекомии Болгаре и сѣдоша по Дунаєви и населници Словѣномъ быша.

Въ лѣт ſ҃ ӱ҃ſ [6406 (898)] *Идоша Угри мимо Києвъ горою єже сѧ зоветь нѣнѣ Оугорьскоє и пришедъше б къ Днѣпру и сташа вежами бѣша бо ходѧще аки се Половци пришедъ ѿ стока и оустремишаſ чересъ горы великиѣ ѣже прозвашаſ горы ӱгорьскиа и почаша воєвати на жиоущаѣ ту Волхı и Словѣни сѣдѧху бо ту преже Словѣни и Волъхве присѣша землю Словеньску посем же Оугри прогнаша Волъхи и наслѣдиша землю ту и сѣдоша съ Словѣны покорившеѣ подъ сѧ и ѿтоле прозвасѧ земля Оугорьска.*

В лѣт ſ҃ ӱ҃ і҃ [6410 (902)] *И Лєѡнъ цр҃ь наѣ Оугры на Болгары Оугре же нашедше всю землю Болгарьскоу пленоваxоу Семиѡнъ же оувидѣвъ на Оугры взратисѧ и Оугре противꙋ поидоша и победиша Болгары ѣко ѡдва Семиѡнъ въ Дерьстръ ӱбеж* [ЛаврСп, 5-21].

По мнозех же временех сели суть словяни по Дунаеви, где есть ныне Угорская земля и Болгорская. И от тех словен разыдошася по земли и прозвашася имяны своими, где седеше на котором месте, на которой реке именем: морова, а инии нарекошася чеси, а се ти же словяне, хорвати бели и сербь, и хорутане, Волх бо нашедшим на дунайския словены и седшим им в них и насиляющим им [ПискЛт, 3].

Был народ славянский от племени Иафетова, называемый норики, которые и есть славяне. По прошествии многого времени сели славяне по Дунаю, где ныне Венгерская земля, и от тех славян расселились. Когда волохи напали на дунайских славян и поселились среди них, эти славяне пришли и поселились на Висле реке, и прозвались ляхи, или поморяне [РогЛт, 5; Добрев 2008; ~*~2009, вж. и срв. Ewers 2010, 24-48; Moravcsik 1983, 85-91; Prodan 1967, 475; ПВЛт, 2].

При това положение на нещата съвършено очевидно изобщо е невъзможно този народ волх/волъх/волох да бъдат западните франки на Карл Велики, както предлага А. Шахматов [1940, 29], само защото те никога не се разпростират и разселват даже по Среден Дунав, да не говорим пък въобще за Долен Дунав, за където очевидно съобщава летописецът [вж. и срв. Лихачев 2009а, 2].

Изключено е също така тези волохи да са и маджари, както допуска А. Комар [2010а], затъвайки в тресавището на собственото си незнание:

Автор исторического экскурса летописи (ПСРЛ, 2001, т.I, ст.10-12; т.II, ст.8, 9) последовательно рассказывает о славянском расселении VI-VII вв. до завоевания Нижнего Подунавья булгарами. К славянским же народам, уже упомянутым, живущим на Дунае, пришли от скифов, т.е. от хазар, племена, называемые болгары, и сели по Дунаю, и были насильниками славянам. ...по сем пришли белые угры и заняли славянскую землю; эти угры уже были при царе Ираклии, который ходил на Хосроя - царя персидского.

...по сем пришли белые угры и заняли славянскую землю, прогнав Волохов, которые прежде завоевали землю славянскую.

Более поздний редактор явно не совсем понял, каким образом "угры" могли вытеснить болгар с их земли в Подунавье, если этот народ оставался в Болгарии и

в его дни, поэтому в этой фразе и заменил "Болгаре" на "Волохи", дописав, что "Волохи" успели до угров завоевать славянские земли.

Особого интереса с нашей стороны эти события не вызвали бы, если бы летописец отождествил "белых угров" с мадьярами, но последних автор ниже назвал "черными уграми", тогда как рассматриваемых угров он связал с тюрками, воевавшими вместе с Ираклием с персами в 627-629 гг.

Почему тюрки названы в тексте "уграми"? Особого этнического подтекста в этом нет, просто в византийской историографии X в. венгры часто именовались "тюрками" (Τοῦρκοι) (Константин Багрянородный, 1991).

Древнерусский же автор "вернул" греческому "тюрки", исходное, по его мнению, значение, подчеркнув, тем не менее, что упомянутые им "угры" не тождественны мадьярам. Таким образом, анализируя греческие источники, летописец выделил как важное событие приход из Хазарии на Дунай булгар и завоевание ими славянских земель (680 г), а затем упомянул о каком-то занятии "славянской земли" тюрками ("белыми уграми"), сопровождавшимся изгнанием булгар.

Поскольку булгары Подунавья не подвергались нападениям со стороны тюрков, а мадьяры заняли не Болгарию, а Среднее Подунавье, остается лишь предполагать, что изгнание булгар из Хазарии сопровождалось затем вторжением тюрков в славянские земли [7-8].

Освен това в древноруските летописи кавказките и дунавските българи се наричат едновременно още и бели угри:

Словеньску же языку якоже рекохомъ жиоуще на Дунаи придоша от Скуфъ рекше от Козаръ рекомии Болгаре и сядоша по Дунаєви и населници Словеномъ бяша посемь придоша Оугри Белии и наследиша землю Словеньску си бо Оугри почаша быти при Ираклии ци иже находиша на Хоздроя цря Перьскаго [ЛаврСп, 9].

Всъщност белите угри са прабългари/болгари:

Каждый из сыновей Курта оказался теперь во главе своей собственной орды, и ни у кого из них не было достаточных сил, чтобы совладать с хазарами. Под натиском хазар булгарские орды вынуждены были оставить прежние обжитые места и искать более безопасные регионы. Пятая орда, по преимуществу угрская, признала сюзеренитет хазар и осталась в Азовском регионе. Эта орда позже слилась с «белыми уграми», которые несколько раньше оказались под контролем хазар. Постепенно угры двигались в южно-русские степи и через некоторое время заняли район верхнего Донца, а также нижнего Днепра и Буга. Русская «Повесть временных лет» упоминает их как белых угров [Вернадский 2009, 149].

За тези бели угри M. Rusu [1981] приема, че са българи, колонизирани в Горна Мизия и Дакия по времето на Маврикий (584-585), докато волохи – Volohes пък според него са някакви ромъни – Roumains, обитаващи гористата зона на Карпатите [99].

От друга страна L. Makkai [2010] счита тези волохи за чисти власи. Това си заключение той основава на някаква си грешка в мисленето и обърквване на древноруския летописец Нестор от XII век, който най-напред ги бил отъждествил с французите, а на тази основа впоследствие и с всеки един народ, който говори новолатински или принадлежи към

Римската Империя:

The significance of 'Volohs' is revealed in an earlier passage of the chronicle, when Niestor, listing the peoples of Europe, situates the Volohs near England; thus, for Niestor, 'Voloh' identified the French, and, more broadly, all the peoples who spoke neo-Latin or belonged to the Roman empire. However, Anonymus could not know that Niestor's Volohs were one and the same as the 'Romans' who, in his own chronicle, were expelled from Transdanubia by the Hungarians, and he therefore situated them elsewhere in the Carpathian Basin.

This is why, in chapter 9, he makes separate mention of the 'Blachs' and of the 'Romans' shepherds'. He evidently associated the latter with the Germanic Roman empire, observing that even in his own day, 'they continued to graze upon Hungary's wealth'; thus he held them to be important foreigners, and not mere shepherds. As for Niestor's Volohs, Anonymus noted the similarity between their name and that of the Vlach-Romanian elite in the Bulgar-Romanian empire; and since he believed that there had been indigenous Slavs in Transylvania, he conveniently identified their masters with the Volohs who, according to Niestor, had ruled over Slavs and been expelled by the Hungarians [5].

Впрочем и Anonymus не греши и си е много прав, когато посочва, че тези Blaks са войници от областта на прабългарския жупан княз Гиляд [вж. Добрев 2005, 116-117]. Тук няма изобщо никакви спекулации, защото този Turkic people, който обитава земите на изток от Карпатите наистина са прабългари/болгари. България е освободена от византийско иго от самите българи, предвождани от българите Асен и Петър, които са от кумански произход и нищо повече. Тези двама братя довеждат отвъд Дунав не някакви си Vlach-Romanian warriors, каквито чистите власи никога не са били и не могат да бъдат, а кумани. Тези кумани обаче отдавна вече са примесени с местните прабългари и по тази причина са приели и името им *болк,* видоизменено в местните югоизточни балкано-карпатски славянски диалекти най-напред до *балак/валак,* а след това, под влияние действието на типично южнославянската ликвидна метатеза и до *блак/влак/х,* мн.ч. *власи:*

Но, скупясь по мелочной рассчетливости отпраздновать брачное торжество на государственные деньги, он начал собирать их с областей не в счет других налогов и этою мелочною скупостию, павшею также на города, сопредельные с Анхиалом, чрезвычайно вооружил против себя и против римлян варваров Эмской горы, которых прежде называли мизийцами, а теперь зовут валахами.

Когда, наконец, мизийцы явно уже решились отделиться от империи под руководством тех людей, которые, как я сказал, были виновниками этого зла, царь выступил против них в поход. Но нельзя не рассказать при этом еще одного обстоятельства. Валахи сначала медлили и не решались на восстание, к которому подстрекали их Петр и Асан, опасаясь неверности такого важного предприятия.

Желая излечить своих земляков от явной трусости, родные братья построили молитвенный дом во имя всехвального мученика Димитрия и, собрав в него множество всякого рода бесноватых с налитыми кровью и изворачивающимися глазами, с распущенными волосами и вообще со всеми признаками людей, одержимых

демонами, внушили им говорить в исступлении, будто Бог благоволил даровать болгарам и валахам свободу, определив свержение с них долговременного ига, и будто бы с этою целью мученик Христов Димитрий оставил Фессалонику, покинул тамошний храм, не захотел более жить с римлянами и пришел к ним, чтобы быть им помощником и сотрудником в их деле.

Между тем валахи, привыкши постоянно побеждать римлян и, благодаря доставшейся от римлян добычи, разбогатевши как денежными средствами, так вместе всякого рода оружием, начали наконец неудержимо нападать, и во время своих набегов не только опустошали села и деревни, но вооружались даже на укрепленные города. Так они разграбили Анхиал, покорили Варну, разрушили значительнейшую часть Триадицы, - города, который в древности назывался Сардикою, не оставили ни одного человека в Стубье, проникли даже в Нис и захватили там немалую добычу людьми и скотом.

В следующий год валахи вместе с команами опять произвели нашествие на римские владения и, опустошив самые лучшие области, возвратились обратно, не встретив нигде сопротивления (Хониат).

Специално промяната на кореновата гласна *а* в *о* е в рамките и съгласно специфично южнославянския фонетичен закон за отваряне на сричката и съпроведената от това делабиализация с по-следващо изпадане непосредствено след това и на неударено *о,* подобно на случая с развитието на слав. **город-град.*

Тази толкова деликатна материя измъчва също така и географите пътешественици, които си имат, разбира се, и собствено обяснение на проблема. За отбелязване тук още е и това, че според тях дунавските и волжските българи говорят един и същ език:

И это княжество граничит на севере прежде всего с Великой Булгарией, откуда происходят булгары, живущие между Константинополем, Венгрией и Склавонией. Ведь та, что расположена в Европе, - Малая Булгария, и там говорят на языке булгар, живущих в Великой Булгарии, которая находится в Азии.

А эти булгары из Великой Булгарии - злейшие сарацины. И это удивительно, ибо земля эта отстоит от Железных ворот, или от Каспийских ворот, более чем на 30 дней пути через пустыню; и она лежит в северных пределах - вот почему в высшей степени странно, что до них, столь удаленных от сарацин, дошло учение Магомета.

И из этой Булгарии берет начало Этилия, о которой уже говорилось. За ней, на восток, находится земля Паскатир, она же - Великая Венгрия, из которой вышли гуны, позднее называемые хунгры, ныне они называются хунгарами; они, взяв с собой булгар и другие народы, взломали, как говорит Исидор, ворота Александра. И уплачивалась им дань странами вплоть до Египта, и разорили они все земли до самой Франции; следовательно, обладали они большим могуществом, чем до сих пор тартары; и большая часть их осела в земле, ныне называемой Венгрией, расположенной за Богемией и Австрией, которая сейчас латинянами называется Венгерским королевством.

И близ земли Паскатир находятся балхи из Великой Балхии, откуда пришли

балхи в землю Ассана между Константинополем и Болгарией и Малой Венгрией. Ведь народ этот тартары называют ныне илак, что значит то же, что и блак. Но тартары не умеют произносить звук «б». А с южной части этой тартарской пустыни находится Каспийское море. А далее, до самого востока, Кавказские горы (Роджер).

С ними боролись валахи, булгары и вандалы. Ибо те булгары, которые живут за Дунаем, вблизи Константинополя, вышли из упомянутой Великой Булгарии. И вблизи Паскатир живут иллак, что значит то же, что блак, но татары не умеют произносить Б; от них произошли те, кто живет в земле Ассана. Ибо обоих, как тех, так и этих, именуют «иллак» (Рубрук).

От твърде голяма дистанция и повече от несполучливо точно по този въпрос между впрочем се опитва да разсъждава и N. Trifon [2010], когато извежда етнм *влах* от името на общославянския бог Велес, но същевременно и от името на гръцки град от 2500 г. пр.н.е., което няма как да не предизвика у нас най-малкото най-голямо учудване.

Много странно, преносители и създатели на това име според този автор също така са някакви келти на територията на Дакия, които със специфичния си начин на живот и философия налагат и принуждават околните народи да ги наричат Volker (latin Volcae) (Sic!), именно от което наименование незнайно как се получава и етнм *влах*.

И още по-странното тук е огромната му самозаблуда, поради която той така и не успява да проумее, че представяните от него власи от 1064 г. по Карпатите, Моравия, Горна Словакия и Южна Полша не може да бъдат никои и никакви други освен прабългари:

In Old Russian texts, Volos has the epithet "cattle god", and non-Varangian (non Viking or non foreign) Russians had to swear by him. The cult of the Slavonic divinity Volos (or Veles) was, as Christianity spread, transferred to Saint Vlas. Adopting the functions of Volos, Vlas became patron of cattle and as such he appears in icons, normally surrounded by the flocks and herds under his protection. However Vlas is another name for Vlach. This suggests that Volos and his successor, St. Vlas, were divinities associated to the Vlach shepherds.

Vólos is also the name of a Greek city that was the site of ancient Iolcos, inhabited since the beginning of the Bronze Age (c. 2500 BC) and capital of Mycenaean Thessaly while Veles is a name of a city in FYR of Macedonia. Both these cities derive their name from the Vlach communities which are present even today (the Aromanians).

The Romanian population from Romania, Moldova and, as smaller groups, from the Balkan Peninsula, south and west of the Danube River, were named by their Slav neighbours as Volokh. From this name were derived the terms Vlach or Walach together with the name of the country called Valachia or Wallachia, named in Romanian «Tara Romaneasca» and bordered on the north and northeast by the Carpathian mountains, on the west, south, and east by the Danube river, and on the northeast by the Siret river.

The first mention of Volokhs (Volochs), the name given to the Romanian people by their Slav neighbors, appears in the 9th century. In the Russian Chronicle of Nestor (end of the 10th century or the beginning of the 11th) is written: «when the Volochi attacked

the Slavs of the Danube and settled among them and oppressed them, the Slavs departed and settled on the Vistula, under the name of Leshi».

From the Slavs, the name Voloch passed to the Byzantines, Greeks as «Vlachos», Turks as «Ulaghi», Hungarians as «Olah» and Germans as «Walachen». The celtic tribes, which took their beliefs and philosophy from the Dacians, used to call themselves as Volker (latin Volcae). Between the 8th and the 12th century they were named as Walh, Walasg, Walah by the germans and as Walch between the 12th and the 16th century. The corresponding adjectives wal(a)hisc, wel(hi)sch, waelhisch or welsch, are meaning foreigner, speaker of a foreign language. Some of these Celtic tribes kept similar names up to nowadays as the French speakers of Belgium, Walloons and the Welsh of Britain.

Gunther, bishop of Bamberg, describing the passage of the crusaders through the Balkans in 1064, has this to say about the Wallachs: «We suffered from the fury of the Romans (Wallachs) who were cruel and inhuman even more than is the nature of beasts.» (GOLUBOVICH, Biblioteca, II, 72, 195, 266 sq., III, 65).

«The Valachs lived not only in the territory of present day Moravia, but also resided throughout the vast regions of the Carpathian mountains. At the closest distance to us, this included the territory of Upper Slovakia, south Tesin and south Poland. History also instructs us that the Valachs, the mountain shepherds, were involved in a special kind of herdsmanship entirely unique in Central Europe and that they originally came from Balcany in what is now Romania.» (Stopami Minulosti: Kapitol z Dejin Moravy a Slezka /Traces of the Past: Chapters From the History of Moravia and Silesia/, by Zdenek Konecny and Frantisek Mainus /Brno, Blok. 1979) [1-2].

С течение на времето, но във всички случаи не по-рано от началото на XIII в., етнм *блак/влак/х,* мн.ч. *власи* се ресемантизира, променя етническото си съдържание и от наименование главно на македонските прабългари се превръща също така и в наименование и на романизованите етнически групи от скотовъди номади. Културно-историческите условия предпоставка за тази семантико-функционална промяна са не само сходният бит и поминък и съседното географско разположение на двете генетико-исторически отделно-самостоятелни общности, но така също и съвместната им сезонна миграция към Трансилвания през лятото и завръщането им към Беломорието през зимата:

Алексей еще раньше в письме поручил Мелиссину собрать как можно большее число воинов, причем призвать на службу не ветеранов (их он прежде распределил по западным городам для охраны наиболее важных крепостей), а новобранцев из числа болгар и кочевников (их в просторечии называют влахами) и тех, кто пешие и конные явятся к нему из всех других областей (АнКомн).

В ряде источников конца XII-начала XIII в. наблюдается своего рода «экспансия» наименования «влахи»: оно многократно употреблено по отношению ко всему населению забалканской Болгарии. В настоящее время можно считать доказанным и признанным большинством ученых, что временное исчезновение или редкость употребления термина «болгары» применительно к этой территории объясняется особенностями политического мышления византийцев.

За время византийского господства в Болгарии в византийской литературе воз-

никла прочная традиция называть «болгарами» лишь обитателей катепаната «Болгария» и архиепископии «Болгария», охватывавших в основном только западные и юго-западные районы бывшего Болгарского государства. Восстание населения Северо-Восточной Болгарии в 1185 г., носившей со времени ее завоевания византийцами иные административные наименования, обусловило распространение «учеными» хронистами и риторами одного из характерных для данной территории этнонимов на все население забалканской Болгарии. Выбор именно этого этнонима (влахи) можно объяснить, вероятно, тем, что как раз влахи играли после болгар наиболее заметную роль в восстании и именно с ними византийским карательным экспедициям пришлось столкнуться в первую очередь.

Видимо, влашское население преобладало в районе Балканского хребта, отделявшего от империи восставшую провинцию. Вряд ли случайно, что после того как новое государство упрочилось и его правители объявили себя официально преемниками власти бывших болгарских царей, а свою страну Болгарией, термин «влахи», как главный для определения населения этих мест, исчез со страниц византийских хронографов, вытесненный термином «болгары». В частности, этот этноним безраздельно господствует по отношению к забалканской Болгарии уже у непосредственного продолжателя исторического труда Никиты Хониата - Георгия Акрополита, а также и у Георгия Пахимера (Г. Литаврин).

Тъкмо поради всичко това и долуприведените псевдолингвистични разсъждения и обяснения на L. Makkai [2010] не могат да бъдат никакви други освен смехотворни, особено това пък за посредничеството тук не само на френските кръстоносци, но и на папските гвардейци:

Anonymus referred to the Blaks as soldiers in Glad's domain, which lay between the Danube, Tisza, and Maros rivers. Therefore, in his view, the Blaks were not oppressed commoners but rather the ruling elite or at least armed 'freemen'. There has been some speculation that Anonymus' Blaks were the Turkic people who are mentioned in medieval sources as bearing the same name and living east of the Carpathians, but this hypothesis does not bear the test of scholarly scrutiny.

Judging from his account of Glad, Anonymus could only have been referring to the Vlach-Romanian warriors of the Bulgar-Romanian empire, who were assisted by the Cumanians. This would have been consistent with his belief that the Hungarians had driven out of the Carpathian Basin the Slavs' former masters, and that, in his day, the latter could only be found along or beyond Hungary's frontiers. In fact, this picture coincided to some extent with the situation in Anonymus' time: the Bulgar-Romanian empire, founded in 1185, had a common border with Hungary along the upper reaches of the Lower Danube, and reliable sources indicate that there were Vlach-Romanians living in the Southern Carpathians.

His confusion is underscored by his inconsistent spelling. In chapter 9, he assigns to the Balkan Romanians the name 'Blach', which has a Greek tonality; this name was also used by literate Byzantines and at the papal chancellery (e.g. Rex Bulgarorum et Blachorum). However, in chapters 24-26, which deal with Transylvania, he adopts two further spellings: he refers to Gelou as a Blacus, dux Blacorum, and to Gelou's people as Blasii et Sclavi.

The name 'blacus' has a French ring, and, in fact, on their way across the Balkans,

French crusaders had encountered the Romanians. The latter's Greco-Slavic name was spelt 'Blach' and pronounced 'Vlach', but the crusaders pronounced it and spelt it 'Blak'. This French variant was subsequently borrowed by the Hungarian chancellery and declined as in Latin: blacus, blacci, blacorum.

The first trace in Hungarian sources of this ethnic designation is the phrase, terra [...] exempta de Blaccis, in a court document dating from 1223. The forest of the Blaks and Pechenegs (silva Blacorum et Bissenorum) is mentioned in a royal document (the Andreanum, see below) drafted in 1224 but known only from a transcription made in 1317.

Around 1231, German knights at the papal court forged a Hungarian royal document (purportedly dating from 1222) in which there is reference to the terra Blacorum; the more Byzantine-style terra Blachorum figures in this document's papal endorsement. Only the French-style 'Blak' figures in Hungarian documents until 1247, when the Hungarian vernacular term Oláh first appears; it was derived - probably via the variant Volah - from the Greco-Slavic Vlach. The plural of the word Oláh, Vlasi (= Olasz, which means 'Italian' in Hungarian) had been used earlier in the vernacular to refer to neo-Latin peoples - but not to the Romanians. However, after 1247, the Hungarian chancellery would only use the terms Olacus and Olachus, which were Latinized versions of the vernacular Oláh [5-6].

Между впрочем какво друго може да се очаква от един вманячен на тема археология псевдоучен, за когото Науката започва и завършва с Археологията. Българите не притежават чисто и просто така солниците в Трансилвания, а още от 422 г. тук има достатъчно интензивно-осезаемо българско присъствие. Малко след основаването на българската държава от Аспарух прабългарските родове и племена от Трансилвания чак до Тиса се приобщават по мирен път към българската държава. А с войните си през първата третина на IX в. хан Омуртаг вече премества нейната северозападна граница по Дунав. Така че какъв ти "български контрол или присъствие", когато тъкмо тук е самата България:

The presence of Bulgars, who had taken possession of Transylvanian salt mines, is attested by the source, dating from 892, that was noted earlier, as well as by archaeological finds. Partly because of the scarcity of early documentary sources, nothing more can be said about the ethnic situation in Transylvania prior to the Hungarian Conquest [7].

One of these uncontested facts is that in 892, the Bulgars were shipping salt to the Moravians, and that this salt could only have come from Transylvania. Thus, at the very least, some salt-yielding districts of Transylvania must have been under Bulgar control [11].

И каква наглост само, дали този изобщо не знае или пък се прави, че не знае, че основател на маджарската държава е прабългаринът княз Арпад от рода Дуло от племето на оногурите:

Of the peoples who cohabited with the Hungarians, the Cumanians and Pechenegs had similar toponymic customs, but the Germans, Slavs, and Romanians followed fundamentally different customs [8].

Преминавайки по този начин през и продължавайки все така по въпроса за

българския принос в унгарския етнос, език и култура, трябва да кажем, че особен интерес тук заслужава и основателят на маджарската държава Арпад или Арбат от българските летописи, които в действителност се потвърждават и допълват и от византийските извори, като именно сега непременно трябва да се припомни, че княз Арпад и неговият род определено не са от собствено угрофински произход, каквито са като цяло и в основата си унгарците, а от тюркобългарски, български и дори и от болгарски, прабългарски произход, защото "през 870 год., моджарите от Хорысдан преминават на страната на българите на Алабуга, които считат за свои" (Б. Иман).

За някои от унгарските изследователи, Арпад произхожда от племето оногур, което като че ли трябва да е само едно от многото оногурски племена, за които проф. П. Юхас [1985] например, малко неочаквано за нас и като че ли без каквато и да е експлицитна аргументация, очевидно на основата на известната, но не дотам убедителна етимология, според която етнонимът има за основа тюрк. он "десет" и назв огур, т.е. "десет огури" като племена, пише, че оногурските племена са ни повече, ни по-малко, точно десет на брой(!?) [65].

Окончателното и пределно конкретното изясняване на този въпрос обаче няма особено значение за прабългарския произход на първия унгарски крал, още повече че в старите унгарски хроники тези неща се представят къде по-приблизително-оборкано и в Cronica de gestis Hungarorum например, в родословието на Алмуш, достигащо през Яфет до неговия баща Ной, само са подредени някои "известни" имена като това на Угек, Чаба, Етеле, Болуг и Хунор, в българската принадлежност на които надали може да има съмнение, но все пак не са посочени българските племена, от които те произхождат.

Още по-невярно и неточно е "решен" проблемът в Genealogia ducum et regum Hungariae triplex, където през 200 г. маджарите преминават за първи път от Скития в Дакия и Панония под ръководството на шестима вождове, първият от които е Етеле, под което име обикновено се разбира Атила, но пък веднага след това се съобщава, че в 405 г. Атила е избран за крал на унгарците, а за втори път, през 757 г., маджарите преминават от Скития в Дакия и Панония под ръководството на седмина вождове, първият от които е Арпад, син на Алмуш, на горния край на родословието на който обаче, пак стои крал Атила [Gombos-1, 606-607; ~~-2, 979-980,984].*

В действителност, тогавашните "Turks (the future Hungarians)", т.е. "тюрките (бъдещите унгарци)", както ни просвещава, разказва и доказва дългогодишният изследовател на източноевропейските тюрки проф. Ом. Притсак, "were seven clans", т.е. "бяха седем рода", като специално Арпад и неговият род са от българското племе оногури - "Onoγur/Hunic Arpad clan", откъдето "the name Hungary (<Onoγur), т.е. името на съвременна Унгария възниква и се образува на основата на името на българското племе оногури, което по-общо виждане ние поправяме и конкретизираме в смисъл, че "оногурите са една от племенните групировки на ранните българи" [вж. Халиков 1989, 59].

Пак в българските летописи, между впрочем, се съобщава, че по същото време най-големият син на Алмыш, Арбат, през 882 год. е на служба с дружината си

при своя чичо Лачин, първата жена на когото е сестра на хазарския хаган Исхак, а втората е моджарка, за която той се жени през 870 год. и тя става негова любима жена, което пък става причина хаганът да се разсърди на Лачин.

По някое време, the Khagan-prince, т.е. наместникът (М. Москов) или пълководецът на Хазария, а не the Khagan, т.е. главният и същински хаган, изпраща послание до the Prince, т.е. "заместник-войводата", наместника, пълководеца на тюрките (бъдещите унгарци) в Лебедия, в басейна на Северски Донец, с предложение да изпратят при него за заложник (?) their first voivode, т.е. хана, "главния войвода", на което се отказва с мотива, че има и друг войвода, наречен Almoutzis, а той пък има син, назован Arpad (of the Onoyur-clan), нека единият от тях да стане prince, т.е. наместник.

Тогава тюрките (бъдещите унгарци) предпочитат, пред баща му Алмыш, Арпад от рода Оногур и го обявяват за "принц", т.е. за действително управляващ наместник, унгарската титла на който е гюла (В. Златарски), като го вдигат върху щит, съгласно хазарския обичай, от което може и да се помисли, че привлеклият гнева на хазарите балтавар Алмуш е изместен или по-скоро "детрониран" от наложения пак от тях негов син Арпад, но в действителност хазарският хаган, бидейки българин, много държи и в случая да се приложи задължителният за българите обичай за наследяване, приложен преди това, както вече се посочи погоре, например при хан Кубрат (632-651), който наследява чичо си Органá [срв. Dimitrov 2004, 30], а така също и при хан Атила, който пък наследява чичо си Ругила, и с което маджарите в края на краищата се съгласяват и така българският род Оногур на Арпад от прабългарското, българското племе оногури, става водещ и главен сред седемте маджарски рода.

Между впрочем, този начин на провъзгласяване на хан чрез вдигане върху щит, не е единствено и само хазарски, а е общотюркски и общомонголски изобщо, като специално при монголите по този начин новият хан се представя на върховното божество Тенгри в качеството на велик хан [вж. Ткачев 1986, 222]. И доколкото маджарското племе избира и провъзгласява за хан един княз или бег от оногурски род, то надали този обичай не е присъщ и достатъчно разпространен и сред останалите прабългарски родове и племена, още повече че при Константин Багрянородни не е казано, че церемонията е хазарска, а че "напълно е съответна с обичаите и законите на хазарите" [Юхас 1985, 35], пък и хазарските племена, заедно с аварските племена са от един произход с българските племена и всички те съвместно образуват българската група на тюркските племена и народи.

И като потвърждение на това наше заключение, нека да приведем и аналогичен случай при ранносредновековните кавказки албанци, където с трикратно повдигане нагоре на качения на позлатен щит сановник, те го провъзгласяват и обявяват за първи княз в държавата, т.е. за цар, която церемония не може да няма нещо общо с кавказките прабългари, защото тъкмо този княз е избран на мястото на подло убития техен съюзник, а може би и сродник, именно поради което за него тръгват да мъстят "многочислени пълчища от хуни", под предводителството на "пълководеца и великия княз на хуните Алп-Илитуер", начело на "многочислената своя войска и пристигнали от различни места на страната Говг, доблестни люде,

въоръжени военачалници, със знамена, дружини от стрелци и щитоносци, а също така и конници, облечени в брони и шлемове" [Каланкатуаци 1984, 120-121].

По-късно, Арбат завладява Авария, където местните башкорти го посрещат като освободител и го провъзгласяват за свой хан, а вдйните му вече здравата позабравили или дори незнаещи моджарския език, започнали да се женят за аварски башкортки и така децата им отново започнали да говорят на моджарски език (Б. Иман).

Пълното и окончателно ориентиране и разплитане на тази малко объркана и донякъде неясна в някои от детайлите си, етнолингвистична ситуация, ние на драго сърце предоставяме на унгарските изследователи, защото именно там е втората начална точка на техния етногенезис, което пък от своя страна си е техен собствен проблем и разбира се, с основателното, предполагаме, напомняне, че нещата изобщо не са толкова прости и лесни, колкото на тях им се струва, а така също и че българските извори, както проличава и достатъчно ясно от направената тук извадка, са много по-детайлни, верни и обективни от византийските, именно поради което заслужават и много по-голямо доверие, внимание и непредубеден анализ и заключения [Добрев 2005, 218-224, вж. и срв. Moravcsik 1983, 71-72, срв. Димитров 1988, 28; Lukács 2011, 1-2; Pritsak 2009, 9-10; Róna-Tas 2010, 319-337,388-406].

Не по-задоволително е решен въпросът за власите в аспекта тъкмо на произхода на тяхното наименование на основата на българския етноним и в друго едно проучване, където най-напред интензивното-трайното присъствие на прабългарите на Балканите и в Трансилвания е сведено почти до нула. Наред с това тук са налице и маса груби грешки или неточности около Аспарух, Арпад, който никога не е завладявал Трансилвания, Симеон, прабългарските родове и племена в Трансилвания с техните князе жупани, които запазват властта си тук чак до началните десетилетия на XI в., топонимията на Трансилвания и др.

Особено неграмотна обаче е предложената тук етимология на етнонима, която се извежда от келтските германски езици и се гради на основата единствено и само на вече много късния и очевидно получен на гръцка езикова почва хорнм *Walachia/Wallachia,* без при това авторът изобщо да подозира, че тя трябва да има апелатив и етимон, за да е завършено-пълноценна и меродавна и без дори и да взема отношение по морфологията, да не говорим пък за някаква що-годе културно-историческа обосновка и доказателство:

The Vlach People

Before exposing the main topic of this research, it is necessary to define an essential term that is applied to indicate the Romanians since they were mentioned the first time in historical records: "Vlach". This was the only name used by all mediaeval chroniclers and historians in reference to the people today known (and only since the later 18th century c.e.) as "Romanians".

The primary origin of the word is Germanic and was applied to the Celtic tribes, meaning that is surviving today in the English name of Wales. Since most of the Celts

were Romanized (Gaul, Celtiberians, etc.) and adopted Latin language, the term turned its meaning into "Romanic-speaking" or simply "Roman-like". Such is the case of the Walloons or toponyms like Valais or, properly, Walachia or Wallachia – the land which modern Romanians call Vlahia, Valahia or "Ţara Românească", that means "Romanian country", implicitly recognizing that it is more than any other the true land of the Romanians. From the Germanic tribes this term was transferred to the Slavs that used it in specific reference to the Romanic peoples, including Italians, French and Latin-speaking Balkan tribes.

The Slavs passed this word on to Hungarian -Olah- and Greek -Blacoi-. In old Slavic tongues, the term Vlah/Vlach and its variations meant "Italian", but also Roman, Romanian, or Romanic-speaker. Such meaning is still kept in Polish: Włochy/Włoch = Italy/Italian; Wołoszczyzna/Wołoch = Walachia/Romanian. In Hungarian the term Olah, meaning Walachian, is slightly modified into Olasz to indicate Italian.

Also the Franks in the Balkan region were sometimes called "Blach" in the Middle Ages. In Southern Slavic tongues the term vlach had also the meaning of "shepherd", due to the fact that almost all Vlachs (Romanians) were herd-breeders. Therefore, in this essay the name "Vlach" will be used as the proper historic name of the Romanian people and should be understood as interchangeable whenever is not specified otherwise.

In 679 c.e., Khan Asparukh of the Bulgars (another Hun-related ethnos), crossed the Danube and founded a new kingdom in present-day Bulgaria in alliance with seven Slavic tribes. The Bulgars extended their rule on both sides of the lower Danube. It was the Bulgarian kingdom that exerted its influence on Transylvania -that was inhabited mainly by Slavic peoples- until the arrival of Árpád's hosts. By the mid-9th century, Bulgarians adopted Christianity according to the Byzantine rites, the very same religion practised by the majority of Romanians, and it is indeed in Bulgaria where they acquired it.

Khan Boris in 865 c.e. turned his title and name into Czar Mikhail as a sign of his conversion. Slavic (Slavonic) was established as the official liturgical language, the one inherited by the Romanian Orthodox church. When the Magyars entered the Carpathian Basin by the end of the 9th century c.e., they confronted the armies of Czar Simeon of Bulgaria, that by that time ruled over Transylvania through Slavic vassal princes. The region was predominantly populated by Slavs in that period, and not any Romanic-speaking group was present. After several battles with victories on both sides, the Bulgarians lost Transylvania that was seized by the Magyars, while Muntenia and Oltenia (both regions composing present-day Walachia) were occupied by the Besenyö (Petchenegs).

It is essential to point out that there was not a single toponym in Transylvania that might have had Latin origin when the Magyars arrived in the region. Most of the place names and river names were Slavic except some few, which were not Romance anyway.

Concerning this historical period, the supporters of the Daco-Roman myth consider it to be the background for the epic accounts of the Gesta Hungarorum, which are often quoted by them with the purpose of proving that the Vlach were the inhabitants of Transylvania before Árpád conquered the land. This literary work, that belongs to the fiction genre, mentions the dukes of Bihar, Bánát and Transylvania, who are said to be respectively a Khazar, a Slav and a Vlach.

The author of Gesta Hungarorum may have been led into confusion by Slavic accounts

about the fact that the Magyars seized the Danubian Basin from the Franks, that were then called (as well as Italians) "Voloch", "Vlasi" by the Slavs - hence the Hungarian translation of the toponyms containing the term "frank/franc" into "olasz[i]", and the Romany name of France, "Valshi", derived from the Slavic term (The Vlach).

Освен лингвистически, цялата тази басня обаче, която тук ни се разказва за власите, изобщо и в никакъв случай не е възможна и културно-исторически, особено пък през 1185 г. в Южните Карпати да живеят власи, защото същинските власи се появяват на север от Дунав едва през XII-XIII в. и то мигрирайки някъде откъм днешна Македония, където те към края на XII в. се съсредоточават в следните три области:

Around 1173, Rabbi Benjamin of Tudela, traveling through Thessaly, is mentioning the "nimble as deer" mountaineer Vlachs, and defines the land of the Vlachs as beginning at Lamia. He describes them as living in the mountains like the chamoisses and coming down from them to attack the Greeks. Referring to the Vlachs of Macedonia he said: "no Emperor can conquer them". He visited Constantinople, during the reign of Manuel Comnenus (1143-1180 AD), and writes of the Emperor's special sympathy for the Vlachs because of his origins from that people (Noul Album Macedo-Roman, vol. II, 339).

Niketas Honiatis describes a "Great Wallachia" comprising Thesaly, as opposed to other two "Wallachias" quoted by Frantzes: "Little Wallachia" in Acarnania and Aetolia, and an "Upper Wallachia" in Epirus.

The existence of these free entities is confirmed by the Western chronicles Geoffroy de Villehardouin, Henri de Valenciennes, Robert de Clary, and by those who wrote about the rebellion of a stem of the Vlachs of the Hemus (Chalhidiki) Peninsula,1196 A.D.

The chronicler of the Ottoman Sultans, Chalcondilas, is mentioning later the Vlachs in filiations with the North Danubian Wallachians.

Choniates wrote, between 1202 and 1214, that the Thessalian mountain region was called "Great Wallachia".

After the establishment of the Latin Empire at Constantinople in 1204, Great Walachia was absorbed by the Greek Despotate of Epirus; later it was annexed by the Serbs, and in 1393 it fell to the Turks.

Another Vlach settlement, called Little Walachia, was located in Aetolia and Acarnania (department in west central Greece, with an area of 5,447 sq km) [Trifon 2010, 4-5].

Именно по тази причина **няма как власите да имат нещо общо с** отдавна срутената Римска Империя, да не говорим за това, че империя като "Bulgar-Romanian empire" изобщо никога не е имало и няма да има:

През XII в. в областта се преселват и "по-новите жители власите, които през X-XII в. все още са по земите на Тесалия и Македония [Histoire de la Transylvanie 1992, 182] и които, "бидейки въ етническо отношение смесица от българи и романизирани траки, останали въ културно, а особено въ черковно и книжовно отношение, до най-ново време напълно българи" (Г. Фехеръ), специално в Южните Карпати започват да се заселват едва в началото на XIII в. [Histoire de la Transylvanie 1992, 187].

Конкретно по този въпрос ***проф. П. Коледаров [1989], чрез подробно-много-***

странен анализ на понятийното съдържание на етнм влах обосновава и показва, че този етноним възниква и се формира в условията на разностранно етническо и културно влияние и служи за наименованието, без оглед на народностния произход, най-напред на неуседналото, номадското пастирско и с ниска култура население, което се е движело със стадата и семействата си от летните планински към зимните пасбища в равнините, а наред с това и впоследствие и на някои българи пастири, още и на всички източноправославни на Балканите, които не са ромеи, също така и на куманите и разбира се, на същинските власи, като същевременно пак същият изтъкнат български изследовател медиевист, методологически напълно коректно и аргументирано доказва, че пак през XII в., от земите на юг от Дунава към Областта започват да прииждат "романизирани елементи", но реално власите се появяват на север от Дунава едва през XIII в., съществен довод за което е липсата общо взето на антични топоними в земите на север от Дунава, докато топонимията в Карпатската област е предимно славянска, тюркска и маджарска [20-25,32-35].

Според други изследователи власите се появяват в унгарските документи едва през XIII в. (Gy. Györffy); румъните започват да навлизат по-масово в областта чак след XIII в. (Т. Балкански), като пак през този XIII в., мъжете власи са номади скотовъди, докато семействата им живеят в постоянни селища (В. Алексова, О. Младенова); през 1105 г. се полага началото на самостоятелното териториално управление на Трансилвания, начело на която стои вайда, равно на воевода [Histoire de la Transylvanie 1992, 152-154] – нямаше да е зле да видим някои пояснения около това как така върховният управител на една маджарска област получава славянска по произход титла, около която не спорят, ами направо ще си откъснат един на друг главите унгарските и румънските историци, като, разбира се, в случая изобщо не задоволява добре известното съобщение, че титлата е употребена още от Константин Багрянородни, но за маджарите от времето преди прословутото "Завладяване на родина"; през 1541 г. тук се създава Трансилванското княжество като васал на султана, а през 1687 г. войски на Хабсбургите окупират земите на княжеството (БСЭ) [Добрев 2005, 84-85, вж. и срв. Литаврин 1999, 131-166; ~*~2009, 4-5; АнКомн, 187; Кекавм, 24-31; Роджер, 10-11; Рубрук, 64,83,89; Хониат, 177-179,208,257, срв. Бариев 2010, 55,85; Голубинский 2010, 341-348; Makkai 2010, 35-38; The Vlach 2010, 1-15].

Ето защо тук следва да се заключи и приеме също така, макар и в един донякъде предварителен порядък, че в по-гореприведеното съобщение на древноруския летописец става дума за белите, или в древноруската терминология – за сребърните, но в прабългарската Цветова Геосимволика, в действителност и най-точно - за южните българи. Това най-общо крайно заключение ще бъде номинативно-функционално и терминологически обосновано, доказано и конкретизирано достатъчно подробно-многостранно по-долу.

В зората на Дунавска България

Прабългаристиката като научна дисциплина е дял от Тюркологията.

Тя има за предмет на изследване прабългарските племена и народи с оглед на техния етнически произход и принадлежност, език, антропология, етнография, история, етногеография, духовна култура и др. Тюрко-Алтайската теория за прабългарите е единствено легитимно-меродавната научна теория за тях. В названието си тази теория съдържа и експлицира фундаменталното основно положение за техния тюркски произход и принадлежност, а така също и областта на планината Алтай, откъдето те тръгват и излизат през 1700 г. пр.н.е. на историческата сцена и непосредствено до която се намира и тяхната прародина Минусинската Котловина:

4.2. В расово-антропологическом плане метисизация проявляется в том, что среди болгар можно встретить все антропологические типы, располагающиеся в диапазоне между чистыми монголоидами и европеидами тюркского, славянского или иранского толка, среди которых все таки преобладают тюркские антропологические типы, в том числе и характерный и типичный в начале только и единственно для болгаров оногуров антропологический тип тураноида, в становлении которого существенную роль сыиграл андроновский расово-антропологический тип [Liptak 1983, 134] прото-индоиранцев III тыс. до н.э., западнее Минусинской Котловины, но который все таки окончательно формировался уже около начала Новой Эры в Средней Азии (Laslo, Racz 1984) из скрещиваний пришедших болгарских и местных иранских типов, и таким был, меж впрочем, один из великих ханов Первого Болгарского Царства – хан Омуртаг - можно увидеть его на моем аватаре, подробнее в моем сайте на www.bolgnames.com – Treasure (Добрев 2005).

5. Еще до конца IV тыс. до н.э. прото-тюрки европеоиды с монголоидной примесью из области Саяно-Алтая разделились на огуро-тюркскую - ре-языковую ветви, с одной стороны, и с другой стороны - на огузо-тюркскую, зе-языковую ветви, где находятся будущие огузы, кыпчаки, уйгуры, карлуки.

Первую ветвь, с внутренней точки зрения, можно назвать и былгарской (Bulgarian), а археологическим экспонентом былгарской ветви является Афанасьевская Культура (Golden 1980, 42-43), позднейшим приемником и продолжителем которой является Карасукская культура (Добрев; Юхас).

5.1. С течением времени былгарские племена консолидировались в Минусинской Котловине, именно которая область является и прародиной былгар (Bulgars) вообще и в частности болгар (Bolgars) - хунну/сюнну, туран, волжские, кавказские, кубанские, приднепровские, анатолийские, придунайские, македонские, трансильванские, панонские и др.

В Минусинской Котловине ближайшими соседями былгаров были прото-огузотюрки, индоиранцы, небольшая группа из которых с течение времени инкорпорировалась в былгаров, а позднее – восточные иранцы, потом усуны, монголы, тунгусо-манджуры, финно-угры, кыпчаки, кит. динлин, китайцы, тохары, кит. юечжи и др.

Индоиранцы Андроновской Культуры до конца III тыс. до н.э. приручили коня и таким образом совершили первую и важнейшую в истории человечества революцию, а болгары афанасьевцы в Минусинской Котловине были первыми, восприняв-

шими и позднее передавшими его и другим народам.

5.2. В своей прародине былгары были в основном номадами скотоводами, но дополнительно-подсобно занимались и землепашеством и по археологическим данным, еще в Бронзовой Эпохе к концу III и началу II тыс. до н.э. они жнали бронзовыми серпами; строили и жили в постоянных деревянных домах, а во время выведения скота на яйлу пользовались и переносимыми шатрами, т.е. юртами; хоронили своих мертвых с вырисованными гипсовыми масками на лицах в гробах, болг. ковчег, раскрашенных росьписью; строили храмы и святилища со скульптурами и рисунками; долбили на каменных скалах изображения людей и животных; делали каменные фигуры с изображениями людей и животных [Артамонов 1973, 218-219; Крадин 2003, 151; Новгородова 1981, 203-231; Савинов 1981, 232-248; Юхас 1985, 26] [Добрев 2011, 4-5, срв. Lukács 2011, 4-5].

Сред най-новите опити за ревизия на Тюрко-Алтайската теория за прабългарите особено внимание заслужава много кратката, но определено амбициозно-претенциозната статия на проф. Р. Рашев [1993]. Тук най-сериозни възражения предизвиква най-напред допускането на автора за наличието понастоящем у нас на голям брой "възможни теории" за прабългарите, когато в действителност съществува и се развива една-единствена научна теория за тях и това е Тюрко-Алтайската; постулирането на "официално становище" и допускането на възможността "авторитетна група археолози" да споделят различно от него становище, издава единствено и само теоретико-методологическото безсилие и дори импотентност на автора; поради пределно стеснено-ограничената си по принцип фактологическа основа, а и по силата на твърде специфичния си подход и метод на изследване, който априорно изключва основните етноидентифициращи и етнодиференциращи признаци и белези на прабългарите в лицето на лингвистичните, Археологията като историографска научна дисциплина изобщо не е в състояние да хвърли допълнителна светлина върху тяхната етническа принадлежност, да не говорим пък и за това да предизвика решителен поврат в досегашните научни представи за тях; поради абсолютното по принцип лингвистично невежество на историците и при наличието към настоящия момент на достатъчно богато-разнообразен лингвистичен емпиричен материал и като лексика, и като граматика, обсъждането или най-малкото поставянето от тяхна страна на въпроса за историко-генеалогическия вид и структурнотипологическия характер на прабългарския език с категорично изразеното съмнение в неговия тюркски произход и принадлежност, и то като се имат предвид не само отдавна вече безкрайно остарели (Ст. Младенов), но и направо непредставително-приблизителни проучвания (Ем. Боев), е, много меко казано, колкото невярно-неуместно, толкова и повече от нескромно-неприлично; традиционно-обичайното позоваване на сравнително големия брой прабългарски думи в унгарския език ни най-малко не държи сметка за пределно специфичните условия, при които са поставени отсамдунавските прабългари със за-

почването и провеждането на тяхната християнизация и славянизация изобщо и при които прабългарският език се криминализира, а онези, които продължават да го ползват, биват подложени на физическо изтребление; абсолютното лингвистично невежество на автора си проличава особено добре също така и от абзаца му за руническите писмености, от който изобщо не може да се разбере кое от какво произтича или се причинява и кое от какво следва или се поражда; стратификацията на прабългарското общество до централноазиатска и тюркска по произход и принадлежност "военно-административна и родова върхушка" и подложено на тюркизация "източноевропейско иранско по произход население" си е ни повече, ни по-малко собствено български принос и патент в Етнологията и не може да се квалифицира другояче освен като поредната призрачна илюзия на българските историци, направо девствени по отношение на реално-обективните историко-генетични процеси и преобразувания:

Това население – особено сарматите и аланите – оставя според тях забележими следи в материалната култура на прабългарите, но по най-съществения етноотличителен белег, езикът, напълно се претопяват, възприемайки тюркския език на пришълците. Процесът на предполагаемата тюркизация обаче не може да бъде илюстриран с конкретни доказателства, той се приема априорно, както се приема и тюркоезичието на прабългарите.

...погребението и на хан Кубрат, и на хан Аспарух е чрез трупоизгаряне, така че игнорирането тъкмо на този способ в никакъв случай не може да се приеме за релевантно-продуктивен път и метод за установяването дори и на приблизителната численост на прабългарите; вмъкването и използването в хода на изложението на понятието "индоиранско население" е много лош атестат за степента на познаване на историята на индоиранските народи от страна на автора и изобщо не прави чест на българската историографска наука, а самочувствието и на този автор, че предлага "нови възможности за преодоляване на стереотипите" по нищо не го отличава от множеството пръкнали се през последните 20-30 год. кресливо-агресивни лаици и дилетанти, захванали се да прекрояват и преначертават българската история, колко жалко [23-31].

Съвсем в края на VII в. под натиска от изток на хазарите по-голямата част от кавказките прабългари се изтеглят, преминават Днепър и част от тях под предводителството на самия хан Кубрат, брат му хан Шамбат и най-големия му син Бат-Баян се установяват по прилежащите земи. Специално хан Кубрат, който се изтегля последен, не преминава реката, а остава чак до края на живота си на нейния ляв бряг, на родна българска земя. Тази земя обаче вече е в границите на хазарската държава, защото оставащите на изток от Днепър прабългарски родове и племена приемат да станат васали на хазарите, но само и само да останат на нея:

Когда народ тюрок вырвался и вышел, они покрыли землю и даже стеснили тюрок, которые вышли прежде, потому что земля не в состоянии была нести всех

их, и тех прежних прогнали на запад (МихСир).

Отделившись от Западнотюркютского каганата, Хазарское царство могло сохранить свою роль в качестве наследника тюркютского государства только посредством быстрого увеличения своих сил за счет присоединения соседних племен, в первую очередь родственных, но враждебных хазарам болгар. В письме хазарского царя Иосифа о подчинении болгар говорится как о начале Хазарского царства: «У меня записано, - сообщает царь Иосиф, - что когда мои предки были еще малочисленны, всесвятой, - благословен он, - дал им силу, мощность и крепость. Они вели войну за войной со многими народами, которые были могущественнее и сильнее их. С помощью божьей они прогнали их и заняли их страну, а некоторых из них заставили платить дань до настоящего дня. В стране, в которой я живу, жили прежде в-н-нтр'ы. Наши предки, хазары, воевали с ними. В-н-нт-р'ы были более многочисленны - так многочисленны, как песок у моря, но не могли устоять перед хазарами. Они оставили свою страну и бежали, а те преследовали их, пока не настигли их, до реки по имени Дуна. До настоящего дня они расположены на реке Дуна и поблизости от Кустандины, а хазары заняли их страну до настоящего дня».

Болгары оказали хазарам упорное, но разрозненное сопротивление. По-видимому, наибольшую активность в борьбе проявил Аспарух. Его орда, по данным «Армянской географии», занимала Гиппийские или Булгарские горы, находившиеся возле Волги, там, где эта река поворачивает к востоку и образует дельту с 70 рукавами. Скорее всего Гиппийские горы соответствуют Ергеням вместе со Ставропольскою возвышенностью. Здесь болгары граничили с хазарами и здесь испытали их первые удары. Потерпев поражение, часть болгар под начальством Батбая покорилась и составила группу подвластных хазарам Кубанских болгар, позже известных под названием «Черные болгары», что соответствовало их подчиненному положению. Память о них до сих пор сохранилась в имени одного из народов центральной части Северного Кавказа - балкарцев. Болгары, не желавшие подчиниться хазарам, бежали из своей страны, часть - на север, вверх по Волге, туда, где в дальнейшем возникла Волжская Болгария, а другая часть - на запад, в пределы Византийской империи. Последних вел туда Аспарух (М. Артамонов).

Друга голяма група прабългарски родове и племена, под предводителството на третия по големина син на хан Кубрат, хан Аспарух (Феоф), излиза от Кавказ през Дарялския проход, задържа се известно време около Дзиакан или Хипийската планина, която са днешните Ставрополски възвишения, и след това продължава по крайбрежните земи на запад, като половината от тях спират и се установяват преди делтата на Дунав, а останалата половина я преминават и се установяват в днешна Североизточна България и цялата тази миграция на прабългарските племена трае от порядъка най-малко на тридесетина години (В. Бешевлиев):

A cette époque, trois frères sortirent de la Scythie intérieure, conduisant avec eux trente mille Scythes, et firent route pendant 60 jours, depuis les défilés du mont Imaeon. Ils firent route en hiver, afin de trouver de l'eau, et parvinrent jusqu'au fleuve Tanaïs, qui sort du lac Maeotis et se perd dans la mer du Pont.

Lorsqu'ils arrivèrent aux frontières des Romains, l'un d'entre eux, appelé Bulgarios, prit dix mille hommes et se sépara de ses frères. Il franchit le fleuve Tanaïs dans la direction du Danube, qui lui aussi se perd dans la mer du Pont; et il fit demander à Mauricius de lui donner un pays pour s'y fixer et devenir les auxiliaires des Romains. L'empereur lui donna la Moesie supérieure et inférieure, et la Dacie: pays florissants que le peuple des Avares avait dévastés depuis l'époque d'Anastasius. Ils habitèrent là, et furent une garde pour les Romains. Ils furent appelés par ceux ci: Bulgares.

Les deux autres frères scythes vinrent dans le pays d'Alân qu'on appelle Bersâlia, dont les villes avaient été bâties par les Romains, qui sont Qâspia, qu'on nomme Porte des Tourayê'. Les Bulgarayè et les Pougourayê, leurs habitants, se firent un jour chrétiens.

Quand un peuple étranger régna sur ce pays, ils furent appelés Khazarayê, du nom du frère aîné qui se nommait Khazarig. Ce peuple devint puissant et prit de l'expansion (MichSyr).

At this time there went forth from Inner SCYTHIA three brothers with thirty thousand SCYTHIANS. [91] And they came a journey of two months in the time of winter, for the discovery of water, that is to say [water] from the fords of MOUNT AMON; and they arrived at the river TANIS (DONA?), which goeth out from the lake of MIANTIS and mingleth in the SEA OF PONTOS. And when they arrived at the frontier of the RHOMAYE, one of them whose name was BULGARIS took ten ships and crossed the river TANIS and pitched his camp between the rivers TANIS and DUNBIR (DON and DNIEPER?), which also mingles (i.e. flows into) the SEA OF PONTOS.

And he sent to MAURICIUS [asking] him to give him land to dwell in, and [said that] he would become an ally of the RHOMAYE. And MAURICIUS gave him Upper and Lower MYSIA, and they dwelt there, and they became a guard (i.e. a buffer garrison) for the RHOMAYE. Now, though they were SCYTHIANS the RHOMAYE call them 'BULGARIANS'. Then these two other brothers came to the country of 'ALAN, which is BAR SALIA, that is to say to the towns of the CASPIAN, which the BULGARIANS and the PANGURIANS call the 'Gate of the Turks'; they were once Christians and are now called 'KAZARAYE' after the name of the eldest brother (Hebrae).

Във връзка между впрочем с въпросната планина, която при Михаил Сирийски е наречена Имеон, в българската историография вече е консумирана една чудовищно-уродлива фалшификация и манипулация, в която по един изключително нечистоплътен начин е замесено името и на проф. Васил Златарски и по която и на нас лично ни се наложи да вземем отношение преди известно време:

Интересно или странно, но по представения и анализиран непосредствено преди тази кратка етимологизация начин се стига и до друг един, много важен резултат заключение с "фундаментално-революционно" значение за прабългаристиката, централна и водеща роля и място в което заключение този път се пада на планината Имай или Имеон, т.е. Памир, тъждествеността на които пръв бил доказал проф. В. Златарски, който обаче, поради това, че насочил своето внимание главно към историческите сведения в Хрониката на М. Сирийски, "не успял

да проучи цяла редица нейни географски подробности". Въпреки това именно проф. Златарски, "на базата на редица конкретни исторически и географски подробности", посочва като най-меродавен превода на Шабо, а там "пише, че Българите излезли буквално от клисурите на Имеон", което по мнение на проф. Златарски, споделено и от заинтересованото лице, "показва, че древните Българи са живеели при северните склонове на планината Имеон". Пък и вън и независимо от всичко това, то и от самия М. Сирийски си личи, че прародината на прабългарите се е намирала в планината Имеон, разположена в южната част на Средна Азия или днешният Памир и Хиндукуш" [Добрев П. 1991, 35; ~~1998, 109; ~*~1999, 29,31].*

В действителност във въпросната хроника в резюме въз основа на двата й превода при проф. В. Златарски [1972] пише, че от Вътрешна Скития потеглили трима братя с 30 000 скити; от клисурите, теснините, дефилетата, но също и от отвъд планината Имеон те направили един преход от 60-65 дни и стигнали река Танаис. А когато достигнали границите ромейски, единият от братята, който се казвал Булгариос, се отделил… преминал той р. Дунав и изпратил до Маврикий... Другите двама братя дошли в страната аланска Барзалия, наричана още Порти Торайски, а когато един чужд народ зацарувал над тази страна, те били наречени хазари по името на по-стария брат, който се казвал Хазариг [53-56]. И първото съществено впечатление, което се придобива от това резюме, е че от М. Сирийски наистина личи, че въпросните скити живеят около Имеон, но пък от никъде не личи, че Имеон е равно на Памир.

Централната и основна линия в Хрониката, по която се разгръщат главните събития, видно не само от немския, френския и обединително-резултативния български превод, но вече и от горното резюме, очевидно и безспорно е следната: Всички тръгват от Имеон, минават Танаис, стигат ромейските граници, единият преминава р. Дунав и стъпва в Източна Долна Мизия, т.е. Добруджа – точно това време и разстояние, което според долуцитирания автор е равно ни повече ни по-малко на времето и разстоянието от Памир до Добруджа. При напълно реалната в неговите представи възможност това разстояние да бъде изминато за 60-65 дни, като напълно основателен и безспорен според него се очертава и изводът, че българите са стар народ на Изтока, най-близко до древните памирски народи; те някога са живеели край планината Имеон и че прародината люлка на древните българи е планината Имеон, т.е. Памир и Хиндукуш [Добрев П. 1991, 35-41; ~~1993, 85-93,156-162; ~*~1994, 11-21; ~*~1998, 29-40,108-113; ~*~1999, 36-37; ~*~2001, 80-85].*

Всъщност самият проф. В. Златарски [1972] пък, с цел да види, разбере, обобщи и оцени по значимост и достойнство всички без изключение нейни страни и особености и то в детайли, включително и географските, проучва и анализира съставената през XII в. хроника на М. Сирийски в специално изследване, публикувано за първи път през 1915 год. и включващо наред с всичко необходимо и, както изисква добрият тон и възпитание в тогавашната българска историконаучна традиция относно изворите, прецизно-акуратно поместени, разбира се, в оригинал, извадки от съчиненията на старите гръцки писатели Агатий – VI в., и Дионисий - IX в.,

а наред с това взема предвид и анализира всичко и с оглед сведенията и данните на Захарий Ритор - VI в., Теофилакт Симоката - VII в. и Генесий - X в.

Оттук и върху всичко това проф. В. Златарски открива и систематизира празнотите, непоследователностите и противоречията в Хрониката под формата на наличие на сведения и податки всъщност не за едно единствено, а за три отделни събития през VII в., които разглежда поотделно и се опитва да определи и тяхното време [56-66]. Всичко обаче в Хрониката, която за това си време, разбира се, не е и не може да бъде нищо друго освен компилация от разновременни и разнородни източници, е в такъв ред и безредие, пък и по-частните известия къде съвпадат или се съгласуват с известните исторически факти и събития, къде остро противоречат и направо ги отричат, че той е принуден чисто и просто да обобщи и да заключи, че "събитията в нея са крайно объркани" [56] и че поради изкуственото си построение, което не отговаря на истинския вървеж на събитията, известието на М. Сирийски не може да има първостепенна историческа стойност като извор, но все пак и въпреки всичко то иде да установи до известна степен факта за заселването на българите на Балканския полуостров първоначално със съгласието на византийското правителство и със задължение да защитават североизточните граници на Империята [66-67].

Важно и съществено за случая е да се отбележи още и това, че анализа и заключенията си проф. В. Златарски провежда и извежда с една напълно модерна и адекватна на онази епоха и следователно, ако не напълно, то поне и днес достатъчно ясна и разбираема, информативно-комуникативна терминология и фразеологичен синтаксис – термина турци, както е широко разпространено и добре известно по онова време, особено в руската ориенталистика, той използва с родовото значение "тюрки" изобщо, т.е. относно и за всичките известни по онова време тюркски народи и племена, но така също и с видовото му значение "западни тюрки", т.е. за една отделна, административно-политически временно обединени и съвместно пребиваващи на определено място през Средновековието група тюркски племена. Но очевидно и тогава ще да е било голяма неразбория по тези въпроси, провокирана основно от по-трудно преминаващите от едно ниво на абстракция на друго, защото малко по-късно той чувствува нужда специално да се доизясни, определи и отграничи чрез нарочна бележка под линия в смисъл по принцип, че тюрки е еднакво и равно на турци и обратното и че специално турската, но ти сега разбирай тюркската теория за хуните, поради конкретни причини, си е спечелила вече всеобщо признание в историческата наука [Златарски 1970, 55].

Конкретно за Имеон проф. В. Златарски [1972] посочва, че под Имай при Птолемей се разбира Тенгри-даг, Тян-Шан, под името Ἴμαον (или Ἰμαίον) старите писатели разбират западната част на Хималаите, а специално при писателя от втората половина на VI в. Агатий има планина Имай в Азия, от западната страна на която възниква държавата на тюрките и всичко това му дава основание да мисли, "че в случая преводът на Шабо се явява по-верен и по-точен, отколкото оня на Маркварт" [57].

По този начин той съвсем неочаквано прекъсва, а може би напълно преднамерено и съзнателно се отказва да продължи разсъжденията си на тема Имеон,

прескача най-неочаквано върху качествата на преводите и прави горната с нищо и никого неангажираща констатация за качествата на единия от тях, веднага след което преминава върху преселението на западните хуни в Европа. Ето така става напълно ясно и очевидно, че всъщност и фактически проф. В. Златарски изобщо никога и никъде не е показвал и доказвал, че Имеон непременно и във всички случаи е равно на Памир, както се твърди по-горе.

Много важно за случая, а и лингвистически любопитно и дори куриозно според нас между впрочем тук е да се забележи и отбележи още и това, че в приведената под линия извадка в оригинал от Агатий въпросното име се среща един единствен път и то в родителен падеж - Ἰμαίου, но Професорът горе в текста си говори за Имай и продължава да не "забелязва" тази форма в родителен падеж и да не я свързва и отнася изобщо към Имеон на М. Сирийски, дори и след като я помества между две употреби на Имай.

Тази "незаинтересованост" и подминаване от страна на проф. Златарски на родителния падеж на Имай, според нас означава и показва най-напред, че той владее старогръцкия език на достатъчно високо ниво, за да се спира на различните граматични форми на едно и също име; поради това, че самото име притежава такива граматични форми, подобни или сходни на основните, именителните граматични форми на други имена, в случая на името Имеон на М. Сирийски, за него изобщо и в никакъв случай не означава, че и тези форми имат тяхното значение, което ще рече, че и тези граматични форми обозначават и наименоват същия, техния обект, което очевидно би го затруднило особено силно да отговори най-малкото на въпроса как общо взето масивният и трудноподвижен Химай се размърдва, тръгва и се озовава в северното подножие на Кавказ.

Наред с това, очевидно в старогръцките извори родителната форма на собствените имена е достатъчно и твърде често срещана и утвърдена, така че той не смята за необходимо да мотивира и показва защо всъщност там пише едно, а той на българска графика предава съвсем друго, в което между впрочем много лесно можем да се убедим, само като надзърнем в § 14 от настоящото изложение и си направим труда да видим, че повечето от вариантите на Хемус са форми за родителен падеж, включително и българизираното чрез окончание за женски род Емона.

И все пак, много по-важното и съществено според нас за случая е да се отбележи, че никога и в никакъв случай не може, на базата и въз основа на по-голямото или по-малко съвпадение между графичните форми на двете имена, да се прави някакъв фундаментален извод за семантико-функционално тъждество, т.е., че и Имеон от Хрониката означава и наименова планината, която означава и наименова формата за родителен падеж на Имай, както и самото име Имай, откъдето пък по необходимост да следва, че Имеон е същото, което е Имай, какъвто извод очевидно се прави и в настоящия случай [срв. напр. Добрев П. 1999, 30].

По-нататък, между другото, позволявайки си да се върнем малко назад и да вземем и ние отношение по съдържателно-информативната страна на Хрониката като цяло, единствено водени от желанието да допринесем, дано да сме прави, за избистрянето на нещата около Имеон, но и с известно неудобство, поради това, че не е възможно да знаем дали някой друг изследовател не е забелязал и не е обърнал

внимание на него преди нас, бихме искали да отбележим най-напред, че, както личи главно от анализа и заключенията на проф. В. Златарски, М. Сирийски от XII в. греши дълбоко и непоправимо на някои места и по някои неща, но е и много прав на други места и по други неща едновременно, когато говори за събития от II-VII в. върху една територия, която се намира долу-горе по средата преди добре известния и сравнително добре очертан за него време Край на Света, ако за такъв приемем линията Волжска България-Карпатите, защото за природата и народите след тази линия арабските пътешественици пишат като за сравнително странни и необичайни, което, разбира се, в никакъв случай не може да се съпоставя и мери с онова, което античните гръцки автори пишат за скитите и кавказките народи – просто Краят на Света за тях на север е Дунав-Черно море-Кавказ-Каспийско море.

Ето за една такава територия според нас М. Сирийски е знаел много добре къде се намират и как са разположени един спрямо друг основните и много съществени за анализа на съдържанието на Известието основни физикогеографски обекти ориентири Дунав-Понтийско море-Меотида-Танаис-Портите Торайски и наред с това е имал малко неясно и колебливо знание и представа за политикогеографските единици в областта по средата преди Края на Света в географски, разбира се, а не в исторически смисъл - Вътрешна Скития е след Портите Торайски, някъде към и около Танаис и забележи добре - там, където е Имеон, но така също и преди Портите, защото през тях минават двамата братя, за да навлязат в страната аланска Барзалия, след като единият брат се отделя от тях. Тези Порти пък от своя страна в текстовия израз са представени веднъж като страна, държава на българите и пугурите християни, после на хазари, т.е политикогеографски, но в съдържанието на семантиката на словосъчетанието генетична основа на собственото име те са само едно място, през което се преминава в Барзалия, т.е. тук те са представени физикогеографски.

Така разкрита и разпределена географията на Хрониката, която си остава същата и изобщо не се променя през цялото "нейно време", се разкрива и очертава още и като географска среда, в рамките на която протичат не по-малко от пет отделни събития, първото от които по реда, по който те са представени в Хрониката, е потеглянето на синовете на Кубрат на запад след разпадането на Велика България и преминаването на Аспарух отсам Дунава; второто – достигането до ромейските граници и преминаването отсам Дунава на един прабългарски хан по времето на Маврикий; третото – излизането на българските племена от Средна Азия, отделянето на аварите от тях и преминаването на българските и хазарските племена през Портите и навлизането им в Кавказ; четвъртото – изтласкването на българите и хазарите от Северен Кавказ от страна на западните тюрки и петото – покоряването на останалите на Кавказ българи от страна на хазарите.

Именно с това последно тълкуване уточняване и на събитията в Хрониката се възстановява и нейната поне като идея и замисъл многоелементна и многопластова персонално-локално-темпорална събитийна структура, която безспорно под въздействието на фактори от всевъзможен порядък с течение на времето дотол-

кова е деформирана, видоизменена и променена, че някои от компонентите ѝ или са отпаднали и изгубени безвъзвратно, или пък са разместени, преместени и поставени над или под, пред или зад други, така че изобщо не се забелязват при краткотрайно-повърхностно наблюдение, а трети пък чисто и просто не следват и не се разполагат коректно-еднозначно в "историческата координатна система" и са чувствително разместени в Пространството по-малко и повече във Времето.

Настоящото съвсем различно разбиране, тълкуване и възстановяване съдържанието на Хрониката по-нататък намира своето потвърждение не толкова, колкото проявява своя немалък евристичен заряд и позволява географските обекти, лицата и събитията в нея да се видят и разположат в реалното историческо време и пространство съобразно, адекватно, но и максимално приближено до тяхното историкореално разположение и протичане, а именно: В Хрониката Вътрешна Скития и Имеон контаминират, означават едно и също място, но не Средна Азия, а област в Предкавказието, откъдето около средата на VII в. потеглят синовете на Кубрат и когато достигат Дон, Аспарух се отделя, продължава и преминава Дунава.

Доста преди това обаче, пак някъде от същото място потегля, преминава Дон, стига до границите ромейски, взема разрешение от Маврикий да премине Дунава и да се засели в земите му още един прабългарски хан и това е добре известният вече в съвременната българска историография прабългарски хан Булгарис, който в изворите е назован не чрез своето лично, а чрез преносното си, производно от общия етноним име и който сто години преди Аспарух преминава Дунава и се заселва на юг от р. Дунав, с което, както твърди Д. Табаков [1999], без обаче да привежда необходимите аргументи, не само се присъединява към вече живеещите тук българи, но и променя напълно етническия облик на тези земи [156-161,240-241].

А от Вътрешна Скития, равно на Средна Азия, още преди края на II в. излизат, пресичат Чора-Дербенд и през клисури и дефилета се пръскат по високопланинските долини и котловини на Кавказ двете големи групи племена от българската група на тюркското езиково семейство - българи и хазари, докато третият брат, Аварис или Авариг, в зависимост от това дали към гръцката или към арменската морфология биха наклонили предпочитанията на хрониста, ако беше решил да спомене и неговото име, се отделя още преди преминаването през Чора, поема пътя на север край Каспийско море, не толкова за да бъде много по-късно мимоходом и спорадично упоменат в старата руска литература като един от множеството обри, преминали през земите на славяните, колкото за да достигне и завладее днешните унгарски земи, където да изгради и установи своя Аварски хаганат, оказвал влияние и направлявал съдбините на цяла Европа в продължение на няколко века след това [срв. Табаков 1999, 161,167]. От друга страна, след разпадането на Велика България и останалите на Кавказ и в Предкавказието прабългарски племена и по-малки групи, се оказват в границите на хазарската държава, а по-късно и под властта на приждащите от изток западни тюрки.

При тази като че ли вече безспорна логика на събитията, осъществявани и понасяни от конкретни лица и етнически групи върху и около сравнително ясно и точно определени и посочени географски обекти, би трябвало вече да е и напълно

ясно и да може преспокойно и с чиста научна съвест и да се приеме и заключението, че за М. Сирийски от XII в. Имеон е планина, която се намира главно и преди всичко между Портите и Танаис и около която се разгръщат по-близките и следователно по-добре, по-сигурно познати и известни през този век, включително и на самия него, минали събития. Но пък от редица други места и източници е добре известно, че същите събития се разгръщат около и върху Хипийската планина [вж. напр. Бешевлиев В. 1984, 68; Златарски 1970, 153,156,177-178; Табаков 1999, карта № 2], така че за М. Сирийски очевидно и безспорно Имеон, това е Хипийската планина, името на която, както е добре известно, е образувано на основата на съответната гръцка дума и се превежда обикновено като "Конска планина" [срв. Табаков 1999, 170].

Така изведеното и предложено дотук обектно-денотативно тъждество на двете имена се подкрепя, потвърждава и доказва и от следния, по необходимост пределно кратък и обобщен, лингвистико-етимологичен анализ, проведен главно в рамките и с помощта на тюркските езици, но доколкото става дума за етимологизация на собствено име, по-добре ономастикоетимологичен анализ и изследване на орнм Имеон, основните моменти и заключения на който предложихме и огласихме за първи път в доклад пред научна конференция по прабългаристика преди около две години, понастоящем под печат [Добрев 1999, 2].

Както също така е много добре известно, Хипийската планина е наричана още и Дзиакан, където дзи- идва от индоирански, съответствието му в иранските езици е асп "кон", разпространено и в кавказките езици със същото значение, но под формата пси; -а- е съединителен елемент, познат в иранските езици и в арменския език, така че на -кан с осетинското съответствие хон "планина" [ЭСОсЯз, 223], но не случайно споменавано и като Хонтау, също и Хон като име на легендарни планини, понякога и на Алтай [Шамс Тебир 1997, 159], остава единствено да означава пак "планина", а по-малко вероятно, поради възможността от връзки с иранската лексема, означаваща "рудник; местонаходище; източник, извор", такова е значението и на kan, хап от състава на срвк. сраз. орнм Altun kan [DLT-3, 416]. В Именника на българските ханове една от календарноцикловите години и по-точно годината на коня е имен, която има за основа праб. нрси имен или има- "кон" със засвидетелствувани в гръцки източници форми и със съответствия в тюркските и угрофинските езици [вж. Москов 1988, 92,303-304; Симеонов 1981, 57-60; Щербак 1970, 167; Pritsak 1955, 67-68].

*На тази основа първичните и основни български праформи, които единствено може да се възстановят, са *Именкан, *Имакан. В тюркските езици изобщо и в българските диалекти и език в частност са добре известни и се проявяват такива етимологични фонетични промени като лабиализация на а, преминаване на н в й, изчезване или преминаване на к в й, под закономерното въздействие на които безспорно е получено и третото по ред, но този пък на основата на прабългарския език название на същата тази, сега вече и Имеон-планина или само Имеон.*

При това положение очевидно и безспорно Имеон за М. Сирийски не е Памир и следователно българите при него тръгват не от Памир, а от Хипийската планина. А по този начин се оказва още и това, че собствено име Имеон със значение или

което е същото - с денотат обект Памир по времето и за М. Сирийски изобщо не съществува в тогавашната лингвистична реалност. Такова собствено име е налице и съществува единствено и само в понастоящем реконструираната и създадена посредством методите и средствата на индивидуалното въображение на едно отделно лице лингвистична реалност, предпоставена и поставена в основата и началото на твърде обширно и пространно, но във всички случаи и безспорно на едно определено хипотетично словесно-понятийно построение.

Доколкото пък цялото това хипотетично словесно-понятийно построение тръгва и се гради от едно единствено и отделно собствено име, в рамките и в аспекта на разглеждания тук въпрос за етноисторическата значимост и стойност на ономастичните сведения и данни, това име би трябвало да се характеризира и да има ако не максимална или абсолютна, то поне някаква положителна етноисторическа значимост и стойност.

Всъщност название Имеон, което по време и в условията на българската етнолингвистична общност да обозначава и наименова планината Памир, поради измислената му, въобразаема структура и природа, възможни и налични единствено и само в психолого-концептуалната или още ментална реалност, в действителност никога не е съществувало лингвистикореално и обективно, откъдето и неговата етноисторическа значимост и стойност, научнообективно е равна на нула или по-точно нея изобщо я няма. Това в същото време означава още и това, че горепосочените събития никога не са се случвали и не са имали място в българската история изобщо и в прабългаристиката в частност във формата и вида, както те са реконструирани, предложени и разпространени от своя създател.

Тази прекалено волна и изобщо лишена от каквато и да е фактологична основа хипотеза може да се разгледа и анализира детайлно също и вътрешносъдържателно и тогава ще се види и разбере, че всъщност един преход от Памир до Добруджа с подобна продължителност на толкова обемиста група хора, състояща се от мъже, жени, деца и старци, принудена при това да води със себе си и да се грижи за немалки стада добитък поне от няколко вида, ако са номади, или пък да носи цялото си стопанство и покъщнина, ако са занаятчии и търговци, при тогавашното състояние на комуникациите и специално на "превозните средства" и то в зимните условия на вкочанената пустиня, което пък не позволява изобщо набавянето именно на представената в Хрониката като причина и повод за този преход прословута вода, е не невъзможен, според излишно деликатната квалификация на Д. Табаков [1999, 243], а направо пълен абсурд и дори жива утопия.

Но пред и при вида и характера на безспорните резултати и заключения, получени в рамките и с помощта на току-що проведения лингвистико-ономастичен анализ на възникването и появата или което е същото – на историко-генетичните основания и предпоставки на въпросното словесно-понятийно построение под формата на едно единствено собствено име, т.е. на поставените в основата му езикови факти и данни, вътрешносъдържателният анализ сега и тук нито е необходим, нито пък целесъобразен [Добрев 2001, 222-228].

Правотата на всички наши разсъждения до тук, между впрочем, се потвърждава и от други изследователи:

Некоторые исследователи, отрицая связь между хазарами и акацирами и не доверяя приведенным выше данным о хазарах, содержащимся в источниках, относящихся к значительно более позднему времени, чем события, о которых в них говорится, датируют появление хазар концом VI в., опираясь на сообщения Михаила Сирийского (1126-1199 гг.) и Бар-Гебрея (1226-1286 гг.), восходящие якобы к «Церковной истории» Иоанна Эфесского, жившего в VI в. (ум. около 586 г.).

Действительно, в хронике первого из названных здесь авторов говорится, что в царствование императора Маврикия (582-602 гг.) из внутренней Скифии вышли три брата с 30 тысячами скифов. Они сделали путь в 65 дней, выйдя со стороны Имеонских гор. Так как на пути были реки, они шли зимой и достигли реки Танаиса, которая вытекает из Меотийского озера и вливается в Понтийское море. Находясь у границ Римской империи, один из братьев, именем Булгар, взял 10 тысяч человек, отделился от своих братьев и перешел Танаис к реке Дунаю, которая также вливается в Понтийское море, и обратился к царю Маврикию с просьбой дать ему землю с тем, чтобы жить в дружбе с римлянами.

Тот дал ему Верхнюю и Нижнюю Мизию и Дакию, защищенное место, которое со времен Анастасия (491-518 гг.) опустошал аварский народ. Они победили их там и стали защитой для римлян. Римляне назвали этих скифов булгарами. Два других брата пришли в страну алан, называемую Берсилия, в которой римлянами были построены города Каспия, называвшиеся вратами Turaye. Булгары (жившие в Мизии и Дакии) и пугуры - их (городов Берсилии) жители - были некогда христианами. Когда над той страной (Берсилией) стал господствовать чужой народ, они были названы хазарами по имени того старшего брата, которого имя было Хазарик. Это был сильный и широко распространенный народ».

В своем новом переводе приведенного отрывка Ф. Альтхейм предлагает под вратами Turaye понимать не Ворота тюрок, как полагал Маркварт, а Ворота ворот, т. е. Баб-ал-абваб - арабское название Дербента. Далее, по его заключению, в тексте говорится, что христианами были болгары Мизии и Дакии и пугуры жители Берсилии. Это заключение очень важно для хронологии сообщения. Обращение в христианство населения Берсилии, как мы увидим ниже, относится к VII в., обращение же дунайских болгар датируется еще позже - IX в.

Отсюда следует, что рассматриваемое сообщение о хазарах не может относиться к VI в., по крайней мере в части, касающейся христианства у дунайских и северокавказских болгар. Чтение «пугуры» Маркварт исправлял на «фанагуры» - фанагорийцы и даже склонялся видеть здесь Беленджер и беленджерцев. С исторической точки зрения отожествление загадочных пугур с фанагорийцами возможно; в таком случае они означали бы кубанских болгар, которым принадлежал город Фанагория на Таманском полуострове. Однако лингвистически более вероятно, что «пугуры» означают тех же болгар, которые назывались и беленджерцами.

Уже Маркварт отметил, что известие Михаила Сирийского, с некоторыми сокращениями и изменениями, приведенное и у Бар-Гебрея, во многом грешит против исторической действительности. В самом деле, переселение болгар из-за Дона за Дунай отнесено здесь к царствованию Маврикия (582-602 гг.), тогда как из других более достоверных источников известно, что оно произошло много позже - во

второй половине VII в. Если указание на Маврикия принять за время появления болгар в Восточной Европе, то и тут обнаруживаются серьезные противоречия с известными историческими фактами, согласно которым болгары находились в Причерноморье еще в V в. Должно быть в данном случае, как и в других, приведенных выше, болгары отожествляются с гуннами и нашествие последних рассматривается как один из моментов движения болгар и других родственных с ними племен, в том числе и хазар [Артамонов 2011, 9-10].

При тези условия и по този начин се основава и създава и новата прабългарска държава Дунавска България, а р. Днепър се превръща в основна граница между Дунавска България и пак българската държава Хазария:

Λεκτέον δὲ ἤδη περὶ τῆς τῶν λεγομένων Οὔννων καὶ Βουλγάρων ἀρχῆς καὶ καταστάσεως αὐτῶν. Περὶ τὴν Μαιῶτιν λίμνην κατὰ τὸν Κῶφινα ποταμὸν καθίσταται ἡ πάλαι καλουμένη μεγάλη Βουλγαρία καὶ οἱ λεγόμενοι Κότραγοι, ὁμόφυλοι αὐτῶν καὶ οὗτοι τυγχάνοντες.

Ἐν δὲ τοῖς Κωνσταντίνου χρόνοις ὃς κατὰ τὴν δύσιν ἐτελεύτα, Κοβρᾶτός τις ὄνομα κύριος γενόμενος τῶν φύλων τούτων τὸν βίον μεταλλάξας πέντε καταλιμπάνει υἱούς, ἐφ' οἷς διατίθεται μηδαμῶς τῆς ἀλλήλων ἀποχωρισθῆναι διαίτης, ὡς ἂν διὰ τῆς πρὸς ἀλλήλους εὐνοίας τὰ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν διασώζοιτο. Οὗτοι μικρὰ τῆς πατρικῆς φροντίσαντες παραινέσεως ὀλίγου παρῳχηκότος χρόνου διέστησαν ἀλλήλων, ἕκαστος αὑτῶν τοῦ λαοῦ ἴδιον μέρος ἀποτεμνόμενος.

Ὧν ὁ μὲν πρῶτος Βαϊανὸς υἱὸς λεγόμενος κατὰ τὰ ἐνταλθέντα αὐτῷ παρὰ τοῦ πατρὸς ἐν τῇ προγονικῇ γῇ διέμεινε μέχρι τοῦ δεῦρο, ὁ δὲ δεύτερος λεγόμενος Κότραγος τὸν Τάναϊν 34 περαιωθεὶς ποταμὸν ᾤκησε τούτων ἀντικρύ, ὁ δὲ τέταρτος τὸν Ἴστρον ποταμὸν διαβὰς ἐν Παννωνίᾳ τῇ νῦν ὑπὸ Ἀβάροις κειμένῃ αὐλίζεται ὑπόσπονδος τῷ ἐγχωρίῳ ἔθνει γενόμενος, ὁ δὲ πέμπτος κατὰ τὴν Ῥαβεννησίαν πεντάπολιν ἱδρυσάμενος ὑπόφορος Ῥωμαίοις ἐγένετο.

Τούτων ὁ λοιπὸς τρίτος ἀδελφὸς ὄνομα Ἀσπαροὺχ τὸν Δάναπριν καὶ τὸν Δάναστριν ποταμὸν περαιωθεὶς περὶ τὸν Ἴστρον οἰκίζεται, τόπον πρὸς οἴκησιν ἐπιτήδειον, Ὄγλον τῇ σφῶν καλούμενον φωνῇ, καταλαβόμενος, δυσχερῆ τε καὶ ἀνάλωτον πολεμίοις ὑπάρχοντα· ἀσφαλής τέ ἐστι τὰ μὲν ἔμπροσθεν τῇ τε δυσχωρίᾳ καὶ τῷ τελματώδης εἶναι τυγχάνων· τὰ δ' οὖν ὄπισθεν κρημνοῖς ἀβάτοις τετειχισμένα (Nicéph-Con).

л. м. 6171, р. х. 671. *В сем году в апреле месяце, индиктиона 1-го, скончался Мавиас, первый царь сарацинский. Он был вождем двадцать лет, эмиром двадцать четыре года; после него принял правление Изид сын его. В это время народ болгарский вступил во Фракию. Здесь необходимо сказать о древности унновундоболгаров и котрагов. По ту сторону на северных берегах Эвксинского понта, за озером, называемым Меотийским, со стороны океана чрез землю сарматскую течет величайшая река Ател; к сей реке приближается река Тапаш, идущая от ворот Иверийских в Кавказских горах, от сближения Танаиса и Ателя, которые выше Меотийского озера расходятся в разные стороны, выходит река Куфис и впадает в Понтийское море близь Мертвых врат против мыса Бараньего Лба.*

Из означенного озера море подобно реке соединяется с Эвксинским понтом при Воспоре Киммерийском, где ловят мурзулию и другую рыбу. На восточных берегах

Меотийского озера за Фанагориею кроме евреев живут многие народы. За тем озером выше реки Куфиса, в которой ловят болгарскую рыбу ксист, находится древняя великая Болгария, и живут соплеменные болгарам котраги.

Во времена Константина на западе Кроват обладатель Болгарии и котрагов скончался, оставив пятерых сынов, которым завещал никогда не расходиться: ибо таким только образом могли они всегда владычествовать и остаться непорабощенными от другого народа Но не в продолжительном времени по кончине его, пять сынов его пришли в несогласие и разошлись все, каждый с подвластным ему народом. Старший сын, по имени Ватваян, соблюдая завещание отца поныне остался в земле своих предков; второй сын, брат его по имени Котраг, перешедший за Танаис, поселился насупротив старшего брата; четвертый и пятый, перешедши за Истр, или Дунай, один, покорясь кагану аварскому, остался с народом своим в Паннонии аварской, другой, пришедши в Пентаполис при Равенне, покорился царям христианским. Потом третий по старшинству по имени Аспарух, перешедши Данаприс и Данастрис и остановившись у Ольги, реки текущей севернее Дуная, поселился между первыми реками и сею последнею, находя сию страну отовсюду безопасною и непреборимою: впереди она болотиста, с других сторон защищена реками, итак народу ослабленному чрез разделение представляла великую безопасность от врагов.

Когда они таким образом разделились на пять частей и стали малочисленны, то хазары, великий народ, вышедший из Верзилии самой дальней страны первой Сарматии, овладел всею Запонтийскою Болгариею до самого Понта, и сделавши данником старшего брата Ватвайя, начальника первой Болгарии, поныне получает от него подати (Феоф).

Между впрочем за А. Комар [2010в] синовете на хан Кубрат в никакъв случай не са петима и обратното във всички случай се дължи на склонността на хронистите и писателите просто да допълват картината, да си създават книжни илюзии и фабрикувайки безброй епоними, просто да пребивават в перманентен символизъм. От всичко това на нас лично не ни остава нищо друго освен да си направим извода, че през Късната Античност и Ранното Средновековие най-доброто като интелект в лицето на въпросните хронисти и писатели не е нищо повече от най-обикновен клиничен случай и то от неизлечима разновидност:

В первоначальном варианте "Легенды" явно фигурировали только три брата: Батбаян, Котраг и Аспарух. Двух безымянных братьев: "четвертого" и "пятого" в текст уже добавил автор "Хроники" (он же - автор "Описания") для полноты картины расселения булгар состоянием на нач.VIII в. При этом главный лейтмотив "Легенды" – нарушение братьями завета отца "никаким образом не отделяться друг от друга в местопребывании, постоянно быть самим господами и не попадать в рабство к другим народам", как оказалось, коснулся только двух "именных" братьев - Батбаяна и Аспаруха, о судьбе же "Котрага" источник не сообщает ничего, хотя знает о вторжении хазар в Северное Причерноморье, где, казалось бы, и этот брат должен был быть "наказан за нарушение обета".

Не всплывают больше "котраги" и ни в одном другом источнике VII-IX вв., под-

твърждая тем самым, что упоминание "котрагов" и "Котрага" в "Легенде" является книжной аллюзией на легенду о происхождении булгар Прокопия Кесарийского, также, кстати, включающей сюжет более древней легенды Аммиана Марцеллина о проникновении гуннов в Северное Причерноморье, в свою очередь, связанных автором происхождением с еще более древним местным племенем - киммерийцами.

Отметим еще один факт: из многочисленных родоначальников-эпонимов античных и раннесредневековых книжных легенд (Скиф, Пал, Нап, Савромат, Роксолан, Алан, Сармат, Гот, Утигур, Кутригур, Авар, Берсил, Булгар, Хазар, Рус, Чех, Лях, Хорват и т.д.) ни один из них в реальности не существовал, и этот символизм, кстати, очень хорошо понимали и сами древние авторы [159].

На самата граница на новата българска държава завършва земния си път и именно тук, край днешното полтавско село Малая Перешчепина е и погребан нашият, всеобщобългарският скъп праотец, великият хан Кубрат, Курт, **Коурть**, Κοῦρτος, Κούρτης, Κοβρᾶτός, Χουβρατις, Crobatus, Qetrâdes (Gy. Moravcsik) (†665) (М. Москов); основателят и дългогодишният владетел на кавказката прабългарска империя Велика България, която е втората след Западнохунската Империя на хан Атила/Авитохол европейска прабългарска държава. И днес тъкмо този свещен гроб на нашия праотец е предмет на засилен научен интерес, да не кажем на поругание, в който обаче доминират направо компоненти на първобитното мислене, което мислене не стига, че не може да определи какво точно е това, ами на всичкото отгоре не може и да си обясни защо и как точно е било извършено това погребение с изгаряне:

Анализ комплексов круга Перещепины на сегодня вынуждает констатировать: это не клады, не погребения и не кенотафы, хотя комплексы явно каким-то образом связаны с погребальным обрядом. Возможно, это - отдельный оригинальный вид погребального обряда, согласно которому вместе с частью скелета или "шкурой" взнузданного коня покойника в яму помещались его оружие, одежда, личные украшения и посуда для загробного пиршества.

Обряд сопровождался ритуальными действиями с использованием огня, и иногда, как в Келегеях, остатки костра также ссыпались в яму с предметами. Делалось это преимущественно втайне, во всяком случае, место захоронения вещей пытались скрыть. Само же тело покойника переправляли в загробный мир другим ритуалом и в другом месте, т.е. наблюдается пространственное и временное разграничение двух ритуалов, связанных с погребением одного человека (А. Комар).

Границите на Стара Велика България не са между Дон и Буг или Дунав в по-добрия случай (A. Róna-Tas), а те се простират най-вероятно от горното течение на Ефрат, Аракс и Чорух (Ив. Добрев), но с пълна сигурност от Каспийско море до р. Днепър (J. Marquart), без да е изключено след войната с аварите около 635 г. да достигат и до Карпатите (В. Бешевлиев) от изток на запад и от Черно Море до Долното Поволжие от юг на север:

Далее идут равнины, удобные для езды верхом и орошаемые обильными водами, страна большая, ровная и удобная для разведения лошадей. Здесь поселились почти

все гуннские племена, занимая пространство до озера Меотиды. Когда эти гунны нападают на земли персов или римлян, то они едут на свежих лошадях через эти ворота, о которых я сейчас упомянул, не делая никаких объездов и не встречая никаких крутых подъемов, кроме тех пятидесяти стадий, которые, как сказано, ведут в пределы Иверии. Двигаясь какими-либо другими проходами, они должны преодолевать большие трудности и не в состоянии пользоваться одними и теми же лошадьми; ибо им поневоле приходится делать большие объезды, и при этом по крутизнам [Прокоп, 121].

Прекалено претенциозно и въпреки това едно много повърхностно-приблизително мнение по почти всичките, засегнати до тук въпроси, ни предлага А. Новосельцев [2010]. И все пак апотеозът на поредицата от най-откровени глупости е това, че българите са тюркизирани угри, т.е. маджари:

В степях же к югу и юго-востоку от антской территории шло постепенное перемещение кочевых племен. В этнической принадлежности их порой очень трудно разобраться. Например, такие фигурирующие в византийских источниках племена, как кутургуры и утигуры [32], во второй части названия содержат явно угро-финский этноним "у(г)ры", однако не исключено, что в VI в. эти племена были полностью или частично тюркизированы. В этнониме "сарагуры" [33] первая часть - тюркское слово "белые", вторая - те же "у(г)ры", и трудно сказать, были сарагуры VI в. тюрками или уграми.

Прежде чем перейти к собственно хазарской проблеме, есть смысл остановиться на роли Тюркского и Аварского каганатов, а также Булгарского племенного объединения. Начну с последнего, так как булгары появляются в источниках уже в V в.

Булгарская проблема в настоящее время изучена основательно, прежде всего благодаря трудам болгарских и советских ученых [35]. Поэтому целесообразно коснуться лишь некоторых ее аспектов.

Первый из них - происхождение булгар (протоболгар) и их этническая принадлежность. Этноним "булгары" во второй части, несомненно, отражает их первоначальную связь с уграми, а в первой части, очевидно, восходит к тюркскому "булга" ("смешивать") [36], и тогда все слово означает "смешанные угры", т. е. первоначально булгары представляли собой тюркизированных (когда - неясно) угров и были одним из племен, обитавших, скорее всего, где-то в северной части современного Казахстана и увлеченных на запад в период гуннского нашествия [37].

Впрочем, упоминание vulgares латинского Хронографа 354 г. в районе Кавказа может означать, что эти булгары первоначально были среди племен, бежавших от гуннов, а затем им подчинившихся. Фиксация булгар в этом источнике - самая древняя, так как принимать на веру более ранние упоминания их в армянских источниках [38] можно, только не зная особенностей последних. Локализация булгар в Хронографе довольно неопределенна, но, сопоставляя его сведения с более поздними источниками, ее логично дать в Западном Предкавказье. Иордан также очень неопределенно располагает булгар над Понтийским морем [39], так что и здесь вполне закономерно видеть Западное Предкавказье с прилегающими районами.

У Прокопия Кесарийского, нашего основного информатора о событиях первой половины VI в., в описании юга Восточной Европы этнонима "булгары" нет, а в качестве восприемников гуннов выглядят утигуры и кутургуры [40]. Первые из них обитали на востоке, вторые на западе от Меотиды и р. Танаис (Дон) [41]. Из этого исследователи делают заключение, что булгары скрываются под наименованием утигуров и кутургуров [42]. В этом можно усомниться, если предположить, что булгары у Прокопия скрываются под названием "брухии", которые обитали между абасгами и аланами [43], т. е. в Западном Предкавказье. Этот район был, по-видимому, изначальным местом обитания булгар, откуда отдельные их группы в IV-VI вв. могли уходить на запад [44]. Именно этот район у Феофана и Никифора называется Великой Булгарией [45]. Здесь же фиксируют булгар Псевдозахария [46] и "Армянская география" VII в. [47].

Как же развивалось общество Великой Булгарии, с которой были тесно связаны соседние хазары? Источники, к сожалению, об этом говорят немногое, поскольку наши главные информаторы - византийцы фиксировали главным образом события, связанные с племенами, с которыми империя имела непосредственные отношения (в том числе и с той частью булгар, что по разным причинам уходили на запад), а дальние районы Прикубанья попадали в поле зрения историков очень редко. Что основная часть протобулгар продолжала обитать в Приазовье, кажется, общепризнано [48]. Их судьба наиболее для нас интересна. Можно предполагать, что они попали в зависимость от Тюркского каганата [49] [66-67].

Стара Велика България освен това е и държава, само че от особен вид и характер, което, разбира се, не може да го проумее единствено А. Комар [2010в], който дори и не подозира, че точно този въпрос отдавна вече е решен и по принцип, и конкретно с оглед на късноантичните и ранносредновековните прабългарски държави, които са ни повече, ни по-малко военно-племенни конфедерации. Военно-племенната конфедерация е втората по ред и по-висшата форма на държава след полиса, града държава, познат още от времето на ранноантичните гърци. При това всяка една територия изобщо не се появява и не възниква отникъде и от нищо, защото тя си е там, където е била и където ще си остане. Щом обаче върху нея се настани даден народ, който е организиран в административно-политическото обединение, наречено държава, то тогава тази територия става конкретно-държавна територия, която заедно със съответното население вече изгражда и образува държавата:

Подчеркнем жестко: "старая (прежняя) Булгария" - это название не государства или политического объединения, а территории, появившееся не ранее нач. VIII в. В VII в. его еще не существовало, поэтому следует помнить об условности этого термина при его использовании в описании событий VII в. [161].

В действителност, аналог наследник на относително-условната централизация в Първата българска държава е формата на ръководство и управление на "държавата" на българите от Източнохунската империя от началото на Новата ера в Централна Азия, където властта на племенните вождове и старейшини по места е автономна до известна степен спрямо централната власт и която

форма на управление и ръководство се определя като "додържавна племенна конфедерация", както е в най-сполучливата според нас представа и терминология на Yamada Nobuo [1982], защото отразява не генезиса или етапа на развитие, а вътрешно-функционалната структура на тази империя и която формулировка, независимо че я приемаме по принцип, ние смятаме за необходимо да конкретизираме като "военно-племенна конфедерация" [вж. и срв. Крадин 2003, 155-159] [Добрев 2005, 76].

И все пак друга не по-малка велика глупост е прабългарите от тази България да се свързват по какъвто и да е начин или пък откъдето и да е чак пък с кимерийците на Омир и така да се и изкарва, че не само всички скити като цяло, в това число и скито-сарматите иранци, но и самите тези кимерийци всъщност били тюркоезичен народ:

Но в других исторических документах древнейший народ, обитавший восточнее Меотиды, назван киммерийцами. Этот народ впервые упоминает Гомер в «Одиссеи»...

Собственно, это подтверждал и Прокопий из Кесарии, когда он указывал, что киммерийцы обитали у берегов Меотиды и в его время, являясь гуннским племенем, назвались утригурами Кроме того, Геродот указывал, что киммерийцы расселились и на южном побережье Черного моря, в районе города Синопы: «Киммерийцы, очевидно, бежав от скифов в Азию, поселились на полуострове, где ныне стоит эллинский город Синопа».

Таким образом, киммерийцы (кимвры, кимбры) принадлежали к скифскому, т.е. к тюркскоязычному народу.

Итак, гунны были древнейшим в Европе скифско-сарматским, тюркскоязычным народом, европеоидного типа, первоначально обитавшим в районе Предуралья. Применительно к древнейшим временам их называли киммерийцами (Ю. Дроздов).

Ето защо през тази епоха Παλαιά Μεγάλη Βουλγαρία-Стара Велика България е и най-голямата и по територия, и по население държава в Европа, а следователно и най-силната и влиятелната сред всички останали [вж. и срв. Артамонов 2011б, 2; Бешевлиев 1981, 21-22; ~*~1984, 7-8,39-45; Добрев 1982, 19-34; Дроздов 2010, 57-66,229; Dimitrov 2010, 23-32; Marquart 1893, 89-91; МихСир, 124; Hebrae, 51; MichSyr_1, 363-364; Moravcsik 1983, 9-10,161-162,169, срв. Йорданов 2000, 167-168; Комар 2010в, 5; Róna-Tas 2009, 1-19; ~*~2010, 219-220].

Но не само поради това, а още и защото мало и голямо, и всеки един, който го види и чуе, "восхищался словами его и поражен был величественным видом его и мудростью" (Феоф), **иже и нъінѣ и присно и во веки вековъ** и Неговото Свещено Име потомците му съвременните българи с признателност и благоговение ще произнасят и прибавят сред имената на всички дотогавашни и по-следващи велики български ханове и царе и ще казват:

Коуртъ ѓѭ лѣтъ дръжа, родъ емоу Доуло,
а лѣтъ емоу шегоръ вечемъ.

Курт царува 60 години, родът му е Дуло, а годината му е Телец, м. Трети.

Първото и основно име на хан Кубрат е **Коуртъ,** което възниква и се образува на основата на средноперсийската по произход прабългарска дума **курт* "вълк". От тази и от нейната умалителна форма **куртчик* "вълче" са образувани и други прабългарски късноантични или ранносредновековни имена, докато прабългарският умалителен суфикс е налице също така и в прабългарските имена от времето на Западнохунската Империя на хан Атила, *Βασίχ* от *барс* (Ив. Добрев) и *Δεγγιρσίχ* от **тенгир* "река":

Κουρσίχ is the name of a Hun leader in 395. It could be Kurs-ik or Kur-sik. Κούρς, the name of a barbarian officer in the Byzantine army about 578, seems to indicate that Kursik is Kurs-ik.

*To maintain that all Hun and Turkish names ending in ic are diminutives would probably be wrong, but some of them apparently are. Take, for instance, Βασίχ, Basich and Kursich are named together. If Kursich is Kurs-ich, *Kurs-iq, then Basich is probably Bas-ich, *Bas-iq, which can hardly be anything else but bašiq, "little captain."*

*It is almost generally agreed that Δεγγισίχ contains Turkish däŋiz. Dengizich cannot be Dengir-siq because if it were, Priscus would have written Δεγγιρσίχ, nor can it be Dengis-sig (see above). Δεγγιςίχ is a perfectly normal transcription of *däŋiz-iq, "little lake."* (O. Maenchen-Helfen; Gy. Moravcsik).

*Специално мли Денгиз на сина на българския хан Атила е останало в гръцките и латински извори в такива графични форми като Δεγγιζίχ, Δινζίριχος, Δινζίχιρος, Denzic, откъдето проф. Ом. Притсак възстановява обл. *Δινγιρζίχ, но ние смятаме, че няма абсолютно никакви причини да се откажем от широката предна гласна в първата сричка, засвидетелствувана лично от Приск и то на място, в двора на самия хан Атила през 448 г., което автоматически я прави "приоритетна" пред всички останали гласни и по-точно пред нейното тясно съответствие* ***i, по силата на което в своя първично-оригинален вид Името приблизително и все още не съвсем ясно, трябва да е имало сега и тук представения в гръцка графика гласеж *Δενγιρζίχ.***

*Вече много просто и дори елементарно, името очевидно-безспорно възниква и се образува на основата не на много неясното какво точно представлява "Hunnic", както смята пак проф. Ом. Притсак, а на хнболг. същ *denjir, което по наше все още неокончателно оформено виждане надали има нещо общо със стмонг. dèŋri "heaven" и то със знач. "sea", а по-скоро с малко по-горе изведеното и доказано знач. "река", едва след и именно поради което то се включва и в "the same semantic field" на името на Бащата, но не на готския му като резултат и цяло, вариант Атила, а на собствено българския му вариант Атил, което, както е добре и широко известно, възниква и се образува на основата на предишното и като че ли най-старо название на голямата р. Волга, която българите пресичат малко след средата на II в.*

И именно поради това между впрочем картата на P. Lipták [1983, 144] чисто и просто не е вярна не само в току-що посочения аспект, но и като голословно картографско твърдение, че през IV в. хуните пресичат р. Волга, организирани и

обединени от Hunnish Federation и тази хунска федерация преминава и прераства, много неясно кога и как, в същата по наименование хунска федерация в Централна Европа, за която Читателят е оставен, по собствен път и метод, да се досеща, че става въпрос за Западнохунската империя на българския хан Атила, да не говорим за това, че на тюркологически квалифицирания и компетентен читател пък изобщо нищо не говори това, че през III в. съвместно или поне заедно горното течение на р. Волга го пресичат угри и тюрки, за последните от които пак на току-що посочения читател изобщо нищо не може да му попречи да си мисли, че тук най-вероятно става дума за иракски тюркмени например.

*Наред с това включването на името на бащата на хан Денгиз в "the same semantic field" се осъществява и по линията на умалителния суф. -ζiχ, за който изобщо не виждаме никакви причини да бъде възстановяван като *-čig, "Old-Turkic -čig ~ -sig and Hunnic -sig, meaning "like" (Ом. Притсак), а по-скоро като болг. *-čiq, запазено частично и в лат. -zic от варианта на I Името Denzic и развито в местния български диалект по пътя на спирантизацията на зв. q до зв. χ - *-čiχ, така че производната лексема генетична основа на името вече означава "малка река, рекичката", докато в името на бащата се съдържа семантемата "река, голяма река".*

Много интересно, но напълно обяснимо с миналото присъствие на хуноболгарите на българския хан Атила на територията на дн. Унгария, е и гореприведеното срвек. мадж. мли Tengurd (1211), което напълно и много точно следва и повтаря името на българския хан Δενγιζiχ, като закръглената гласна във втората сричка безспорно е по-късно, собствено унгарско развитие на субстратния болгарски зв. i, а съгласният зв. d в края, както е добре известно, е угрофинският по произход, собствено унгарският умалителен суф. -d (Ив. Добрев).

Точно това име на хан Кубрат му е дадено в рамките и по силата на традиционната прабългарска практика на момченцата да се дават имена на силни диви животни. Това се потвърждава и от името на княз Борис Кръстител:

Лингвистико-ономастически, етнолингвистически, етнологически, историографски, етнографски и културологически изключително важното, съществено и интересното, същевременно и най-интензивно и продължително обсъжданото, да се надяваме, вече не и след нас, мли Борис, немалкото досегашни опити в лингвистиката и историографията за обяснение и описание произхода и развитието на което, както ще се види и обоснове по време на цялото по-следващо изложение, изобщо и все още не може да се считат за напълно успешни и дори за минимално задоволителни, най-вече с оглед на някои негови по-частни детайли и особености, е дадено безспорно на бъдещия български цар от неговите родители, но най-вероятно и много по-точно, от неговия баща хан Пресиян (836-852), непосредствено след рождението му, съгласно очевидно все още съществуващата и спазвана и при българите от края на IX в., стародавната, здраво утвърдена и дори консервативната, прабългарската в частност, но също и общотюркската по принцип, традиционно-обичайна номинативна практика още много от преди времето, когато българите хунори са по земите на днешна Централна Монголия, на момченцата да се дават имената на

силни и опасни диви животни като тигър, леопард, барс, вълк и др., с пожеланието те да станат силни и безстрашни войни и тук, с такива форми като Baybars, Yolbars и др., мли Bars и в миналото е било, а и в най-ново време си остава едно от най-предпочитаните и най-често даваните от тюркските народи и племена мъжки имена на основата на апелативите наименования на "силни животни" [вж. напр. Ахметьянов 1980, 92; Кызласов 1999, 103; Съсълов 2000, 42; Gülensoy 2001, 1-2] [Добрев 2005, 103-105; 2006, 12-13].

Но въпреки това и съвършено очевидно не само пределното лингвистично невежество е причина А. Комар [2010в] да свързва името *Курт* предимно с общотюркското омонимично *курт* "червей", за което обаче няма данни, че съществува и в прабългарските диалекти и езици, а дори и да е съществувало, то формата му надали е била точно такава:

Отец Аспаруха. *Информации о личности отца Аспаруха и Баятбаяна сохранилось крайне мало, причем проблемой остается даже настоящая форма имени этого правителя. У Феофана оно звучит Κροβάτου - "Кровать", у Анастасия - Crobatus - "Кробат", у Никифора - Κοβρατος - "Коврат", в "Армянской географии" - "Худбадр" и "Хубраат", в "Именнике" болгарских ханов - "Курт".*

Только одна из форм - "Курт" - имеет четкую тюркскую этимологию: Qurt - "волк", "червь" (Древнетюркский словарь, 1969, с.469). Остальные либо слишком искажены, либо передают нетюркское имя. Связь с "Курт" можно допустить для формы Феофана "Кробат" посредством искажения славянского "хробак" - "червь". Теоретически это возможно, но форма Феофана, скорее, включает традиционную для византийцев перестановку букв слога, которую мы наблюдаем и в записи Константином Багрянородным фонетически сходного этнонима "хорваты" и производных от него имени "Хорват" и названия "Хорватия" - Χρωβάτοι, Χρωβάτος, Χρωβατία (Константин Багрянородный, 1991, с.130).

*Поэтому формы "Кровать" и "Коврат" Феофана и Никифора можно считать параллельными. Интересно, что вариант славяноязычного посредника позволяет довольно уверенно свести к "Курт" форму Κοβρατος Никифора: *Kojrăt < *Kojŭrt < Qurt. Нельзя, конечно, полностью исключать и обратный вариант - позднего сближения к тюркскому Qurt имени нетюркского происхождения, но, в любом случае, вариант болгарского "Именника" на сегодня остается единственным объяснимым* [160-161].

Впрочем в случая не по-малко ономастически неграмотен е и унгарският езиковед акад. Д. Немет, който така и не можа да научи, че не само в тюркските езици собствените имена не възникват и не се образуват на основата на повелителната форма на глагола:

Бележка на преводача: *Вариант имени, сохраненный списками «Хронографии» Феофана, Κροβατος передает, с точки зрения Хауссига, алтайскую форму Qorobatu (дословно «князь червя»); *Quru/Qurt в имени народа или хана объяснимо как замена запретного (тотемного) Qurt в значении «волк» на обычное Qurt (червь), аналогичное китайскому Juan-Juan (Haussig. Exkurs, S. 430).*

Д. Немет, сомневаясь в приведенной выше этимологии, видит в форме qobrat повелительное наклонение от тюркского глагола qobran/qubran - «собирать», за-

свидетельствованного коктюркскими и уйгурскими надписями; имя Кувpат, по Немету, означает «ты должен собрать [народ снова]» (Немет. Произходъть, с. 171-174) [Феоф, 236].

В историческите извори името на българския праотец се среща под най-различни форми – *Кроват, Кувpат, Курбат, Хорбат, Хоувpат, Kubrat, Quetrades, Κοβρᾶτός, Κούβρατος, Χουβρατις* и др. Някои от тях са краен резултат от пренасянето и усвояването пряко или косвено в гръцкия език най-напред на неговото лично име *Курт,* последвано от титлата му *бат* "княз" – *Курт-бат,* т.е. *княз Курт.*

Други форми на името му пък са резултат от пренасянето и усвояването в съседните езици и най-вече в гръцкия език на титлата му **орбат* "велик княз" от времето, когато той все още не е хан на кавказките прабългари. Точно тази титла като негово лично име е записана в някои тогавашни хроники, а Поп Йовчо от Трявна я открива в съчиненията на ранноевропейски историци, които той ползва:

По смерти ‘Орбата наста на кралевъство Бѣтад сынъ егѡ и онъ велми бѣше храбръ, и тѣжкїи рать творѣше со Ѳстинїаном вторым, и всегда побѣждаше, и землю оусвоеваше, и дань ѿ царѣ вземаше, дондеже живь бѣше.

С помощта на праб. **ор* "велик; голям", стб. **оуръ** "сановник, велможа" се образува и името на хан Органá – *Ὄργava, Ὀργανάς* (Gy. Moravcsik), само че към него е прибавено в съкратен вид праб. *каган,* като цялото име е в звателен падеж, който в прабългарския език се образува посредством суф. *-а.*

Впрочем праб. **ор* "велик; голям", стб. **оуръ** "сановник, велможа" е собствено южнодунавско диалектно съответствие на по-ранното и като че ли главно на севернодунавското праб. **ал* "велик; голям", което обаче към средата на V в. вече се развива в **ай* "велик; голям":

*Допълнително към всичко това може би няма да е излишно само да се отбележи, че субстратно-българска основа има и фонетичната промяна l-j, която освен при прабългарската по произход унгарска лекс. bojtorján, се наблюдава и проявява още и в едно от немалкото на брой имена на българския хан Атила - Айбат, което безспорно възниква на основата на двусъставната титла *ай-бат "голям, велик княз", втората съставка на която титл. бат беше вече анализирана достатъчно пълно-подробно малко по-горе, а първата съставка *ай, повече от сигурно е собствено хуноболгарско развитие на общтюрк. *äl "висок; голям, велик", съотносимо със сттюрк. *älik, съвр. алай, ал, äл, ел, елиг и запазено не само в приалтайските тюркски езици под формата на алт. диал. ал "возвышенный; могущественный; лютый" - ал пӧрӱ "лютый волк"; ал таiга "великія скалистыя горы"; ал jыш "страшныя лесистыя горы", но така също и във вболг. ойкнм Албат - булгарский мензель, основанный Алып-бием (Албатом) между устьями Волги и Джаика [вж. ІІман 2001, 349; Радл-1.1, 349, вж. и срв. Мурзаев 1974, 285-286; ДТС, 169-170]* [Добрев 2005, 99].

Точно тази форма на прилагателното име **ай* "велик; голям" е раз-

пространена и в други тюркски езици, без обаче да намира своето адекватно-пълно обяснение при О. Дж. Маенхен-Гельфен [2010]:

'Aïγáv: «Массагет», командир кавалерии в армии Белисариуса, сначала в Персидской, затем в Африканской кампании. Без озвучивания своих аргументов Justi зачислил имя как иранское, однако оставил его от перечисления имен, заканчивающихся на -an или -gan. 'Aïγáv может быть тюркским aï-χan, «принц-луна», как звали одного из сыновей Oyuz-χan. Сравните Aï-bak, Aï-tekin, Aï-taš и Aï-kün. Случайно манихеанские термины aï täŋ и kün aï täŋri в Chuastanift и других манихеанских письменах ничего не имеют общего с этими тюркскими именами. Aiyan y Mas'ūdi в Gilgit были, по-видимому, тибетянами; см. Markwart 1938, 101, 110 [483].

Най-близка до първично-изконната си форма е запазеното в грузинския език мъжко лично име Хорбат/Хорват на персийски владетел. Под него обаче чувствително по-късният грузински хронист, сближавайки основата на името с изтир. **хор* "слънце", осет. *хур* (ОсРсСл), подвежда също така и образите на редица още други, хронологически нетъждествени ранносредновековни владетели на Кавказ. Особено показателен в това отношение е случаят с измъчването от страна на Хорбат на християните, което той в никакъв случай не може да направи по простата причина, че и самият той е християнин:

При столь скорой перемене царей, хотя не происходило внутренних смятений, однако трудно было предотвратить беспорядки, которые бывают последствием разномыслия правителей народов. К счастию иверцев Вахтанг утвердился на престоле. Добродетели сего царя, внушенные и запечатленные верою, соделались основанием благоустройства в иверских владениях. Шах Казан умер. Иверцы почли себя безопасными от смятений, производимых его властительством, но смерть сего тирана была столько же пагубна для Иверии, как его жизнь. Хорбат, сын его, сделавшись шахом, призвал к себе царя Вахтанга с иверскими войсками для укрощения мятежей, возникших в Гиляне.

Сия персидская провинция наполнена лесами и болотами. Жители, зная, местоположение своей страны, твердо сопротивлялись шаху и убивали всех, которые вступали в их пределы. Хорбат, потерпев важный урон без малейших успехов в своих намерениях, но раздраженный сопротивлением мятежников, приказал царю Вахтангу напасть на гилянцев с иверскими войсками. Навык сражаться в местах, наполненных лесами и болотами, доставил иверцам победу над гилянцами. Царь Вахтанг, предводительствуя своими войсками и ободряя их примером своего мужества и неустрашимости, овладел Гиляном и сим прекратились народные возмущения. Шах Хорбат, одарив его многими драгоценными вещами, позволил ему возвратиться в Иверию.

С твердою надеждою пребыть в спокойствии по оказании услуг шаху, царь Вахтанг спешил в свои владения. Но тираны легкомысленны. Хорбат велел возвратить с пути царя и войско его по совету своих наперсников, которые ухищрениями своими преклонили его к тому, что он решился принудить иварского царя и весь его народ к перемене вероисповедания. Увидев царя, Хорбат сказал: "Храброму

царю, управляющему храбрым народом, должно иметь магометанскую веру". "Я родился в христианстве, - отвечал царь, - и умру христианином. Каждый из моих подданных столько же не поколебим, как я сам, в соблюдении веры своих предков".

Хорбат, раздраженный ответом царя Вахтанга, велел подвергнуть его жесточайшим мучениям, в которых прекратилась жизнь сего добродетельного порфироносца, а войска иверские заключены были в разных укрепленных местах посреди Персии. Тиран не был сим удовлетворен. Он приказал одному из своих наперсников вступить в Иверию, разорить церкви и употребить все жестокости для обращения иверцев в магометанство. Смерть пресекла пагубное намерение злодея.

Султан Олджад, называемый европейскими историками Алжи-Абул, заступив место Хорбата, освободил иверцев, присланных в заточение, и строго запретил беспокоить иверский народ принуждениями к перемене веры. Таким образом, Иверия избавлена была от волнений, которые могли повергнуть сию страну в ничтожество по разрушении православия.

Юный царь, по прибытии своем в Иверию, носил только титло, а правлением располагал его дядя, ибо отец его Давид скоро умер. Продолжавшееся спокойствие доставило попечителю царя средство привести в устройство иверские владения, в которых жестокость Хорвата произвела некоторые потрясения по убиении царя Вахтанга [Баграт, 38-39; ОсРсСл, 557].

За преголямо съжаление, неизвестно защо и тъкмо от позициите на „теоретичната археология", както и измисляйки си специално съвсем нова дума с необходимия му за случая зв. р, своя неподражаемо-оригинален принос за определянето произхода и на това име отново дава А. Комар [2010в]. При това споменът или по-точно възпоменанието за някаква си звукова близост между две съвсем отделно-различни имена е неговият основен и главен подход и метод към името на хан Кубрат:

*Ответ на этот вопрос позволяет дать небольшое отличие более древнего, чем "Ватиканский", "Лондонского" списка "Бревиария" (кон.IX- 1-я пол. X в.), где вместо имен Οργαηα и Κούβρατος стоят αργαηα и Κουβαρος (Чичуров И.С., 1980, с.153). Первая форма не очень принципиальна, хотя она позволяет предложить этимологию имени "Аргана" от тюрк. *Ar qan - "красный хан", или же от должности jarγan. А вот вторая форма – Κουβαρος - очень напоминает Κουβερ "Чудес св. Дмитрия Солунского".*

Разумеется, эти лингвистические построения довольно шатки с точки зрения исторического анализа источников, и строить на них выводы опасно. В свете известий Иоанна Никиусского о Кубрате, наиболее вероятно, что "Аргана" действительно был аварским йарганом (но так же, как и позже Кувер, булгарского происхождения) при каком-то булгарском племени Подунавья, затем перешедшем на сторону Византии, но линия "Именника" с ними никак не связана [165,171].

Хан Кубрат е племенник на хан Органá от рода Дуло на племето на оногурите. Името на това племе възниква на основата на китайското му название *хунну*. Към него е прибавено родовото наименование *огур* - **хуннугур*. По този път и начин, след изпадането на началната беззвучна съгласна и по силата на действащия в някои от прабългарските езици

и диалекти закон за разширяване на тясната закръглена гласна, вж. *багатур-боготор* от гръкоезичните прабългарски надписи, се стига до формата *оногур:*

VIII. 1. Когда император Юстиниан занимал царский престол, некоторая часть племен уар и хунни бежала и поселилась в Европе. 2. Назвав себя аварами, они дали своему вождю почетное имя кагана. Почему они решили изменить свое наименование, мы расскажем, ничуть не отступая от истины. 3. Барселт, унугуры, сабиры и, кроме них, другие гуннские племена, увидав только часть людей уар и хунни, бежавших в их места, прониклись страхом и решили, что к ним переселились авары. 4. Поэтому они почтили этих беглецов блестящими дарами, рассчитывая тем самым обеспечить себе безопасность. Когда уар и хунни увидали, сколь благоприятно складываются для них обстоятельства, они воспользовались ошибкой тех, которые прислали к ним посольства, и сами стали называть себя аварами; говорят, среди скифских народов племя аваров является наиболее деятельным и способным. 5. Естественно, что и до нашего времени эти псевдоавары (так было бы правильно их называть), присвоив себе первенствующее положение в племени, сохранили различные названия: одни из них по старинной привычке называются уар, а другие именуются хунни. 6. Рассказав возможно короче о том, что касается псевдоаваров, я перейду к дальнейшему изложению хода истории. Когда племя огор было окончательно побеждено, каган предал вождя племени колхов на истребление мечу.

Бележка на преводача: *Βαρσηλτ και Ουνογουΐροι και Σαβίροι - гуннские племена, жившие на Северном Кавказе. Оногуры первоначально селились по рекам Сырдарье, Или, Чу. Продвигаясь на запад, часть их осела на Северном Кавказе, другие же, пройдя вдоль северных берегов Черного моря, вторглись в Дакию, Мезию, Фракию. Местом расселения сабиров был Дагестан. G. Moravcsik. Byzantinoturcica, m. I , S. 40; H. W. Haussig. Theophylakts Exkurs…, S. 364* [Симокат, 119,132].

Савири и гунугури, также, у Джорданеса обозначают один или лишь один народ. После описания мест расположений и экономии алтзиагири, он обращается к другим из bifaria rabies. Можно ожидать, что он мог бы иметь дело с савири. Вместо этого он говорит о торговле мехом гунугури. Идентификация Джорданеса о двух народах можно довольно нетрудно понять. Хотя Прискус, Агатиас, Менандер и Теофилактус Симокатта ясно делают различия между ними, их рассказы показывают, что с 460 до конца седьмого века оногуры (гунугури) были ближайшими соседами сабиров. Они жили севернее Кавказа, на восточных берегах Черного моря, в кубанском регионе. В перечне наций в добавлении к летописи, приписываемой к Захариасу из Митилена, написанной в 555 году, оногуры называются первыми, сабиры – третьими (О. Дж. Маенхен-Гельфен).

Главното и основно на Кавказ българско племе оногури е известно предимно на гръцките хронисти също така и специално за Кавказ повече под името *оногундури,* което пък от своя страна е собствено гръцката фонотактична реинтерпретация и адаптация на аланското название на кавказските българи **ванандур.* Произходът на този прабългарски етно-

ним се обяснява по-долу, а сега и тук особено внимание заслужава бележката на преводача на Теофан. От нея най-малкото си проличава, че споровете на нашите и чужди историци във връзка с тези две паралелни названия на едно и също прабългарско племе ще продължат чак до края на Света или най-малкото поне до времето, когато проумеят, че не може, без да се поограмотят лингвистически:

...ἀναγκαῖον δέ εἰπεῖν καί περί τήζ ἀρχαιότητοζ τών *Οὐννογουνδούρων Βουλγάρων καί Κοτράγων, т.е. „Трябва да се каже и за миналото на българите уногундури и на котрагите.*

Напротив, τών *Οὐννογουνδούρων Βουλγάρων у Теофан значи, че уногундурите са били част от общото понятие „българи", което не противоречи на истината* [Бешевлиев 1981, 20].

Эти данные еврейско-хазарского документа полностью подтверждаются уже приведенными сообщениями византийских хроник и «Армянской географии». В-н-нт-р'ы царя Иосифа - это еврейская транскрипция того же имени, которое у армян передавалось как огхондор или вананд, у греков - гуннугундуры или оногуры. По мнению П. К. Коковцова, отожествление двух последних названий с в-н-нт-р'ами палеографически одинаково возможно. В одном случае чтение в-н-нт-р получилось на еврейской почве от первоначального W-n-g-dur или W-n-g-d-r, во втором случае - из первоначального W-n-gur. Арабы, узнавшие это название через хазар, называли болгар венендерами или нендерами [Артамонов 2011б, 2].

В этом году поднялись болгаре. Два князя со множеством болгар и другом вторглись в Скифию и Мисию в то время как в Мисии начальствовал войсками Юстин, а в Скифии Баударий. Эти полководцы двинулись против болгар, решились на битву; и пал в битве вождь Юстин; и назначен был вместо него Константин, сын Флоренция. И дошли болгары до пределов Фракийских. И вышел против них полководец Иллирика Акум гунн, которого царь воспринимал от крещения. И римские войска, оценив болгар со всех сторон, стали их рубить и избили многое множество, и отняли всю добычу и рубили наголову, умертвив и двух князей болгарских.

И в то время, когда Мунд находился в Иллирике, пришли туда болгары в великом множестве; и напав на них, Мунд всех их разбил. И из числа пленных послал в Константинополь их вождей и многих других болгар, и показывали их с торжеством на ипподроме. И настал глубокий мир во Фракии, ибо гунны не дерзали уже переходить через Дунай. А пленников болгарских царь послал в Армению и в Лазику, и были включены они в число рядовых воинов.

Для разведок воевода послал тысячу воинов вперед. Они встретились с толпою болгар также в тысячу человек. Болгары ходили беспечно, надеясь на мирный договор, заключенный каганом и когда римляне стали нападать на них, болгары посылают от себя семь человек с увещанием не нарушать мира. Услышав это, воины передового отряда доложили воеводе. Но воевода отвечал: «если и сам самодержец приедет сюда, не дам им пощады». Произошла битва, и римляне обращены в бегство. Впрочем варвары не преследовали их, опасаясь, как бы после победы не подвергнуться напасти.

В это время народ болгарский вступил во Фракию. Здесь необходимо сказать о древности унновундо, болгаров и котрагов.

Бележка на преводача: *Греческие списки «Хронографии» Феофана и перевод Анастасия дают следующие формы этнонима: Οὐνογουνδούρων d, Ὀνουνογουνδούρων c, Ὀνογουνδούρων (Ὠυ et) yA, Οὐννοβουνδοβουλγάρων z, Onogundurensium A. Никифор говорит о Οὔννων καί Βουλγάρων, т. е. о гуннах и болгарах (Nic. Brev., 33.13-14), хотя Лондонский список «Бревиария» сохраняет чтение Οὐνογουνδούρων (Moravcsik. Byzantinoturcica, II, S. 218; cf.: London Manuscript, p. 22). В сходной форме (Ὀνογουνδοῦροι) этноним появляется в трактате «О фемах» Константина Багрянородного (913-959), который пишет, что «оногундурами прежде называли» болгар (Const. Porph. De Them., 85.31–32). Г. Хауссиг понимает «оногундур» как соединение двух племенных этнонимов – *Onoq и *Qundur, приводя в подтверждение своей гипотезы название татарского рода, известного еще в XVIII в., – Kundur (Haussig. Exkurs, S. 364, Anm. 341).*

Д. Моравчик допускает, хотя и под вопросом, что оногундур – тюркско-булгарский вариант этнонима «оногуры» (Moravcsik. Byzantinoturcica, II, S. 218). Оногуры (дословно «десять племен») упоминаются древнетюркскими надписями и китайскими источниками; они обитали в верховьях Яксарта, Или и Чу; часть их переселилась на запад (сначала к западу от Азовского моря, а затем в провинции Дакия, Мизия и Фракия); после распада гуннского союза племен Аттилы в 453 г. вернулись в Северное Причерноморье, часть оногуров осела на Северном Кавказе.

По Хауссигу, оногуры образовали позднее ядро протоболгар; если оногуры были союзом десяти различных племен, то болгары – названием господствующего рода, причем не только у оногуров, но и у огузов; существование десяти болгарских племен в Дунайской Болгарии до IX в. засвидетельствовано «Бертинскими анналами» (Haussig. Exkurs, S. 363 f., Anm.340, 341).

Д. Ангелов говорит об уногундурах и оногурах, как о родственных протоболгарам, но разных народах (Ангелов. Образуване, с. 192-194), следуя в этом за А. Бурмовым (Бурмов. Към въпроса за произхода. с. 335 и след.). Отождествление уногундуров и оногуров Моравчиком (Moravcsik. Zur Geschichte, S. 73) принимает М. И. Артамонов (Артамонов. История, с. 167).

Собственно говоря, этноним «уногундуры» встречается лишь дважды (в связи с рассказом Феофана о переселении болгар и в повествовании Никифора о восстании Куврата против аваров) и практически лишь в одном источнике: сочинении неизвестного автора, легшем в основу «Бревиария» Никифора и «Хронографии» Феофана. Константином Багрянородным этноним был заимствован, по всей вероятности, у Феофана, «Хронография» которого была ему хорошо известна (Moravcsik. Byzantinoturcica, I, S. 366). Тем самым остаются сомнения в том, что мы имеем в данном случае дело с реальной народностью (или вариантом этнонима), а не с изъянами рукописной традиции и вместо «уногундуры» следует читать «оногуры» [Феоф, 139-141,183,232-233].

С тех же пор, как богоненавистный народ Болгарский перешел реку Истр, император принужден был, вследствие набегов Скифов и Болгар, возвести также и Фракию на степень области и дать ей военачальника.

Переход же их через реку Истр последовал в конце царствования Константина Погоната; с тех пор имя их сделалось известным, а прежде называли их Оногундурами [Багр-Обл, 15].

Централен град на водещо-главното племе оногури и следователно столица на основаната от хан Кубрат държава по това време е разположеният на брега на Таманския Залив гр. Фанагория:

Иосиф ничего не говорит еще об одном большом приазовском городе, расположенном всего в 25 км от Таматархи на том же Таманском берегу, о городе Фанагории. Между тем о нем несколько раз упоминают византийцы, в частности, в рассказе об императоре Юстиниане он фигурирует в качестве бывшей столицы болгар и хазарского города, в котором правила хазарская администрация. Умолчание Иосифа объясняется, очевидно, тем, что в начале X в. город был полностью разрушен печенегами. Во время написания ответа Хасдаю он уже не существовал. Интересно, что ничего не пишет о нем и Константин Порфирородный, который в своих сочинениях не раз возвращается к рассказу о приазовских болгарах.

Археологическое изучение Фанагорийского городища подтверждает сведения письменных источников. На развалинах античной Фанагории сначала возник небольшой поселок, превратившийся затем в VIII в. в цветущий, широко раскинувшийся по берегу город. Застройка в нем производилась с максимальным использованием старых зданий и кварталов. Обнаруженные археологами материалы позволяют с полной уверенностью говорить об обширных торговых связях и развитом ремесленном производстве Фанагории [Плетнева 2011, 7-8].

Превземайки го, във и около този град прабългарите се установяват много преди това и го превръщат в главен търговски център на областта:

Еще Agathias сообщает, что место в Колхисе, где в его время (вторая половина шестого века) стояла крепость Святого Стефана, ранее называлось Ὀνόγουρις. В прошедшие времена гуннские оногуры воевали с колхианами и были побеждены; в память их победы и в качестве трофея колхиане назвали место Оногурис. Анонимус из Равенны, который писал около 700 н.э., располагает patra quae dicitur Onogoria около Азовского моря и нижней Кубани (О. Дж. Маенхен-Гельфен).

В края на VII и началото на VIII в. преобладаващата част от жителите на града са българи. Поради това и управителят му е българин на име Болгиций, на когото се възлага много важна роля във връзка със заточения през 695 г. в Херсон Юстиниан II. Градът загива под ударите на печенегите в края на IX в. и след това повече не се възстановява (С. Плетнева):

Русы хитростью захватили Самкерц и, забрав там богатую добычу, удалились восвояси. Хазарский правитель области, включавшей Керченский пролив («архонт Боспора»), носивший титул «булшицы», а имя Песах, не найдя русских дружин, напал на крымские владения Византии. Титул «булшицы» в форме «балгиций» известен по византийским данным и, по-видимому, означает болгарского князя, главу прикубанских или черных болгар, которые еще в VII в. были подчинены хазарами, но сохраняли свою племенную самостоятельность (М. Артамонов).

В 695 г. в Херсон был сослан свергнутый с престола византийский император Юстиниан II. Кроме престола, он потерял еще и нос, отрезанный у него по распоряжению его счастливого соперника Леонтия. Однако это не лишило Юстиниана надежды вновь вернуть себе трон. Деятельность, которую он развил в ссылке, возбудила опасения среди херсонцев. Они не сочувствовали намерениям экс-императора и помышляли о выдаче его византийскому правительству императора Апсимара-Тиверия, в 698 г. ставшего на место свергнутого в свою очередь Леонтия.

Предупрежденный об опасности, Юстиниан бежал в горную крепость Дори в Крымской Готии, в то время находившейся под протекторатом хазар. Оттуда он обратился к хазарскому кагану и получил разрешение явиться к нему. Каган, имя которого в греческой передаче было Ибузир Гляван, любезно встретил Юстиниана, по-видимому, обещал ему помощь и выдал за него замуж свою сестру, названную при крещении Феодорой. С разрешения кагана Юстиниан поселился в находившемся во власти хазар городе кубанских болгар Фанагории на Таманском полуострове. Этот город был наиболее удобным для экс-императора, чтобы следить за событиями в Византии и поддерживать связи с его довольно многочисленными, как показали дальнейшие события, сторонниками в Константинополе.

Когда в Византии стало известно о сближении Юстиниана с хазарским каганом, Апсимар отправил к последнему посольство с просьбой выдать соперника живым или мертвым и с обещанием щедрого вознаграждения за эту услугу. Прельстился ли каган обещаниями или он не верил в успех замыслов Юстиниана, но он, по данным нашего источника, согласился исполнить желание Апсимара и под видом охраны Юстиниана от умыслов византийского императора окружил его хазарской стражей. Личному представителю кагана Папацию и архонту (правителю) Боспора Болгицию было приказано убить Юстиниана по первому знаку. Об намерениях кагана стало известно Феодоре, которая и предупредила мужа об угрожающей опасности. Юстиниан, пригласив к себе Папация и правителя Боспора, приказал задушить их, а затем, отослав жену к ее брату, с несколькими приближенными бежал на рыбачьем судне из Хазарии в Дунайскую Болгарию (М. Артамонов).

...цветущ, разпрострял се широко по бреговете на пролива град с добре развити търговски и занаятчийски квартали (Л. Боева).

За всичко това не само съобщават Geographus Ravennas от VII в., а така също и други извори, но то се приема и потвърждава още и от редица други специално-индивидуални проучвания:

...item iuxta mare Ponticum ponitur patria quae dicitur Onogoria [Moravcsik 1967, 64, вж. и срв. Боева 1983а, 25; Артамонов 2011б, 11-12; ~*~2011й, 6; Маенхен-Гельфен 2010, 490,507].

Далее за ними тянутся над Понтийским морем места расселения булгар, которых весьма прославили несчастья, совершившиеся по грехам нашим.

А там и гунны, как плодовитейшая поросль из всех самых сильных племен, закишели надвое разветвившейся свирепостью к народам.

Ибо одни из них зовутся альциагирами, другие - савирами, по места их поселений разделены: альциагиры - около Херсоны, куда Жадный купец ввозит богатства Азии; летом они бродят по степям, раскидывая свои становища в зависимости

от того, куда привлечет их корм для скота; зимой же переходят к Понтийскому морю.

Хунугуры же известны тем, что от них идет торговля шкурками грызунов, их устрашила отвага столь многочисленных мужей (Иордан).

Kobrat, the founder of Magna Bulgaria (ca. 630-665), chose for his capital the former center of the maritime Bosporus kingdom, the port city of Phanagoria, located on the Kerch Straits.

Discussione sulla lezione Pritsak

Pritsak: *our first information about the Bulgarian Slavs comes from about the middle of the sixth century along the Danube (Byzantine sources), but as far as the Slavs at the Kuban-Fanagoria region are concerned, our data belong to the time of Kobrad, which is the first half of the seventh century.*

Verlinden: *but bookform is, when it is written, in Arab, isn't it?*

Pritsak: *the data on the Fanagoria Slavic slaves are written in an Arabic source, but they were based on the information contained in the Sassanian materials. The Arabic author in question is Ibn Khurdädhbeh, himself of Iranian origin* (Om. Pritsak).

Письменными источниками засвидетельствовано оживление миссионерской деятельности в районе Боспора в первой половине VI в., что связано с императорами Юстином I и Юстинианом I (527-565) и племенами оногуров и гуннов: князь гуннской орды Грод (или Горда) прибыл в Константинополь, крестился там, причем Юстиниан был его восприемником. Эти события, по всей вероятности, имеют отношение уже к азиатской части бывшего Боспорского царства, которая оказалась более доступна для кочевых племен и более приспособлена для их поселения.

Самым большим городом в Азиатской части Боспорского царства была Фанагория, таковым она оставалась и в течение всего I тысячелетия, при ее раскопках было найдено много керамики с христианскими символами. В последние годы предметы, связанные с христианскими культами, были обнаружены и на других городищах Таманского полуострова (С. Беляев).

В VII веке н. э. евреи составляли основную часть населения центра торговли этого края - города Фанагории и его окрестностей.

Этот город, древняя Фанагория, расположенный на восточном берегу Боспорского пролива, был основан выходцами из Колхиды за сотни лет до начала греческой колонизации. По Страбону, Фанагория считалась азиатской столицей Боспора, в то время как Пантикапей – европейской (И. Хайнман).

По свидетелството на Теофан Изповедник в околностите на Боспор и Фанагория обитават български племена и по-точно племето на оногурите:

В том же году царь гуннов, обитавших близ Воспора, Гордас, присоединился к императору, сделался христианином и просветился, а император принял его, осыпал большими дарами и отправил в собственную его страну охранять римские пределы и город Воспор, названный так потому, что гунны ежегодно платили римлянам дань, вместо денег, быками. Юстиниан отправил туда же арифм ромейских стратиотов и трибунов для охранения этого города и собирания положенной дани с гуннов. [В этом городе происходила оживленная торговля между ромеями

и гуннами.

Царь гуннов, сделавшийся христианином, возвратясь в свою землю, пришел к брату своему, рассказал ему о любви императора и щедрости его, равно как и о том, что он крестился. Он собрал истуканы, которым гунны поклонялись и перелил их, потому что они были серебряные и янтарные. Гунны рассердились и сговорившись с братом его, убили его, а на его место поставили царем брата его, Муагера.

Бележка на преводача: *В отличие от Латышева Ю. А. Кулаковский связывает надпись (по Кулаковскому, из Фанагории) с посольством готов к Юстиниану I для назначения им нового епископа в 548 г. (Кулаковский. К объяснению надписи, с. 194–196).*

По Ф. Альтхайму, имеются в виду крымские гунны (Altheim. Geschichte, II, S. 20). Д. Моравчик допускает, что в этом случае под гуннами подразумеваются оногуры в районе Меотиды (Moravcsik. Byzantium, p. 41) (Феоф).

Ето защо названието на Фанагория петдесетина години по-рано има формата *Оногурис*. Съобщението в друг един извор обаче за този български град се предхожда тук от кратка бележка свидетелство за високите лингвистични върхове, до които почти винаги се издига крилатата мисъл не само на руските историци, но и на унгарските историци и езиковеди от категорията на A. Róna-Tas [1999], веднага щом стане дума за прабългарите, и които по много добре обясними причини не се посвеняват не само да присвояват и нашето културно наследство, и нашето чисто прабългарско име, но и да отнесат корена му даже чак и до праславянския език, само и само да не излезе някак си, че то в действителност е прабългарско и по произход. От тук пък в края на краищата се оказва, че Фанагория е не на Таманския Полуостров, а на Черно Море, следователно по тези места по това време не съществува никаква България:

The Ravenna anonymous author (between the VIIth and VIIIth centuries) mentions the country Onoghoria to the North from the Maeotis - the Sea of Azov (Podosiniv 2002. Pp. 192, 251-252); V.P.Shusharin thought that there the first contacts between the Bulgars-Onoghurs and the Magyars-Ugrians took place, and since then the Magyars had called the Bulgars the Nandor, while the Slavs had named the Magyars after their country Onoghoria and from this term an ethnicon the Ugrians developed in Proto-Slavic language [282-287; Феоф, 115-116, вж. и срв. Львова 2010, 1; Мусина 2010, 1-2; Плетнева 1981, 15-16; Хайнман 2009, 6,19; Maenchen-Helfen 2011, 3; Moravcsik 1983, 86-87,117,218-220, срв. Комар 2010в, 159-160; Petrukhin 2009, 4; Pritsak 1955, 62-63; ~*~2009, 50,70; Róna-Tas 2009, 12-13].

Он разместил персов в укреплении Оногурис, которое раньше создал против римлян в окрестностях Археополя, воодушевил их, ввел туда другие силы, укрепил все, как мог, а затем возвратился в Котаисий и Мухиризис.

Римляне же по наущению Мартина приготовились немедленно всеми силами напасть на персов, осадив Оногурис. Местность эта свое имя получила в старину, когда, по всей вероятности, гунны, называемые оногурами, в этом самом месте сразились с колхами и были побеждены, и это имя в качестве монумента и трофея

было присвоено туземцами. Теперь же большинством оно называется не так, но по имени воздвигнутого тут храма святого Стефана, который, говорят, первым выдержал добровольное состязание за людей, приверженных к христианству, и был побит камнями его противниками. Но нам, думаю, ничто не помешает воспользоваться старым названием, что и больше подобает истории.

Персы занимали укрепление Оногурис, выделенное из Археопольской области. Позорно, что неприятельские войска прочно утвердились в нашей стране, в наших стенах. Военачальники твердо решили двигаться на них всем войском, истребить или изгнать тех, кто нам был наиболее враждебен, кто подготовлял против нас всякие козни.

Были у персов также вспомогательные войска из гуннов савиров. Наемники же из гуннов, которых называют савирами (у римлян находился отряд - около двух тысяч тяжело вооруженных, которыми предводительствовали Баимах, Кутилзис и Илагер, знаменитейшие у них люди), расположились лагерем у Археополя и прилегающих местностей, чтобы по обыкновению тревожить врагов, которые, как предполагалось, должны были здесь проходить, и затруднять им переход, делая его более опасным (Агаф).

Сдвинутые савирами оногуры, состоявшие, как показывает название из 10 племен или колен, заняли западную часть степей Азовско-Каспийского междуморья. У Моисея Каланкатуйского и Степаноса Орбелиани сохранилась легенда, восходящая к недошедшему до нас сочинению Петроса Картога, писателя первой половины VI в. Это обработанное им народное сказание о сюнийских князьях. Здесь говорится о нападении хазар, имя которых, вероятно, привнесено позднейшим автором, и о нашествии после них «гунна из гуннов по имени Х'онагур». Он вызвал царя персов Шапура (Шапуха II, 309-380 гг.) на единоборство. «И одел гунн свой доспех... свой чрезмерно высокий и широкий стан покрыл броней и грозную голову железным шлемом с гвоздями, и лоб свой защитил медным забралом, и в руки взял ужасающее копье с кедровым древком, и опоясался огненно-кровавым мечом, - он нагнал страх на все войско индийцев, персов и ариев». Армянский князь Бабик принял дерзкий вызов и сразил Хонагура.

Сам по себе этот эпизод, сходный со многими другими подобного рода единоборствами, обычными в народных сказаниях, не представляет интереса. Здесь привлекает внимание только наименование гунна Х'онагура, безусловно передающее этническое имя гуннов-оногур, вероятно, ставшее известным армянам не ранее нашествия их совместно с сарагурами на Закавказье в 466 г. Византийский историк Агафий упоминает под 554 г. крепость Оногурис в Лазике севернее Риона, названную так, как он думает, в честь победы, некогда одержанной колхами над гуннами-оногурами. Страна Оногория к востоку от Азовского моря была известна еще в VII в. анонимному автору Равеннской космографии. Однако оногуры, как и сарагуры, скоро утратили самостоятельное значение и на время исчезли со страниц истории [Артамонов 2011е, 4, вж. и срв. Артамонов 2011, 4-7; Беляев 2010, 24; Божилов, Димитров 1995, 28-47; Добрев 1982, 29-31; Плетнева 1999, 138-150; Dimitrov 2010, 3-26; Pritsak 2009, 50; Zimonyi 2010, 6; Агаф, 3-27; Иордан, 53].

Най-вероятно през 619 г. (З. Львова) хан Органá с голяма свита от сановници с жените си посещава Цариград и тук при една изключително тържествена обстановка всички са кръстени (J. Marquart). Новокръстените са почетени с богати дарове, а самият хан е удостоен със званието патриций, като доказателство за което му се поднася и намереният в погребението на хан Кубрат златен пръстен с надпис Βατ Ορχανου Πατρικου - *На патриция Бат-Органа.*

Χρόνος δέ τις παρῆχετο, καὶ ὁ τῶν Οὔννων τοῦ ἔθνους κύριος τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ἄρχουσι καὶ δορυφόροις ἅμα εἰς Βυζάντιον εἰσήει, μυεῖσθαι δὲ τὰ Χριστιανῶν βασιλέα ἐξήτει. Ὁ δὲ ἀσμένως αὐτὸν ὑπεδέχετο, καὶ οἱ Ῥωμαίων ἄρχοντες τοὺς Οὐννικοὺς ἄρχοντας καὶ τὰς ἐκείνων γαμετὰς αἱ τούτων αὐτῶν τῷ θείῳ λουτρῷ ἐτεκνώσαντο σύζυγοι. Οὕτω τε τὰ θεῖα μυηθεῖσι δώροις βασιλικοῖς καὶ ἀξιώμασιν ἐφιλοτιμήσατο· τῇ γὰρ ἀξίᾳ τοῦ πατρικίου τὸν ἡγεμόνα τοῦτον τετίμηκε καὶ πρὸς τὰ Οὐννικὰ ἤθη φιλοφρόνως ἐξέπεμπε (Nicéph-Hér).

При това гръцката буква **В в монограма е подчертана не по съображения** за архаизация (Здр. Ждраков), а за да се чете единствено и само като Б. Този начин на конкретизация на звуковата стойност на гръцката буква се използва и при Надписа на отвъддунавския прабългарски княз Боила от Златното Съкровище от Наги Сент-Миклош (Ив. Добрев):

†<u>Β</u>ουηλα·ζοαπαν·τεση·δυγετοιγη·<u>Β</u>ουταουλ·ζωαπαν·ταυρογη·ητζίγη·ταιση†

И все пак точно тук направо забавно-куриозно е голословното твърдение на A. Róna-Tas **[2009], който най-напред не забелязва, че** двата крайни пръстена от неговата фигура са обърнати с главата надолу, а така също и това, че в действителност подчертана е буквата Бета само на единия от тях. И като резултат от направо излишно-претенциозното му дешифриране се оказва, че и двата крайни пръстена са все на Кубрат, а като се прибави към тях и средният пръстен, се получава, че той има ни повече, ни по-малко точно три пръстена, подарени му от Ираклий(Sic!) [5-6].

Наследявайки след смъртта му вуйчо си съгласно традиционното за прабългарите право на левирата, хан Кубрат обединява и застава начело на голяма група прабългарски племена с център Вътрешен Кавказ, а през 630-632 г. ръководи лично националноосвободителното движение на кавказките българи и отхвърля игото на западните тюркути, които и прогонва от Кавказ:

И так, около середины VII в. в степях европейской части нашей страны существовали два самостоятельные политические образования: Хазарское и Болгарское. По этническому составу оба были близко родственными между собой, оба были осколками могущественной Тюркютской империи и оба возглавлялись династиями тюркютского происхождения. Однако первое из них вместе с династией из рода Ашина унаследовало государственные традиции и международный авторитет Тюркютской державы и стремилось к возрождению ее былого могущества, второе же, созданное из племен, до того в течение долгого времени враждовавших между собой и исторически мало связанных, оказалось недолговечным и скоро распалось

на составные части. Поглощение входивших в него племен и было первым делом молодого Хазарского государства (М. Артамонов).

Но преди това и още като дете и юноша княз Кубрат прекарва немалко години във византийския двор, където след посещението и кръщаването на Органá е оставен като заложник гарант на мира между прабългари и ромеи. Тук князът е кръстен, расте и се възпитава и образова от частни учители в самото семейство на имп. Ираклий (610-641), с когото лично, а така също и с цялото му семейство той установява едно много силно и искрено приятелство, продължаващо дори и след смъртта на императора. А първата му работа след завръщането му в родината е да разгроми в светкавична битка и да прогони оттам оставената като гарнизон аварска войска и така по същество да освободи българите от аварския васалитет:

Ὑπὸ δὲ τὸν αὐτὸν καιρὸν ἐπανέστη Κούβρατος ὁ ἀνεψιὸς Ὀργανᾶ ὁ τῶν Οὐνογουνδούρων κύριος τῷ τῶν Ἀβάρων χαγάνῳ, καὶ ὃν εἶχε παρ' αὐτοῦ λαὸν περιυβρίσας ἐξεδίωξε τῆς οἰκείας γῆς. Διαπρεσβεύεται δὲ πρὸς Ἡράκλειον καὶ σπένδεται εἰρήνην μετ' αὐτοῦ, ἥνπερ ἐφύλαξαν μέχρι τέλους τῆς ἑαυτῶν ζωῆς· δῶρά τε γὰρ αὐτῷ ἔπεμψε καὶ τῇ τοῦ πατρικίου ἀξίᾳ ἐτίμησεν (Nicéph-Hér).

По същото време се надигнал Кубрат, племенникът на Органас, господарят на уногундурите, срещу хагана на аварите и войската, която той имал от него, след като постъпил много зле с нея, изгонил я от собствената си земя. Па изпраща пратеници при Хераклий и сключва с него мир, който запазили до края на живота им. Че и императорът му изпратил дарове и го почел със сана патриций (превод на акад. В. Бешевлиев).

О становлении Куврата, об его противостоянии аварам и победе над ними пишет патриарх Никифор. По его данным в 634-640-х годах Куврат "восстал против кагана аваров и, подвергнув оскорблениям, изгнал из своих земель бывший при нем от хагана народ. А к Ираклию Куврат посылает посольство и заключает с ним мир, который они хранили до конца своей жизни [В ответ Ираклий] послал ему дары и удостоил его сана патрикия" (З. Львова).

Точно това най-унизително-позорно изгонване между впрочем ромеите не пропускат случая да му го припомнят на аварския хаган малко по-късно в лагера му край Анхиало, от минералните бани на който съумяват да се възползват най-вече жените му:

4. Взяв Августы и Виминакий (это были известные города, находившиеся в ведении префекта Иллирии), он тотчас отправился с войском дальше, разграбил Анхиал и все окружающие поселки предал опустошению. 5. Но здание с горячими источниками он приказал не разрушать. До нас дошел слух, будто в этих банях мылись жены кагана и как плату за это просили его не разрушать здания бань. Говорят, что эти воды были полезны для моющихся и содействовали их здоровью.

6. Когда прошли три месяца, ромеи отправили послов к кагану и просили его через этих уполномоченных о прекращении войны. Они послали Эльпидия, одного из сенаторов, бывшего правителем Сицилии и занимавшего должность прето-

ра (это положение у ромеев считается очень высоким). 7. В спутники ему дали Коментиола, выдающегося среди личной охраны императора; такого человека ромеи по-латыни называют скрибоном. Оба они прибыли к кагану в Анхиал и, как было им поручено, просили о перемирии.

8. Но он не умерил своих преступных деяний; напротив, с еще большей наглостью грозил, что сроет так называемые "Длинные стены". В то время как Эльпидий молча спускал ему эти речи и не обращал внимания на его спесь. 9. Коментиол с чувством высокого достоинства стремился охранять римскую свободу, подобно тому как берегут в тереме незапятнанной какую-нибудь скромную, благородную госпожу от развратной лести. В присутствии аваров, бывших со своим каганом, он произнес следующую, исполненную благородства речь:

1. "Ромеи полагали, каган, что ты чтишь родных богов, клятвы дружбы, общую хлеб-соль, что стыдишься ты изменить слову, скрепленному рукопожатием, что никогда не отказываешься ты от заключенных договоров и не отвергаешь скрижаль с записью мира; они думали, что, кроме всего этого, ты помнишь о многих дарах императора, о щедрости ромеев, что ты никогда не забудешь о благодеяниях твоим предкам и оказанном им гостеприимстве, - только это выражение и можно употребить; что ты не потерпишь, чтобы кто-либо другой из твоих подчиненных наносил обиды ромеям (Симокат).

Струва ми се, че няма изобщо никакви причини да не вярваме, че за тази своя стъпка хан Кубрат е вътрешно достатъчно мотивиран и заради убийството на баща му от аварите:

Перевод летописи, говоря о союзе с Византией, дипломатично умалчивает о крещении Бу-Юргана, приводя другие причины его отречения от власти в пользу племянника. И эти причины для нас особенно интересны с точки зрения его двоеверия. В 618 году брат Бу-Юргана Албури был приглашен в аварскую ставку для переговоров. Однако перед этим Бу-Юрган увидел пророческий сон: кусок красной материи, в которую было принято заворачивать покойников, и наконечник копья, на который насаживали отрубленные головы убитых. Проснувшись, Бу-Юрган сказал брату: "Тангра сделал меня бояром (то есть прорицателем) и явил мне во сне знаки несчастья. Не езди туда!". Но Албури не послушал брата, поехал к аварам и был убит. После этого Бу-Юрган отправился в Рум (Византию) и заявил о намерении разорвать связи с аварами и заключить союз с Византией (З. Львова).

За преголямо съжаление, пледирайки за абсолютен обективизъм, доказващ между впрочем единствено и само логико-гносеологическото или малко по-общо, научно-методологическото му невежество, и надявайки си маската и на велик лингвист и то тъкмо за разлика от него пред класическия филолог не само по образование, но и по призвание акад. Веселин Бешевлиев, точно по тази тема много неуспешно се опитва да спекулира и А. Комар [2010в], за да ни предложи в края на краищата едно пределно нескопосано нищо като превод на по-горе преведения от акад. Бешевлиев абзац на Никифор. Направен в условията на едно сляпо доверие в достъпния му речник, а не водейки се от логико-лингвистичната пропозиция на текста и контекста, този му превод, много силно каза-

но, е на всичкото отгоре и исторически некоректно-неверен, защото след прогонването на аварите, подобно на последните страхливци на Света, българите не бягат или заминават наникъде, а още доста време остават по тези земи. И всичко това в рамките на една невъобразимо-неописуема бъркотия около Органа, Кубрат и Кубер едновременно, при забъркването на която авторът за пореден път демонстрира направо за завиждане лингвистична квалификация и компетентност. Така че ние българите в края на краищата може и да се запитаме дали наистина хан Кубрат съществува, ако му повярваме на халюцинациите насън и наяве. А това по вътрешна необходимост ще да рече и да изпаднем в най-дълбоко съмнение дали също така и съществуваме и ни има на тази земя и нас българите с цялата наша минала, сегашна и бъдеща държава:

Как избежать интерпретации? Попытаемся, в первую очередь, проследить грамматические исинтаксические связи слов. Первый важный момент: выражение παρ' αὐτοῦ λαόν нельзя переводить дословно. Греческое οἱ παρ' ἐμοί (дословно "те, что при мне") имело устоявшееся значение "мои люди", "мои подчиненные", поэтому παρ' αὐτοῦ λαος - это "его народ", "свой народ", "подчиненный ему народ". Значения λαος "люди" и "народ" в целом параллельны, но В. Бешевлиев также акцентирует внимание на редком значении "войско" (Бешевлиев В., 1992а, с.11-12).

Словосочетание ***ὁν εἶχε указывает на действие с чем-то, принадлежавшем подлежащему, т.е. "Куврату", а не "хагану Авар". Поэтому частая трактовка παρ' αὐτοῦ λαος как "людей хагана" чисто контекстуальная. Допустив, что περιυβρίσας в настоящем предложении является причастием, можно связать его с λαος; в таком случае, λαος περιυβρίσας - это "народ возгордившийся". Гораздо чаще περιυβρίσας рассматривается как деепричастие. Основное лексическое значение ὕβρις - это негативные оттенки "гордости": "надменность", "наглость", "нахальство" и т.п., а также следствие такого состояния - "нанесенная обида", "оскорбление" и т.д.***

Усиленное при помощи ***περι-, περιυβρίσας означает вхождение в состояние крайней надменности, дерзости, нанесение сильного оскорбления, насильственные действия. Как деепричастие περιυβρίσας связано только с подлежащим главного предложения, т.е. "Кувратом". Завершается предложение выражением ἐξεδίωξε της οἰκείας γης.***

Большинство исследователей используют при переводе редкое значение слова ἐξεδίωξε - "изгнал" (Липшиц Е.Э., 1950; Бешевлиев В., 1960; Чичуров И.С., 1980), которое среди основных в словарях вообще не значится. Но без контекстуальной трактовки фразу ***ἐξεδίωξε της οἰκείας γης следует читать по базовому значению ἐξεδίωξε - "ушел из родной земли", "покинул родную землю". При этом выражение οἰκείας γης - "родная земля" - здесь не имеет оттенка "отеческая земля" и ближе к "своя земля", означая не место рождения, а место обитания народа.***

Все предложение в переводе должно звучать так: "Около этого же времени восстал Кувpат, племянник Органы, господин Уногундуров, против хагана Авар, и со всем подчиненным ему народом, крайне возгордившись, ушел из своей земли". Второй возможный вариант окончания предложения: "…и весь подчиненный ему народ насильственно увел из его родной земли".

То же, что "Кубрат" и на момент смерти Ираклия представлял собой влиятельного человека, способного в глазах константинопольской публики покровительствовать Мартине и ее сыновьям, означало только одно - "Кубрат" был обычным высокопоставленным византийским военачальником варварского происхождения, а Органа - вождем "гуннов"-федератов, проживавших на византийских границах (Бешевлиев В., 1992б, с.7-11).

То же, что "Кубрат" и на момент смерти Ираклия представлял собой влиятельного человека, способного в глазах константинопольской публики покровительствовать Мартине и ее сыновьям, означало только одно - "Кубрат" был обычным высокопоставленным византийским военачальником варварского происхождения, а Органа - вождем "гуннов"-федератов, проживавших на византийских границах (Бешевлиев В., 1992б, с.7-11) [164-173].

Намерените на 12 май 1912 год. в гроба на хан Кубрат изящно-великолепни златни и сребърни съдове, позлатеният меч с широк кожен колан, само токата на който е почти 0.5 кг масивно злато, златните пръстени с неговия монограм и всички останали златни и сребърни предмети, накити, украшения и монети с общо тегло 25 кг и повече от 800 на брой, като цяло и изобщо са най-голямото златно съкровище в Света и са шедьоври на прабългарското, персийското и византийското златарско изкуство. Всички те много отдавна вече са добре известни и без ни най-малко колебание или резерви се изследват и описват от всички достатъчно ерудирано-компетентни учени като едно от най-богатите и изящно-изработените в целия Свят; уникално-знаменитото Златно Съкровище от Малая Перешчепина, оставено тук, а следователно и водещо своя произход, но същевременно и принадлежащо на ранносредновековните прабългари:

The discovery of a hoard in 1912 in the neighbourhood of Poltava near the village of Malaya Pereshchepina was not in itself a rare event, but in its wealth and diversity this hoard far exceeds all others. It is rightfully regarded as one of the richest finds from the period of the nomadic migrations.

Dated to the period between the ancient world and the 7th century AD, the hoard is thought to have belonged to Kuvrat (or Kubrat), Khan of Great Bolgary. The treasure is uncommonly rich, consisting of over 800 pieces, mainly of gold (total weight over 25 kg) and silver (over 50 kg), including 16 gold and 19 silver vessels, a gold rhyton and the remains of another rhyton, the gold facing of a wooden jug, a staff with gold facing, a well-preserved iron sword with an end in the form of a ring and gold facing on the hilt and scabbard, fragments of swords and daggers, gold and silver parts of belts, gold jewellery - a torque, an earring, 7 bracelets and 7 rings with inlays of precious stones (amethysts, sapphires, tiger-eyes, garnets, rock crystal and emeralds), a necklace of gold Byzantine coins, plaques and coins which were for sewing onto clothing, and square gold plaques for the facing of a wooden funeral construction [Pereshchepina Treasure 2010, 1, вж. и срв. Артамонов 2011б, 1-2; Беляев 2010, 17; Симокат, 7-8, срв. Róna-Tas 2009, 3-4,15].

Комплексы правителей: *Перещепина, Глодосы, Вознесенка.*

Iмущественный статус "перещепинского" правителя тут вне конкуренции. По приблизительной оценке, в комплексе присутствовало около 25 кг золота и 50 кг серебра (Залесская В. Н. и др., 1997, с.3). Даже без учета того, что все эти вещи представляют собой ювелирные изделия, в стоимость которых входила очень дорогая работа лучших византийских, сасанидских и кочевнических ювелиров, стоимость перещепинских вещей как лома в VII в. равнялась около 6250 номисм в Византии или около 6500 динаров в Арабском халифате.

В VI-VII вв. в Византии овца стоила половину номисмы, корова - 2-3 номисмы, молодая лошадь - 12 номисм (Большаков О. Г., 2000, т.2, с.138; Сорочан С.Б., 2001, с.142). Нетрудно убедиться, что наследники "перещепинского" правителя без сожаления отправили с умершим в загробный мир ценностей, эквивалентных стаду из 12500 овец или 520 лошадей. Для сравнения, в 6480 номисм в VI

в. была оценена богатая усадьба патрикия Домиана в Константинополе, прожиточный же минимум рядового константинопольского ремесленника составлял 14-16 номисм в год (Сорочан С. Б., 2001, с.168, 218).

У арабов прожиточный минимум семьи ремесленника составлял 12 динаров в год, необлагаемый налогом "минимум" имущества составлял 20 динаров или, для скотоводов, 39 овец и 4 верблюда; а имущество, например, самого богатого араба сер. VII в. - Абдаррахмана б. Ауфа составляло миллион дирхемов (около 83 тыс. динаров), 1000 верблюдов, 3000 овец и 100 лошадей (Большаков О. Г., 2000, т.2, с.138, 150, 156) [Комар 2010в, 127].

Съкровището по същество представлява също така и най-силното и направо безапелационно-категоричното и неопровержимо свидетелство и доказателство за това, че прабългарите безспорно-очевидно мигрират от Кавказ към Северното Причерноморие и Балканите, като част от тях се установява и впоследствие и усяда по Северното Причерноморие и южноруските степи.

Пленения от персите позлатен меч с колан със златна тока (Феоф), пръстена с надпис Χουβρατου и сасанидския позлатен сребърен поднос с монети върху него все още много младият княз Кубрат получава в знак на изключителна признателност и благодарност като дар от имп. Ираклий (610-641) за неоценимата помощ и съдействие, които българите оказват на гърците в започналата още от незапомнени времена жестокоупорита гръцко-персийска война, в която обаче неизменни съюзници на едната или другата страна винаги са български племена, наименовани по различен начин от отделните хронисти. Това в действителност се дължи на широко разпространения през Ранното Средновековие анахронизъм, така добре и точно забелязан много отдавна от М. Артамонов [2011д]:

Однако в отношении и этого сообщения нет сомнения, что название хазары попало в него в порядке нередкого у средневековых писателей анахронизма, в результате которого наименование современного авторам народа переносится в более или менее отдаленное прошлое или, наоборот, новый народ подводится под старое традиционное название. Подобного рода анахронизмы встречаются в отношении

хазар не только у армянских, но и у арабских авторов [10].

3. После того как император Юстиниан после тридцатидевятилетнего правления державой ромеев переселился туда, где нет скорби и печали, преемником его по управлению делами явился Юстин младший; он был племянником императора Юстиниана. 4. И вот на седьмом году правления Юстина младшего по легкомыслию императора нарушили договор с персами и счастливое время мирного существования было нарушено и уничтожено: в жизнь ромеев и мидийцев вторглась война, этот источник бедствий, можно сказать, пристанище всех несчастий, основной нарушитель жизни; и если бы кто-либо назвал ее причиной гибели человеческих дел, тот не ошибся бы и дал бы ей точное имя. 5. Этот мирный договор, заключенный между ромеями и персами, был нарушен и расторгнут по великой глупости императора. Отсюда пошло у ромеев изначальное зло.

6. Ромеи обвиняли в этом персов и всюду провозглашали их виновниками войны, говоря, что они подстрекали к отпадению гомеритов - это было индийское племя, подчиненное ромеям; там как они не поддались на уговоры, то им пришлось претерпеть много тяжелого от нападений персов, и из-за этого, по их словам, был нарушен мир между персами и государством ромеев. 7. Кроме того, сердясь на них, ромеи говорили, что когда тюрки впервые отправили к ним послов, то персам удалось подкупить аланов деньгами, чтобы они убили шедших через их область к ромеям послов и тем добились затруднения в их сношениях. 8. Поэтому ромеи с большой охотой взялись за эту войну и из-за этих ничтожных и легко устранимых недоразумений они сами себе придумали повод для великих бедствий; эта жажда войны не принесла им никакой пользы. 9. Со своей стороны индийцы, заявляя всюду что ромеи - виновники и зачинщики этой войны, выставляли против них следующие обвинения: прежде всего, что ромеи подчинили себе Армению, находившуюся в области, которая считалась подчиненной персам, и стали действовать деспотически, убив Сурена, назначенного персидским царем климатархом Армении.

10. Затем они жаловались, что ромеи не желают им платить ежегодно по пятьсот фунтов золота, как было установлено и на что согласился по договору император Юстиниан, - ромеи считали недостойным для себя быть обложенными такой данью со стороны персидского царя. 11. А дело. по их словам, обстояло не так, но золото это выдавалось в качестве общей уплаты за охрану тем гарнизонам, которые сторожили их общую границу, для того чтобы необузданные силы бесчисленных соседних племен не имели возможности наводнять эти места и оба государства были избавлены от опустошений (Симокат).

В 571 г., в связи с восстанием армян, Юстин II расторг мирный договор с Ираном, заключенный в 562 г. и, заручившись поддержкой тюркютов (посольство 571 г.), послал войска в Закавказье. Военные действия между Византией и Ираном продолжались вплоть до 591 г., когда Византия завладела большей частью Армении и Картли. Во время этой войны византийские войска, вступив в Албанию, встретили здесь савир и в обеспечение покорности взяли у них заложников. Тем не менее, как только византийские войска оставили Албанию, савиры перешли на сторону Ирана. Тогда византийское войско вновь вторглось в Албанию и заставило савир переселиться за р. Куру в пределы территории, находившейся

под контролем империи. В следующем 576 г. в Византию прибыло посольство от савир и было принято весьма благосклонно. Византия обещала платить савирам за союз вдвое больше, чем давали персы, явно рассчитывая использовать их как пограничную охрану.

Обычно полагают, что савир, встреченных византийцами в Албании, вытеснили туда авары, но это могли быть и те варвары, которых в числе 10 тысяч захватил Хосрой и которые, как мы видели, вторглись в Закавказье еще до аварского нашествия и до постройки Дербента, отрезавшего закавказских савир от их соплеменников, оставшихся к северу от Кавказа. Название этих савир хазарами у Табари и в «Истории албан» могло появиться и в порядке перенесения на них имени, лучше известного и арабскому и албанскому историкам, и также потому, что в составе савир находились хазары или, наоборот, савиры были в составе хазар. Не случайно Масуди называет хазар тюркскими савирами, а Балазури город Кабалу, который по заключению А. Крымского, был центром савирских поселений в Азербайджане, именует Хазар.

Такое смешение савир и хазар может объясняться только тем, что те и другие переплетались между собой, составляли одно и то же военно-политическое объединение, во главе которого, однако, стояли савиры, так как в первой половине VI в. в большинстве исторических известий именно их наименование служит для обозначения прикаспийских варваров, обитавших севернее Дербента. Смешению тех и других между собой способствовала и их одинаковая этническая принадлежность: и те и другие были, по сути дела, болгарами; савиры в форме сувары известны не только на Северном Кавказе, но и на Волге в составе волжских болгар. Сначала хазары входили в савирский союз, а затем, когда значительная часть савир переселилась в Закавказье, а оставшаяся была серьезно потрепана аварами, господствующее положение в Северном Дагестане перешло к хазарам и савиры оказались в числе подвластного им населения [Артамонов 2011д, 8-11].

Всъщност тази помощ и съдействие на българите за гърците не биха били възможни, ако в действителност главнокомандващ на обединените българо-гръцки войски не беше самият княз Кубрат, името на когото Курт, Михаил Сириец знае и записва като Курис. Но каква енергия и какъв устрем не само у княза, а и в цялата българска войска, която безспорно и тук е тежковъоръжена конница, която подобно на конницата на най-великия и прочут прабългарски хан Атилла/Авитохол, атакува в плътно-сбити вериги и помита всичко по пътя си:

Болгары шли во главе Великого переселения народов; именно они являются первопричиной воздвижения Великой китайской стены; гораздо позднее, вытесняя восточные и западные римляне за Балканские горы и Средний Дунай, подготовили гибели и участвовали в свержении Римской империи, а таким образом и в свержении рабовладельческого строя и установления феодального строя в истории всемирного человечества.

Болгарский хан Атилла, которого все племена и народы Азии и Европы знали еще как Авитохол, Авит, Этел, Эцел, Атли, Дзивата-полк, создал и руководил полиэтнической военно-племенной конфедерацией Западно-хунской империи

от Урала до Рейна, где самыми многочисленными и ведущими были болгарские племена, а немалый удельный вес имели готские и славянские племена, и которая в действительности ничто иное как европейские объединенные штаты со своим парламентом, председателем которого был Атилла-хан и в котором заседали вожди отдельных племен IIмперии.

Вожди некоторых готских племен, например, славились тем, что хорошо шутили и забавляли Атиллу, но несмотря на это, гунны и готы в общем то жили в симбиозе (Maenchen-Helfen 1973, 442-443).

Атилла-хан подготовил, организовал и провел в 451 г. первую в Мире Великую Битву Народов, участники которой с обеих сторон насчитывали между 300-700 тыс. человек, а убитых и раненных было свыше 165 тыс. человек.

The character of the battle, when the vassal tribes of Vestgotes, Franks, Burgunds and Roman legions lead by Aecius, encountered with the Atila's troop-horse Armada, was changeable: The infantry legions of Rome and its allies came against the advance guard of the "Father" Atila. The role of the Bulgarian cavalry (the so-called "slingers" or Hussars) was very important at that moment. The "slingers" outflanked the Vestgotes and killed their tsar Theodorich, and thus, they averted the participation of the Vestgotes into the battle... (B. Marichkov) [подробнее Добрев 2005].

Зарождение и начало тяжелой болгарской конницы, меж впрочем, еще до начало Новой Эры, в империи восточных гуннов северной Центральной Азии, где "любой мужчина, способный натянуть лук, становится всадником в брони" (Н. Крадин), а ее прямым приемником по этим землям является киргизская тяжелая конница VI в.: Удар тяжелой конницы был страшен. Облаченные в пластинчатую броню воины, на свежих закованных в железо конях, сминали на своем пути любую преграду (Л. Бобров).

The Bulgarian cavalry was a very important element which solved the political problems of the old Europe (B. Marichkov).

Хан Атилла был самым честным и справедливым человеком, бесстрашным воином, умелым полководцем, вещим руководителем и дипломатом, любящим отцом – у него было 7-8 жен и около 30 детей.

Рукой своих хана Атиллу отровил византийский император, но начавшиеся еще при жизни Атиллы сказания и легенды нескончаемы, его славой не мог похвастаться ни один другой император или царь в Мире, недаром в наше время о нем уже созданы и несомненно и в будущем будут создаваться оперы, картины, поэмы и романы.

В IIменнике болгарских ханов записано: Авитохол жил триста лет; род его Дуло, а год его – Дилом (Змия), Твирем (Девятый месец).

Надежность IIменника как исторический источник уже вообще не подлежит сомнению (Москов 1988), а тождественность Авитохола и Атилы полностью можно считать окончательно и безапеляционно обоснованной и доказанной (Добрев).

Атилла-хан был из рода Дуло болгарского племени оногуров, а из того же рода не только создатель и руководитель приазовской Великой Болгарии хан Курт/ Кубрат, но и основатель Первого Болгарского Царства с двух сторон Дуная в

681 г. хан Ишпор/Аспарух, со времени которого в форме славянизации болгар началась этнолингвистическая интеграция численно близких друг к другу местных болгарских и славянских племен [Добрев 2011, 1-2].

Курис, главнокомандующий ромеев, подготовил за ночь свое войско, и на рассвете оно обрушилось на персов, как огонь, который попадает в лес, и как [368] пламя, которое истребляет горы... Они сражались с ними очень горячо и очень мужественно. Немногие из них бежали и вернулись в Персию, покрытые позором.

Главнокомандующий Курис возвратился и привел знатных персов закованными.

Пак при същия хронист, в т. 386 българите са назовани и посочени вече и чрез първично-основния си собствен етнм *булгар*. Както обаче си проличава особено добре от по-следващия цитат (Hebrae), където този път са наречени тюрки, заедно с арменците те не са 2, а 20 хил.:

Между римлянами и персами уже с давнего времени велась великая война, и часто они опустошали земли друг друга, то без какого-либо объявлении войны совершая набеги, то сталкиваясь многочисленными войсками в открытых сражениях [Агаф, 1].

[256] На восьмом году Анастасия, который является 11 годом Кавада, персидского царя, брат последнего по имени Замасп, восставал против него в течение двух лет. Затем Кавад, который бежал, возвратился с войском, начал битву со своим братом, победил и убил его и снова царствовал [257] над персами в течение трех лет.

[279] Персидский царь Кавад [I] потребовал от ромейского царя Юстиниана 5500 кентенариев золота, которые ему должны были дать для расходов персидской армии, охранявшей ворота (Дербендский проход – Р. Г.) перед лицом гуннов.

[277] На третьем году Юстиниана II персы и гунны снова поднялись и осадили Майферкат, но не смогли овладеть им,

[278] Когда дошла весть, что умер их царь Кавад, они опустошили и сожгли весь окрестный район и вернулись в свои земли.

[279] Затем воцарился над персами Хосров I, сын Кавада. Мать этого Хосрова при жизни Кавада была одержима бесом. Не получив никакой помощи от магов от чар, она нашла монаха Моисея, который находился в монастыре близ Дары, и была им исцелена. Он дал ей часть мощей мученика мар Кириака и она построила в своей стране молельню, ту, что названа монастырь Моисея Тармелского.

Хосров отправил послов к Юстиниану, и они заключили мир между собою [280] на семь лет.

[287] Мир между царствами был нарушен в 539 г. н. э. Царь персов Хосров пошел и очень сильно разграбил город Шуру, так же, как Антиохию, Алеппо, Апамею и их области. Ромеи вошли в Персию и разграбили области Кардавайе, Арзанену и Арабию. [33]

Хосров снова пошел с большим войском, взял пленных в Каллинике, как и по всей Месопотамии, и вернулся.

Хосров пошел вновь против Эдессы, не сумев овладеть ею, разграбил Батнан и ушел.

Хосров опять отправился в поход, и персидские войска осадили Антиохию, которую взяли, разграбили полностью и сожгли. Они увезли все, вплоть до мраморных досок, которые были вделаны в стены, и увели пленных в овою землю, где они пленные построили город, названный ими Антиохией.

[309] В это время (середина VI в. - Р. Г.) ромеи вторглись в земли Кардавайе, Арзанены и Арабии. Со своей стороны, персидский царь Хосрав поднялся и продвинулся вплоть до Петры, где он поставил гарнизон. Ромеи воевали против этого города семь лет; наконец, персы были побеждены и ромеи овладели [городом].

[331] В 878 году греков (567 г. н. э.) Юстиниан умер, сын его сестры, который звался также Юстином, воцарился...

В это время персидским царем был Хосров I. Вначале они наслаждались истинным миром. По этой причине, на втором году Юстина, согласно обычаю царей взаимно посылать дары, когда они начинали царствовать, патрик Иоанн из Каллиники был послан отвезти дары [в знак] уважения персидскому царю и заключить мир и союз церквей.

[332] После этого персы снова начали притеснять армянский народ, чтобы он поклонялся огню, как маги, потому что армяне были подчинены в это время персам. По этой причине армяне восстали против персов и искали помощи у ромеев. Ромеи поддержали армян и персы были побеждены. Хосров потребовал от Юстина вернуть ему армян, говоря: "Нехорошо, что протягиваешь руку народу, который восстал против своего царя. Если ты мне не возвратишь этот народ, то верни мне платящие дань земли". Юстия ответил: "Я не отдам в твои руки христианский народ, который отказывается от культа демонов и просит моего покровительства". Хосров возобновил попытку и написал второй раз Юстину, говоря: "Если ты не возвращаешь народ и если ты не отдаешь нам земли, то даю золото, которое ваши цари давали как дань за Армению и мир сохранится между нами". Юстин снова ответил жестокими словами: "Я требую у вас также дань, которую вы получали прежде..., так как вы у нас просите область севера, с нашей стороны, мы просим у вас Низибию, потому что она принадлежит ромеям и была отдана персам под условием, как это записано в актах (bejt arqe)".

[344] Маги сказали персидскому царю Хосрову: "Вот [34] ромеи на всем протяжении своего царства требуют и заставляют силой весь мир подчиняться их вере. Был издан указ об осуждении на смерть тех, кто отказывался. А почему бы нам не сделать подобное же?" Тогда Хосров начал преследовать христиан... Гонение христиан продолжалось в персидском царстве в течение всей жизни Хосрова.

[350] Персидский царь Хосров, опьяненный гордостью из-за добычи, которую он собрал с Дары и в других землях ромеев, распорядился отобрать две тысячи юных девственниц. Украсив роскошными и царскими одеждами, он послал их в подарок варварам, то есть тюркам..., чтобы увлечь их на войну против ромеев.

[367] Хосров умер после 48-летнего царствования. Он избрал наследником своего сына, которого звали Хормизд. Этот воцарился в 890 году греков (579 г. н. э.). Его подвиги хорошо известны среди персов, а его деяния показывают.. что он был вспыльчивым, жестоким юношей со скудным умом. Таким образом, когда он воцарился, то как слабоумный гордец, не послал, согласно обычаю царей, возвещения

о своем восшествии на престол царю ромеев, хотя сам Тиверий, когда воцарялся незадолго до этого, отправил весть Хосрову, отцу Хормизда, хоть мир и не царил между ними. Сам Хосров в начале своего царствования точно также оповестил Юстиниана. Но Хормизд, по ограниченности своего ума, не только не думал сделать это, но вернул презрительно послов царя ромеев. Он отправил их через горы непроходимой дорогой, так что они находились на грани смерти. Они сказали тем, кто их вел: "Почему вы не убили нас сразу, вместо того, чтобы вести на это мучение в горах?" Вскоре затем вспыхнула война в земле персарменов, одних против других.

Курис, главнокомандующий ромеев, подготовил за ночь свое войско, и на рассвете оно обрушилось на персов, как огонь, который попадает в лес, и как [368] пламя, которое истребляет горы... Они сражались с ними очень горячо и очень мужественно. Немногие из них бежали и вернулись в Персию, покрытые позором.

Главнокомандующий Курис возвратился и привел знатных персов закованными.

[375] В момент смерти Хосрова, когда войско выбрало для царствования над ними его младшего сына Хормизда, Хосров дал своему старшему сыну денег на дорогу и заставил его уехать, чтобы он не был казнен.

Известия о нем пугали Хормизда.

Один коварный перс вздумал говорить, что он [старший] сын Хосрова. Придя к ромейскому войску в Армении, он [35] объявил, что он сын Хосрова и пришел, чтобы отдать персов ромеям, если только царь [ромеев] даст ему войско. Ромеи известили об этом Тиверия, который был очень обрадован: он послал золото и царские одежды и повелел торжественно привезти его в царский город [Константинополь]. Когда он прибыл и Халкидонию, император послал телохранителя (esphatra) персидского царя, чтобы тот проверил, [376] является ли он сыном Хосрова или нет.

Когда посланный увидел и осмотрел его, он взял его за волосы и низверг с сиденья, говоря: "Ты - обманщик, а находишься на своем троне и знатные стоят в твоем присутствии!" Он ударил его и разоблачил [снял одежды]. Несчастный из-за страха смерти перешел в христианство.

[381] На восьмом году Маврикиана (590 г. н. э.) персы восстали против своего царя Хормизда IV, предательски захватили его и ослепили. Он умер. По истечении 10 месяцев, на девятом году Маврикиана, Хосров II, сын Хормизда, воцарился над персами, так как те, что убили его отца, по причине его большой злобы, выбрали его сына и сделали правителем над собой в 902 году греческого летосчисления (591 г. н. э.).

[386] Некий глава, который был на востоке, не признал Хосрова, пренебрег юным царем, презрел его и восстал тиранически. Хосров, видя, что Бахрам восстал против него и что большая часть народа была с ним, искал помощи у ромейского царя Маврикиана. Он отправил ему тайное письмо через посредство командующего ромейским войском, которое было у Ресафы...

Маврикиан послал царю Хосрову Иоанна, главнокомандующего фракийским войском, с 2000 человек... и Анастасия, который предводительствовал двумя ты-

сячами армян и булгар...

[387] Персия вся полностью была подчинена, и его Хосрова II царство вернулось к нему. Хосров сделал большие подарки ромейскйм воинам... Хосров попросил у Маврикиана дать ему в жены свою дочь Марию... построил три большие церкви.

[408] В 936 году (греков - 625 г. н. э.)... Шахрбараз и Кардариган (военачальники Хосрова. - Р. Г.) осадили Константинополь и послали своих воинов во Фракию... Они осаждали в течение года город, который находился в большом стеснении и без надежды на спасение, когда вдруг нашелся способ избавиться от осады по следующей причине: Хосров, узнав, что Шахрбараз насмехался над ним и называл его надменным и изнеженным, гордящимся победой, ему не принадлежащей, потребовал от Карда ригана снять [36] голову Шахрбаразу. Посланец [409], который вез письмо, был пленен ромеями. Ираклий, ознакомившись с письмом, тайно и под клятвой известил, чтобы Шахрбараз прибыл к нему. Он ему открыл ловушку Хосрова. Шахрбараз, увидя посланца и будучи убежден, вышел и придумал хитрость. Он заменил письмо Хосрова и написал, что нужно убить вместе с Шахрбаразом триста глав знатных.

Когда письмо было прочитано, Шахрбараз сказал Кардариган: "Тебе нравится совершить это?" Знатные были полны гнева, все они бранили Хосрова и решили заключить мир с Ираклием. Персы дали заложников Ираклию и подтвердили договор, заключенный между ними, а сын Шахрбараза был дан как заложник. Затем персы возвратились...

Хосров, узнав, что Шахрбараз восстал и что Ираклий уже вошел в его земли, затрепетал и был удручен. Он собрал столько войска, сколько смог... и приказал идти навстречу Ираклию... Персы были побеждены, а их предводитель убит... Хосров бежал...

Шируа, сын Хосрова, который был заключен своим отцом в тюрьму, узнав о его бегстве, отправился преследовать его и убил. Он воцарился после него...

[409] Ираклий вернулся перезимовать в Ассирию, чтобы затем преследовать Хосрова. Когда Шируа воцарился, он известил Ираклия о смерти своего отца и заключил с ним мир, по условиям которого персы покинули земли ромеев и ушли в свою страну.

Ираклий обратился к Сирии, чтобы прогнать персов, бывших там. Он послал вперед своего брата Феодора. Персы, извещенные письмами Шируа и Шахрбараза, [410] что заключен мир, пренебрегли и презрели их, "потому что, - говорили они, - мы не знаем Шируа"...

[410] Перс Шируа умер после девятимесячного правления в 940 году греков (629 г. н. э.). Его сын Ардашир царствовал после него в течение года и десяти месяцев. Он был убит Шахрбаразом, который воцарился и подтвердил договор, заключенный между ним и ромеями. В 941 году греков (630 г. н. э.)... персы покинули Египет, Палестину, и все земли ромеев и вернулись в Персию. Они пребывали тогда в разногласии. Одни хотели Шахрбараза, другие - Кардаригана. Шахрбараз обратился к Ираклию, который послал ему; войско, и он убил Кардаригана. Он царствовал один год и сам также был убит одним из своих приближенных, который являлся другом Хосрова II [МихСир, 112-115].

And MAURICIUS sent to JOANNES, the captain of the host of the TARKAYE, with twenty thousand soldiers, and ANASTASIUS who took with him 'ARMANAYO (ARMENIANS) and BULGARIANS - twenty thousand. And he sent forty talents of gold for his expenses. And when KESRU received these he marched to his own country. And HORMIZAN the PERSIAN came to him with ten thousand men. Now, when the rebels heard [this] they made ready to fight, and they were defeated and turned their backs in flight, and the captains who were among them were captured and killed, and the rest returned to KESRU. Then KESRU gave many gifts to the RHOMAYE, and he sent great gifts to MAURICIUS and precious stones, and he gave back DARA and RAS'AYN to the RHOMAYE. And KESRU asked MAURICIUS and he gave him MARIA, his daughter, to wife.

After PHOCAS, HERACLIUS reigned thirty-two years. When this emperor began to reign he sent ambassadors to KESRU, saying, 'Because PHOCAS killed MAURICIUS your friend we have killed him', and he imagined that by means of flatteries of this kind amity between them would come into being. But KESRU would not only not be reconciled, but increased the evil. And in the first year of HERACLIUS he captured ANTIOCH, and one year later BAHRAM, the captain of his host, captured CAESAREA of CAPPADOCIA, and he slew tens of thousands of the people, and he seized the whole country, and returned. And in the fourth year of HERACLIUS RUMIZAN, the captain of the host, who was nicknamed 'SHAHRBARAZ', that is to say 'Wild pig', subjugated DARMASUK (DAMASCUS), and one year later he became master of GALILEE and the country of the JORDAN. One year later he captured JERUSALEM and slew ninety thousand men in it. At first they treated the JEWS in a peaceful fashion, and then they carried them off finally to PERSIA [Hebrae, 51-52].

В 602 г. солдаты убили императора Маврикия и возвели на престол свирепого тирана Фоку. Шахиншах Хосрой Парвиз начал войну под предлогом мести за погибшего, который был его приемным отцом, фактически же эта война ставила целью изгнание греков из Азии и Египта, т. е. восстановление Ахеменидской империи. Евреи стали на сторону персов. Они вызывали беспорядки в тылу у греков, причем успевали заручиться покровительством греческого начальства и обратить его гнев против восточных христиан - монофизитов и несториан [49, с. 183-185; 40], что было на руку персам, так как симпатии местного населения, после карательных экспедиций из Константинополя, переходили на их сторону. Таким образом персы продвинулись до берегов Средиземного моря.

Самое страшное произошло в 615 г. в Иерусалиме, где после капитуляции города персы взяли в плен от 62 до 67 тыс. человек [49, с.20]. Не имея возможности перегнать живой товар через Сирийскую пустыню без больших потерь, персидские воины охотно распродавали рабов и рабынь. "Иудеи же, из-за своей вражды, покупали их по дешевой цене и убивали их" [там же, с. 263], - пишет в 1234 г. Сирийский аноним, т. е. человек, не имеющий личной заинтересованности, а следовательно, и пристрастия.

Там же он сообщает, что иудеи "были уведены из Иерусалима", т. е. просто вернулись на родину предков, в Месопотамию. Здесь они уже после заключения мира

в 629 г. убедили персидский гарнизон оборонять от греков Эдессу, которая должна была быть возвращена Византии по условиям мирного договора. При этом они обеспечили себе безнаказанность, послав к императору Ираклию парламентера, который вымолил своим соплеменникам прощение, а персидские воины погибли от рук византийцев [49, с.270] [Гумилев 2010а, 13].

Иоан Никиусский является весьма осведомлённым современником: описывая события 610-641 г.г., он говорит о традиционных связях императора Ираклия и его наследников с предводителем болгар (в хронике гуннов), ханом Кувратом в частности. Но по утверждению хрониста, Куврат, («Вождь гуннов, племянник Органа - у тюрков власть передавалась от дяди к племяннику) в детстве был крещен и принят в лоно христианства в Константинополе, и вырос в императорском дворце». Интересен сам факт, что варвар получил образование в императорском дворце и получил чин патриция. Из дружбы с императором Ираклием хан Куврат выступил против своих соплеменников аваров, и победил их [Будаев 2009, 104].

О дружбе Куврата с Ираклием и его семьей и о доброте императора к своему союзнику, под которой можно подразумевать неоднократные богатые дары, говорит и Иоанн-Никиусский. Долгая политическая дружба между императором Византии и предводителем булгар и тот тон, в котором пишут о нем византийские авторы, уже сами по себе свидетельствуют о могуществе Куврата и о необходимости с ним считаться. Однако, о войнах, которые привели Куврата к этому могуществу, говорится только, что он "победил варваров и язычников силою святого крещения" (З. Львова).

В тази коалиционна война българите са съюзници, а не федерати, както твърди M. Rusu [1981], защото те са на собствената си земя и в собствената си държава, а не са на византийска държавна територия, поели същевременно някои ангажименти, примерно да охраняват границите от набезите на други племена. Независимо от това той забелязва също така, че Нестор съобщава за едни бели угри, които по времето на Ираклий се съюзяват с него срещу Хосров и тези бели угри според него са уногондурите [99]:

Словеньску же языку якоже рекохомъ жиоуще на Дунаи придоша от Скуфъ рекше от Козаръ рекомии Болгаре и сядоша по Дунаєви и населници Словеномъ бъша посемь придоша Оугри Белии и наследиша землю Словеньску си бо Оугри почаша быти при Ираклии ири иже находиша на Хоздроя цря Перьскаго [ЛаврСп, 9].

Последната и рещаваща военна кампания срещу Персия предприема през 621-622 г. имп. Ираклий, който търси помощ не от тюркутите (М. Артамонов), а от българите. В лична кореспонденция (Hebrae) или пък чрез специален пратеник (Каланк) до хан Органá той го моли най-настоятелно и му предлага българите срещу заплащане да помогнат във войната с персите:

And HERACLIUS sent a message to the KHAKAN, the king of the KAZARAYE, asking him to send to him forty thousand soldiers so that he might go against the PERSIANS, and he promised to give him his daughter EUDOXIA to wife [Hebrae, 53].

Наступление Ирана на Византию развивалось успешно и когда в 610 г. престол империи захватил ставленник византийской аристократии Ираклий положение не изменилось. В 611 г. пала Антиохия, в 614 г. Иерусалим, в 619 г. Александрия; персы достигли Босфора и взяли Халкедон; в 622 г. они заняли о. Родос и Анкиру в Малой Азии.

В 622 г. император Ираклий, оставив столицу на попечение своего сына и сената, направился в Каппадокию, где и нанес персам тяжелое поражение. Перезимовав в Понте, он в 623 г. вторгся в Армению и разгромил Двин. Такая же судьба постигла Нахчаван. Неожиданно для персов перейдя Аракс, войско Ираклия проникло в Атропатену и пошло к столице этой области Гандзаку. Город был взят штурмом, находившийся там храм огня разрушен. Оправившись от паники, вызванной неожиданным нападением, шахиншах стянул силы и стал теснить войско Ираклия. Пришлось отступать. Двинувшись на север, Ираклий вторгся в Албанию и захватил столицу этой страны Партав, где и перезимовал.

В 624 г. война продолжалась в Албании и Персидской Армении. Персы собрали крупные силы, но и Ираклий получил подкрепление от иверов, лазов и абхазов. Очутившись во вражеском кольце, Ираклий сумел, однако, прорваться и через Сюнию вышел в район озера Ван, а оттуда, преследуемый персами, вернулся в Малую Азию, где в Понте и провел зиму 625-626 г.

Оттеснив Ираклия, персы вновь перешли в наступление. Летом 626 г. в союзе с аварами они осадили Константинополь. Византийцы сумели отстоять столицу: авары были разбиты, потерпели поражение и персы. Сам Ираклий в это время находился в Малой Азии и готовился к новому походу на Иран. Опыт первого похода показал ему, что рассчитывать на серьезную помощь в борьбе с персами со стороны закавказских христиан не приходится. Под персидским владычеством они чувствовали себя, если не лучше, чем под властью Византии, то, во всяком случае, не хуже. Армяне и албаны не только не восстали против персов, на что, очевидно, рассчитывал Ираклий, но даже оказали ему серьезное сопротивление (М. Артамонов).

Ханът приема предложението на Ираклий и му предоставя в подкрепа многобройно-силен отряд тежка конница с крепостнообсадна техника, начело на който като главнокомандващ той поставя наскоро завърналия се от Константинопол княз Курт-Кубрат. При Себеос той е наречен "китаец" и носи прозвището Тчепетух, което очевидно-безспорно е източноарменската фонотактична реинтерпретация на прабългарската титла **джябух* със съответствие в останалите тюркски езици *джабгу/ябгу:*

После того (вельможи армянские) возмутились и (привлеченные) китайцем Тчепетухом, пошли служить великому Хагану, царю северных стран. Тогда по повелению царя их Хагана, с востока они отправились на северо-запад, чтоб соединиться с войсками Тчепетуха. Пройдя через проход Джора с огромным войском, они пошли на помощь к царю греческому (Себеос).

В края на продължилата може би чак до 628 г. война благодарение тъкмо на българите персите не само са напълно разгромени, като са

превзети препълнените с нечувани богатства храмове в Шиза и царската резиденция Дастакерд, но същевременно е открит и впоследствие лично от Ираклий е върнат на мястото му в Йерусалим и похитеният преди това от персите Кръст Господен:

Он взял и предал огню святой город Иерусалим и увез в плен древо жизни - Крест освещающий всю вселенную и одолевший ад. Разграбил и увез также из святых мест всю богатую утварь из золота, серебра и драгоценных каменьев весьма дорогие пурпуровые мантии, расшитые жемчугами, даже домашний скарб из жилищ дивных, великолепных городов, колонны и капители мраморные, угнал также четвероногих и пернатых большущих, названий которых мы даже не слыхали в Восточном крае (Каланк).

Персы в 611 году предприняли завоевание Сирии и овладели главным городом византийских восточных провинций, Антиохией. Дамаск вскоре также перешел в руки персов. Завоевав Сирию, персы двинулись в Палестину и приступили в апреле 614 года к осаде Иерусалима, продолжавшейся двадцать дней. Наконец, стенобитные орудия персов разрушили городскую стену, после чего, по выражению одного источника, «злые враги вступили в город с большой яростью, точно рассвирепевшие звери и обозлившиеся драконы».

Город был разграблен; христианские святыни разрушены. Храм Гроба Господня, построенный Константином Великим и Еленой, был сожжен и ограблен. Христиане подверглись беспощадному избиению. Иерусалимские евреи были на стороне персов и при взятии ими города принимали деятельное участие в избиении христиан, которых, по некоторым сведениям, погибло до 60 000. Много драгоценностей было увезено в Персию. Одна из самых дорогих святынь христианского мира, Святое Животворящее Древо, или Крест Господень, была также увезена в Ктесифон. Среди многочисленных пленных, отправленных в Персию, находился иерусалимский патриарх Захария (А. Васильев).

После того собрал Хосрой войска и вторгся в ромейскую землю, поставил двух военачальников и послал их на запад. Они подчинили Марде, Амид, Майферкат, Эдессу, устроили мосты через Евфрат и перешли его против Маббуга. Один из военачальников, имя которого Шахрбараз, направился быстро на Иерусалим и требовал, чтобы ему открыли ворота, но не подчинились ему. Он осадил его и построил валы осадные, проломил стену и вторгся в него. Он схватил епископа и глав города, и мучил их из-за древа распятия и сосудов из сокровищницы.

Так как божественная сила принизила ромеев перед персами за то, что они пролили невинную кровь Маврикия и его сыновей, не оставил бог места скрытого, которого бы им не показали. Показали им древо распятия, которое положили, чтобы спрятать в сад огородный. Они сделали много ящиков и послали Древо с многими сосудами и дорогими вещами Хосрою. Когда они достигли Яздина, он устроил большой праздник и с разрешения царя взял себе часть древа, а остальное послал царю. Царь положил его с честью; со святыми сосудами в новую сокровищницу, которую он построил в Ктесифоне.

Когда Иерусалим был взят, наши недруги, подожгли в нем все храмы. В этом пожаре погиб и храм воскресения, построенный Константином и Еленой, украшен-

ный бесценным мрамором и мозаикой (СирХрон).

Тогда Хорьям-Рамикозан собрал войска свои, поселился вокруг Иерусалима, и осадил его; он вел с ними войну в продолжение 19 дней. Подкопав снизу основание города, он разрушил стены его. На 19-й день 27-го числа месяца маргац, на 27-м году царствования Абруэз-Хосрова, на 10-й день по прошествии светлого праздника, войско персидское взяло Иерусалим и употребив в дело меч в продолжение 3-х дней, истребило всех жителей города. Они остановились внутри города и огнем сожгли город. Сосчитав число падших трупов, нашли, что оно простиралось до 17,000 человек. Взятых живыми - было 35,000. Взяли также патриарха Захарию и хранителя креста. Требуя от них животворящий крест они пытали их, и многих из служителей в то время умертвили, сняв с них черепа. Тогда они показали место, где скрывали крест. Персы увели его в плен, и расплавив все золото и серебро, находившееся в городе, отправили ко двору царскому (Себеос).

Во дни Вахарша народы Булхаров и Хазиров с царем своим, каким-то Внасепом Сурхапом, являются к реке Куру с бесчисленным лагерем. Вахарш, поражая и преследуя их, заставляет пройдти через врата Чора; но, нечаянно пораженный стрелой, умирает поели двадцатилетнего царствования.

Ираклий, убив Фоку, возводит на престол сына своего и сам отправляется походом на восток. По приказание Хосрова Хорем опустошает Грецию в отмщение за убиение Маврикия, предает разграблению Иерусалим и отводит в плен патриарха Иерусалимского, Захарио, вместе с спасительным древом.

Император Ираклий отправил послов с дарами к Хосрову просить мира, но тот не дал ему ответа. Разгневанный Ираклий берет брата своего, Феодосия, при Антиохии два раза поражает парсийские войска и через Армению идет на Хосрова; к нему присоединяется Кават, сын Хосрова ***I-го, и убивает Хосрова, потом заключает*** *мир с Ираклием, уступая ему Месопотамию. Ираклий возвращается в город Карин.*

В эти дни умирает царь Кават и наследует ему юный сын его, Арташир. Ираклий, узнав об этом, убеждает Хорема взять корону, убив юношу, что тот и сделал, уступив Ираклию святый крест. Но войско убило Хорема и возложило корону на Борь - сестру Хосрова. За нею следует сестра ее, Замрик, потом Ормизд, внук Хосрова, которого задушили и возвели на престол Язкерта, внука Хосрова.

Ираклий перенес крест в Иерусалим и поставил его на прежнем месте.

Когда (Исмаильтяне) усилились, жители Иерусалима, опасаясь их, Крест Господний и всю церковную утварь на корабли отнесли в Константинополь; сами же покорились Исмаилю, ибо император не мог собрать против них войска (Вардан).

Получив крест Господен, блаженный и боголюбивый царь Иракл собрал войска свои с веселым и радостным сердцем, пустился в дорогу со всей царской свитой, поклоняясь святому, чудесному и небесному обретению, и достиг св. града, куда и доставил св. крест вместе со всею церковною утварью, которая спаслась в Византии из рук неприятельских.

В день их вшествия в Иерусалим, немало происходило там ликования. Раздавался голос плача и печали. Лились слезы умиленного сердца у царя, князей,

всех войск и жителей города. И никто не мог петь Господних песней от плачевного умиления царя и всей толпы. Царь водрузил крест на своем месте; всю утварь церковную расположил по местам и роздал всем церквам, а жителям города - благословение и деньги на ладан (Себеос).

Именно поради спасяването и връщането на Кръста Господен, коалиционната гръко-българска война с персите представлява не каква да е, а Свещена Война (А. Казарян). Самите българи пък стават не само първите кръстоносци на Света, но имат и най-голямата заслуга и принос в това отношение пред целия Християнски Свят и Цивилизация, защото тъкмо те изнасят основната тежест и решават изхода на войната:

После того, когда Хосрой сидел в Даскарта-царском, кесарь Ираклий собрал большие войска и выступил против него. Испугался его Хосрой и оставался в великом страхе. Ираклий отправился в области северные. Он погубил, опустошил, полонил все северные области, а когда он приблизился к Даскарту, бежал от него Хосрой и отправился в Махозе. Ираклий взял всю казну государства, полонил и опустошил много областей, и возвратился обратно.

Один из персидских военачальников, который прилепился к Ираклию кесарю, по имени Ферухан, когда услыхал, что воцарился мальчик Ардашир, приготовил войска ромейские и персидские, пришел к Махозе, победил персидское войско, вошел и убил Ардашира. Шамту, сына Яздина, он вывел из тюрьмы и распял его перед воротами храма Бет Наркос за то, что однажды он изнасиловал дочь этого военачальника. Он отпустил ромеев, которые были с ним, и они отправились к Ираклию, и он послал с ними Ираклию крест господнего распятия, который был привезен из Иерусалима и был положен в сокровищницу персов, и бесчисленное множество подарков (СирХрон).

Αὖθις οὖν ἐπιστρατεύει Χοσρόης ὁ τῶν Περσῶν βασιλεὺς κατὰ Ῥωμαίων, Σάρβαρον ἡγούμενον τῆς στρατιᾶς ἐκπέμψας, ὃς κατεδήου πᾶσαν τὴν ἀνατολικὴν χώραν. Καταλαμβάνει δὲ τῶν ἁγίων τόπων τὰ ζωοποιὰ ξύλα τοῦ σωτηρίου σταυροῦ, Μωδέστου τηνικαῦτα Ἱεροσολύμων προεδρεύοντος.

Ἐντεῦθεν ἀποστέλλει δῶρα πρὸς τὸν Τούρκων κύριον, ἐπὶ συμμαχίᾳ τῇ κατὰ Περσῶν συγκαλούμενος· ὁ δὲ δεξάμενος ὑπέσχετο συμμαχήσειν. Ἐν τούτῳ ἡσθεὶς Ἡράκλειος ὥρμησε καὶ αὐτὸς πρὸς αὐτόν, κἀκεῖνος τὴν τοῦ βασιλέως παρουσίαν ἀκηκοὼς σὺν πλήθει Τούρκων πολλῷ τῷ βασιλεῖ ὑπηντίαζε, καὶ ἀποβὰς τοῦ ἵππου τῷ βασιλεῖ κατὰ γῆς προσκυνεῖ. Ἐποίει δὲ τοῦτο καὶ ὁ σὺν αὐτῷ πᾶς ὄχλος. Ὁ δὲ βασιλεὺς τὸ ὑπερβάλλον τῆς τιμῆς θεασάμενος ἐδήλου αὐτῷ ὡς εἰ τὰ τῆς φιλίας αὐτῷ βέβαια εἴη, καὶ ἐποχούμενον πλησιάζειν, καὶ ἅμα τέκνον ἴδιον ἀποκαλῶν.

Οὕτως οὖν οὗτος ἀσπάζεται τῷ βασιλεῖ. Ὁ δὲ ὃν περιέκειτο στέφανον τῆς κεφαλῆς λαβὼν τῇ τοῦ Τούρκου κεφαλῇ περιέθετο, συμποσιάσας τε αὐτῷ πάντα τὰ εἰς ὑπηρεσίαν τοῦ συμποσίου σκεύη ἅμα καὶ στολῇ βασιλικῇ καὶ ἐνωτίοις ἐκ μαργάρων κεκοσμημένοις δωρεῖται αὐτῷ. Ὡσαύτως δὲ καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν ἄρχοντας τοῖς ὁμοίοις ἐνωτίοις αὐτοχειρίᾳ ἐκόσμει. Εἶτα δεδιὼς μὴ τὰ αὐτὰ τῷ Ἀβάρῳ καὶ παρ' ἐκείνου πείσεται, ἐπικρατέστερα δ' αὐτῷ καὶ τὰ τῆς συμβάσεως ἀπεργάζεται, παραδείκνυσιν αὐτῷ τῆς θυγατρὸς Εὐδοκίας εἰκόνα ἔφη τε πρὸς αὐτὸν ὡς "ἤνωσεν ἡμᾶς ὁ θεός, σὲ τέκνον ἐμὸν ἀπέδειξεν. Ἰδοὺ δὴ αὕτη θυγάτηρ μού ἐστι καὶ Ῥωμαίων Αὐγούστα. Εἰ

οὖν συναίρεις μοι καὶ βοηθεῖς κατὰ τῶν ἐχθρῶν, εἰς γυναῖκα δίδωμί σοι αὐτήν".

Ὁ δὲ τῷ κάλλει τῆς εἰκόνος καὶ τῷ περὶ αὐτὴν κόσμῳ τρωθεὶς ἔρωτι τοῦ ἀρχετύπου ἔτι μᾶλλον ἐπὶ τῇ συμμαχίᾳ ἐπέκειτο. Εὐθὺς οὖν ἄρχοντα καὶ πλῆθος Τούρκων τῷ βασιλεῖ παραδίδωσι· σὺν αὐτοῖς τε εἰς τὴν Περσικὴν εἰσβαλὼν τάς τε πόλεις καθῄρει καὶ τὰ πυρεῖα διέστρεφεν. Ἐφ' ἑνὸς δὲ τούτων εὕρηται, ὡς Χοσρόης ἑαυτὸν θεοποιήσας ἐν τῇ τούτου στέγῃ ἑαυτὸν καθήμενον ὡς ἐν οὐρανῷ ἀνεστήλωσεν, ἀστραπὰς καὶ ἥλιον καὶ σελήνην συγκατασκευάσας, ἀγγέλους περιεστῶτας αὐτῷ, καὶ βροντὴν διὰ μηχανῆς ποιεῖν καὶ ὕειν ὁπότ' ἂν θελήσειεν. Τοῦτο τὸ βδέλυγμα θεασάμενος Ἡράκλειος εἰς γῆν κατέρριψε καὶ ὡς κονιορτὸν διέλυσε.

Χοσρόης τοίνυν ἀκούσας τά τε ἄλλα πάντα καὶ ὡς Τοῦρκοι συμμαχοῦσιν Ἡρακλείῳ, δῆλα ἐποίει πάντα διὰ γραφῆς τῷ Σαρβάρῳ, καὶ ὡς ταχέως πρὸς αὐτὸν ἐκ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἀναζευγνύναι καὶ Ἡράκλειον ἀμύνασθαι· μηδὲ γὰρ δύνασθαι τῷ πλήθει τῷ ἐκείνου ἀντικαθίστασθαι. Τὸ δὲ γράμμα περιτραπὲν Ἡρακλείῳ ἐγχειρίζεται. Ὁ δὲ τοῦτο ἀναγνοὺς ταῦτα μὲν ἐξηφάνισεν, ἑτέραν δὲ γραφὴν ὡς ἀπὸ Χοσρόου σκηψάμενος τῷ Σαρβάρῳ ἐκτίθεται, τῇ ἐκείνου σφραγῖδι σημηνάμενος, ἔχουσαν οὕτως «ὁ Καῖσαρ Ῥωμαίων φιλίαν μετὰ Τούρκων ἐσπείσατο καὶ εἰσῆλθε μέχρι τοῦ Ἀδορβαδιγάνου καλουμένου τόπου, καὶ ὅτι πέμψας στρατιὰν κατ' αὐτοῦ αὐτόν τε καὶ τοὺς Τούρκους διώλεσα, οἱ δὲ περιλειφθέντες ἔφυγον. Μὴ οὖν ἀπάρῃς ἐκ τῆς Ῥωμαίων γῆς, ἀλλὰ τῇ Χαλκηδόνι προσέδρευε, Ῥωμαίους αἰχμαλωτεύων καὶ λῃζόμενος». Καὶ Σάρβαρος μὲν τὸ γράμμα δεξάμενος τῆς προσεδρίας εἶχετο.

Ἐπὶ δὲ τῇ νίκῃ ταύτῃ προθυμίας ὁ τῶν Ῥωμαίων στρατὸς πλησθείς, αἰσθόμενος τὴν τοῦ βασιλέως παρρησίαν, κατὰ Περσῶν ἐχώρουν συντονώτατα, καὶ ἀνὰ κράτος ἡττηθέντας ἐδίωκον καὶ πλῆθος αὐτῶν πολὺ ἀπέκτειναν.

Αὐτὸς δὲ λαβὼν τὰ ζωοποιὰ ξύλα ἐσφραγισμένα, καθάπερ ἐλήφθησαν, διαμείναντα πρὸς τὰ Ἱεροσόλυμα ἀφίκετο, καὶ Μωδέστῳ τῷ ἀρχιερεῖ καὶ τῷ αὐτοῦ κλήρῳ ταῦτα ὑπέδειξεν. οἱ δὲ τὴν σφραγῖδα σώαν ἐπεγίνωσκον· καὶ ὡς ἀνέπαφα καὶ ἀθέατα βεβήλοις καὶ μιαφόνοις χερσὶ τῶν βαρβάρων διετηρήθησαν, εὐχαριστήριον ᾠδὴν τῷ θεῷ ἀνέθεσαν. τήν τε κλεῖδα τὴν ἐπ' αὐτοῖς ὁ ἱεράρχης μείνασαν παρ' αὐτῷ ἤγαγε, καὶ ἀνοιγέντα προσκυνοῦσιν ἅπαντες. Ὑψωθέντων δὲ αὐτῶν ἐκεῖσε εὐθὺς ἐς τὸ Βυζάντιον ὁ βασιλεὺς ἐξέπεμψεν. ἃ δὴ Σέργιος ὁ τοῦ Βυζαντίου ἱεράρχης ἐκ Βλαχερνῶν (ἱερὸν δὲ αἱ Βλαχέρναι τῆς θεομήτορος) λιτανεύων ὑπεδέξατο καὶ πρὸς τὴν μεγίστην ἐκκλησίαν ἀγαγὼν ταῦτα ἀνύψωσε. δευτέρα δὲ ἦν ἰνδικτιὼν ἡνίκα ταῦτα ἐπράττοντο (Nicéph-Hér).

Затова и днес ние българите изобщо не бива да забравяме онази величава епоха от нашата родна, българска история и с пълно право трябва да се гордеем, че сме спасили светия Кръст Господен и сме го върнали на всички християни по Света, в това число и на самите себе си:

В Пловдив посрещнаха частицата от Христовия Кръст

Проливният дъжд в събота, 3 октомври, не спря миряни от Пловдив и от цялата епархия да пристигнат на площад „Централен" и да посрещнат частицата от светия Кръст Господен. Донесоха я като дар на Пловдивска митрополия министър-председателят Бойко Борисов и министрите Божидар Димитров и Вежди Рашидов. Светинята се е съхранява досега в секретния фонд на Националния исторически музей и е донесена от Охридската архиепископия през 1917 г.

Пловдивският митрополит Николай се обърна с благодарност към министър-председателя Бойко Борисов, като каза, че „дълбоко щастие изживяват душите и сърцата ни в този свещен миг, в който Бог благоволи в богоспасяемия град Пловдив, в богохранимата ни епархия да бъдем осенени със силата, благодатта на честния животворящ Кръст Господен, който благославя цялата Вселена. Кръстът е украшение на Светата Църква, Кръстът е утвърждение на нашата държавност, Кръстът е победа над демоните, Кръстът е спасение за верните, оръжие на мира. Нека и ние, подобно на свети Константин, да изобразим мислено върху сърцата си, върху душите си, върху помислите си, върху чувствата си, в живота и делата си светия животворящ Кръст Господен и да знаем, че и ние ще победим поднебесните сили на злото."

Владиката пожела на Бойко Борисов да носи с чест и достойнство тежестта на кръста, който Бог е възложил върху него за благоденствието на родината ни. Министър-председателят, прекръствайки се, отвърна: „Нека Кръстът да ни пази от лошото и да сме по-вярващи, тогава ще сме по-добри. Да сме живи и здрави!"

След церемонията на площада духовенството на Пловдив и епархията, заедно със стотиците граждани, понесоха животворящата частица от Христовия Кръст към митрополитския храм „Света Марина". Частицата е вградена на голям позлатен кръст, който ще бъде пренесен на Кръстова гора в храма „Света Троица". Кръстът беше положен в църквата, обгърнат с венец от бели рози и бели маргарити. Веднага се стекоха миряните да го докоснат, да му се поклонят.

В храма беше отслужена Възкресна Вечерня, оглавена от митрополита на Пловдив Николай. Заедно с него бяха Русенският митрополит Неофит, Ловчанският митрополит Гавриил, Константийският епископ Антоний.

Момчета от семинарията огласяваха службата, а малки дечица участваха в молитвите. Църквата беше препълнена. Множеството сияеше, повярвало, че животворящата частица от Христовия Кръст ще ни закриля да вървим напред и да творим добро [Примовска 2009, 1].

За преголямо съжаление нашите, на българите заслуги и приноси се изтръгват най-вулгарно-грубо от ръцете ни и се приписват на други племена и народи:

Но если так, то, значит, кочевники и хазары не только умирали, но и жили поблизости и в согласии. Этот вывод из археологического исследования подтверждает соображения М. П. Артамонова, основанные на анализе письменных источников и хода событий.

Мы констатируем не просто проникновение кочевников в дельту Волги, но и их симбиоз с местным оседлым населением. При такой постановке проблемы становится понятно, почему тюркюты и хазары вместе ходили в Закавказье громить персов и почему византийские авторы смешивают их: хотя это были разные народы, но держава их была единой. Хазар, барсилов, тюркютов и телесцев связывала не общность быта, нравов, культуры или языка, а общность исторической судьбы [Гумилев 2010в, 6-7].

Начално-основната и най-съществена за случая част от всички тези събития е описана достатъчно подробно и напълно достоверно от

М. Каланкатуаци. Според него кавказките българи, които той нарича хони, още от началото на VII в. имат възможност да натрупат солидни съкровища от злато и сребро в условията на непрекъснатото противоборство и войни между двете могъщи империи на перси и ромеи. Придобиването на такива съкровища се явява основна цел и основание за тяхното присъединяване и оказване на съдействие и помощ на коя да е от страните. Цар Хосров специално обещава на българите два пъти повече богатства, при условие, че прекратят набезите си срещу неговата страна, но Джебу хакан и неговият син Шат отдават предпочитание на "огромната плячка, златните изделия и съдове и пищните одежди", поради което събират безчислена войска от "всички племена и родове, живеещи в планините или долините, уседнали или чергари, с бръснати глави или носещи коса" и обсадили голямата столица Партав, в която Хосров укрил народа на тази страна.

Обсадата обаче се оказва неуспешна и по-късно "Царят на севера", вторият човек след който в неговото царство, е на име Джебу-хакан, на нарочно помолена от Ираклий среща пред Тифлис му предоставя 40-хилядна войска (Феоф) под предводителството на своя племенник, когото, поради неговата княжеска власт, наричали Шат, и този Шат предава посредством нарочен туркан, т.е. вестоносец, възможно най-страшната заплаха предупреждение към Хосров, с която иска той да спре да воюва с Ираклий:

А в канун тридцать седьмого года царствования того же Хосрова царь севера отправил обещанное войско под предводительством племянника своего, которого, ввиду его княжеской власти, называли Шатом. И прибыв в Алуанк, он опустошил всю страну и часть Атрпатакана. Он предал мечу многих христиан, а также язычников. А кто может сосчитать или назвать число угнанных в плен?

Разбив лагерь у реки Аракс, он отправил гонцов к великому царю Хосрову оповестить, что он вступил в союз с императором и прибыл ему на помощь. Вот копии посланий, которыми они обменялись: «Если ты не отвратишь лицо свое от императора ромеев и не вернешь ему все земли и города, которые ты отнял у него силой, и не отпустишь обратно всех пленных из его страны, которых ты в настоящее время держишь у себя вместе с древом Креста, которому все народы христианские поклоняются и которое прославляют, и если не выведешь ты все свои войска из его пределов, то слушай, что говорит царь севера, владыка всей земли, царь твой и царь всех царей: я обращу лицо мое в твою сторону, о ты, наместник Сирии и за одно зло, которое ты причинил ему, я отплачу тебе вдвое. С мечом своим в руках я пройдусь по всем твоим пределам, как ты прошелся с мечом твоим по его пределам. И не прощу тебя, и не замедлю я исполнить все так, как говорю тебе» [Каланк, 75-105].

От долуприведените съобщения на хронистите си проличава преди всичко това, че княз Кубрат е съратник на Ираклий и че те и двамата са изключително доволни да се видят отново след продължителна раздяла, като Ираклий не пропуска случая да надари богато своя стар приятел,

но и Кубрат му поднася подаръци, каквито подобава да се направят на един добър стар приятел и то владетел на велика държава:

Из нижеприведенных сообщений Феофана и Моисея Утийского видно, что именно здесь, под стенами осажденного Тифлиса, поизошла встреча Ираклия с своими новыми союзниками.

1. Феофан (пер. Оболенского и Терновского. Москва, 1890, стр. 235, Л М. 6117): „Хазары, перешедши Каспийские ворота, вторглись в страну Азербайджан (греческий текст) под предводительством Зиевила, достоинством второго по кагане; и где они ни проходили, везде брали в плен персов, а города и села огню предавали. Царь, оставя землю лазов, соединился с ними».

2. Моисей Утийский (пер. Патканьяна, гл. XI, стр. 107): „После всего этого потоки бурной реки (т. е. несметные полчища хазар) поднялись и устремились против Иверии, окружили и осадили изнеженный, торговый, славный и великий город Тифлис.

Узнаёт о том и великий император. Собрав все войска своего могущества, он немедленно пришел к сподвижнику своему; и после взаимных даров и приношений, они весьма радовались при виде друг друга".

Однако достаточно обратиться к грузинским материалам, как возникает целый ряд сомнений. Очевидно, ко второму походу Ираклия в Персию относятся следующие сообщения грузинских источников:

1. См. Н. Я. Марр, Антиох Стратиг, Пленение Иерусалима персами в 614 г. (СПб., 1909, стр. 25): „Между тем царь Ираклий поспешил набрать войско и несметное полчище бойцов со всех сторон от многих племен и с бесчисленным множеством народностей направился через Эвксинский понт, что представляет собою обширное море на севере. С ним была жена. Когда Ираклий достиг Трапезунда, в пределах Мингрелии, жена родила сына, которого он назвал Ираклием. Оттуда Ираклий отправил послов к (тюркскому) царю с обильными подарками. Тюркский царь прекрасно принял послов Ираклия и дал обет единения, после чего Ираклий отправился в тюркскую землю».

2. Джуаншер, Краткая история Грузии (Венеция, 1884, гл. 15, стр. 96-97): „А Фоку убил Ираклий, родственник Маврикия, который, став царем греков и взяв многочисленное войско у западных тюрок, выступил для обретения животворящего Креста. Пустившись в путь через Армению, он прибыл в Бзнунию и направился оттуда в Тифлис».

Прибыв в Тифлис, имперские войска осадили город вместе с хазарами. Но осада сильно затянулась, поэтому союзники решили временно ее прекратить. Хазары вернулись в свою страну, а Ираклий, получив от них 40 тысяч конного войска, стремительно двинулся в глубь Персии (осенью 627 г.) (Манандян).

Самите бойни действия в коалиционната гръко-българска война с персите в действителност се явяват последната и заключителна фаза на започналата още през 539 г. жестоко-упорита гръко-персийска война, в по-предните етапи на която българите също така вземат участие, но като наемници:

На восьмом году Маврикиана (590 г. н. э.) персы восстали против своего царя

Хормизда IV, предательски захватили его и ослепили. Он умер. По истечении 10 месяцев, на девятом году Маврикиана, Хосров II, сын Хормизда, воцарился над персами, так как те, что убили его отца, по причине его большой злобы, выбрали его сына и сделали правителем над собой в 902 году греческого летосчисления (591 г. н. э.).

Некий глава, который был на востоке, не признал Хосрова, пренебрег юным царем, презрел его и восстал тиранически. Хосров, видя, что Бахрам восстал против него и что большая часть народа была с ним, искал помощи у ромейского царя Маврикиана. Он отправил ему тайное письмо через посредство командующего ромейским войском, которое было у Ресафы...

Маврикиан послал царю Хосрову Иоанна, главнокомандующего фракийским войском, с 2000 человек... и Анастасия, который предводительствовал двумя тысячами армян и булгар [МихСир, 114].

Mauricianus envoya au roi Kosrau Iwannis, commandant de l'armée des Thraces, avec 20.000 hommes de troupes, et Anastasius qui conduisait avec lui 20.000 Arméniens el Bulgares. Il envoya aussi 40 κεντηνάρια de dariques d'or, pour les dépenses de Kosrau. Kosrau, ayant reçu ces choses, partit pour son pays.

Les rebelles, en l'apprenant, se préparèrent au combat. Le persan Rômînan vint à l'encontre de Kosrau avec dix mille hommes. Quand on engagea le combat, les rebelles furent vaincus et tournèrent le dos; les rebelles qui furent pris furent mis à mort, et tous les autres revinrent à Kosrau.

La Perse tout entière fut soumise, et son royaume revint à lui. Kosrau donna de grands présents aux armées romaines; il donna même à chaque soldat 400 zouzê, et les congédia. Il envoya de magnifiques cadeaux et des pierres précieuses à Mauricianus. Il rendit Dara et Reé'ayna aux Romains [MichSyr_1, 371-372].

Специално този етап, както си му е редното, си има и своята подготвителна фаза, по време на която княз Кубрат отправя малко по-горе цитираната грозна заплаха към персийския цар, който пък му отговаря с долуприведените редове, в които той го удря и на роднински чувства. Впрочем тъкмо това е никак немаловажен аргумент в полза участието именно на българите в тази война, защото още докато са в Средна Азия преди 3-4 века, те се намират в най-близко-тесен етнолингвистичен контакт и взаимодействие със сасанидските перси. Този контакт и взаимодействие стига дори и до сключването на голям брой династични бракове, като по принцип персийските царе и князе се женят за българки, поради тяхната голяма хубост и красота. Такъв е случаят и с прочутата Турандот, името на която се образува на основата на етнм *туран* "прабългарин" и срперс. *дохт* "дъщеря", т.е. "дъщерята на прабългарина".

Образуването на женски лични имена между впрочем с помощта на последната дума е твърде разпространено по тези земи, а прабългарите в долуприведения текст са наречени северняци и чени, т.е. китайци, от които е и родът на Мамиконяните:

Когда персидский царь Шапух отдохнул от войн, а Трдат отправился в Рим к

святому Константину, Шапух, освободившийся от дум и забот, стал замышлять зло против нашей страны. Побудив всех северян напасть на Армению, он условился о времени, когда и сам во главе ариев подступится с другой стороны. Слук, родоначальник рода Слкуни, прельстившись его словами, убивает своего зятя - старца Ота из рода Аматуни, воспитателя царской сестры Хосровидухт. Вскоре после этого с запада прибывает Трдат Великий. Услышав все это и удостоверившись, что Шапух не явился в назначенное время, он движется на северян.

А родовладыка рода Слкуни укрепился в замке по названию Олакан и заручился поддержкой обитателей горы, называемой Сим. Выйдя из повиновения царю, он стал возмущать страну и не давал в окрестностях горы заниматься какими-либо делами. Царь объявляет всем нахарарским домам Армении: «Кто приведет ко мне родовладыку рода Слкуни, тому я отдам в вечное владение деревни и дастакерты и все подвластное роду Слкуни». Мамгон из рода ченов принимает предложение [Хоренаци, 115-116].

И сега персийският цар, отчаян за своето безизходно положение, търси решението на проблема си в припомнянето на княз Кубрат, че освен всичко останало, те са и роднина:

Тогда, услышав все это от гонцов, великий царь Хосров двинулся как поток или как лев на охотников, или как медведица, у которой убили медвежат. И хотя он хорошо видел, как они объединились и ополчились на него, но по дальновидности своей не показал ничуть своего страха или робости перед ним, но ответил ему гордо, с великими угрозами: «Пойди, скажи царю своему и брату нашему, что с давних пор род ваш был чтим и почитаем предками моими и мною так же как род брата любезного, и мы с сыновьями и дочерьми сроднились друг с другом. И ныне не должно и не пристойно тебе оставлять своих же и повиноваться словам слуги моего, удальца ромейского». С этим туркан и вернулся в свою страну [Каланк, 105].

Бойните действия този път са описани достатъчно подробно от Теофан Изповедник, който обаче нарича прабългарите хуни, хазари или тюрки. Последното това той очевидно-безспорно го прави според и по силата на отдавна вече утвърдената и широко разпространена практика всяко едно племе, което се присъединява към даден племенен съюз, да възприема за свое допълнително-второ название името на племето, което създава, организира и играе ръководна роля в този племенен съюз:

Бележка на преводача: *Что касается Феофана, то он использует этноним «гунны» в применении к гуннам в районе Кавказа и Меотиды, гуннам-савирам, аварам, болгарам, тюркам (см., например, «Хронография», 516/517, 527/528, 539/540, 572, 625/626 гг.).*

Это нельзя отнести и к гуннам, обитавшим у Азовского моря и на Кавказе. Раньше Византия познакомилась с болгарами, и познакомилась как со своими союзниками: в 480 г. император Зинон воспользовался их помощью в борьбе с остготами (ibid., S. 108) [Феоф, 79-80].

Ираклий, услышав, что Хозрой находится в Газаке и при нем сорок тысяч отборного войска, устремился на него, послал вперед несколько сарацин, которые слу-

жили у него; эти сарацины встретили стражу, из которой некоторых убили, а других и с предводителем их связанных привели к царю. Хозрой после того немедленно оставил город и войско и убежал. Ираклий, преследуя его, многих настиг и убил, а прочие бегущие рассеялись по разным местам. Царь захвативши Газаку, город на востоке, в котором находился храм огня, и сокровища Креза, царя Лидийского взял все это и пошел на Дастагерд. Вышедши из Газаки занял Фивармос; здесь истребил он огнем храм огня, и сожегши весь город, преследовал Хозроя в теснинах лидийских.

Во время сих сражений пришел и Саин с своим войском и его Ираклий разбил, много войска его истребил, а прочих рассыпал в бегстве, и главное знамя их взял. Сарваразан, соединившись с Саином собрал спасшихся воинов, и опять думал идти против Ираклия; но царь пошел в страну гуннов, в страны их непроходимые, по дорогам шероховатым и трудным. Варвары шли вслед за ними. Тогда лазы вместе с абазгами, убоявшись, отступили от римлян. Саин, обрадовавшись тому, с великим мужеством пошел на Ираклия.

Царь, собравши войско ободрял его словами и так увещевал: «многочисленность да не смущает вас, братья. Если Бог похощет, то один прогонит тысячи. И так пожертвуем Богу собою за спасение наших братий; примем мученические венцы, чтобы и потомство нас похвалило и Бог воздал бы нам мзду». Такими и подобными словами ободрил он войско, и с ясным челом начал устроять войну; оба войска сошедшись на близкое пространство, делали сшибки с утра до вечера.

При наступлении вечера царь отступил, и варвары опять позади его следовали; потом переменивши дорогу, хотели обойти его, но зашли в болотистые места, рассыпались и пришли в великую опасность. Между тем царь продолжая путь пришел в страны персидской Армении. И поелику эта страна находилась под властью персов, то многие сбежались к Сарваразану и увеличили войско его.

При наступлении зимы этот народ рассеялся по своим домам, о чем узнавши Ираклий, умыслил сделать в ночь внезапное нападение; по причине зимы варвары не имели никакого подозрения, и царь выбравши крепких лошадей и мужественнейших из войска разделил их надвое, и одних послал вперед против варвара, а сам за ними с прочими следовал позади. Во время ночи с поспешностью заняли они местечко Сальваны в 9-м часу. Находившиеся здесь персы, узнавши о нападении, воспрянули и устремились против них, но римляне истребили их всех кроме одного, который принес известие варвару, который вставши сел на лошадь и нагой, необутый искал спасения в бегстве.

Жен его и весь персидский цвет, правителей, сатрапов, отборных воинов, которые взошедши на крыши домов, дрались, истребил огнем. И так одних он сжег, других убил, иные были окованы ручными цепями и кроме Сарваразана, почти никто не спасся. Захватили тут оружие Сарваразана, златой щит его, меч, копье, пояс златой, унизанный драгоценными камнями и обувь его. С сей добычею пошел он против рассеявшихся по тем странам, которые, узнавши о бегстве Сарваразана, разбежались куда могли; преследуя их, многих побил, других взял в плен, прочие со стыдом обратились в Персию. Царь с радостью устроив здесь свой лагерь провел зиму.

Хазары, перешедши каспийские врата, вторглись в страну Азконгама под предводительством Зиевила достоинством второго по хагане; и где они ни проходили, везде брали в плен персов, а города и села огню предавали.

Царь, оставя землю лазов, соединился с ними. Зиевил, увидевши его, подъехал к нему, целовал его в плечи и поклонился ему в виду персов, смотревших из города Тифилиса. Все войско турецкое упавши ниц на землю лбами, и как бы пораженные величием царя, почли его честью, необыкновенною для других народов. Равным образом и начальники их, взошедши на скалы, пали с тем же видом почтения.

Зиевил представил царю сына своего, у которого пробивался первый пушок на бороде; он восхищался словами его и поражен был величественным видом его и мудростью; отобравши сорок тысяч храбрых воинов, он поручил их царю как вспомогательное войско, а сам возвратился в страну свою; с сим войском царь пошел против Хозроя.

В сем году с сентября месяца вступил в Персию Ираклий с турками неожиданно зимою, и тем привел Хозроя в отчаяние. Но турки, видя зиму и беспрерывные нападения со стороны персов и не стерпя трудов, которые должны были разделять с царем, начали мало по малу утекать и наконец все оставя его, возвратились.

При этом случае царь так говорил к своим воинам: «Знайте, братие, что никто не хочет быть нашим союзником, как токмо один Бог и бессеменно родшая его матерь, чтоб явить нам могущество свое и ниспослать свою помощь».

Между тем Хозрой, собравши все свои силы, поставил над ними вождем Разату, мужа воинственного, храброго и послал его против Ираклия, который предавал огню и грады и села персидские, а пленных персов убивал мечом. 11 числа октября, 15 индиктиона вступил он в страну Хамамфу, и дал отдых войску своему на одну неделю. Разата пришел в Гавзак, стал в тылу Ираклия и следовал за римлянами, наслаждающимися впереди его всяким продовольствием, а он позади, как голодный пес, питался только от крупиц их и поелику он не находил никакого продовольствия, то скот его по большей части попадал.

1 декабря царь пришел к великой реке, так называемой Саве, и перешедши ее остановился у города Ниневии. Разата, следуя за ним, пришел к тому же перевозу, и прошедши три мили нашел другой перевоз и переправился. Царь отрядил военачальника Ваанеса с избранными немногими воинами, который встретивши знамя персидское, убил носителя его и принес к царю с головою врага и с золотым его мечом.

Там же многих побивши, привел 26 человек живых, между ними и оруженосца Разаты: сей оруженосец объявил царю, что Разата хочет с ним сразиться, имея на то повеление от Хозроя, который послал к нему три тысячи воинов, но они еще не пришли. По сему известию царь послал наперед обозы, сам следовал за ним, высматривая место, удобное для сражения, пока еще не присоединились три тысячи; и нашедши выгодную равнину, и сказавши речь к войску, поставил его в боевой порядок.

Разата туда же пришел, построился в три колонны и пошел против царя: 12 декабря, в субботу произошло это сражение: царь впереди всех сошелся с военачальником персов, и силою Божьею и с помощью Богородицы низложил его, и сопровождавшие его обратились в бегство; царь встретился с другим, и того положил;

напал на него и третий, который нанес ему удар копьем в губу, но и этого он поразил; потом при звуке труб сошлись обе стороны, загорелась сильная брань, лошадь по имени Фалвас, она же Доркон, убита под царем пехотными воинами, которые копьем поразили ее в бедро; сам он получил много ударов мечами в лицо, но поелику он покрыт был забралом из жил, то он не получил вреда и удары остались без действия.

Разата пал на сражении, с ним три башенные вождя, почти все начальники и большая часть войска. Из римлян убито пятьдесят человек, многие ранены, из которых умерли только десятеро. Сражение кипело с самого утра до одиннадцати часов. Римляне взяли у персов 28 знамен, кроме изломанных, и обобравши убитых, взяли латы их, шишаки и прочие вооружения; оба войска остановились одно от другого на два полета стрелы, ибо бегства не было.

Римляне во время ночи напоили и накормили лошадей своих. Персидские всадники до седьмого часа ночи стояли над убитыми персами; а в восьмом часу они двинулись в свой лагерь, и снявши его ушли и устрашенные остановились у подошвы горы.

Здесь римляне взяли много золотых ножей, золотых с драгоценными камнями поясов и золотой щит Разаты из ста двадцати пластинок состоявший, и латы его также из золота, и скараманчу вместе с головою его, и ожерелья его, и седло также все золотое, взят был также живой Варсамизис, начальник иверов, которые находятся и под властью римлян и под властью персов, сражение не останавливалось во весь день.

Ибо кто ожидал, чтобы Хозрой бежал от лица царя римского и оставя дворец в Дастагерде, удалился в Ктезифонт, хотя местопребывание его было в Дастагерде? В сем дворце римляне нашли триста римских знамен, взятых в различные времена, также запасы редких произведений, много алоя и большие деревья алойные в восемнадцать литров, много шелку, перцу, полотна рубашечного сверх всякого числа, сахару, инбирю и много других вещей, нашли и серебро необделанное, одежды шелковые, ковры для постель и ковры цветные шитые, прекрасные и в великом множестве, все это по тягости большею частью сожгли.

После того Сироис писал к Ираклию и уведомил его о кончине проклятого Хозроя; заключил с ним вечный мир и выдал всех пленных христиан, томившихся в темницах во всей Персии с патриархом Захариею и с честным животворящим древом, взятым в Иерусалиме, когда Сарваразан овладел сим градом.

Царь, пришедши в Иерусалим, восстановил патриарха Захарию, поставил честное и животворящее древо на его место, и много возблагодаривши Бога, выгнал евреев из города, повелевши, чтоб они не смели приближаться к святому граду за три мили.

Бележка на преводача: *Вопрос о том, кто подразумевается под гуннами в данном случае, спорен. Э. Герланд предполагает, что Ираклий отправился в земли сабиров (Gerland. Feldzüge, S. 358, Anm.4), но последнее свидетельство о них в византийских источниках относится к 578 г. (Moravcsik. Byzantinoturcica, I, S. 68). К тому же сабиры, даже если они и продолжали существовать как самостоятельная народность, едва ли могли в VII в. оказать Византии, существенную поддержку*

в ее борьбе с сасанидским Ираном. По Ю. А. Кулаковскому, император не переходил Кавказский хребет, он направился в области, заселенные саками, – Сакашен, Шакашен в северной части Утии (Кулаковский. История, III, с. 343–344), что неверно, так как саки исчезают уже в первые века нашей эры.

Я. А. Манандян предлагает другое объяснение этому месту, считая его испорченным: вместо Οὔννων, по Манандяну, следует читать Σύννων; Ираклий отступал из Албании (из района Тарнаута) по евлах-шушинской дороге, через Шушу и Герюсы в область Сюнии (Манандян. Маршруты, с. 141). Однако серьезных оснований для конъектуры к тексту Феофана нет: греческая рукописная традиция и латинский перевод Анастасия дают единогласно чтение «гуннов» (с вариантом Οὔνων в списке g). Д. Моравчик, не определяя более точно этнической принадлежности этих гуннов, помещает их, весьма неопределенно, в районе Кавказа (Moravcsik. Byzantinoturcica, II, S. 232).

Этноним «гунны», так же как и «скифы», широко применялся византийскими писателями вплоть до XV в., обычно как архаизм. В VI-X вв. гуннами называли в основном болгар, болгарских оногуров, утигуров и кутригуров, аваров (ibid., S. 233-235), но в VII в. их не было на Кавказе. Между тем Феофан (вслед за Феофилактом Симокаттой) прилагает этноним «гунны» к тюркам (Theoph. Chron., I, 245. 14-15; ср.: Th. Sim. Hist., I, 8,5 и «Хронография», 572 г.), причем это упоминание гуннов - последнее перед анализируемым фрагментом.

Смешение гуннов с тюрками восходит, возможно, к иранской традиции: по словам Симокатты, у персов принято называть восточных гуннов турками (Th. Sim. Hist., III, 6,9; ср. о наименовании гуннов турками в северо-восточном Иране - Altheim. Geschichte, I, S. 85). Не исключено, что и здесь Феофан имел в виду тюрок, к союзу с которыми Ираклий стремился (см. «Хронография», 625/626 г.). Наконец, совсем, необязательно истолковывать выражение ἐπὶ τὴν τῶν Οὔννων χώραν в сугубо этнонимическом смысле, как земли какой-то конкретной гуннской народности. Феофан знал, что на Кавказе, к северу от Кавказа, в восточном Приазовье обитали гунны (см.; «Хронография», 516/517, 572, 588 гг.). Тем самым Кавказ был страной гуннов вообще, и фразу ἐπὶ τὴν τῶν Οὔννων χώραν можно понимать топонимически, как синоним Кавказу (Чичуров. О кавказском походе, с. 261–266).

Подобно Феофану, турками называет хазар и патриарх Никифор (см.: «Бревиарий», ок. 622, 628-629 гг.). В рассказе об этих событиях Никифор пишет, что Ираклий послал дары властителю турок, а тот обещал заключить с ним союз (там же, ок. 622 г.). Во главе этого посольства, по Мовсесу Каганкатваци, стоял некто Андрей (Каганкатваци. История, с. 109). Согласно М. И. Артамонову, Ираклий заключил союз с Западнотюркютским каганатом, но основную силу каганата в Европе составляли хазары, собственно тюркютов, видимо, было немного, чем и объясняется тот факт, что византийские и армянские источники называют союзниками Византии хазар; причину того, что византийские историки нередко именуют хазар восточными турками, Артамонов предполагает в известности хазар как подданных тюркютского каганата (Артамонов. История, с. 155 и след.; ср.: Moravcsik. Zur Geschichte, S. 87 u. Anm. 2) [Феоф, 200-215].

После того, на тридцать шестом году царствования Хосрова, августейший император все думал про себя, как бы ему отомстить за страшную обиду и смыть оскорбления. За время своего царствования удалось объединить все владения ромейские, и теперь он решил призвать на помощь войска севера, подрыть великие Кавказские горы, которые защищают Восточный край с севера, открыть врата Чора, провести через них разные северные народы варварские и с их помощью отбросить персидского царя надменного Хосрова.

Тогда снарядил он в путь одного из своих нахараров по имени Андрэ, мужа мудрого и одаренного, и отправил его к гуннам, обещая в дар великие и несметные сокровища: «Лишь бы протянули мне руку в этом великом мщении, и я обязуюсь насытить алчность златолюбивого, звериных нравов народа косоносцев».

И вот, услышав это, преемник царя севера, второй человек в его царстве, по имени Джебу-хакан, понял, какие огромные дары сулят им, да и к тому же позволяют грабить все подвластные персидскому царю страны, и с радостью ответил посланцу: «Я отомщу врагу за него, я сам лично выступлю и поспешно приду ему на помощь со своим храбрым войском и сумею угодить ему ратными делами, мечом своим и луком, как он сам того желает».

И для подтверждения договоренности вместе с тем нахараром, приехавшим на переговоры, он отправил отборных воинов-всадников, искусных лучников, числом в одну тысячу, которые внезапно перешли через ворота Чола, пренебрегая внутренней стражей города и другими отрядами персидского царя, посланными туда для охраны великих ворот. Как орлы, пролетели они вдоль большой реки Куры, не щадя никого из тех, кто попадался им, они держали путь через страну иверов и егеров и, переплыв великое море, прибыли ко двору императора. Явившись к великому императору Ираклию, они вновь подтвердили клятву, данную друг другу – каждый в соответствии со своими обычаями.

Затем, взяв у императора грамоту, разрешающую свободный переход, они тем же путем возвратились в свою страну, не замеченные никем.

А в канун тридцать седьмого года царствования того же Хосрова царь севера отправил обещанное войско под предводительством племянника своего, которого, ввиду его княжеской власти, называли Шатом. И прибыв в Алуанк, он опустошил всю страну и часть Атрпатакана. Он предал мечу многих христиан, а также язычников. А кто может сосчитать или назвать число угнанных в плен? [Каланк, 104-105].

Борьбу с Ираклием должен был вести персидский полководец Рахзад, тот самый, который в вышеприведенном сообщении Себеоса назван Рочик Веханом. Этот Рахзад, следовавший за Ираклием из Нахичевана, оказался в крайне затруднительном положении, так как шел по опустошенным Ираклием местностям; это обстоятельство сильно затрудняло снабжение его армии продовольствием. 1 декабря 627 г., как сообщает Феофан (А. М. 6118), войска Ираклия перешли р. Большой Заб и расположились лагерем около Ниневии. Туда же прибыла вслед за ними армия Рахзада и стала лагерем вблизи места их расположения. 12 декабря произошло здесь решительное сражение, в котором персидское войско потерпело жестокое поражение. В битве пали сам Рахзад и большая часть его военачальников.

После одержанной победы армия Ираклия спешно направилась на юг, 23 декабря 627 г. перешла р. Малый Заб и сделала остановку в богатом имении персидского сановника Несдеиа, где и отпраздновала праздник Рождества Христова (25 декабря 627 г.). После того она подошла к дворцу Хосроя, называемому Руса (греческий текст - Феофан, А. М. 6118), и разрушила его. В своей статье, помещенной в JGRS (X, 1841), Роулинсон отождествляет Русу, переставляя слоги, с Sori или Bet Sori сирийцев.

Разбитое около Ниневии персидское войско, получив подкрепление, поспешило на защиту Ктезифона и, обойдя Ираклия, перешло р. Торна (греческий текст - Феофан, А. М. 6118), и расположилось на левом ее берегу. Император полагал, что персы хотят оказать ему сопротивление около моста Торны. Однако при приближении Ираклия неприятель бежал, и имперское войско беспрепятственно перешло реку по мосту.

Переправившись через Торну, войска Ираклия заняли в первых числах января 628 г. дворцы Беклал и Бебдарх (греческий текст - Феофан А. М. 6118) и резиденцию Хосроя Дастагерд, в котором, кроме остальной богатой добычи, захватили 300 римских знамен, взятых персами в разные времена.

Вышеозначенные дворцы Беклал и Бебдарх и царская резиденция Дастагерд, как видно из сообщения Феофана (А. М. 6118), лежали сравнительно близко друг от друга и были захвачены Ираклием и его войсками почти одновременно, в первых числах января. Нетрудно поэтому убедиться, что местоположение их следует предположить на левой стороне среднего течения нынешней р. Диалы; недалеко от этой реки находился Дастагерд. Развалины этой замечательной резиденции сасанидских царей, известные ныне под именем Иски-Багдад, как выяснено, лежат на пути из Ханикина в Багдад близ селения Шахрабан, в 16 фарсахах от Багдада и в 14 фарсахах от Ханикина.

Разграбив и разрушив Дастагерд, 7 января 628 г. Ираклий двинулся дальше на юг в сторону Ктезифона, отстоявшего от Дастагерда на расстоянии 105-110 км. Выступив из Дастагерда, Ираклий прошел три дня пути и остановился в 12 милях от реки, или взрнее, канала, Нахравана (греческий текст - Феофан. А. М. 6118), у которого в 19 милях от Ктезифона стояли персидские войска. Отсюда император выслал на разведку конный отряд, который ему сообщил, что мосты разрушены и переправа через Нахраван невозможна.

Ираклий был вынужден прекратить наступление и решил отступить. Путь его отступления устанавливается довольно точно вверх по течению Диалы, а затем, после перехода через трудный перевал в горах Зарасп-Загра близ Шахризура, в Атропатенский Гандзак.

Выступив из района близ канала Нахравана, византийское войско отступило в направлении на северо-восток и прибыло в г. Шахризур (греческий текст - Феофан. А. М. 6118), который находился к юго-востоку от нынешней Сулеймании, на полдороге от Ктезифона до главного храма огнепоклонников в Атропатенском Гандзаке.

В Шахризуре Ираклий оставался, как сообщает Феофан, в продолжение почти всего февраля, а в это время его войска разоряли и опустошали окрестные обла-

сти. 24 февраля войска Ираклия начали переход через горы Зарасп-Загр и, пройдя перевал под непрерывно падавшим снегом, прибыли в местечко Барзу (греческий текст - Феофан, А. М. 6118), где они отдохнули, простояв 7 дней. Как совершенно правильно указано Роулинсоном, местечко Барза может быть отождествлено с нынешним Berozeh в области Ванеh, находящимся у верховьев р. Джегету-чай, впадающей в озеро Урмию.

8 марта 628 г. Ираклий двинулся со своими войсками в Атропатенский Гандзак и прибыл туда 11 марта. Там он дал своей армии длительный отдых. Еще до прибытия в Гандзак император имел сведения о кровавом перевороте в Персии. Во время же остановки Ираклия в Гандзаке к нему прибыло официальное посольство царя Кавада, которое, известив его о казни Хосроя Парвиза (29 февраля 628 г.) и о провозглашении „царем царей' Кавада Широйе, вступило с ним в переговоры о мире. После того, 8 апреля 628 г. Ираклий двинулся из Гандзака в Армению.

Обратный путь Ираклия из Атропатены через Армению в Византию не может быть точно выяснен, так как первоисточники не дают об этом точных сведений. Некоторые указания на это имеются в позднейших армянских и грузинских источниках, но свидетельства эти или легендарны или же спорны, и поэтому опираться на них крайнэ рискованно.

...из Армении император отправился в Верхнюю Месопотамию, где ознаменовал свое пребывание в городе Амиде закладкой большого храма (зимою 628-629 г.) (Мандандян).

Таким образом, болгарские племена в V-VII вв. имели свои названия. В дальнейшем, в период образования племенных союзов ситуация изменилась - название союза зависело от того, какое из племен занимало в нем главенствующее положение. Когда во главе союза племен стояли савиры все племена, входящие в него назывались савирами. Когда в VII в. их союз распался и образовалось два государства, то в западном союзе верх взяли представители племени хазар и страна стала называться Хазарским каганатом и все входящие в него племена, в том числе болгары, восприняли этноним хазары.

В восточном союзе возвысились представители племени болгар. По имени главенствующего племени страна стала называться Великой Болгарией, а жители независимо от племенной принадлежности - болгарами.

Так было с аланами. Затем то же самое произошло с хазарами после распада их каганата. Они оказались в поле действия этноноосферы булгар и даже восприняли этноним "булгар", что для них не было трудным делом, ибо эти два этноса были единоверцами и родственниками [Бариев 2010, 70-71].

При това положение на нещата между впрочем, що се отнася конкретно пък до голямата неяснота, дълбоките резерви и далеко отиващите най-голословни твърдения и изобщо необосновани изводи и заключения на вкопчилия се, подобно на удавник за сламка, в сечените през периода 642-647 г. византийски монети, А. Комар [2010] за кавказките българи и техните взаимоотношения с тюркутите, също и за хан Органá, хан Кубрат и имп. Ираклий [13-16] той съвършено очевидно не знае или най-малкото не иска да държи сметка най-напред за това,

че хан Кубрат всъщност и в действителност получава скъпи златни дарове, включително и монети, от византийците на три пъти – първия път за участието си в персийската война и лично от Ираклий през 626 г., когато той посещава главната квартира на българите (J. Marquart) близо до Тифлис (K. Brook) и тогава той получава също така и пръстен с надпис само Χουβρατου – *На Кубрат;* втория път – по повод и по време на сключването през 634 г. или 635 г. (М. Москов) в Цариград на съюзен договор на новообразуваната българска държава с Византия след прогонването на тюркутите и освобождаването на кавказките племена и народи от тюркутското иго през 630-632 г., по време на което сключване, освен че получава богати дарове, Кубрат е и удостоен със званието патриций, видно особено добре от подарения му пръстен с надпис Χουβρατου Πατρικου – *На патриция Кубрат,* както и меч с позлатена ножница със специален за случая параден колан с огромна златна тока и третия път, вече след смъртта на Ираклий, когато изпращайки в помощ на вдовицата му военен отряд от 1000 души, направо се чувства достатъчно силен и сигурен не само да се намеси фактически и практически в междуособните борби на византийския двор, но даже и да играе ролята и на арбитър, което във всички случаи е след 641 г., а може би даже и към 650 г. (J. Werner), т.е. по времето вече на имп. Констант II (641-668):

Противоречивый характер приводимых письменных данных повторяют и материалы раскопок Перещепинского комплекса. Свидетельством постоянных связей с Византией его владельца является целый ряд предметов, которые могли попасть к нему только в качестве даров императора. Прежде всего это выделяемые И. Вернером и В. Н. Залесской традиционная золотая патрицианская пряжка с парным к ней наконечником, и серебряное блюдо с крестом, на котором ему должны были преподносить солиды, и византийские браслеты, и перстни с монограммами его имени. К ним можно было бы добавить и богатый набор вооружения и снаряжения конного воина - один из тех, которые предположительно изготовлялись в византийской мастерской для даров и контрибуций знатным кочевникам (З. Львова).

Специално по въпроса за разчитането на пръстените тук задължително следва да се има предвид, че надписите монограми са изработени в характерния за прабългарите и заимствания от арамеите златарски стил Бустрофедон, който обаче по това време вече е усвоен и се използва и от цариградските гръцки златари. Характерното за този стил е, че разчитането на монограма започва от долу по вертикалното рамо на кръста и от дясно наляво по хоризонталното (Здр. Ждраков; И. Йорданов).

Много добре се знае обаче, че тези междуособни борби не завършват в полза на вдовицата на Ираклий и сина му Ираклион:

В то время император Константин (Ираклий) убит вельможами своей матери Мартины, которая ставит сына своего, Гераклеона, и возводит Константина, сына (Ираклия) Константина.

Бележка на преводача: *По воле Ираклия, выраженной в его завещании,*

престолом его должны были управлять Константин III, старший сын от первой его жены Евдокии, и Ираклий от второй жены, Мартины, что действительно и исполнилось, хотя и против желания последней, старавшейся удержать престол за Ираклеоном. Впрочем Константин, человек больной и слабый, вскоре умер. В его смерти стали подозревать Мартину, которая, если верить молве, отравила его. На это самое обстоятельство и делает указание наш Вардан (Вардан).

Това в никакъв случай не бива да се тълкува в смисъл, че Кубрат изчаква и следи откъде духат ветровете, за да премине на едната или другата страна. Той просто вижда много добре накъде вече клони везната на интересите на Византия и единственото, което му предстои да направи в случая е да спаси от мъчителна смърт семейството на приятеля си. Така че никак не е изключено изящно-разкошната огърлица от златни монети, сечени при Констант, да му е подарена лично или пък най-малкото изпратена като подарък тъкмо от този император:

Царь Ираклий с горя, которое охватило его из-за разорения ромеев, отправился в свою столицу, заболел и умер. Он процарствовал вместе с сыном двадцать восемь лет (СирХрон).

Ἐντεῦθεν ἀποστέλλει δῶρα πρὸς τὸν Τούρκων κύριον, ἐπὶ συμμαχίᾳ τῇ κατὰ Περσῶν συγκαλούμενος· ὁ δὲ δεξάμενος ὑπέσχετο συμμαχήσειν. Ἐν τούτῳ ἡσθεὶς Ἡράκλειος ὥρμησε καὶ αὐτὸς πρὸς αὐτόν, κἀκεῖνος τὴν τοῦ βασιλέως παρουσίαν ἀκηκοὼς σὺν πλήθει Τούρκων πολλῷ τῷ βασιλεῖ ὑπηντίαζε, καὶ ἀποβὰς τοῦ ἵππου τῷ βασιλεῖ κατὰ γῆς προσκυνεῖ. Ἐποίει δὲ τοῦτο καὶ ὁ σὺν αὐτῷ πᾶς ὄχλος. Ὁ δὲ βασιλεὺς τὸ ὑπερβάλλον τῆς τιμῆς θεασάμενος ἐδήλου αὐτῷ ὡς εἰ τὰ τῆς φιλίας αὐτῷ βέβαια εἴη, καὶ ἐποχούμενον πλησιάζειν, καὶ ἅμα τέκνον ἴδιον ἀποκαλῶν. Οὕτως οὖν οὗτος ἀσπάζεται τῷ βασιλεῖ. Ὁ δὲ ὃν περιέκειτο στέφανον τῆς κεφαλῆς λαβὼν τῇ τοῦ Τούρκου κεφαλῇ περιέθετο, συμποσιάσας τε αὐτῷ πάντα τὰ εἰς ὑπηρεσίαν τοῦ συμποσίου σκεύη ἅμα καὶ στολῇ βασιλικῇ καὶ ἐνωτίοις ἐκ μαργάρων κεκοσμημένοις δωρεῖται αὐτῷ. Ὡσαύτως δὲ καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν ἄρχοντας τοῖς ὁμοίοις ἐνωτίοις αὐτοχειρίᾳ ἐκόσμει. Εἶτα δεδιὼς μὴ τὰ αὐτὰ τῷ Ἀβάρῳ καὶ παρ' ἐκείνου πείσεται, ἐπικρατέστερα δ' αὐτῷ καὶ τὰ τῆς συμβάσεως ἀπεργάζεται, παραδείκνυσιν αὐτῷ τῆς θυγατρὸς Εὐδοκίας εἰκόνα ἔφη τε πρὸς αὐτὸν ὡς "ἥνωσεν ἡμᾶς ὁ θεός, σὲ τέκνον ἐμὸν ἀπέδειξεν. Ἰδοὺ δὴ αὕτη θυγάτηρ μού ἐστι καὶ Ῥωμαίων Αὐγούστα. Εἰ οὖν συναίρεις μοι καὶ βοηθεῖς κατὰ τῶν ἐχθρῶν, εἰς γυναῖκα δίδωμί σοι αὐτήν".

Ὁ δὲ τῷ κάλλει τῆς εἰκόνος καὶ τῷ περὶ αὐτὴν κόσμῳ τρωθεὶς ἔρωτι τοῦ ἀρχετύπου ἔτι μᾶλλον ἐπὶ τῇ συμμαχίᾳ ἐπέκειτο. Εὐθὺς οὖν ἄρχοντα καὶ πλῆθος Τούρκων τῷ βασιλεῖ παραδίδωσι· σὺν αὐτοῖς τε εἰς τὴν Περσικὴν εἰσβαλὼν τάς τε πόλεις καθῄρει καὶ τὰ πυρεῖα διέστρεφεν. Ἐφ' ἑνὸς δὲ τούτων εὕρηται, ὡς Χοσρόης ἑαυτὸν θεοποιήσας ἐν τῇ τούτου στέγῃ ἑαυτὸν καθήμενον ὡς ἐν οὐρανῷ ἀνεστήλωσεν, ἀστραπὰς καὶ ἥλιον καὶ σελήνην συγκατασκευάσας, ἀγγέλους περιεστῶτας αὐτῷ, καὶ βροντὴν διὰ μηχανῆς ποιεῖν καὶ ὕειν ὁπότ' ἂν θελήσειεν. Τοῦτο τὸ βδέλυγμα θεασάμενος Ἡράκλειος εἰς γῆν κατέρριψε καὶ ὡς κονιορτὸν διέλυσε.

Χοσρόης τοίνυν ἀκούσας τά τε ἄλλα πάντα καὶ ὡς Τοῦρκοι συμμαχοῦσιν Ἡρακλείῳ, δῆλα ἐποίει πάντα διὰ γραφῆς τῷ Σαρβάρῳ, καὶ ὡς ταχέως πρὸς αὐτὸν ἐκ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἀναζευγνύναι καὶ Ἡράκλειον ἀμύνασθαι· μηδὲ γὰρ δύνασθαι τῷ πλήθει

τῷ ἐκείνου ἀντικαθίστασθαι. Τὸ δὲ γράμμα περιτραπὲν Ἡρακλείῳ ἐγχειρίζεται. Ὁ δὲ τοῦτο ἀναγνοὺς ταῦτα μὲν ἐξηφάνισεν, ἑτέραν δὲ γραφὴν ὡς ἀπὸ Χοσρόου σκηψάμενος τῷ Σαρβάρῳ ἐκτίθεται, τῇ ἐκείνου σφραγῖδι σημηνάμενος, ἔχουσαν οὕτως «ὁ Καῖσαρ Ῥωμαίων φιλίαν μετὰ Τούρκων ἐσπείσατο καὶ εἰσῆλθε μέχρι τοῦ Ἀδορβαδιγάνου καλουμένου τόπου, καὶ ὅτι πέμψας στρατιὰν κατ' αὐτοῦ αὐτόν τε καὶ τοὺς Τούρκους διώλεσα, οἱ δὲ περιλειφθέντες ἔφυγον. Μὴ οὖν ἀπάρῃς ἐκ τῆς Ῥωμαίων γῆς, ἀλλὰ τῇ Χαλκηδόνι προσέδρευε, Ῥωμαίους αἰχμαλωτεύων καὶ ληΐζόμενος». Καὶ Σάρβαρος μὲν τὸ γράμμα δεξάμενος τῆς προσεδρίας εἴχετο (Nicéph-Hér).

And when the inhabitants of Byzantium heard this news, they said: 'This project is concerned with Kubratos, chief of the Huns, the nephew of Organa, who was baptized in the city of Constantinople, and received into the Christian community in his childhood and had grown up in the imperial palace.'

And between him and the elder Heraclius great affection and peace had prevailed, and after Heraclius's death he had shown his affection to his sons and his wife Martina because of the kindness (Heraclius) had shown him.

And after he had been baptized with life-giving baptism he overcame all the barbarians and heathens through Virtue of holy baptism. Now touching him it is said that he supported the interests of the children of Heraclius and opposed those of Constantine.

And in consequence of this evil report all the soldiers in Constantinople and the people rose up, and Jьtьlojьs, the son of Constantine, named Theodore became the chief of their forces. And he was a doughty warrior like his father.

And when they had made preparations to fight with David the Matarguem, the latter fled and took refuge in a fortress of Armenia. And (Jьtьlijьs) pursued him and, since none could render him aid, cut off his head and had it sent round all the cities of the east.

And next he marched with a large force to the city of Byzantium and he captured the palace, and he had Martina and her three sons, Heraclius, David, and Marinus, escorted forth with insolence, and he stripped them of the imperial crown, and he had their noses cut off, and he sent them in exile to Rhodes.

And the patriarch Pyrrhus was deposed without having recourse to a council, and he was removed from the Church and sent in banishment to Tripoli where Philagrius was. And Philagrius indeed was brought back from banishment.

And the youngest son of Martina was castrated, through fear, as they said, of his becoming emperor when he grew up. But the child could not endure the great wound, and straightway died. And the second of her sons was a deaf-mute, and so was unfit for the throne. For this reason they did him no injury.

And they set at naught the will of Heraclius the elder, and they made Constans, the son of Constantine, emperor. And they appointed Paul of the city of Constantinople in the room of the patriarch Pyrrhus [John, 107].

л. м. 6132, р. х. 632 *В сем году в марте месяце индиктиона 14 умер царь Ираклий от водяной болезни; царствовал он 30 лет и 10 месяцев; после его вступил на престол сын его Константин и чрез четыре месяца своего царствования отравлен Мартиною, своею мачехою и патриархом Пирром, и начал царствовать Ираклион с матерью своею Мартиною.*

л. м. 6133, р. х. 633 *Ираклион царь константинопольский шесть месяцев. При Павле еп. константинопольском 1 год.*

В сем году Мавиас взял Кесарию Палестинскую после шестилетней осады и убил в ней семь тысяч римлян, в то же время сенат низложил Ираклиона с Мартиною матерью его и Валентином, у Мартины отрезали язык, у Ираклиона нос, и изгнавши их, возвели на престол Константа, сына Константина, внука Ираклия, который и царствовал 27 лет. По низложении с епископства Пирра рукоположен в константинопольские патриархи, Павел пресвитер и эконом месяца октября, индиктиона 15, который и правил церковью 12 лет.

л. м. 6134, р. х. 634 *При Константе царе константинопольском 1-й год.*

В сем году Констант, взошедши на престол говорил к сенату: родитель мой Константин, при жизни отца своего, моего деда Ираклия, царствовал с ним довольно долгое время, а после его очень короткое: но зависть мачехи Мартины прекратила все добрые надежды и лишила его жизни, и это она сделала для Ираклиона, сына своего незаконнорожденного от Ираклия, и ваш приговор с волею Божиею справедливо лишил престола ее и сына ее, чтобы не видеть беззакония на римском престоле, о чем особенно печется ваша отличная знаменитость и потому прошу вас быть мне советниками и указателями общего благосостояния подданных. Сказавши сие, он распустил сенат, щедро осыпав его своими дарами (Феоф).

And in that same year, which was the nine hundred and fifty-first year of the GREEKS, HERACLIUS died, and CONSTANTINUS (III?), his eldest son, reigned four months. MARTINA, his father's wife, killed him by poison, and she made king her young son HERAKLUNA, who was called 'the New DAVID'. And he was displeasing to the Senate, and they swept aside HERAKLUNA and made KUSTANS, the son of the murdered man, king. This man killed his two uncles and MARTINA, the wife of HERACLIUS (Hebrae).

Но дори и тези монети да не са точно подарък за Кубрат и както си проличава от специално-индивидуалните проучвания на самия А. Комар [2010a], все пак гръцката валута изобщо и монетите на Констант II по-специално се разнасят доста лесно и бързо по Северното Причерноморие, пък дори и много по-насевер, така че няма никакви пречки и причини Кубрат да не ги е получил и по други пътища дори и в последните мигове от живота си:

Золотая монета с пробитым в ней отверстием использовалась как украшение. Византийский солид Константа II выпуска 646-651 гг: на лицевой стороне погрудно изображен император в диадеме, одетый в хламиду, застегнутую фибулой с правой стороны, держащий в правой руке державу с крестом.

Солиды времени единоличного правления Константа II выпуска 642-646 гг представлены в Перещепине (Залесская В.Н. и др., 1997, кат. М51-69, с. 20), Новых Санжарах (Семенов А. П., 1986а, с .96) и разрушенном кургане из Екатеринославской губернии (Голенко К.В., 1956), но это неполновесные экземпляры и подражания.

Географическое расположение погребения из Журавлихи всего в 90 км к югу от Киева очень примечательно. В широком значении – это регион Поросья, тради-

ционно рассматривавшийся в советской историографии как "оплот" славянства и историческое ядро древнерусского государства. Но при ближайшем рассмотрении погребение обретает и культурный, и исторический контекст [3-5].

Наред и въпреки всичко това, много неясно поради какви точно причини, А. Комар явно не е видял и не знае, пък и да знае, поради абсолютното си лингвистично невежество надали би могъл да оцени по достойнство и съответно да си направи точно обратните изводи от напълно достоверния, изобщо неоспоримия и изключително показателния факт, че М. Каланкатуаци, когато описва всичките тези събития на Кавказ, назовава куриера, който разнася писмата между Кавказ и Константинопол за водената по това време византийско-персийско-българска война, с думата *туркан,* рус. *гонец,* която дума се характеризира повече от сигурно с черти и особености, присъщи и принадлежащи единствено и само на огуротюркския български език и достатъчно различни и несъвпадащи с типично-характерните черти и особености на огузотюркския тюркутски език:

В коментарите си към текста редакторът на въпросната история отбелязва, че туркан е "неизвестна от други източници дума" и цитира арменски историк, според когото тя има "тюркски произход" [201], към което може да се прибави и доста причудливо-невярното мнение на В. Гукасян [1971], според когото правилната форма е turkapn, "която може да бъде тюркска дума" със значението "тюркско ханство", следователно "посланикът се е върнал в страната на тюркския хан, т.е. в Хазария" [249] [Добрев 2005, 457].

Най-напред беззвучните съгласни звукове в строежа на така записаната в изворите лекс. *туркан* очевидно-безспорно са собствено източноарменска субституция, именно поради което оригинално-първичната българска форма трябва да има вида **дурган.* Началният звук тук е типично българско съответствие на огузотюркския зв. *й,* налице също така и в дунболг. *дилом* от Именника на Българските Ханове, както и в известното още от Менандър (VI в.) в гръцка транскрипция квболг. *δόχια, δόγια* със старотюркско съответствие *йог,* която дума се разглежда малко по-подробно по-долу.

По словообразувателна структура и като цяло лекс. **дурган* е производно с помощта на суф. *-ган* от българския глаголен корен **дур-,* огузотюркското съответствие на който е гл. *йоры-,* в семантиката на които пък са такива значения като "идти, ходить; ездить; двигаться; бежать; мчаться; нестись; спешить; идти быстро, галопом".

В интерес на истината, в попадналия ни доста след приключването на горната етимология великоархеологически епос на А. Комар [2010в] той най-лекомислено и безотговорно-нагло се въоръжава с всевъзможни тюркски речници и граматики и подобно на един безстрашен Дон Кихот се втурва на етимологическото поприще, за да ни докаже за пореден път, че от историк езиковед не става. Той и за историк става толкова, щом като изобщо не си прави труда да прерови наративните извори,

за да види, че въпросните 1000 конници препускат не при Ираклий, а при сина му Ираклеон, когато хан Кубрат изпраща военна помощ на вдовицата на своя вече покоен приятел - Мартина:

Мы вполне можем согласиться с К. Цукерманом, что трудноперводимое с армянского turkan источника В может быть персидской формой множественного числа от этнонима ***turk, как действительно называют союзников Ираклия грузинские*** *и китайские источники, "История Себеоса", а также Никифор. Но Феофан утверждает, что Ираклий заключил союз с τούς Τούρκους ἐκ της ἑώας οὺς Χάζαρεις ὀνμάζουσιν (Чичуров И. С., 1980, с.34) - "с Тюрками с востока, называющимися Хазарами".*

Источник А упоминает "хазир" в главе XI (Мовсэс Каланкатуаци, 1984, с.77, 78). Согласно его версии, после зимы 625/626 г. в Албанию "подстрекательством Ираклия" "бесчисленной толпой" вторглись "хазиры". Первое вторжение принесло богатую добычу, увидев которую, через Дербент явился уже с огромным разноэтничным войском "князь" хазар "Джебу хакан". Источник В говорит о тех же событиях, но передает не более точную, как считает К. Цукерман, а наоборот, совершенно легендарную версию.

Согласно источнику В, первый эпизод был не вторжением, а лишь проникновением в Албанию посланников "Джебу хакана" к Ираклию - "отборных воинов-всадников, искусных лучников, числом в одну тысячу", которые якобы прошли через все Закавказье, уничтожая всех, кого встретят на пути, переплыли "великое море", чтобы встретиться с Ираклием, а потом "тем же путем возвратились в свою страну, не замеченные никем" (Мовсэс Каланкатуаци, 1984, с.81).

Легендарный стиль повествования в данном случае очевиден, и принадлежат эти слова никак не современнику событий. К тому же, Ираклий в это время пребывал в Западной Грузии, поэтому смысла посланникам плыть в Константинополь просто не было (Шагинян А.К., 2003, с.41).

Интересней другой момент: вместо "хазир" источника А источник В сообщает о "тысяче воинов". Учитывая наличие в источнике В персидской формы "тюрки" - turkan, весьма вероятно, что он изначально был персоязычным, позднее пересказанным на древнеармянском. Но тогда замена персидского ***hazar (присутствующего, кстати, и в древнеармянском языке)*** *(Новосельцев А. П., 1990, с.76, 97) на "тысячу воинов" находит элементарное логическое объяснение* [135].

Ето защо в края на краищата и между впрочем прекалено общо-приблизително и много неточно е наименованието и определянето на българите от това време единствено и само като "кочевници" (А. Амброз), когато езиковите данни позволяват и дори налагат тяхната етно-лингвистическа конкретизация като тюркобългари, т.е. българи по принцип, и болгари, т.е. прабългари в частност.

А при наличието на всички тези необоримо-безапелационни и повече от красноречиво-показателни езикови свидетелства и доказателства направо буди недоумение също така и позицията на С. Плетнева [1999], която само и единствено на основата на принципиално винаги амбивалентните общотюркски художествено-стилистични черти и особености

отнася Съкровището към "тюркското номадско изкуство", като по време го ситуира чак към VIII в., когато негов притежател, а и съответно го е заровил някой от синовете и даже от внуците на хан Кубрат [170-172, вж. Бешевлиев 2010, 1-11; Венедиков 1998, 17-48; Добрев 2005, 370-372,456-458; ~*~2009; Москов 1988, 181-209; Werner 1984, 3-8; АрВизХрон, 1-3; Вардан, 32-137; Каланк, 80-99; Себеос, 67-89; Симокат, 51-52; СирХрон, 7-17; Феоф, 196-245; Nicéph-Con, 7-20; Nicéph-Hér, 9,17-27; Sebeos, 25-59, срв. Амброз 1982, 218; Артамонов 1962, 142-162; ~*~2006, 1-29; ~*~2011з, 2-10; Комар 2010в, 159-160; Толочко 1999, 21-41; Чичуров 1980, 159-160, вж. и срв. Аристовъ 2009, 31-32,71; Ашмаринъ 1902, 2-7; Бариев 2010, 3-18; Бешевлиев 1984, 37-44,172; Божилов, Димитров 1995, 8-36; Васильев 2009, 45-49; Гадло 1979, 11-88; Гроссе 2010, 192; Гумилев 1993, 133-213; ~*~2010а, 13-14; Димитров 1987, 27-127; Дуйчев 1998, 223-239; Эпоха династии Ираклия 2009, 1-4; Ждраков 2005, 84-94; Залеская 1989, 39-53; Ираклий I 2009, 1-4; История на България 1981, 69-76; Йорданов 1994, 31-32; ~*~2001, 11-12,65-66; Казарян 2004, 35; Комар 2010, 1-47; ~*~2010б, 4-10; ~*~2010в, 17-13; Кубрат 2010, 1-7; Литаврин 1999, 194-208,320-327; Львова 2010, 1-5; Маенхен-Гельфен 2010, 450-491; Рашев 2000, 61-302; Станилов 2003, 51-67; Тъпкова-Заимова 1992, 47-50; Brook 2010, 1-2; Dimitrov 2010, 32-34; Ewers 2010, 210-212; Karatay 2003, 19-107; Kubrat 2010, 1-3; Marquart 1911, 21; Moravcsik 1967; Róna-Tas 2009, 3-22; Schmitt 2010, 8; Гандзак, 56; ГрИзв-2, 263-296; ЛтИзв-2, 244-246; МихСир, 114; Симокат, 11-145; Hebrae, 58].

И за да сложим засега точка на дискусията с А. Комар [2010в], нека съвсем накратко да забележим, че избраният от него подход и метод с оставането му основно и главно в рамките на "теоретичната археология" не е конструктивно-продуктивен, защото самото историческо събитие като обект на изследване е многократно по-богато на черти и особености с най-различен, произход, структура, вид и характер, отколкото са прогностико-идентификационните възможности на този очевидно-безспорно археологически по вид и характер подход и метод. Субективният момент в наративните извори в никакъв случай не е пречка за тяхното използване, защото негативите му се неутрализират от използваната теория, която ги превръща в ирелевантни към нея, но отново служещи й в определена степен на основата на принципа, че и изключението потвърждава правилото.

Мотивираното от абсолютно-профаноидно лингвистично невежество подценяване и дори неглижиране на лингвистичните сведения и данни пък, както винаги и този пък изиграват много лоша шега и на археолозите. Затова и те отново не ни казват нещо кой знае колко много за Кубрат, Аспарух и прабългарите изобщо, да не говорим за това, че Комар се насилва и да ни ги отнеме, на което ние българите, по много добре обясними причини, няма как да се съгласим. Тук историческата парадигма е една единствена и последната дума по това коя точно е тя,

имат единствено и само българските изследователи, които са и методологически не по-малко верифицирани, но много повече пък мотивирани да научат колкото е възможно повече за собствените си предци.

Тази наша диспозиция всеки може да си я квалифицира, както намери за добре за себе си, това нас нито ни интересува, нито пък ни засяга и още по-малко пък може да ни попречи да осъществим целите и намеренията си:

Традиционный вопрос теоретической археологии о возможности и корректности использования археологических источников в реконструкции исторических событий, исторической картины определенного хронологического среза в последнее время становится все более актуальным в раннесредневековой номадистике Восточной Европы. Безоговорочно относясь к периоду "письменной истории", наш объект, тем не менее, освещен письменными источниками настолько кратко, фрагментарно и противоречиво, что отказ от поиска путей расширения источниковой базы автоматически означал бы признание всей отрасли тупиковой, не способной к объективному развитию. Единственным выходом представляется раскрытие и развитие потенциала археологических источников, хотя и этот процесс не лишен проблем и "подводных камней".

Письменные источники предлагают субъективную оценку события очевидцем, современником или же историком ближайших поколений, хранящих память о нем. Отбор событий избирателен - описываются только те из них, которые показались важными или любопытными автору. Археологические источники, наоборот, хранят объективную информацию о всех без исключения событиях, отразившихся в памятниках материальной культуры. Но если историческая информация письменных источников уже выражена вербально, то перевод в вербальную форму исторической части археологической информации сопряжен с целым комплексом проблем анализа и интерпретации археологических источников.

Преодолеть последние на нынешнем этапе сложно, часто вообще невозможно, поэтому закономерным явлением в современном комплексном историко-археологическом исследовании есть отталкивание от события, упомянутого в письменных источниках, с последующим поиском его отражения в памятниках материальной культуры.

Обратная схема используется не менее часто, а вот попытки реконструировать на основании археологического материала историческое событие, не отраженное в письменных источниках, встречаются редко и считаются наиболее уязвимыми для критики. И уж совсем экстравагантно выглядят попытки археологов оспорить какую-либо из распространенных в историографии исторических парадигм.

Определенная логика в этом есть - при выборе доверять мнению современных или древних писателей, позиция последних будет всегда предпочтительнее, поскольку их попросту труднее уличить в ошибках или тенденциозности.

Несмотря на обилие мнений, до сих пор не до конца раскрытыми остаются многие важные вопросы собственно археологического плана, которые могут серьезно повлиять и на общеисторическую атрибуцию комплекса, также, в свою очередь, сопряженную с целым рядом источниковедческих проблем (Комар О.В., 2000а;

2001б) [1-2].

*Реальные тюркские варианты этимологии слова "хазар" другие. Аффикс -ar част в этнонимах и топонимах "западной" группы: "булгар", "авар", "Сувар", "Баланджар" и т.д. В уйгурских надписях хазары известны в форме qasar. Если допускать его происхождение от древнетюркского *qaz – "гусь" или "кора" (Древнетюркский словарь, 1969, с.438, 439; Сравнительно-историческая грамматика…, 2001, с.107), реконструируемое *qaz-ar – скорее всего, "[народ] гусей". У тюркских народов не сохранилось следов особого почитания гуся, и только у якутов гусь отмечен в числе тотемных животных (Алексеев Н.А., 1980, с.110). Производный от* ***qaz этноним *qazar первоначально должен быть родовым названием*** *по имени тотема рода - гуся* [134].

Нелоша илюстрация на тази наша квалификация е следващата извадка от същия автор, който съвършено очевидно си изфабрикува най-напред някакви въображаеми "перещепинци", бродещи като призрачни фантоми произволно-безпосочно и отзад-напред между Кавказ и Среден Днепър, но които обаче, виж ги ти какви хитреци, не пропускат случая да се обогатят със златни съдове от Дастакерд, отмъкнати от там от тюркутите и гърците при съвместната им военна кампания срещу персите, просто да не повярваш:

Непосредственным следствием вторжения "перещепинцев" в Закавказье является погребение из Уч-Тепе, совершенное в период III, т.е. в 669-698 гг. В этот же период фиксируется вторжение одной из групп "перещепинцев" в Северо-Восточную Болгарию (Мадара). Чуть раньше они занимают Северное Причерноморье и Восточное Приазовье, непосредственно столкнувшись с византийцами, а в периоды II и III вторгаются в лесостепную зону Украины, вытесняя или подчиняя славянское население, в зоне проживания которого позже отмечаются племена полян, северян, радимичей, вятичей и уличей, из которых только последние не фигурируют в списке данников Хазарского каганата [128].

О, Господи, и тъкмо всички да си отдъхнем облекчено за горките призраци скиталци, че най-после са намерили бъдещото си отечество, оказва се, че дори и това е невъзможно, защото този път фундаментално-непреодолимото препятствие е погребално-обредната ориентировка и най-вече конската кожа, горките:

Как мы уже отмечали (Комар А. В., 2001а, с.32-39), исчезновение "перещепинского" населения из

Северного Причерноморья и Восточного Приазовья в период IV не может быть связано только с его миграцией в Болгарию, где в период III ***появляется группа населения,*** *несомненно входившая раньше в культурный круг перещепинского населения, но несколько отличающаяся от него по обряду (меридиональная ориентировка, отсутствие подбоев и "шкуры" коня)* [130].

Именно поради всичко това и отново точно в тази връзка в никакъв случай не може да се приемат за обектно адекватни и дори и минимално аргументирани също така и направо голословните твърдения и на P. Golden **[1980], че през 622 г. имп. Ираклий (610-641) си осигурява по-**

мощта на тюркутите и в този контекст хазарите се появяват във византийските извори; през 681 г. държавата на "севернокавказките хуни" е васал на Хазарския хаганат, а владетелят на "хуните" Алп-илитуер е васал на хазарския хаган; остатъците от езика на "севернокавказките хуни", "с които разполагаме, не са достатъчни, за да определим типа на тюркския език, който те говорят" [51,92-93], което като цяло обаче изобщо и ни най-малко не му пречи да обяви всички без изключение засвидетелствувани през този период имена и думи за собствено хазарски, и други от този сорт, издаващи едновременно както недостатъчната историколингвистична компетентност на автора си, така също и неговата пристрастна предубеденост.

При цялата тази сложност на ситуацията, все пак и в изворите, а и в отделни проучвания са налице още достатъчно голям брой податки, за да се признае и приеме, че именно българите под предводителството на хан Кубрат вземат най-решително участие в тази война, като самият той лично сразява персийския цар:

У китайских авторов мы находим известие, согласно которому ябгу западных тюрок убил Хосрова и послал к Шируйе, сыну Хосрова, вступившему на персидский престол, своих людей для присмотра за ним (Chavannes. Documents, p. 171) (Феоф).

Доколкото обаче по това време българите са в границите и са подвластни на Хазарския Хаганат, то хронистите ги назовават хазари, но въпреки това каганът в долуприведения текст очевидно-безспорно е Органá:

Император Ираклий нуждался в союзниках и быстро осознал возможность использования хазар против персов. В результате этого был послан византийский посланник к хазарскому кагану с предложением союзничества против Персии. Интересы Византии в этом вопросе совпадали с интересами хазар, и каган с готовностью согласился на альянс. В 627 г. он сам повел свою армию в Иверию и осадил город Тифлис. Ираклий, со своей стороны, направился к Тифлису от Лазики, известной впоследствии как западная часть Грузии. Союзники встретились в окрестностях Тифлиса, и Ираклий угощал кагана на роскошном пиру, после которого он подарил кагану свой золотой обеденный сервиз.

Осада Тифлиса, однако, продолжалась два месяца без результатов. Устав от бездействия, каган вернулся домой, оставив Ираклию военный корпус - сорок тысяч человек, если верить источникам. Вероятно, этот корпус составляли главным образом белые угры (сарагуры), которые были вассалами хазар. В любом случае, в славянском переводе хроники Георгия Амартола констатировано, что белые угры помогали Ираклию в его войне против Персии. Другая угрская орда, оногуры, была частью Великой Булгарии под властью хана Курта, как уже отмечалось. Таким образом, угрские племена Северного Кавказа в этот период разделились в своих приверженностях между хазарами и булгарами (Г. Вернадский).

Специално за тюркутите, P. Golden съвършено очевидно не знае, а може би и изобщо не иска да знае, че Кавказ и южноруските степи на

Източна Европа и по-точно п-в Крим, ако не и днешният гр. Тбилиси или пък най-много Керченският Пролив, а по-нагоре – Дон (Л. Гумилев), е крайната западна точка, до която се разпростира Западнотюркутската Империя като административно-политическо образувание и то за съвсем кратък период от време – 554-633 год., при което тя изобщо не докарва и не оставя по тези земи никакво номадско и още по-малко пък, уседнало население. Що се отнася обаче до току що предложената доста голяма неопределеност по отношение на западната граница на Империята, то тук трябва да се има предвид, че тюркутите завладяват Крим през 570 г. и вследствие обединено-силната съпротива на прабългари и алани го губят през 590 г., поради което преспокойно може да се приеме, че те изобщо не са го и владели:

The Türks conquered territory as far as the Crimean Peninsula in the 570s. The Alans and the Onogurs submitted to them. As a by-product of the family feud within the Türks' ruling clan, they lost the Crimea in the 590s. [Zimonyi 2010, 6].

Доминантно-водещо ядро на западните тюркути са савирите болгари от рода Ашина, които савири китайците познават под името сиянби. Те са не само едно от най-многобройните и силни прабългарски племена на Монголското Плато още от III в. пр.н.е., но така също и технологически най-напредналите, които още тогава си строят градове, след това се прочуват като много добри металурзи, а сравнително по-късно, вече на Кавказ впечатляват гърците с крепостно-обсадната си техника:

Огромная держава тюркютов (Ту-кю), охватившая почти весь кочевой мир Евразии и ряд областей с оседлым населением, представляла собой одну из недолговечных империй, созданных путем завоеваний. Со времени появления кочевого скотоводства такие империи возникали одна на развалинах другой, но ни одна из предшествующих не достигла столь большой величины, как созданная в короткое время алтайским племенем ту-кю.

Тюркоязычные народы, несомненно, существовали с глубокой древности. Они назывались «хунну», «гаогюй», «теле» и другими именами, но эти названия не обнимали всех говорящих на тюркских языках. Только с возникновением обширного Тюркютского каганата, охватившего, если не все, то подавляющее большинство тюркоязычного населения, термин «тюрк» приобрел широкое этническое значение. Первоначально это было частное название небольшого племени на Алтае, находившегося под властью монгольских кочевников жужаней. Особое значение этого племени заключалось в том, что оно добывало и, очевидно, обрабатывало железо, снабжая им жужанскую орду.

Правящая династия этого племени из рода Ашина (волк), судя по ее названию, была монгольского происхождения. Монгольскими же являются и некоторые титулы и звания, распространенные среди тюрок, такие, как: тархан, багадур.

По данным китайской летописи Суй-шу, род (дом) Ашина образовался из смешения разных родов, кочевавших в Пхин-лян (западная часть Шэньси). В 439 г. Ашина с 500 семействами бежал к жужаням и, поселившись на южной стороне Алтайских гор, добывал для них железо. Оказавшись в тюркоязычной среде, кучка

монголов быстро отюречилась, но зато благодаря своей более высокой культуре и организованности заняла руководящее положение среди туземцев и стала во главе племени, которое получило название ту-кю (тюркют) [Артамонов 2011а, 1].

Причиной тому стало то, что племя Сяньби во главе с Таньшихуай стало продвигаться на запад, в сопредельные с Усунь территории и полностью завладели прежними землями сюнну. Мы отмечаем: в «История Поздней Хань: повествование Сяньби» написано:

"Тогда Таньшихуай построил свой дворец у реки Чочоушуй в горах Таньханьшань, к северу от Гаолю в расстоянии более 300 ли, войска и лошадей имелось огромное множество. Дажэнь(предводитель племени) западных и восточных племен отдались под его властью. На юге грабили Юаньбянь, на севере противостояли Динлин, на востоке заставляли отступить Фу-юй, на западе нападали на Усунь. Полностью заняли прежние земли сюнну: с востока на запад более 14 тысяч ли, с юга на север более 7 тысяч ли, расположены сетью горы, реки, озера, болота и солевые озера... Тогда сами разделили свою землю на три части: от Юбэйпин на восток до Ляодун, сопредельно с Фу-юй, Хуймо и т.д. более 20 городов - это Восточная часть; от Юбэйпин на запад до Шангу более 10 городов - это Центральная часть; от Шангу на запад до Дуньхуана и Усунь более 20 городов - это Западная часть. Везде создались Дажэнь управлять ими, но все они подчинялись Таньшихуай."

Принято считать, что язык сяньбийцев относится к тюркским, и язык гуннов, как говорилось выше, вероятно тоже относится к тюркским.

В западных летописях встречаются названия 14 гуннских племен, похоже, всем им можно найти соответствия в китайских хрониках. Большинство из них - племена из сяньби, некоторые - племена, покоренные сюнну:

(2) Hunugur (Onogur) - Хуньюй[huən-jio(oa)].

(6) Koutrigouroi (Kutrigur) - Цюйту[khiuət-tok].

(7) Outigouroi - Хэдань[huət-tan].

(12) Sabiroi - Сюбу[sio-pok], или просто транслитерация Сяньби[sian-pie].

Попутно скажу, что я считаю, что истоки булгар тоже можно искать в Сяньби. Bulgar возможно это транслитерации Вулугу [ba-lok-kua] [Тайшань 2010, 7,20-21].

Река Боа вытекает из пределов армян, живущих около Фарангия, недалеко от пределов цанов. Сначала она довольно долго течет направо, будучи неширокой и для кого угодно легко преодолимой, вплоть до того места, где по правую сторону находятся границы Иверии, а прямо - заканчивается Кавказский хребет. Тут живет много различных племен, в том числе аланы и авасги, являющиеся христианами и издревле находящиеся в дружбе с римлянами, затем зихи, а за ними гунны, которые называются савирами.

Так вот и тогда император Юстиниан, призывая своих сторонников из сабиров на войну и прося прислать союзные отряды, отправил к ним некоего человека с деньгами. В виду того, что враждебные им племена занимали все пространство между ними и римлянами и идти в Кавказские горы особенно с деньгами представлялось далеко не безопасным, этот человек, прибыв к Бессу в римский лагерь, где они находились, осаждая Петру, послал к сабирам людей с извещением, чтобы они возможно скорее прибыли к нему за получкой денег.

Варвары, выбрав троих из своих начальников, с небольшим отрядом отправи-

ли их в область лазов. Прибыв туда, они вместе с римлянами приняли участие в этом нападении на стены Петры. Кода они увидали, что римляне при сложившихся обстоятельствах не знают, что делать, и попали в безвыходное положение, они придумали такое приспособление (машину) какое ни римлянам, ни персам, никому от сотворения мира не приходило в голову, хотя и в том и в другом государстве было всегда, да и теперь есть, большое количество инженеров. Часто в течение всего времени и те и другие пользовались таким сооружением для разрушения стен в местностях, неровных и трудно доступных, но никому из них не пришла такая мысль, которая явилась тогда у этих варваров.

С ходом времени у людей появляются новые мысли и новые изобретения для их предприятий. II в данное время сабиры придумали соорудить таран, но не так, как он обычно сооружается, а введя в него новшества следующего рода. На эту машину они не положили ни прямых, ни поперечных бревен, но, сплетя толстые ветки, всюду приделали их вместо бревен; прикрыв машину шкурами, они сохранили форму тарана, подвесив на свободно двигающихся веревках посередине, как обыкновенно, одно только бревно, заостренное и покрытое железом, как острие стрелы, чтобы часто бить им в стены укрепления.

II настолько легким сделали они это сооружение, что не было никакой нужды в людях, находящихся внутри, его, чтобы тащить или толкать его, но человек сорок, которые должны были, поднимая кверху, раскачивать бревно, и бить. им в стену, находясь внутри этой машины, прикрытые кожами, могли без всякого труда нести этот таран на плечах. Варвары сделали три таких машины, взяв бревна с железом из тех таранов, которые римляне приготовили и не могли придвинуть к стене. Теперь же, человек сорок римских, воинов, выбранных из самых храбрых, войдя во внутрь каждой из этих машин, без труда поставили эти орудия рядом со стеной (Прокоп).

Много добър историографски преглед на цялата изключително сложно-преплетена проблематика предлага Ю. Сухуа [2011]. И все пак няма как много неприятно впечатление тук да не направят липсата на заключителното обобщение на лингвистите, че етнм *сянби* е само китайска фонотактическа интерпретация на етнм *сабир,* а така също и лекотата, с която този автор решава изключително комплицирания проблем за етническата принадлежност на сабирите в полза на монголите, единствено и само защото и те някога са били на същата територия, на която понастоящем са тези монголи. Категоричността му тъкмо по този въпрос обаче ни най-малко не му пречи да заключи и завърши, че все още има немалко бели петна в историята на сянби:

Сяньбэйская проблематика занимает важное место в изучении истории Центральной и Восточной Азии. Впервые интерес к сяньбэй, северным соседям Срединного государства, проявили китайские историографы. В разделе этногеографических сведений династийных хроник, включавших описания соседних с Китаем народов, почти всегда указывались данные о положении сяньбэйских племен. Основными источниками о ранних сяньбэй (II в. до н. э.-III в. н. э.) являются «Хоу Хань шу» (гл. 90) и «Вэйчжи» (гл. 30). Они содержат в основном инфор-

мацию политического характера, одновременно сообщая о происхождении, языке, обычаях и других этнографических особенностях.

Начиная с сер. 18 в. изучением истории народов Центральной Азии начинают заниматься европейские, российские и японские ученые. Один из основных вопросов, который вызывал дискуссии на протяжении 19 – 20 вв., касался классификации народов, проживавших на этой территории, по их этнической принадлежности [Линь Чуньшэн, 1935; Сиратори, 1935; Таскин, 1984; Clauson, 1960; Deguignes, 1756; Parker, 1895]. В современной российской историографии большинство исследователей придерживается единого мнения, что сяньбэй, потомки дунху, относятся к протомонголам [Викторова, 1958, с. 43-44; Воробьев, 1994, с. 29-32; Таскин, 1984; с. 39-62].

К монографическим работам, посвященным происхождению и истории сяньбэйского этноса, можно отнести исследования китайских ученых Ма Чаншоу, Линь Ганя, Ми Вэньпина [Линь Гань, 1989; Ма Чаншоу, 1962; Ми Вэньпин, 1994]. Характерной чертой ранней истории народов группы дунху в их изложении является четкое разделение племен на ухуань, восточных сяньбэй, тоба сяньбэй, западных сяньбэй. Ранние сяньбэй, о которых идет речь, относятся здесь к ранним восточным сяньбэй. В спорном вопросе о локализации сяньбэйских (восточных) племен после разгрома хуннами в 209 г. до н. э. они единодушно считают, что сяньбэй проживали в верхнем течении р. Силяохэ в бассейне р. Силамулуньхэ. Данную точку зрения поддерживает Е.И. Кычанов [Кычанов, 1997, с. 51]. В.С. Таскин относит сяньбэй севернее, в верховья р. Амура [Таскин, 1984, с.9, 43].

В настоящее время опубликовано множество работ, рассматривающих проблемы расселения сяньбэйских племен [Гань Чжигэнь, Сунь Сюжэнь, 1982; Гу Вэнь, 1981; Линь Гань, 1989 и др.], а также присутствуют публикации, посвященные изучению вооружения сяньбэйцев [Худяков, Юй Сухуа, 2000], керамики [Худяков, Юй Сухуа, 2001], конной упряжи [Дун Гао, 1975].

Однако актуальным и изученным лишь частично остается основополагающий вопрос о выделении археологической культуры сяньбэй и ее признаков. Археологические комплексы изначально выделялись сяньбэйскими по географическому расположению и датировке из письменных источников, поэтому не вызывает сомнения вопрос о пересмотре и дополнительных доказательствах их этнической принадлежности. Отсутствие четких критериев погребального обряда затрудняет изучения сяньбэйского влияния на сопредельные культуры, этноидентификацию новых памятников, а также памятников, которые расположены на пограничных территориях с другими культурами. К таким памятникам относятся Сичагоу, Баоаньсы, Пиньян, Лаохэшэнь и др. Находясь на стыке разных культур, они включают в себя элементы сяньбэйской, фуюйской, хуннской культур и заметное китайское влияние.

На данный момент четко просматривается группа памятников на северо-востоке Внутренней Монголии с общими чертами погребального обряда, основные из них могильники Чжалайноэр в сейме Хулуньбэйэр и Лабудалин в аймаке Ээргунаюци. Эти памятники могут быть эталонными для памятников сяньбэйской культуры. Практически единогласно и по локализации, и по датировке они

относятся к тобаским. Однако вопрос о взаимосвязи (восточных) сяньби и тоба сложный и запутанный. Хотя этот вопрос остро не стоит в историографии проблемы, однако в данном случае его решение имеет для нас в дальнейшем важное значение.

Представляем несколько точек зрения по этому вопросу. Большинство ученых считает, что тоба и сяньби имеют общее место и корни происхождения - на севере Большого Хингана, относятся к протомонголам. Некоторые полагают, что нет ничего общего в происхождении этих двух этносов, их пути соединились во 2. в.н.э. при Таньшихуае, когда тоба вошли в состав сяньбэйского союза, после чего приняли имя сяньбэй [Сунь Цзиньи, 1985, с.46]. Этот вопрос тщательно рассмотрен Ма Чаншоу, по его мнению, тоба - это результат смешения хунну и сяньбэй после переселения сяньбэйских племен на хуннские земли. Этноним же «тоба» появляется гораздо позже [Ма Чаншоу, 1962, с. 30]. Из западных историков особую точку зрения высказывает Эберхард [Eberhard, 1950, с.122]. По его мнению, племя тоба, одно из четырех племен на границе с Китаем (тибетцы, сяньбэй, хунну), изначально имеет тюркское происхождение.

Решение данного вопроса, а также существующих актуальных проблем в сяньбэйской проблематике окажет существенную помощь в восстановлении белых пятен истории и культуры племен сяньбэй [1-4].

На Кавказ савирите са известни още от началото на VI в. и те открай време се бият като най-храбрите войни според случая или на страната на гърците срещу персите, или пък на персите срещу гърците, като по войнска сила, храброст и дързост оставят зад себе си даже и древногръцките герои. Сабирите освен това са и военно-технически много понапред от всички останали племена и народи:

Около этого времени к восточным римлянам прислали послов сарагуры, уроги и оногуры, племена, выселившиеся из родной земли вследствие враждебного нашествия сабиров, которых выгнали авары, в свою очередь изгнанные народами, жившими на побережье океана и покинувшими свою страну вследствие туманов, поднимавшихся от разлития океана, и появления множества грипов (Приск).

В сем году гунны, называемые савирами, проникли за Каспийские врата, вторглись в Армению, опустошили Каппадокию, Галатию и Понт и остановились почти у самой Евхаиты. Святой Македоний, с большой опасностью спасаясь от них, прибыл в Гангру (Феоф).

14. Находящиеся в крепости, стоя у бойниц, были не в состоянии прогнать вражеское войско, не имея возможности выдержать бесконечное количество стрел, и, собравшись все вместе, внезапно вместо своих лиц показали им спины. 15. Был один человек, по имени Сапир, физической силой похожий на воспеваемого у Гомера Тидея, разумом же превосходящий и этого Тидея (духом он был Геракл, и даже, если кто-нибудь превосходил его силой, я не задумываясь поставлю Геракла на второе место по доблести, так как у меня нет другого сравнения); этот Сапир, захватив с собой заостренные колья, вставил их в стену и с их помощью поднялся кверху.

16. Воткнув один кол в паз стены башни (крепость была выстроена из твердого камня), он встал ногой на этот кол, потом, воткнув, как какую-нибудь шпору,

другой кол, встал на него другой ногой, затем, крепко держась за выступающие камни руками, он так хитроумно собирался совершить восхождение. 17. Так как осажденные не могли выдержать столь многочисленных падающих на них стрел, то этот храбрый Сапир уже крепко держался за зубец стены. И укрепление было взято при первом этом натиске, если бы не появился внезапно некто из персидского войска и, схватив один из больших камней, лежавших перед укреплением, не столкнул вместе с ним этого храброго героя со стены. 18. Сапир покатился вниз вместе с этим камнем, "в прах рухнулся вниз головой и, упавши на темя и плечи, в песок погрузился глубокий", по гомеровскому описанию этого несчастья.

Однако он не разбился насмерть: товарищи по боевой жизни приняли его, раненного, на свои щиты и спасли: железные наконечники копий и стрел покололи его очень мало. 19. Но он с упорством захотел снова приняться за то же дело и опять быстро стал подниматься кверху, словно цепкими щупальцами схватившись и крепко держась за зубцы стены. 20. Но его противник - перс учинил против него второй, как две капли воды похожий коварный поступок: так как недавно под ударами римлян этот зубец расшатался, то он столкнул его, заставив вместе с ним скатиться вниз и этого героя. 21. И вот этот смелый, готовый на всякую опасность воин скатился вниз, держа в своих объятиях эту бойницу, как дорогую любовницу. Со страхом смотрели сотоварищи на этого дерзновенного мужа и применили к нему те же средства спасения, как и в первый раз. 22. И вот раненый, уцелев от этого второго падения, с радостью бросается в третий раз на этот подвиг, как будто какая-то непобедимая божественная сила толкала его на это трудное дело.

23. Поднявшись, наконец, и вступив на самый венец укреплений, он извлек меч и убил того самого перса - хищника своей доблести и, срубив с плеч его голову, бросил в ряды осажденных. Увидя происшедшее, ромеи воспрянули духом и ринулись в опасность. 24. Один из братьев этого Сапира (он был из них по возрасту старший), явившись свидетелем доблести брата, тотчас же почувствовал желание соревноваться с ним; повторив подвиг брата, он поднялся сам, затем за ним - третий, а за этим - очень многие другие. 25. Таким образом, захватившие укрепление спустились на веревках и разбили ворота, так что могло войти туда и все остальное ромейское войско.

Бележка на преводача: *У Симоката Σάπειρ - собственное имя. Однако не лишено оснований предположение, что в данном случае речь идет о человеке из гуннского племени сабиров. См. P. Goubert . Byzance avant l'I slam, t. I, p. 101, n. 5* (Симокат).

Случайно в этом войске римлян было несколько варваров из племени сабиров; находились они здесь по следующей причине. Сабиры являются гуннским племенем; живут они около Кавказских гор. Племя это очень многочисленное, разделенное, как полагается, на много самостоятельных колен. Их начальники издревле вели дружбу одни с римским императором, другие с персидским царем. Из этих властителей каждый обычно посылал своим союзникам известную сумму золота, но не каждый год, а по мере надобности. Так вот и тогда император Юстиниан, призывая своих сторонников из сабиров на войну и прося прислать союзные отряды, отправил к ним некоего человека с деньгами. В виду того, что враждебные им пле-

мена занимали все пространство между ними и римлянами и идти в Кавказские горы особенно с деньгами представлялось далеко не безопасным, этот человек, прибыв к Бессу в римский лагерь, где они находились, осаждая Петру, послал к сабирам людей с извещением, чтобы они возможно скорее прибыли к нему за получкой денег.

Варвары сделали три таких машины, взяв бревна с железом из тех таранов, которые римляне приготовили и не могли придвинуть к стене. Теперь же, человек сорок римских воинов, выбранных из самых храбрых, войдя во внутрь каждой из этих машин, без труда поставили эти орудия рядом со стеной. По ту и другую сторону каждой машины стояли другие воины, в панцирях, прикрыв головы со всей тщательностью шлемами, держа в руках шесты, концы которых были снабжены. железными крючьями. Это было сделано с той целью, чтобы, когда удары тарана в стену расшатают ряды камней, можно было растаскивать этими шестами рассыпающиеся камни и откидывать их.

Мермероес именно тут и решил всеми силами штурмовать стену и упорно проводил следующим образом намеченный им план. Прежде всего он велел сабирам делать много стенобитных машин, которые можно было бы людям носить на плечах; обычные машины он никоим образом не мог пододвинуть к укреплениям Археополя, так как они были расположены на подъеме горы. Он слыхал, какие машины были сделаны союзными с римлянами сабирами около стены Петры немного раньше, и, подражая тому, что ими было там изобретено, он из этого опыта хотел извлечь для себя пользу. Они стали делать то, что он им приказал, и скоро сделали много стенобитных орудии, таких же, какие сделали для римлян недавно, как я рассказывал, союзные с ними сабиры (Прокоп).

Тъкмо поради всичко това савирите нямат нищо общо не само с "угорския клон на самодийската група", какъвто изобщо няма, но така също и с монголите, видно особено добре от техния погребален обичай дохия, даже и терминът наименование на който си е повече от сигурно прабългарски по произход:

Возникли тюркюты так, в 439 г. небольшой отряд князя Ашина бежал из Северо-Западного Китая от победоносных и безжалостных табгачей. Состав этого отряда был пестрым, но преобладавшим этносом были сяньбийцы, т. е. древние монголы. Поселившись на склонах Алтая и Хангая и смешавшись с аборигенами, тюркюты сделали своей узкой специальностью плавку железа и выделывание оружия. В 552 г. их первый хан - Тумын - одержал победу над жужанями, господствовавшими в Степи в IV-V вв. Так был создан Великий тюркютский каганат.

Савиры были выходцами из Западной Сибири и, видимо, принадлежали к угорской или южной ветви самодийской группы. Западные племена их ославянились, но сохранили древний этноним - северяне. С хазарами они не граничили и, кажется, не общались, как это делали другие соседние этносы [Гумилев 2010а, 4-7; Приск, 19; Прокоп, 245,457,464; Феоф, 105, срв. ~*~2010б, 80, вж. и срв. Артамонов 2011е, 1-5; Pritsak 2009, 2-3].

Основна роля за разпадането и слизането от историческата сцена на Западнотюркутската Империя изиграват болгарските племена на Кавказ, които отхвърлят тюркутското иго и се обединяват под управлението на

хан Кубрат в приазовската с ръководен център, Стара Велика България, както вече достатъчно подробно беше обяснено по-горе:

История Западнотюркютского каганата с 630 по 651 г. была сплошной гражданской войной между конфедерациями Дулу и Нушиби. Перевес имели Нушиби, так как они опирались на богатые города Средней Азии и на союз с Китаем, но воинственные кочевники Дулу пригласили на помощь восточнотюркютского царевича Юйгу-шада с закаленной в боях дружиной и это уравновесило силы. Война была настолько ожесточенной, что ни та, ни другая сторона не имела возможности заниматься покорением отпавших окраин тюркютского каганата. Это обстоятельство и позволило Кубрату сберечь независимость новорожденного Болгарского ханства (М. Артамонов).

Западните тюркути освен това имат един-единствен, направо символичен контакт и допир с Византия през 568 г. под формата на дипломатическо писмо на согдийски език, занесено и прочетено там от преминаващ согдийски търговец. Ромеите отвръщат с пратеничеството на Земарх при тюркутския хаган в Северна Средна Азия, а може би дори и някъде към Алтай (М. Артамонов) по средата на втората половина на VI в. За това пратеничество съобщават Теофилакт Симокатта и Михаил Сириец, който при това уточнява, че пратениците се завръщат след три години и разказват какво са видели и това е всичко:

Пять лет спустя, в 568 г., согдийские купцы шелком, потерпев неудачу в Иране, настояли на отправлении посольства в Константинополь для того, чтобы наладить непосредственную торговлю с Византией и тем самым избавиться от обременительного контроля над нею со стороны Ирана. Глава этого посольства Маннах добрался до столицы империи через Кавказ и встретил очень хороший прием.

В Византии решили отправить ответное посольство к тюркютам. Во главе его был поставлен Земарх. Вместе с Маниахом и его спутниками в августе 568 г. он отправился в далекое путешествие (М. Артамонов).

6. Раз мне пришлось говорить о скифах, живущих около Кавказа и распространившихся до севера, я считаю нужным упомянуть о совпадающих с данным временем событиях из жизни этих великих народов и включить их в мою историю как дополнительный рассказ. 7. Когда наступило лето этого года, тот, которого тюрки на востоке почетно называли каганом, отправил к императору Маврикию послов, направив с ними письмо, в котором были описаны с великими восхвалениями все его победы. 8. Начало этого письма слово в слово было следующее: «Царю ромеев каган, великий владыка семи племен и повелитель семи климатов вселенной».

Разбив наголову вождя племени абделов (я говорю о тех, которые называются эфталитами), этот каган победил их и присвоил себе власть над ними. 9. Сильно возгордившись этой победой и сделав Стемвис кагана своим союзником, он поработил племя аваров.

Бележка на преводача: *Датой посольства тюрок Маврикию обычно считается 598 год. G. Moravcsik. Byzantinoturcica, I, S. 41-43; Н. В. Пигулевская . Византия на путях в Индию, стр. 209. Иная точка зрения высказана Хауссигом, полагающим, что рассказ Симокатты о завоеваниях тюрок составлен на основе*

материалов двух тюркских посольств в Константинополь, имевших место в 583 и 600 гг. H. W. Haussig. Theophylakts Exkurs…, S. 276, 383-384 (Симокат).

В третьей книге Иоанна Асийского говорится: "В седьмом году ромейскюго царя Юстина (571 г. н. э.) направил он послов к народу тюрок. Эти, когда отправились, то вернулись обратно через три года и рассказали, что они видели народ тюрок, который бесчислен, подобно саранче, крылатой и бескрылой. У них девять царей. Когда увидал царь тюрок ромейских послав, пришедших к нему, то заплакал. И когда спросили его, по какой причине плачет, он сказал: "От наших предков мы знаем, что когда прибудут к нам послы от царей, которые на западе, то наступит время, чтобы мы выступили по всей земле и опустошили ее".

Оттуда они поднялись и воцарились над землей до самой Маргианы, которую сделали центром царства. Там было девять царей, к которым отправились ромейские послы во времена императора Юстина. Но это царство вне той земли, которая была первоначально местом их обитания. Те, что вышли, охраняли выход, чтобы не выходили другие, за исключением тех, кого они желали выпустить. Это все, что касается их выступления и воцарения на земле Маргианы.

Бележка на преводача: *Автор сообщения сравнительно точно передает расположение тюркского каганата: по восточному побережью Каспийского моря (т. е. в Средней Азии), по его северному побережью, к северу от Кавказа, северо-восточному и восточному побережью Черного моря, т. е. с востока на запад - от Китая до Византии; а с юга так далеко на север, как тогда (в VI в.) могли представить себе - не севернее южнорусских степей, среднего течения Волги. "Непроходимые горы" - это, несомненно, горные системы Средней Азии и Кавказа* [МихСир, 122-123,133; Симокат, 41,118-119,131, вж. Гумилев 1993, 29-50,148-155,443-440; ~*~2010а, 4; Комар 2010в, 141-224; Юхас 1985, 227; Khan Kubrat 2003, 1; ГрИзв-2, 221-224, вж. и срв. Артамонов 2011а, 1-3; ~*~2011б, 1; ~*~2011и, 2-6; Плетнева 1986, 18-19; Халиков 1989, 59, срв. Гумилев 2010а, 4-5; Йорданов 2000, 168; Brook 2010, 1; Róna-Tas 2010, 212-213,279-281; Zimonyi 2010, 6].

В светлината на всичко това вече няма как да не звучат прекалено странно-неуместно и излишно-категоричните твърдения на А. Новосельцев [2010], който независимо че си признава най-чистосърдечно, че знае много малко за тюркутите, и за когото така и ще си останат неясни по произход още и аварите, все пак и въпреки всичко вижда в по-краткия даже и от мигновение 20-годишен срок на живот на Западнотюркутския Хаганат, и напористи тюркски орди, и господство на тюркутите в степите на Източна Европа, и цяла согдийска делегация до Константинопол с политическа и търговска цел едновременно и какво ли не още:

В VI в. роль тюркских племен в Восточной Европе усилилась. В 50-60-е годы под напором тюркских орд устремились на запад авары, народ неясного, очевидно, смешанного тюркско-угорского происхождения. В степях же Восточной Европы в середине VI в. утвердилась верховная власть Тюркского каганата. Центр его находился в районе Алтая, но пределы простирались от Желтого моря до Причерноморья.

Тюрки сокрушили эфталитов (563-567 гг.) - союз ираноязычных племен в Средней Азии [50] - и закрепились в этом регионе. Но их держава существовала как цельное образование недолго и в 588 г. распалась на Западный и Восточный каганаты.

В период могущества единного каганата он первоначально объективно был союзником Сасанидов, веками боровшихся с эфталитами на своих северо-восточных рубежах [51]. Но уничтожение эфталитов тюрками сделало последних врагами Ирана и естественными союзниками Византии. Этим объясняется посылка византийского посольства в ставку тюркского хакана в 568 г. Ей предшествовал приезд в Константинополь тюркского посольства вместе с делегацией согдийцев во главе с Маниахом. Согдийцы - "торговый народ" [52] - нуждались в торговле с Византией, а поскольку персы не разрешали им проезжать через Иран, Маниах уговорил тюркского владыку послать посольство к императору Юстину II.

Таким образом, посольство преследовало двойную цель: политическую и торговую. Для окончательного утверждения союза с тюрками в их резиденцию на Алтай отправилось ромейское посольство во главе с киликийцем Зимархом. Дошедшее до нас описание этой поездки дает неоценимые сведения о разных областях Евразии, в том числе и о тех, о которых в Европе ничего не знали. Но политические результаты экспедиции Зимарха были невелики. Слишком далеко была расположена империя тюрок, и единственным участком, где тюрки могли выступать как союзники Византии против Ирана, была Средняя Азия.

Позже состоялись еще несколько обменов посольствами (в 70-х годах VI в.), но о них мы знаем мало. В 572 г. умер хакан Истеми, а в 588 г. Тюркский каганат распался [68].

Ето защо вече нищо друго освен чиста белетристика, гарнирана обилно, но повече от излишно, с прословутата пасионарност, са следните редове на Л. Гумилев [2010а]:

Вспомним, что целых 100 лет (558-650) тюркютские ханы использовали территорию Хазарии как базу для своих военных операций. В Хазарии тюркютские богатыри отдыхали после перехода через сухие степи, а по возвращении из Крыма или Закавказья прогуливали награбленную добычу. И тут наверняка не обходилось без женщин, которые, как известно, не бывают равнодушны к победителям.

Дети, появившиеся после военных походов, искренне считали себя хазарами. Отцов своих они не знали, воспитаны были в среде хазар и в ландшафте Волжской дельты. В наследство от тюркютов они получили только некоторые антропологические и физиологические черты, в том числе пассионарность. А поскольку такой симбиоз длился более ста лет, то естественно, что привнесенной чужаками пассионарности стало достаточно, чтобы превратить реликт в активно действующий этнос [5].

Затъвайки в тази вулгарна биологизация и недоумявайки последователно-многократно след други руски величия в тази област от тюркологически най-елементарно-банални основни положения, Л. Гумилев [2010а] изобщо не си прави труда да се поограмоти малко не само в наличието на немалък брой семантични варианти на термина етноним тюрки, но и в класификацията на тюрките по принцип и на българите

в частност, неделима част, но и подгрупа в която са аварите, българите и хазарите. Хазарското племенно обединение на Кавказ си пристига тук вече максимално-достатъчно формирано и консолидирано, защото преминава дълъг не само исторически, но и географски път на развитие от Алтай през поне хиляда години преди Новата Ера, където и когато то се обособява като отделно-самостоятелно племе вътре в Българската Група на Тюркските Народи и Езици:

Внесение признака пассионарности со стороны по последствиям не отличается от возникновения ее путем мутации. Разница проявляется лишь в том, что при генетическом дрейфе признак распространяется более быстро, а, следовательно, процесс идет более интенсивно. Поэтому инкубационный период хазарского этногенеза уложился в три поколения - около 70 лет, после чего с 627 г. становится уместным название "тюрко-хазары", теряющее смысл после 650 г., когда хазарами называют именно метисов тюрко-хазарского происхождения.

Почему-то Истахри и другие восточные географы делили хазар на два разряда: смуглых [+4], черноволосых и "белых, красивых, совершенных по внешнему виду" [там же, с.137]. Также они относили хазар то к тюркам, то к нетюркам, возводя их то к грузинам, то к армянам [там же, с. 135]. Хазарский язык, по замечанию Истахри, не походит ни на тюркский, ни на персидский, ни на какой другой известный язык, а схож с языком болгар [там же, с. 135]. Это последнее вызвало множество недоумений, ибо языком болгар считается тюркский. Однако так ли было в V-VI вв., когда тюрки впервые появились в Поволжье? Навряд ли!

Тюркский язык распространился как международный и общеупотребительный лишь в XI в. благодаря половцам, причем вытеснил из степи древнерусский, господствовавший в X-XI вв. [41, т. I, с. 54]. До этого этносы говорили дома на своих языках, которые до нас не дошли, а кроме того, знали древнетюркский язык воинского начальства [5-6, срв. Мудрак 2009, 1-7].

Но що за маниер да представяш собственото си невежество за невежество на всички покрай тебе, когато под името *хэсе, коса* и др. още древнокитайските летописи пишат и съобщават за този народ:

Название "хазары" было известно уже первому русскому летописцу, автору "Повести временных лет", и с тех пор оно упоминалось в русской исторической литературе неоднократно.

Однако кто такие хазары и что такое Хазария - никто толком не знал, потому что, в отличие от прочих народов, имевших предков и потомков, у хазар ни тех, ни других не было обнаружено. Больше того, народность, в течение почти целого тысячелетия обитавшая в такой хорошо изученной местности, как Междуречье Волги, Дона и Терека, где, согласно всем летописным источникам, помещался Хазарский каганат, почему-то не оставила после себя никаких археологических памятников [Гумилев 2010б, 5].

Византийские писатели обычно причисляли хазар к тюркам, тюрками же именовали их и арабские авторы. Сами себя хазары считали родственными по происхождению с уграми, аварами, гузами, барсилами, оногурами, болгарами и савирами. В письме хазарского царя Иосифа, в списке 10-сыновей-эпонимов общего

родоначальника всех их Тогармы, хазары стоят на 7-м месте. Некоторые имена этого списка остаются не отожествленными: Тир или Турис, Т-р-на, некоторые из вышеприведенных отожествлений сомнительны, тем не менее ясно, что подавляющее большинство, если не все эти имена, относятся к народам тюркской языковой семьи.

На том основании, что китайское название хазар - ко-са близко сходно с наименованием шести из девяти уйгурских племен кэса, некоторые исследователи причисляют хазар к уйгурам и полагают, что они вместе с гуннами или вслед за ними в VI в. появились в Европе. Однако, как мы видели, больше оснований связывать хазар не с уйгурами, а с уграми. Если название хазар ведет свое происхождение от тюркской основы 'каз' - «кочевать», то от той же основы и совершенно независимо от хазар могло возникнуть сходное наименование части уйгур. Во всяком случае, куда вероятнее полагать, что хазары действительно были близки тем вышеперечисленным племенам, которые называет царь Иосиф, и их родство с ними по признаку общности происхождения, скорее всего, заключается в той роли, которую сыграли в их формировании отюреченные, хотя, вероятно, в разной степени, угры. По языку хазары сближались с болгарами. Об этом со всей категоричностью свидетельствуют арабские писатели. Так, например, ал-Истахри, а вслед за ним ибн Хаукаль определенно заявляют: «язык болгар подобен языку хазар» [Артамонов 2011д, 1].

И всичко това, въпреки че дори и р. Дон си има своето прабългарско име *Бузан,* възникнало на основата на съкратения в случая етноним самоназвание на тамошното прабългарско племе *бурджан:*

Разговор первый (с М. И. Артамоновым). *В один из весенних дней 1959 г. я вошел в читальный зал библиотеки Эрмитажа и увидел профессора М. И. Артамонова, рассматривающего карту калмыцких степей. "Сколько километров в фарсахе?" - мрачно спросил он меня. Я припомнил общепринятую величину - 5,5 км, но профессор буркнул: "Не выходит" и пригласил меня к карте.*

Дело заключалось в следующем. Хазарский царь Иосиф в письме к Хасдаи ибн Шафруту описал ежегодную летнюю перекочевку своего двора. Весной он выезжал из своей столицы Итиль, расположенной на берегу Волги, и двигался на юг, к реке В-д-шан. Затем он перекочевывал на север, очевидно, избегая летней жары в засушливых прикаспийских районах, но двигался не домой, а к реке Бузан, отождествляемой с Доном, и оттуда возвращался к себе в Итиль, находившийся в 20 фарсахах от Бузана.

Тут же царь Иосиф сообщает расстояния от своей столицы до границ своего царства: на восток до Гирканского, т.е. Каспийского, моря - 20 фарсахов, на юг до реки Уг-ру - 30 фарсахов и на север до уже упомянутой реки Бузан и "до склона нашей реки к морю Гирканскому", т.е. до сближения излучин Дона и Волги в современном месте Волго-Донского канала, - 20 фарсахов. Таким образом, все расстояния исчисляются от столицы Итиля. Следовательно (для того чтобы найти место столицы) М. И. Артамонов построил на карте треугольник, упиравшийся вершинами в реки Дон (Бузан), Волгу (Итиль), и Терек (Уг-ру), с длиной сторон, пропорциональной заданным расстояниям [Гумилев 2010б, 9].

На всичкото отгоре този толкова голям ерудит и в Тюркологията не иска и да знае, че рус. *шатер* всъщност е преминалата в руския език по книжовен път от езика на дунавските българи собствено българска дума *шатра,* която има за основа не диалектно-руското *чатра,* а срперс. *чатр,* съвр. тур. *çadır:*

Вместо шалашей из древесной коры (чатров, откуда возникло русское слово - шатер) появилась войлочная юрта, теплая в холод, прохладная в жару, просторная и портативная [Гумилев 2010б, 36-37].

Тази прабългарска дума между впрочем е заета и в унгарския език, което обаче като цяло не представлява ни най-малка пречка за това върху нея да се излигави и един лингвистически маниякализиран български счетоводител:

По този начин, единствено и само прабългарски в частност, но тюркски по принцип лексикален елемент в унгарския език е и иранската по произход за тюркските езици, контактолингвистична, но не и историколингвистична "българо-унгарска изоглоса" шатра-sátor, във връзка и с която "древнобългаристът" за пореден път лъже читателя и си приписва заслугата, че именно и единствено той, и нея, "изоглосата", наред с останалите "пълни или почти тотални съвпадения", я открил "в процеса на последните си проучвания върху унгарските стопански и етнографски материали", като елемент от "една дълга редица <u>незабелязани досега думи,</u> които имат близки двойници както в българския език, така и в прародината на древните българи в Памир".

Наистина, що за морал и безочие трябва да има някой си, за да твърди и огласява публично подобно нещо, когато в България, поне още от времето на проф. Ив. Шишманов, т.е. от края на по-миналия, XIX в., а в Унгария пък - на проф. З. Гомбоц от началото на миналия, XX в., е всеизвестно и общоприето, че въпросната дума и в двата езика е заемка от тюркския прабългарски език, без обаче да е собствено тюрко-българска по произход, а води своето начало от иранските езици, казано малко общо, но възприето и от нас в съвместното ни сводно-обобщително проучване на резултатите от иранското езиково влияние в българския език, което по-общо заключение, ние лично пък, сега и тук, на основата главно на екстралингвистични факти и съображения, сме склонни да конкретизираме лингвогенетически като средноперсийско, а не като все още доста общото и недостатъчно конкретно и ясното иранско, и едното и другото от които обаче са коренно и съществено различни от неясно какво точно, някакво си там "памирско понятие" от измислено-фамозния "древнобългарски език" [вж. Добрева, Добрев 1983, 42-45; Gombocz 1912, 115, подчерт. – П. Д.] [Добрев 2005, 215-216].

Прабългарите преминават в Европа най-напред, пресичайки Урал и Волга към средата на II в., а след това и южно от Каспийско Море в началото на III в., първото от които, разбира се, незабавно се забелязва и записва от античните географи, хронисти и писатели:

В действителност, първото преминаване и поява на хуните в Източна Европа става още много по-рано и независимо от резервите и колебанията на E. Thompson [1948], струва ни се, че няма никакви причини да не приемем, че онези Хоῦνοι, за

които Птоломей, писал между 175-182 г., съобщава, че в началото на II в. вече обитават Причерноморието, може би между Буг и Днестър [21], са също хуни, само че проникнали в Източна Европа не под Азовско море, а през Урал и Волга, т.е. северно от Каспийско море и следователно не са и няма защо да бъдат непосредствено-преки предшественици на по-късните хуни.

Напълно неоснователно е също така и твърдението му, че тези хуни не са били забелязани от римляните, защото, най-напред, за хуните - Χοῖποι, в Сарматия пише още Батламиус, който съчинява географията си по времето на Марк Аврелий (161-180), но бележките му възлизат към Маринос от Тирос, живял по времето на император Адриан (117-138) [Németh 1962, 287], а и наистина малко покъсният римски Анонимен хронограф от 354 г. съобщава за едни българи, които произлизат от Зиези - Ziezi ex quo Vulgares, т.е. "Зиези, от когото са българите", без обаче да посочва дали се отнася за българи откъм южната, персийската или източната, скитската граница на Империята.

Именно поради това, указанието на Птоломей решава проблема в полза на второто допускане, което състояние на нещата като че ли изобщо не се променя от факта, че Анонимният хронограф като цяло е превод на по-старата гръцка хроника на Ипполит, доведена до 290 г. и според която тези българи са на Северен Кавказ, но още и от това, че в Хронографа на латински език народностното название на българите е изписано посредством букв. v, което потвърждава и засилва убеждението по-скоро за гръцко посредничество, недостатъчно ясно и определено донякъде като ретроспекция все пак поради неяснотата относно това кога всъщност започва спирантизацията на средногръцкия звук бета [вж. и срв. Джафаров 1985, 25-26; АтИзв-1, 82] [Добрев 2005, 19-20].

К середине IV века в Центральной Европе, согласно сообщениям античных авторов, главенствующее положение начинает занимать народ, который в русском языке получил название 'гунны'.

Для правильного понимания роли гуннов в этногенезе европейских народов важно понять, где располагалась территория первоначального расселения гуннов и что это был за народ на самом деле. О местоположении этой территории довольно туманно сообщают несколько античных источников.

Так, Аммиан Марцеллин (330-400 гг.) в своей «Истории» писал: «Племя гуннов, о котором мало знают древние памятники, живёт за Меотийскими болотами у Ледовитого океана и превосходит всякую меру дикости…». Здесь Аммиан Марцеллин достаточно неопределенно указывает регион, где располагалась территория исходного расселения гуннов - к северу от Меотиды ближе к побережью Ледовитого океана.

Другой античный автор, Филосторгий (род. в 365 г.), в своей «Церковной истории» писал: «Жившие за Истром скифы вследствие нашествия на них уннов поднялись с родины и переправились мирно на римскую землю. Эти унны - вероятно тот народ, который древние называли неврами, они жили у Рипейских гор, из которых катит свои воды Танаис, изливающийся в Меотийское озеро». Здесь 'унны' - это русская транскрипция грекоязычного варианта названия гуннов - Οὖννοι. По словам этого автора, гуннами называли древних невров, которые обитали у Рипейских

гор.

Судя по всему, Филосторгий принадлежал к тем античным авторам, по представлению которых нижнее течение Дона было «руковом» Волги, а ее верховьем представлялась Кама, исток которой находился в Предуралье (у Рипейских гор). И тем не менее, данные Филосторгия о том, что гунны жили в районе Предуралья, как это будет показано далее, оказываются вполне достоверными.

Прокопий отмечал: «...народы, которые тут живут, в древности назывались киммерийцами, теперь же зовутся утигурами. Дальше, на север от них, занимают земли бесчисленные племена антов».

В третьем месте он писал: «В древности великое множество гуннов, которых тогда называли киммерийцами, занимало те места, о которых я недавно упоминал, и один царь стоял во главе их всех. Как-то над ними властвовал царь, у которого было двое сыновей, один по имени Утигур, другому было имя Кутригур. Когда их отец окончил дни своей жизни, оба они поделили между собой власть, и своих подданых каждый назвал своим именем. Так и в мое еще время они именовались одни утигурами, другие кутригурами» [Дроздов 2010, 54-56].

Нас направо ни изумяват не само и единствено малко по-горе приведените, но и следващите редове на Л. Гумилев [2010в], където той се опитва много неуспешно да очертае миграцията на българите към Европа и така всъщност и в действителност съвсем успешно демонстрира пълната си неосведоменост по основно-главната фактология на прабългарите:

Наша реконструкция хода событий резко отличается от старой точки зрения, причисляющей названия болгарских племен с суффиксом "гур" в их названиях к уйгурам, а не к уграм [+39]. Эта концепция нашла свое воплощение в статье Дж. Гамильтона, который воспринял у Рашид ад-Дина даже его этимологию слова "уйгур" - союзник [+40].

Вывод Дж. Гамильтона сформулирован им самим так: "Позднее 400 г. конфедерация племен теле или тэгрэг, под именем он-уйгур, означающим, вероятно, "десять союзников", стала известна. В V веке из-за потрясений в Средней Азии часть он-уйгуров перекочевала в степи севернее Аральского моря и на Северный Кавказ. Среди прикочевавших племен можно различить акказиров, или хазар (акациры), сариг-уйгуров (сарагуры), булгар, утургуров с ку-тургурами, (он)-огундуров, абаров и ишгилей/ изгилей (?!).

В VII- VIII веках западные племена уйгуров двинулись в Европу и при этом со временем потеряли сходство с азиатскими уйгурами и свой облик восточных тюрок. В следующую эпоху, после разгрома Уйгурии в IX веке, часть токуз-огузов (уйгуров), вытесненная за западную границу, осела вокруг Аральского моря. Отрезанная от родины и перешедшая в ислам, эта группа превратилась в "огузов, гузов и узов" и оттуда распространилась в Европу и Малую Азию" [+41].

Эта стройная концепция имеет один недостаток: она идет вразрез со всем точно установленными фактами, а также со всеми новыми археологическими находками.

Проверим соображения Дж. Гамильтона по порядку. Этноним "теле" никак

нельзя читать "тэгрэг", потому что название "теле" с суффиксом монгольского множественного числа - телеут - сохранилось до наших дней на Алтае. Прилагать к предкам уйгуров название он-уйгур, или "десять союзников", неправильно, так как их было двенадцать родов [+42]. Слово "уйгур" отнюдь не значит "союзник", и этимология Рашид ад-Дина, мягко говоря, устарела [+43].

Перекочевка болгарских племен в V веке не имела никакого отношения к предкам уйгуров, так как болгары под давлением сабиров пришли в Европу в 564 г., а телесские племена из Монголии перебрались на западные склоны Тарбагатая в 492 году [+44].

Кроме того, барсильский обряд погребения в могилах с подбоем и телесский - в незасыпанных ямах [+45] не имеют ничего общего. Сопоставляя хазар с акацирами, Дж. Гамильтон противоречит сам себе, потому что акациры стали жертвой напавших с востока болгар и, следовательно, помещать хазар в число пришельцев нельзя, даже с его позиции.

Затем хазары населяли речные долины, негодные для кочевания [+46], и их обряд погребения - трупоположение на буграх - также резко отличается от телесского обряда [+47]. Непонятно, зачем Дж.Гамильтон поместил в число болгарских племен аваров или пусть даже псевдоаваров, пришедших в Причерноморье в 558 г., т.е. 100 лет спустя. Потеря "восточнотюркского облика", если таковая имела место, должна была быть радикальной, вплоть до изменений черепного показателя и всех антропологических черт, свойственных монголоидам [+48] [4-5].

Другото изключително важно и необоримо лингвистично свидетелство и доказателство за това, че споменаваните тук тюрки в действителност и в никакъв случай не са хазари, тюркути или номади изобщо, а единствено и само прабългари или в най-новата научна терминология - болгари, е също така и употребената пак от М. Каланкатуаци собствено болгарска форма на общтюрк. *ältäbär* във вида на титл. *илитуер* - "великий князь гуннов Алп-Илитуер", която на друго място се схваща и употребява и като мъжко лично име - "великий князь гуннов Илитуер", с фонетически безспорно доста отдалечен вариант *Ирлитбер,* за което име пък някои изследователи приемат, че засега е много трудно да бъде определено етнически [Каланк, 120,127-128,131-133,213-214, срв. Зифельдт-Симумяги 1988, 84].

При това тук трябва непременно да се каже и подчертае, че точно такова мъжко лично име надали е съществувало в миналото на тюркските езици и народи, защото "името" очевидно е резултат от много погрешна и некоректна сегментация на хаз. мли *Хатирлитбер,* съставено от геннм **Хатир,* носен от един от най-знатните хазарски родове на Кавказ и образуван, с известна доза вероятност, на основата на арабското по произход тюрк. *qadır* (P. Golden), което просто няма как да се появи на Кавказ преди завладяването му от арабите стотина години след това, а на видоизменения в неясно кой език, етнм *хазар,* към който е прибавена контрахираната хазарска титл. **литбер,* отговаряща на квболг. *илитуер,* и двете заедно краен резултат от поотделното и самостоятелно развитие

в условията на тези два български езика на общотюркската титл. *ältäbär* [вж. и Ghew, 26].

Специално точно този вид на болгарската форма се получава благодарение на действуващата не в хазарските, а именно и единствено в прабългарските, болгарските езици и диалекти етимологична фонетична промяна *b* > *v,* характерна не само за южнодунавския диалект на прабългарския език, но така също и за по-късния волжскоболгарски език, където записаната от Ибн Фадлан (922) и тук по технически причини само транслитерирана титла има вида *йылтывар* [й-л-т-вар], *балтавар* [б-л-т-вар], но *билтавар* [б-л-т-вар] при Йакут (О. Смирнова), докато същата фонетична промяна очевидно не се проявява в българския хазарски език и затова там формата на титлата е със зв. *b.*

Именно поради това между впрочем и в действителност вече непременно следва да се приеме като не особено вярно и точно мнението по този въпрос на Н. Егоров [2007] не само с оглед на току що цитираната етимологична фонетична промяна, но и по отношение възможността за наличие на какъвто и да е гръцки прототип на Именника:

Тезис VI *посвящен исторической интерпретации личных имен Авитохол и Ирник из «Именника булгарских ханов». Расхожее представление о тождестве Авитохол и Аттила филологически не корректно (кстати, нет такого тюрк. слова awïx «отец»). Возможно, переписчик (вернее - переводчик греческого прототипа на старославянский) допустил какие-то ошибки, но это следует доказать.*

Даже если допустить идентичность Авитохол~Аттила, Ирник~Эрнак, то это еще ничего не говорит о родстве гуннов и булгар. Легендарные эпонимы в генеалогиях - явление очень широко распространенное. Поэтому можно говорить только о том, что составителю византийско-греческого прототипа «Именника» были известны имена Аттилы и Эрнака (ср., напр., фигурирование этих имен в германских сагах) [3, Фадлан, 17].

Тази фонетична особеност се наблюдава особено добре също така и на фона на цитираното пак по-горе хаз. мли *Парсбит,* втората съставка на което е от хазарската титл. **абит,* отговаряща на болг. **авит,* на основата на което се получава в действителност и прозвището *Авитохол* на първия от Именника на Българските Ханове прабългарски хан, тъждествен на хунския вожд Атила:

Авитохолъ житъ лѣтъ Т. родъ емоу Доуло,
а лѣтъ емоу диломъ твиремъ.
Авитохол живя години триста, родът негов е Дуло,
а годината му е Дракон, м. Девети.

Анализът и изводите от този израз в рамките на възможно най-пълното и последователно, най-квалифицираното и най-задълбочено проучване на Именника от страна на българския езиковед проф. М. Москов [1988] показват, че оттатък Дунав, в продължение на 300 год., с остригани глави царуват български ханове от рода Дуло, първият от които се възкачва на престола именно и тъкмо през 153 г., и този род стои начело и управлява едно или няколко прабългарски племена в

продължение на една епоха от 300 г., в края на която царува и през 453 г. приключва земния си път хан Авитохол, името на когото в качеството и с функцията на епоним е използувано в ІІименника за обозначаване и наименоване и на цялата предишна епоха, каквато в действителност е широко разпространената практика при подобни случаи през Античността и Ранното Средновековие [144-175].

Ето защо, за тази 153 г. непременно трябва да се отбележи, че в рамките на историческата хронология, където **обикновено се борави със столетия и хилядолетия,** *тя изцяло и напълно съвпада с посочената 160 г. и нейния период, когато по онези земи е констатирано присъствието на хуни, което пък от друга страна означава и това, че тези хуни са прабългари и че именно техният царски род Дуло впоследствие застава начело и оглавява онези прабългарски племена, които преминават Дунава, създават и изграждат българската държава и в качеството на единия от двата основни дяла, заедно със славяните, полагат и основите на по-късно възникващата и изграждаща се българска народност* (Ив. Добрев).

Всъщност първото и собствено прабългарското име на този прабългарски хан е Ател, което му е дадено по тогавашното прабългарско име на р. Волга, докато прозвището Атила му се дава от готите в неговата империя по пътя на наслагването на последното върху името му:

*Вече са налице немалък брой опити за обяснение произхода и на мли Атила [Altheim 1959, 9], затова нека само забележим, че тъкмо това "хунско" мъжко лично име, очевидно-безспорно направо няма нищо общо с полиморфното българско име на този хан, възникнало и образувано на основата на хидрнм Ἀτήλ, който хидроним по принцип е другото име на р. Волга [срв. Altheim 1959, 229], още по-малко пък с някаква си сложно-съставна титла, образувана от *es "great, old" и *til "sea, ocean"* **с куриозно-комичното резултативно значение "the oceanic, universal ruler",** *към които е прибавен, уж с аналог в дунавскобългарския език, номинативният суф. -а, какъвто номинатив там според нас реално не може да има, доколкото и този език е тюркски, а в тюркските езици, номинативът е с нулева флексия, и през една безкрайно заплетена верига от неясно къде и кога налице или осъществяващи се фонетични промени, придружени от много неточното и изобщо неправещо чест на своя автор, пределно неквалифицирано твърдение, че "дунавскобългарският език е хунски език", защото тъкмо този език фактически и заедно с аварския и хазарския език е от българската група на тюркските езици [срв. Pritsak 1982, 444].*

*В действителност, както много отдавна е добре известно в европейската изобщо, но малко преди това и в българската лингвистика в частност (Ст. Младенов), а и както в по-ново време обосновават и доказват и български езиковеди германисти (Б. Джонов), въпросното мъжко лично име е всичко на всичко готско, старогерманско по състав и структура ономастично образувание, което по пътя на лингвистико-ономастичния процес констелация посредством гот. atta "баща" и деминутивния суф. -ila, налице като че ли и в гот. мли Улфила на добре известния на Балканите готски епископ през 332-341 г., който води към ромейските земи разгромените от хуните и панически бягащи през Дунава вестготи [ГрІІзв-1, 31,43,59], и след това, ако началната му част наистина идва от герм. *wolf "вълк", по отношение на което лично ние не храним никакво съмнение, ІІмето* **само експлицира семантиче-**

ски и обяснява, интерпретира най-напред в двуезичната болгаро-готска, а впоследствие и в едноезичната германоготска среда, изконно-първичното мли Авитохол и го "превежда" частично-приблизително с оглед и в рамките на онази "народна етимология", която се очертава и детерминира по силата на контаминацията на възможно най-близката, налична в готския език лексика и граматика, именно поради което в току-що посочения смисъл, мли Атила е германско по произход, но болгарско в частност и българско по-общо, по принадлежност и употреба, което като цяло е възможно единствено и само в условията на съществуващата тогава, както вече беше разяснено достатъчно подробно в началото, "хуно-готска симбиоза" [вж. и срв. Doerfer 1973, 29-31; Maenchen-Helfen 1973, 386-387,442; ЕПРк, 395] (Ив. Добрев).

So nimmt es denn nicht wunder, daß unter den hunnischen Personennamen solche ganz verschiedener Herkunft zu finden sind, neben türkischen auch ganz sicher germanische Namen, wie dies etwa für den des berühmtesten Hunnen gilt, denn Atilla heißt „Väterchen" und ist Deminutivform mit Suffix german. -ila- von (got.) atta „Vater" (R. Schmitt) [Добрев 2005, 30-31,170-171, вж. и срв. Амброз 1982, 218; Аристовъ 2009, 18-20; Артамонов 1962, 145-246; Байчоров 1989, 40-41; Бартольд 1998, 28; Вернадский 2009, 144-149; Исхаков, Измайлов 2010, 15-28; Левитская 1976, 156; Луценко 2010, 7-16; Манандян 2010, 1-29; Москов 1988, 148-175; Рясянен 1955, 160-163; Смирнова 1981, 249-251; Фахрутдинов 2003, 2-8; Щербак 1970, 158-161; Golden 1980, 197-198,253; Moravcsik 1958, 112; ~*~1967, 84-112; Schmitt 2010, 2; Амартол, 22-23; ДТС, 171; Ghew, 6-26].

В действителност и очевидно точно малко по-горе посочената фонетична особеност на кавказоболгарския и волжскоболгарския език не разбира и не взема предвид проф. A. Róna-Tas [1982], когато обявява титл. *yiltewer* за хазарска, а титл. *ilteber* за тюркска, която обаче не е задължително да бъде от тюркски произход [166-167]. По този начин в края на краищата изобщо не става ясно как така една и съща фонетична особеност характеризира все пак два отделни и сравнително различни, макар и родствени на българска основа езика:

*Между впрочем, в късноантичните и ранносредновековните тюркски езици освен това е широко разпространена най-вероятно източноиранската по произход титл. šad "принц", която от своя страна не може да бъде "вариант на иран. Xšyd, İhšēd" (P. Golden), а безспорно-очевидно има за съответствие или е продължение на авест. xšaeta- "сияющий", xšaya- "князь", согд. xšyd, стперс. xšāyaθiya- "царь", парт. axšēnd "принц", всички от иран. *xša(y)- "сиять; властвовать" и с други такива форми в иранските, тюркските и арабския език като ahšād, ahšed, ihšad, īšad, īšā, докато засвидетелстваното при M. Каланкатуаци [1984] "хунско" мли Шат на хан Кубрат още докато е принц или княз, както по-подробно ще се обоснове и види в последната глава на настоящото изследване, несъмнено включва източноарменската беззвучна съгл. t', която според нас субституира и предава не някакъв си интердентален хазарски звук (P. Golden), а съответния кавказоболгарски звучен съгласен зв. d [вж. и срв. Golden 1980, 41,98,206-208; Абаев-4, 236; Радл-4.1,*

971; AirWb, 541] [Добрев 2005, 169].

При това положение вече и споменаваният от Мовсес Каланкатуаци Шат може и трябва да се отъждестви единствено и само с хан Кубрат, който тогава все още е принц, а не с неясно точно кой тюркутски вожд, както без всякаква аргументация допуска P. Golden [1980, 51], още помалко пък с първото лице след хагана или заместник-предводителя при хазарите (В. Гукасян; K. Brook). При това предният проучвател изобщо не е в състояние да осмисли и анализира последното във връзка и контрапункт със засвидетелствуваната от Ибн Руста, но чак за много късния вече IX и дори и за началото на X в., хазарска титл. *īšā,* за която той предполага, че е "най-вероятно преиначена от **īšad"* [98,162-163].

Твърдението ни за прабългарската принадлежност на титл. *шад* се подкрепя и от хорезмографичния надпис на купата на прабългарски княз отпреди IV в. в Средна Азия: **hunoq šad jqüi ačuq hum -** *Купата, от която да се храни князът на племето хунок* [вж. и срв. Мухамадиев 2008,11-13].

И на последно място, но не и по важност и значение като доказателство тук и сега, титл. *шад* никакъв случай не е хазарска, защото в хазарския език тя има формата *ишад,* която е много по-близка до първичноизходната форма *ihšēd:*

У них есть царь, который носит титул ишада; кроме того, есть главный царь, которого называют хазар-хаканом. Хазар-хакану принадлежит только титул; все управление находится в руках ишада; выше ишада нет никого. Их главный начальник и ишад придерживаются еврейской религии, также все их приближенные, начальники и вельможи; остальные придерживаются веры, похожей на веру тюрков-гузов [Гардизи, 12, вж. и срв. Бартольд 1998, 7-8; Заходер 2010, 24-27, срв. Гукасян 1971, 247-248; Йорданов 1997, 94; Brook 2010, 2].

Все пак в качеството на направо куриозно-неадекватно решение на проблема следва да се посочи мнението на М. Артамонов [2006], според когото този Шат е едновременно племенник на върховния тюркутски хакан и син на хазарския хакан, който от своя страна е брат на тюркутския хакан и така в края на краищата излиза, че хазарите са тюркути и обратното:

На основании этого совпадения в титулатуре западнотурецкого кагана и предводителя хазар можно было бы заключить об их тождестве и усомниться в правильности вышеотмеченных указаний об их отношении между собой. Однако в "Истории агван" содержатся и другие сведения, которые нельзя не учесть при решении этого вопроса.

Я имею в виду до сих пор не обратившие на себя внимания указания "Истории агван" на родственные отношения между верховным турецким каганом, царем севера, с одной стороны, и шадом - с другой, а также между джебу-каганом и тем же шадом.

В этой "Истории" шад сначала называется племянником "царя северного", а затем неоднократно сыном наместника этого царя "ябгу-кагана". Следовательно,

ябгу-каган, начальствовавший над хазарами в качестве наместника великого кагана, был и братом последнего или, что менее вероятно, мужем его сестры [20-24, срв. Новосельцев 2010, 90-92].

Между впрочем тъкмо в аспекта на така поставените и решени тук проблеми около въпросните прабългарски имена, думи и титли, направо се очертава като много странно също така и директно-категоричното постулиране от страна пак на P. Golden [1980] на техния хазарски произход и принадлежност, в резултат на което и етнолингвистичната картина на Кавказ се оказва грубо деформирана, неточна и невярна – на Кавказ има само хазари, тюркути и "севернокавказски хуни".

Така за самия него, според собственото му признание, остават напълно неясни причините, по силата на които титл. *īšā* бива заменена посредством титл. *πέχ* [99,206]. Събитията се отнасят към края на VII в. и самият Алп-илитуер се оказва васал не на тюркутите, а на хазарите, без при това да е възможно да се определи дали той е хазарин или не. И независимо че самата титла според него може да бъде видяна като огурска, свидетелство за което е характерната за чувашкия език фонетична промяна *b* > *v,* за особено груба грешка тук трябва да се приеме извеждането на втората съставка на титлата *-täbär,* от тюрк. *täp-*. В действителност тя безспорно води началото си от стир. *dapir*. Но допълнително към това тук се отъждествява и първата съставка на титлата с лекс. *el* от "тюркското име" *Alp el etmiš* [147-160]. Така изобщо не се допуска или държи сметка за много лесно установимия и неопровержим научен факт, че това в действителност са две напълно различно-отделни думи.

Всъщност от всички тюркски народи, по време на миграцията си на запад, първи болгарите навлизат в Средна Азия към началото на Новата Ера:

Был некий скиф, носивший прозвище Боколабра (если кто хочет совершенно ясно понять это прозвище, то я сейчас истолкую это имя, переведя его на греческий язык. 3. Переделав скифское слово на эллинский язык, мы получим толкование: маг, что то же самое, что священнослужитель). Этот человек совершил тогда безрассудный поступок, который быстро должен был подвергнуть его опасности. 4. Он вступил в связь с одной из жен кагана и, попавшись на приманку кратковременного удовольствия, подверг себя великой угрозе гибели. II вот, боясь, как бы не было открыто его преступление и как бы ввиду явных улик ему не подвергнуться страшным мучениям, он подговорил семерых из гепидов, подданных аваров, и с ними устроил побег к своему родному племени. 5. Это были гунны, жившие на востоке, по соседству с персами, которых большинство более привыкло называть тюрками.

10. Захватив с собой самого видного из своих друзей, Сеоса, он направился к племени гуннов, которых наша история неоднократно называла тюрками. Затем, принятый самым дружеским образом царем эфталитов и собрав весьма значительные силы, победив в сражении своих противников, он вновь взял власть в свои руки и возвратился во дворец.

Дело в том, что когда гунны, живущие на севере восточных областей (пер-

сы обыкновенно называют их тюрками), были, как говорится, наголову разбиты Хормиздом, царем парфян, Варам перенес войну в Колхиду. 10. Поэтому значение персидского царства поднялось настолько высоко, что гунны были обложены данью со стороны вавилонян, тогда как прежде эти же гунны заставили мидян заплатить им под предлогом сохранения спокойствия сорок тысяч золотых. 11. Когда таким образом правительство тюрок обогатилось золотом персов, все это племя предалось великой роскоши: они выковывали и чеканили себе золоченые ложа, столы, кубки, кресла и подставки, делали из золота конские украшения и полное вооружение себе и все то, что приходит на ум в опьянении богатством.

12. Впоследствии, когда тюрки нарушили договор и потребовали взноса денег в большей сумме, чем было установлено, причем это увеличение было очень тяжелым, и так как персы не желали нести этой добавочной дани, началась война. 13. Тут персы одержали блестящую победу, а вместе со счастьем потекли назад и богатства. Обложенные данью персами, тюрки лишились и тех богатств, которые у них были собраны раньше. 14. Вновь расцвели дела персов, и Хормизд мог воздвигнуть свои славные трофеи. В качестве добычи он забрал золотые ложа, столы и кресла, конские украшения и все то, взять что считается честью для новых захватчиков.

6. Раз мне пришлось говорить о скифах, живущих около Кавказа и распространившихся до севера, я считаю нужным упомянуть о совпадающих с данным временем событиях из жизни этих великих народов и включить их в мою историю как дополнительный рассказ. 7. Когда наступило лето этого года, тот, которого тюрки на востоке почетно называли каганом, отправил к императору Маврикию послов, направив с ними письмо, в котором были описаны с великими восхвалениями все его победы. 8. Начало этого письма слово в слово было следующее: "Царю ромеев каган, великий владыка семи племен и повелитель семи климатов вселенной". Разбив наголову вождя племени абделов (я говорю о тех, которые называются эфталитами), этот каган победил их и присвоил себе власть над ними. 9. Сильно возгордившись этой победой и сделав Стемвис кагана своим союзником, он поработил племя аваров. Пусть никто не думает, что я рассказываю, будучи мало осведомлен, и не считает, что речь идет о тех аварах, которые, как варвары, жили в Европе и в Паннонии (они прибыли в эти места много раньше времен императора Маврикия).

10. Живущие по Истру варвары ложно присвоили себе наименование аваров. Откуда они родом, я пока еще не буду говорить. После того как авары были побеждены (я опять возвращаюсь к своему рассказу), одни из них бежали и нашли убежище у тех, которые занимают Тавгаст. 11. Тавгаст - известный город, от тех, кого называют тюрками, он находится на расстоянии 1500 миль и сам расположен по соседству с Индией. Те варвары, которые живут около Тавгаста, являются племенем очень сильным и многочисленным, а по своей величине не могут быть сравнимы ни с одним из других народов, обитающих во всей вселенной. 12. Другие из аваров, вследствие поражения низведенные до более унизительного положения, остались жить у так называемых мукри. Это племя является самым близким к жителям Тавгаста; оно очень сильно в боевых столкновениях как вследствие ежедневных

упражнений, так и вследствие твердости их духа в опасностях.

13. Совершил каган и другое предприятие и подчинил себе людей племени отер. Это одно из самых сильных племен в силу своей многочисленности и благодаря военным упражнениям в полном вооружении. Они живут на востоке, там, где течет река Тип, которую тюрки обыкновенно называют Черной . 14. Древнейшими вождями этого племени были Уар и Хунни. Поэтому и некоторые из этих племен получили название уар и хунни.

1. Когда император Юстиниан занимал царский престол, некоторая часть племен уар и хунни бежала и поселилась в Европе. 2. Назвав себя аварами, они дали своему вождю почетное имя кагана. Почему они решили изменить свое наименование, мы расскажем, ничуть не отступая от истины. 3. Барселт, куннугуры, сабиры и, кроме них, другие гуннские племена, увидав только часть людей уар и хунни, бежавших в их места, прониклись страхом и решили, что к ним переселились авары. 4. Поэтому они почтили этих беглецов блестящими дарами, рассчитывая тем самым обеспечить себе безопасность. Когда уар и хунни увидали, сколь благоприятно складываются для них обстоятельства, они воспользовались ошибкой тех, которые прислали к ним посольства, и сами стали называть себя аварами; говорят, среди скифских народов племя аваров является наиболее деятельным и способным. 5. Естественно, что и до нашего времени эти псевдоавары (так было бы правильно их называть), присвоив себе первенствующее положение в племени, сохранили различные названия: одни из них по старинной привычке называются уар, а другие именуются хунни. 6. Рассказав возможно короче о том, что касается псевдоаваров, я перейду к дальнейшему изложению хода истории. Когда племя огор было окончательно побеждено, каган предал вождя племени колхов на истребление мечу.

7. Из этого племени во время войны было уничтожено триста тысяч человек, так что непрерывным рядом убитых была покрыта дорога на расстоянии четырех дней пути. 8. Когда победа столь явно улыбнулась кагану, у тюрок началась междоусобная война. Один человек по имени Турум, по роду близкий кагану, задумав государственный переворот, собрал большие силы. 9. Когда в битве перевес оказался на стороне этого захватчика власти, каган отправил посольства к другим трем великим каганам. Их имена следующие: Спарзевгун, Кунаксолан и Тундик. 10. Когда все войско собралось у Икара (это местечко окружено большими равнинами) и когда в этом же месте противники выступили против них и геройски сражались, пал в этой битве сам захватчик власти, и союзные силы заставили противников обратиться в бегство. Произошла большая резня, и каган вновь стал владыкой своей земли. 11. Сообщение о всех этих победах каган и послал императору Маврикию через послов.

Этот Икар находится на расстоянии четырехсот миль от так называемой Золотой горы. 12. Эта гора по своему положению обращена на восток, а "золотой" она именуется местными жителями потому, что на ней в изобилии растут плоды; кроме того, она богата дикими зверями и вьючным скотом. У тюрок был закон предоставлять Золотую гору в распоряжение главного кагана. 13. Двумя очень важными вещами гордится народ тюрок: они говорят, что с самых древних вре-

мен, с начала их жизни, они никогда не видали у себя мора и что в их стране землетрясение было редкостью. Только Бакаф, некогда построенный уннугурами, был разрушен землетрясением и Согдиана испытала на себе и мор и землетрясение.

14. Тюрки превыше всего чтут огонь, почитают воздух и воду, поют гимны земле, поклоняются же единственно тому, кто создал небо и землю, и называют его богом. 15. Ему в жертву они приносят лошадей, быков и мелкий скот и своими жрецами ставят тех, которые, по их мнению, могут дать им предсказание о будущем. 16. В это же самое время племена тарниах и котзагиров (они были из числа уар и хунни) бежали от тюрок и, прибыв в Европу, соединились с теми из аваров, которые были под властью кагана. 17. Говорят, что и племя забендер было родом из народа уар и хунни. Эта дополнительная военная сила, соединившаяся с аварами, исчислялась в десять тысяч человек.

Бележка на преводача: *Речь идет о тюркских племенах, живших на северо-восточной границе Ирана, в бассейне Аму-Дарьи.*

Поход тюрок против Ирана произошел на 11-м году Хормизда (со 2 июля 588 г. по 1 июля 589 г.). Каган тюрок Шава был убит, а сын его попал в плен. Победа персов была завершена разграблением столицы тюрок - г. Далка (июль-август 588 г.). P. Goubert . Byzance avant l'Islam, t. I, p. 122, 123; M. Higgins. The Persian War…, p. 72; G. Moravcsik. Byzantinoturcica, t. I, s. 117.

Ουαρ και Χουννί. Х. В . Хауссиг, разбирая вопрос о происхождении европейских аваров, считает, что настоящий рассказ Симокатты заимствован им из недошедшей до нас части исторического труда Менандра, который отождествляет европейских аваров с так называемыми вархонитами (ουαρχωνιται). Под "уар" Симокатты - этническим наименованием, встречающимся в ряде армянских, тюркских и китайских источников, следует подразумевать народность, занимавшую области в Северном Афганистане в районе г. Кундуз. Термин "хунни" относится к гуннским племенам, осевшим в Бактрии. См. об этом H. W. Haussig. Theophylakts Exkurs…, S. 304-305, 345-362, 413-429.

Βαρσηλτ και Ουνουγοῦροι και Σαβίροι - гуннские племена, жившие на Северном Кавказе. Оногуры первоначально селились по рекам Сырдарье, Или, Чу. Продвигаясь на запад, часть их осела на Северном Кавказе, другие же, пройдя вдоль северных берегов Черного моря, вторглись в Дакию, Мезию, Фракию. Местом расселения сабиров был Дагестан. G. Moravcsik. Byzantinoturcica, m. I , S. 40; H. W. Haussig. Theophylakts Exkurs…, S. 364 (Симокат, 10,48,63,71,118-120,132).

В Средна Азия и в продължение на 3-4 века, в условията на сравнително интензивно-близък етнолингвистичен контакт и взаимодействие прабългарите заимстват от персите редица имена и думи, една от които е и среднoперсийската титла *dapir/ dabir/ dibīr* "secretary, scribe", имаща за начало и основа елам. ***tup-pi-ra:***

According to the Nāma-ye Tansar, secretaries constituted one of the four classes in Sasanian society. The introduction of these classes was attributed in most Islamic sources to the legendary king Jamšēd, though some authors named instead the Sasanian king Ardašīr. In another account the art of dabīrī was attributed to Ṯahmūreṯ. Secretaries had the important and delicate duty of handling the royal correspondence (q.v.) and of recording

the orders, verdicts, speeches, words of counsel, exhortations, harangues, testaments, and other utterances of the king and his high officials. They were also charged with recording everyday events and chronicles, and some of them served in various state offices (dīvāns) or were engaged in writing, compiling, and copying books.

In the inscriptions of the early Sasanian kings and dignitaries a number of dabīrs were mentioned as important political figures. Dabīrs played an important part in the political events of the Sasanian period. Dabīrs enjoyed certain privileges. They were among those exempted from taxes and were authorized, like the king and the judges, to ride on "gently and steadily going horses". They wore special dress, except when accompanying the army. The school in which the dabīrs were trained was called dibīrestān.

The chief priest (mowbad), the chief secretary (dabīrbad), and the chief religious teacher (hīrbad) were present at public pleadings. It was also reported that on "delicate" occasions the king dined only with three of his attendants, the chief mowbad, the dabīrbad, and the chief of the cavalry (ra's al-asāwera). The dabīrbad was expected to be the wisest, the most intelligent, and the most vigilant of men [EncIr, 534-539, срв. Смирнова 1981, 251].

Приблизително по същото време тази титла е заета и в арменския език със значението "сановник, велможа", а не "писар", както приемат някои от преводачите на Мовсес Каланкатуаци, докато други от тях пък предпочитат да не я превеждат:

Монастырь Каланкатуйка на той же стороне, ныне его содержит Теодорос, некий днир Абул-Кама, тачик-христианин сын Авраамов из города Заришата в гаваре Алиовит; другой же половиной его владеет злонравный и неправедный араб.

Правилно перевел Ч. Довсет: *The monastery of Kalankaytuk'in the same region; at present half is held by a Christian named Teodoros, an Arab, son of Abraham, scribe of Abul Kami, from Alivit, from the town of Zarisat, and half by the wicked and evrl Arab* [Каланк, 159,184].

От прабългарския език, по вътрешноинтегративен път тази титла преминава и се съхранява и в югозападномакедонските български говори под формата *табар* и със значението "болярин", много добре видно от българска народна песен, в която се пресъздават събития от края на трагично-съдбовния за България XIV век и където съчетанието *гуна табарина* има значението "шуба болярска":

Тога стана Мирче по-малечек, на майка си атар не расипал; и си явна своя бърза коня, и си кладе гуна табарина, отиде у краля Шишманина, ни кането, Мирчо, ни честено (НПс).

Тази титла се среща и използва достатъчно често и в североизточния прабългарски диалект, носител на който е и българският представител на църковния събор в Цариград през 869 г. Vestranna от изписаното слято **vestrannatabare,** където титлата всъщност е в звателен падеж:

Согласно Анастасию Библиотекарю, один из булгарских послов, прибывших в Константинополь в 869 г., чтобы принять участие в Церковном Соборе, состоявшемся в этом году, носил титул "табар" [Вернадский 2009, 171].

Анастасий Библиотекар в Interpretatio Synodi VIII generalis, actio X, като из-

броява поименно присъствувалите на 10-ото заседания на събора, съобщава и имената на българските пратеници в следната форма: **Similiter et gloriosissimi iudices Michaelis sublimissimi principis Bulgariae stasiszerco borlas nesundicus vagantur il vestrannatabare praesti zisunas campsis et Alexius sampsi Hunno.**

В изданието на Хардуин, който мислил, че всичките думи след Bulgariae са собствени имена, последните били разделени така: Stasis, Zerco, Borlas, Nesundicus, Vaganturil, Vestranna, Tabare, Praesti, Tzisana, Scampis et Alexius Sampsis.

Поради това Rösler предполага, че "горните 8 (?) имена представят само четири със съответните титли и предлага такова четене: Stasizecho Bolias, Nesundicus Vaganturil (?), Vestranna Tabare (?), Praestizisuna Sampsis, Alexius Sampsis.

Напоследък J. Marquart поправи и попълни обясненията на тия имена и титли. Така Tabare той съпоставя със старотур. ältäbär, като го свързва с предходното име Vestranna (?) Iltabar.

Що се отнася до третия израз в нашия текст: il Vastrannatabare, той не се поддава да бъде обяснен дори на ориенталистите, които били принудени да прибягват, както видяхме, към разни комбинации. Ако приемем, че tabare е наистина някоя титла, то по аналогия с предното име ще трябва да видим в предходната дума собствено име Vestranna; но в такъв случай частицата il, която по никой начин не може да се свърже с vagantur (Rösler), остава непонятна, а пък отнасянето ѝ към tabare (Marquart) ни се види невероятно; затова ние се досещаме за друга конюнктура: вместо il да се чете et, в такъв случай би могло да се приеме, че и целият израз би се отнасял към предното име и би се считал също за титла или име на някоя длъжност, която Сундик тогава е заемал.

Разбира се, това са само едни догатки, от които почти никаква полза не може да се извлече, и ще трябва да се задоволим с обясненията на ориенталистите, че tabare е титла, и да чакаме изнамерването на нови данни, които да разрешат дали Vestranna е собствено име или пък име на някоя длъжност [Златарски 2009а, 507-509].

Именно във връзка с разглежданата тук прабългарска титла, тръгвайки от измислената от самия него семантика на етнм *сакалиба* и подпирайки се на счупената патерица на една нечувано-невъзможна етимологизация, татарският тюрколог граматик М. Закиев [2006] изтъква съвсем неочаквано-странно и в разрез с всичките досегашни наблюдения, описания, заключения и изобщо крайни резултати на съвременната тюркологическа наука, твърдение, че, видите ли, прабългарите всъщност не били българи или в неговата терминология – булгари, а къпчаки, говорещи на обикновен къпчакски език, но не и на прабългарски, или в неговата концепция – на древночувашки език:

Итак, булгары - это одно из кыпчакских племен. Об этом красноречиво свидетельствует объективный анализ "Книги Ахмеда Ибн-Фадлана". Как известно, в 921 году царь сакалиба из племени булгар Алмас сын Шилки (имя, написанное арабскими буквами как АЛМС, русскими востоковедами передается как Алмуш, по-видимому, для того, чтобы это имя не было похоже на распространенное тюрк-

ское имя Алмас) просил Багдадского халифа направить в страну сакалиба посольство для официального принятия ислама с тем, чтобы освободиться от подчинения хазарам, принявшим иудейскую религию.

В 922 году в страну сакалиба – Булгар - прибыло арабское посольство под руководством Сусан ар-Раси. Секретарем посольства был Ахмед Ибн-Фадлан, который вел подробные путевые записи и описание страны и народа сакалиба - булгар. В этих записях, которые изданы сейчас под названием "Книга Ахмеда Ибн-Фадлана", страна и народ называются в основном термином сакалиба, а также царь Алмас сын Шилки представляется главным образом как царь сакалиба.

Лишь по прибытии, после личного знакомства с Алмасом сыном Шилки и после того, как он узнал о том, что на минбаре Алмаса еще до его прибытия уже провозглашали от его имени хутбу: "О, Аллах! Сохрани царя Пылтуара - царя булгар!", и после того, как Алмас сын Шилки принял арабское имя Джагьфар, дал своему отцу имя Абдуллаh Ибн-Фадлан, наконец, сам произнес хутбу: "О, Аллах! Сохрани в благополучии раба твоего Джагьфара Ибн-Абдаллах, повелителя [эмира] булгар, клиента повелителя правоверных" [Ковалевский А.П., 1956, 132-133].

И далее при описании страны Ибн-Фадлан снова применяет выражение "царь сакалиба". Итак, для Ибн-Фадлана существуют два равноправных названия одной и той же страны, одного и того же царя: сакалиба и булгар. Это и понятно, ведь булгары - это одно из племен сакалиба - кыпчаков. Поэтому мы без сомнения можем констатировать, что булгары (и протобулгары) говорили на обычном кыпчакском языке.

Поскольку вопрос о лингво-этнической принадлежности булгар в официальной исторической науке и тюркологии весьма запутан, здесь необходимо внести в него ясность. Во всех средневековых источниках булгары и хазары представлены как тюрки, говорившие на обычнотюркском языке кыпчакского типа. Лишь в середине XIX в., когда началось научное исследование проблем лингво-этнической принадлежности волжских, дунайских булгар и протобулгар Великой Булгарии Кубрата-хана, появились различные точки зрения [6-7; Закиев 2008, 32-40; Фадлан, 13].

Пак по същия този въпрос специално отношение взема и Л. Гумилев [1993], който обаче с пословично-традиционното за всички лекомислено-самонадеяни историци лингвистично невежество, кой знае защо, съотнася името на хан Органá с монголската дума *ураг* "родственик по женской линии". Така и от тук той не само открива кой точно убива тюркутския наместник, но и обобщава и заключава, че болгарите уногундури заемат единствено и само западните краища на хазарския хаганат; Кубрат посещава в 610 г. Константинопол и получава там званието патриций, без обаче да се кръщава; до 630 г. болгарите охраняват западната граница на хаганата, а след въстанието на кутригурите срещу аварите се прехвърлят в Задкавказието; през 20-те години на VII в. степите на Югоизточна Европа се намират под властта на тюркутите; Шат на М. Каланкатуаци е брат и същевременно наместник на тюркутския

хан и още много други такива несъобразности и нелепости от този сорт [159-203, вж. и срв. Moravcsik 1967, 127-137, срв. Артамонов 2006, 14-29; Божилов, Димитров 1995, 27; Новосельцев 2010, 67-69].

Хан Аспарух е основателят и създателят на тази, днешната България и затова и открай време Народът песни за него пее, макар и в сянката на забравата, гъстата пелена на която обаче е покрила и скрила изцяло много други ханове и царе, но не и него:

Апокрифната българска летопис се спира по-подробно на християнския период на българската държава, но и през него няма нито един владетел, който да е отличен от останалите така, както Испор цар. И тук миналото на българската държава е покрито от сянката на забравата. Съставителят на апокрифа, който е дал толкова много данни за положението при Исперих, които се приближават и почти съвпадат с истината, не знае, че св. княз Борис и Симеон не са братя, а баща и син, и че са син и внук на Пресиян и други такива подробности.

Много по-важни са обаче устните данни, които са придали на българското царство един необикновен ореол. Най-напред нека си представим къде нарежда преданието Испор-цар или детето Испор. Той е герой на разказ, подобен на този за Мойсей, за Саргон, за Милетос, за Парис, за Кир, за Едип и за Ромул и Рем. Славянското население на страната и българите са разказвали за Исперих една подобна и необикновена приказка, свързана с всички тези герои на градски и държавен живот. Така постепенно Исперих е влязъл в списъка на приказните царе. И оттук преданието за носеното от вълните три години в кошница дете е послужило за образец на подобни приказки, песни и предания.

Повече от хиляда години след създаването на столицата на това царство, влязла вече в легендите за медното гумно, е сюжет на безбройни приказки в Източна Европа. Народната фантазия на други народи е направила от медното гумно свърталище на нещо потайно и свръхестествено. Царете на Плиска са вече змейове и самодиви, странни свръхестествени същества, с които се борят най-големите юнаци. Мотивът го има и у гърците в Мала Азия и в Пелопонес - има го и у словаците и е широко застъпен в руския фолклор. Всички народи около българската държава са приели легендата за медното гумно, която е била създадена около аула на българските царе - Плиска.

Забравили самата Плиска, забравили потъналата в петвековно робство българска държава, те превърнали спомена за нея в едно фантастично, въображаемо медно гумно. То станало сребърно гумно, златно гумно, дворците в него се криели в златна, сребърна или медна ябълка, а неговите обитатели Исперих, Тервел, Омуртаг, Крум и Пресиян се превърнали в загадъчни митологически същества, с които най-големите юнаци си мерят силите и желаят да станат обладатели на богатствата им. Така споменът за българската държава се превръща в спомен за една страна магическа, страна, пълна с вълшебство и загадъчност, и всеки юнак, за да получи ореола си на непобедим, трябва или да завладее едно медно гумно, или да си направи медно гумно, желязно гумно, сребърно или златно (Ив. Венедиков).

На р. Днепър като североизточна граница на Дунавска България, българите се опитват и в голяма степен успяват да спрат хазарската екс-

панзия на запад. Първият опит тук е на хан Аспарух, Ἀσπαροὺχ (668-695) (М. Москов) през 695 г., която е и годината на неговата гибел:

И по томъ приде на странѫ Доунаа Исперихъ кънѧзь тожде и доселѣ. Исперихъ кънѧзь ѯѡ~. и едино лѣто. родъ емоу Доуло, а лѣтъ емоу верени алемъ.

След това пък дойде отсам Дунава княз Исперих, същото и досега. Княз Исперих царува 61 година. Родът му е Дуло, а годината му – Дракон, м. Начален.

Тогава българската войска форсира Днепър срещу днешното селище Вознесенка и заема позиция с фронт на изток върху "**плоско възвишение на левия бряг на Днепър, почти над Днепърските прагове и най-удобния в Древността брод**" (Ст. Станилов). В центъра на позицията личната гвардия или още дружината на хана изгражда на високия речен бряг временно подковообразно укрепление (82x51), състоящо се от ров и вал от камък и пръст, в югоизточната четвъртина на което опъват и шатрата на хана.

При последвалото кръвопролитно сражение българите са разгромени, а в битката загива и самият хан Аспарух. Груповото погребение на загиналите е чрез трупоизгаряне в две ями с жертвени дарове и така, както са прибрани от полесражението с дрехите си с лети златни апликации, въоръжението и снаряжението си, сред което и колани със златна гарнитура, декорирана със специфично прабългарски гранулирани орнаменти, като специално сабите на гвардейците на хана са с позлатени ножници.

Непосредствено преди ритуалното запалване и изгаряне на изпоранените и окървавени тела на геройски загиналите в боя българи, до тялото на хана е поставен и личният му щандарт във вид на фигура на орел. Този щандарт най-вероятно му е подарен от византийския император във връзка с подписването на мирния договор (Феоф) след известната битка в Онгъла или пък по-късно по друг някакъв повод:

Расширившись таким образом они возгордились и начали нападать на лагери и местечки под властью римскою находившиеся, и людей уводили в плен: почему царь принужден был заключить с ними мир, согласившись платить ежегодную дань к стыду римского народа по множеству неудач его. Странно было слышать и дальним и ближним, что подчинивший себе данниками все народы на востоке, на западе, на севере и на юге, теперь сам должен был уступить презренному вновь появившемуся народу (Феоф).

Доколкото обаче през Античността и Средновековието орелът е широко разпространен символ на царската власт, то съвършено очевидно, подарявайки на Аспарух този орел, императорът съвършено очевидно признава на племенния вожд на българите и царско достойнство. Освен това и надписът монограм е изгравиран в същата златарска работилница в Константинопол, където са изработени и пръстените на баща му хан Кубрат.

На гърдите на орела, в четирите края на кръстовидна фигура е нанесен монограмният надпис *Еспор,* което е другото и много добре известно от българските апокрифи име на Аспарух и което се образува на основата на общотюркската титла *ишбар* "княз". На крилото на орела са запазени и се разчитат сравнително лесно трите букви *дох-,* от които ние възстановяваме словоформата *дохи,* основата на която е най-вероятно източноиранската по произход прабългарска дума **дох* "погребение чрез изгаряне".

В гръцка транскрипция квболг. *δόχια/δόγια* е известно още от Менандър (VI в.), а неговото старотюркско съответствие *йог* има такива значения в тюркските езици изобщо като "похороны, погребение; поминание, печаль, траур; кладбище, бугорок на могиле, могила, курган":

Надпись на стеле, найденной на в районе г. Саяногорска, на левом берегу Енисея. Хранится в Минусинском музее.

Транскрипция:

(1) qunčujïm qadašïm adïrïltïm buŋa ačïγ-a töränim
(2) kü čäküŋ tutuq äsizim-ä adïrïltïm
(3) elim qanïm äsizim-ä adïrïltïm altun keš adïrïltïm
(4) beš qïrq är ölürtim...
(5) el ïnančï el²n¹(?)...
(6) qanïŋïz joqlajur qadašlarïŋïz qarγanur säniŋiz
(7) joγïm anča ärmiš adïrïltïmïz

(1) Мои супруги, мои сородичи, - я разлучен с вами, печально, горько! Мои сородичи-свойственники!

(2) Я - знаменитый Чекюнг-тутук, - о, жаль мне, - я разлучился с вами!

(3) Государство, к которому я принадлежал, мой хан, - о, жаль мне, я разлучен с вами! Золотой колчан мой - я разлучился с тобой!

(4) Я убил в своей жизни сорок пять воинов врага.

(5) Мое звание - доверенный государственный муж...

(6) Ваш хан ощущует потерю Вас, а Ваши соратники клянут себя в Вашей смерти.

(7) Такова была моя тризна. Теперь мы разлучились! (И. Кормушин).

Тази дума очевидно-безспорно е заета през същата епоха и в средновековния алански език, от който е преминала и в съвременния осетински език във вида *dog* "скачки в память умершего", много неточно и неясно защо обаче определено от проф. В. Абаев като "древен принос в аланския език от средноазиатските тюркски езици", когато тя си е единствено и само прабългарска заемка в този език:

Такие скачки в честь покойного устраивались осетинами в день похорон или на годичных поминках и назывались дугъ или догъ (диг.). Аналогии известны у ряда народов Средней Азии (см.: Калоев,1971,с.229). По мнению В. И. Абаева, обычай этот принесен аланами на Кавказ из Средней Азии и его название восходит к тюркскому d'og, являющемуся вариантом распространенного тюркского jog - «погребальный обряд» (Абаев,1956,с.439) (А. Цуциев).

Гласната *-и* в края безспорно е притежателно окончание 3 л., ед.ч. в неговата синтактико-служебна функция да свърже и обедини двете съществителни имена в едностранно координативно подчинително субстантивно-субстантивно словосъчетание или добре известния в Тюркологията изафет втори вид. Обединявайки по този начин двата надписа, ние ги превеждаме като *Погребението на Аспарух!!!*

Между впрочем при тази си етимология квболг. *дóχια/дóγια* в никакъв случай и за нищо на Света не бива да се свързва с долуприведената арабска дума, защото арабите излизат на Средна Азия и Кавказ доста по-късно от прабългарите и е напълно изключено те да могат да им я предадат:

Примечательно, что оба автора называют обряд одним и тем же словом - дохıа у Менандра и дохıр у Феофана, - восходящим к древнетюркскому du'a "молитва", "обряд" (Древнетюркский словарь, 1969, с.161) [Комар 2010в, 145, вж. и срв. Moravcsik 1983, 119].

По този, повече от ясно-определен и категорично-безапелационен начин, да се надяваме, сега и тук ние правим пределно неуместни, повече от излишни и направо безпредметни всякакви съмнения, резерви и обсъждания на въпроса за произхода и принадлежността на това погребение и особено и най-вече сравнително отдавна лансираната теза на А. Амброз [1982] за някакъв си абстрактно-неопределен, неидентифициран и неатрибутиран "тюркский поминальный храм в честь знатного лица" [207-222].

А прехласването на А. Комар [2010] тъкмо пред тази съдържателно куха, изобщо неаргументирана и за нищо нестваща псевдонаучна теза и представянето ѝ от негова страна едва ли не като всеобщоприета и утвърдена, не издава нищо друго освен абсолютно-пределното му невежество по отношение на ранносредновековните тюркски племена и народи изобщо и на българските племена и народи по-специално:

Первым реальным шагом, который сдвинул проблему с мертвой точки, стала правильная интерпретация Вознесенского комплекса. С. А. Плетнева первой отказалась от версии о военном лагере и сравнила его конструкции с тюркскими поминальными оградками. К сожалению, к её мнению не прислушались, и лишь много позже надежная аргументация А. К. Амброза заставила исследователей смотреть на Вознесенку уже как на тюркский поминальный храм в честь знатного лица [1-2].

Освен това Комар не е особено наясно и с непреодолимия факт, че когато проблемът се поставя и дискутира на абстрактно-всеобщото ниво на духовната култура в лицето на погребалния обред и обичай, което той много неточно-неправилно дефинира като метод "вещеведческое изучение предметов комплексов перещепинско-вознесенского круга" [10], то общи черти и особености може да бъдат намерени даже и между погребалния обред на индусите от Ганг и варягите нормани от Скандинавия. Така всичките тези необозрими на брой, но и несъ-

поставими като доминантно-съществена фактология пределно крайни случаи задължително и непременно се оказват и очертават еднаквотъждествени и неразличими вътрешно и външно.

Същевременно в резултат и по силата на така възприетото ниво на абстракция на обсъждане на проблема, на него централноазиатските хунну/сюнну му се привиждат като народ, който възприема трупоизгарянето от Таштъкската Археологическа Култура, когато в действителност носители на тази култура са единствено и само те самите. Именно българите хунну/сюнну по принцип го практикуват и на определен етап от своето развитие го и предават този обичай на тюркутите по вътрешноинтегративен път, т.е. чрез интегриране и инкорпориране сред тях на български етнически групи, видно и доказуемо от наличието в техния език и на българското *δόχα,* за което стана дума малко по-горе. Европейските хуни всъщност са не неясно кой и какъв народ, родствен на тугю и киргизите от Прииртишието, а само известен брой български племена със своите собствено-специфични черти и особености в рамките на всички останали тюркски племена и народи.

Между впрочем този погребален обичай се практикува и от хионитите българи от Средна Азия през IV в. Сравнително пълна представа за него може да се добие от долуприведената извадка от Аммиан Марцелин, който го описва достатъчно подробно и даже натуралистично. А причината за всичко това е подлостта и вероломството на гърците, които не се свенят да стрелят даже и по парламентьорите:

И вот, как только рассвело, царь хионитов Грумбат, взявший на себя проведение переговоров, смело приблизился к стенам, окруженный отборным отрядом телохранителей. Когда опытный наводчик одного орудия заметил, что он находится в поле его обстрела, то натянул свою баллисту и пробил выстрелом панцирь и грудь юному сыну Грумбата, находившемуся рядом с отцом.

Высоким ростом и красотой этот юноша превосходил своих сверстников. Как только он упал, все его соплеменники обратились в бегство, но вскоре вернулись опасаясь, чтобы наши не захватили тело павшего, и нестройными криками призвали к оружию множество людей. Тут началась ожесточенная сеча, и стрелы летели тучами с той и другой стороны. Кровопролитный бой затянулся до самого конца дня, и уже в начале ночи через кучи трупов и потоки крови едва удалось вынести тело под покровом темноты, как некогда в Трое жестоко бились над трупом спутника (Патрокла) фессалийского вождя (Ахилла).

Эта смерть повергла в горе царский дом, все вельможи были тяжело поражены вместе с отцом внезапной утратой; объявлена была приостановка военных действий, и стали оплакивать по местному обычаю юношу, выделявшегося своей знатностью и пользовавшегося любовью. В военном облачении был он вынесен и помещен на обширном высоком помосте; вокруг было расставлено десять лож с изображениями умерших людей, которые были так хорошо изготовлены, что совершенно походили на покойных. В течение десяти дней все люди пировали, разделившись на группы по палаткам и отрядам, и пели особые погребальные песни,

оплакивая царственного юношу.

А женщины скорбными стенаниями по своему обычаю оплакивали надежду народа, погибшую во цвете юности, подобно тому как можно видеть проливающими слезы жриц Венеры на празднике Адониса, - по мистическим толкованиям этот праздник является символом созревания хлебов.

Когда труп был предан огню, и кости собраны в серебряную урну, чтобы, согласно воле отца погибшего юноши, отвезти их для предания родной земле, принято было на военном совете решение совершить умилостивительную жертву манам убитого разрушением и сожжением города, так как Грумбат не допускал самой возможности идти дальше, не отомстив за смерть единственного сына.

Бележка на преводача: *Маны в римской мифологии считались богами загробного мира, а позднее - **обожествленными душами предков, покровительствующими потомкам*** (Марцел).

Но така или иначе и в края на краищата все пак върхът на ограничеността и скудоумието тук се оказва заключението, че всички те са всичко на всичко и нищо повече от едно "номадско население", т.е. нищо повече и нищо по-различно от всички номади от Северния до Южния Полюс и от Гринуич пак до Гринуич, единствената специфична разлика където е това, че тази група номади са "етнически родствени"(Sic!):

Для IV в. - времени появления в Европе гуннов, ареал таштыкской культуры был практически единственным регионом, где гунны реально могли воспринять обряд трупосожжения. Вполне вероятно, что и раннетюркютский обряд кремации возник именно под таштыкским влиянием. Это позволяет высказать предположение, что европейские гунны (или по крайней мере та их часть, которая практиковала обряд трупосожжения) были близкородственны ранним тугю и киргизам и в конце III - первой половине IV в. проживали где-то в районе казахского Прииртишья.

Вознесенка, Глодосы, м. Новогригорьевки, комплекс из Мокрой Балки, погребения Директорской Горки, Геленовка и Большая Орловка образовывают группу памятников, связанных с кочевым населением, которое практиковало обряд кремации и поминальные культы с выраженным культом огня.

Салтовские комплексы принадлежали рядовому, уже оседлому, населению, поэтому их трудно сравнивать с Вознесенкой или Глодосами. Но сохранение главных черт - кремация, ритуальное сожжение и порча вооружения покойника, которое закапывалось потом в небольшую яму, а также факт несомненной хронологической и культурной преемственности, прослеженный на материалах Борисовского могильника, позволяют все же довольно уверенно говорить об их этнической родственности [9-10, вж. и срв. Александров 2010, 1-18; Аристовъ 2009, 71; Бартольд 1998, 21-27,89; Бешевлиев 2008, 71-82; Ваклинов 1977, 35-39; Венедиков 2011а, 3-6; Димитров 1987, 110-112; Добрев 2005, 520-522; Дуйчев 1940, 155; Комар 2010в, 157-164; Кормушин 2011, 1; Костов 1998; Литаврин 1999, 194-208; Москов 1988, 218-240; Петров 2010, 1-7; Рашев 2000, 42-43; Станилов 2003, 42-51; Цуциев 2009, 1; Dimitrov 2010, 34-35; Абаев-1, 373-375; ~*~3, 319-320,350; ГрИзв-2, 230; ЭСТЯз-й, 207-259; ЭСЧвЯз, 208,223; Марцел, 114; Феоф, 200-244, срв. Артамонов 2011б, 3-4; Комар

2010, 1-30; ~*~2010б, 10-17; Толочко 1999, 22-23].

Конкретно името *Аспарух* в никакъв случай не възниква и не се образува на основата на иран. **aspa-rauka-* "mit hellen/leuchtenden Pferden", **асп-а рук* "светъл кон" (В. Абаев), както е като че ли всеобщо и повсеместно прието или пък от **Aspabara-* "Reiter, Ritter" (R. Schmitt). То е собствено гръцка фонотактична реинтерпретация, адаптация и асимилация на широко разпространеното след началото на Новата Ера по Северното Причерноморие и на Кавказ скито-сарматско име Ασπουργος на аланския по произход владетел на Боспорското Царство Аспург (11/14-34). Това име възниква и се образува на основата на апел. *асп-а урга* "силен кон", иран. **aspa-ugra.* Специално в грузинския език неговата форма е *Аспагур* (Баграт), а в арменския език – *Аспурак* (Бузанд), *Аспуракес* и него го носи например арменски католикос през 381-386 г. (Саак).

*За името Ἀσφωρουγος (осет. Asfarug) Абаев прие, че представя по-късно развитие на Ἀσπαρουχ. Според съветския иранист последното име е «иранско (скитско)». То се състои от Ἀσπα- и -ρουχ. Първата част е иранската дума aspa «кон», а втората -ruk от -rok идва от староиран. rauka, rauča - «светлина», «светъл», авест. raočah, гр. λευκός. Цялото име значи според Абаев «светъл кон» или «притежател на светли коне» и може да се сравни с гръцкото Λεύκιππος. Тук принадлежи и Ἀσπαυρουως от грузинския надпис. Арменското Aspurake е преобразувано според Абаев от *Asparuk. Друга метатеза на същото име Абаев вижда в името на грузинския цар от 3 в. Asparug (Aspacures у Амиан Марцелин) от *Asparug.*

*А тази форма идва от едно по-старо иранско Ἀσπαρ от aspabāra «конник». Испор би могла да застъпва и едно първоначално *Aspor, срв. имена като Ἀσπωρακου и др., което обаче е по-малко вероятно. При горното разделяне на името Аспарух предложената от Абаев етимология, колкото и да е привлекателна, става неприемлива. Името на Аспарух е означавало следователно «конник»* (В. Бешевлиев).

Бележка на преводача: *Большинство греческих списков «Хронографии» Феофана дают форму ’Аспароύх, рукописи группы у – ’Апароύх, перевод Анастасия – Asparuch (Theoph. Chron., II, 226.12), в «Именнике болгарских князей» – Исперих, Есперих; Д. Моравчик приводит этимологию имени из тюркско-болгарского EsperüX/EšberuX (Moravcsik. Byzantinoturcica, II, S. 75 f.). Ф. Альтхайм-Г. Хауссиг возводят предположительно к алтайскому *išparoq из išpara и oq (отряд всадников); имя Аспарух известно на Кавказе и в более раннее время по надписи времени правления императоров Веспасиана (69-79) – Адриана (117-138), найденной в Мцхете (’Аспароΰκις πιτιάξης), что объясняется Альтхаймом-Хауссигом из древнетюркского *Išparoq, т. е. «тот, чье племя (oq) – всадники» (Altheim-Haussig. Hunnen, S. 27, 49 f.). Д. Немет склоняется к османо-тюркской этимологии, согласно которой имя Аспарух восходит к османо-тюркскому ispäri/äspäri/isbäri – сокол (Неметъ. Произходътъ, с. 176–177)* (Феоф).

Изпадайки в най-дълбоко недоумение от последната етимология, авторът на която повече от очевидно изобщо няма чувство за време и пространство, смятаме за крайно наложително да отбележим, че

според нас тъкмо скито-сарматското име Ασπουργος гръцките хронисти наслагват върху или което е същото, през призмата му възприемат и осмислят първото и основно име на българския хан *Испор*. С това име Аспарух се споменава в Сказание на пророк Исай (Й. Иванов):

И тоу по нѣмь wбрѣте се инь царь вь земли блъгарьстѣи, дѣтиштъ вь кравѣ ношень .г. лѣт, еже нареуе се име емоу Испорь царь, прѣемь царьство блъгарьское.

Царь же Испорь царьствова на земли блгарьскои лѣтъ .ров. и по томь погоубише его измаильтене на Доунавѣ (СказИсай).

Освен това името е издълбано и на една от стените на скалния манастир от X в. в Мурфатлар като **ІСПОР** (К. Попконстантинов). Всичко това показва, че то все още се употребява и е достатъчно разпространено сред тогавашните българи.

Славянизираната форма пък на името Испор в Именника на Българските Ханове е **Исперихъ, Єсперихъ** и тя се получава чрез прибавянето към основата *Испор* на прабългарския в частност и тюркския по принцип умалителен суфикс *-их* (Н. Аристов).

Самото име *Испор* от своя страна възниква и се образува на основата на стперс. *vis-i puθra* "принц, княз; наследник; благородник", букв. "син на дома", където началното стиран. *v-* изчезва пред *i,* както при сарм. *Ἰνσάζαγος,* алан. **insadz-ag* ~ авест. *vīsaiti.*

И най-после тук, наред с тези си имена хан Аспарух се споменава в изворите и съответно от страна на по-старите изследвачи още и с прозв. *Батой/Батай* (Ст. Йорданов), образувано на основата на титл. *бат* "княз", поставена във вече дифтонгизиран прабългарски звателен падеж *-а:*

В 678 г. се вдигнал отново силният и благополучен крал Батоя, тръгнал с голяма сила към Цариград във времето на шестия събор, и направил цар Константина свой данъкоплатец за много време. Взел от гърците цялата Охридска земя и поставил в Охрид кралския престол и българска крепост. Крал Батоя бил славен в сраженията и страшен за околните кралства. Както казахме, много време двама римски царе му давали данък.

В лято господне 678 цар бил Константин Погонит, във времето на шестия събор. Българският народ се засилил и възмогнал много. В това време се вдигнал българският крал Батоя, силен и страшен за гърците. Летописецът Теофан говори: «Когато, прочее, българите дойдоха срещу кесаря с голяма сила, той пожела да се помири и обеща да им дава данък всяка година, ако и това да беше голям срам за римското царство. Голямо чудо било да се чуе как тоя римски цар взимал данък и от турците, а и от други околни царства, но от тоя страшен народ бил победен и давал данък на крал Батоя.» II подред именува в историята всички български царе, които са царували след него, но ония, които изпърво са били крале, не са всички вписани в летописа.

Крал Батоя отново имал голяма война с цар Юстиниан, Константинов син. Най-напред гърците победили, взели от България Илирик и го разорили целия,

а когато цар Юстиниан се върнал, българите го обсадили в едни тесни места и съвършено разбили гръцката войска, та царят едва избягал с дружина в Цариград. Така и той отново обещал да дава данък на цар Батоя.

1. Пръв крал бил Вукич. 2. Крал Драгич. Вукич и Драгич били двама родни брата. 3. Крал Борис. 4. Крал Братоя Силни. 5. Крал Свети Тривелия. 6. Крал Тербал, син на Тривелия. 7. Крал Мойсей, син на Тривелия. І Имената на седемте крале се намират записани в началото. Българските князе и войводи били много, но техните имена и деяния не са записани и тъй първите вождове и князе преминали в забрава. І Имената и деянията на седемте крале накратко се намират и са описани в тая историйца подред [Паисий, 8, вж. Добрева, Добрев 1983, 44, вж. и срв. Абаев 1949, 157; Ангелов 2010, 24-67; Аристов 2009, 71; Бешевлиев 1984, 66-69; ~*~2010a, 1-4; Божилов, Димитров 1995, 34-43; Вернадский 2009, 66-67; Иванов 1970, 282; Йорданов 2010, 1-6; Карышковский 1960, 45; Литаврин 1999, 240-245; Петров 1981, 222-225; Попконстантинов 1996, 105; Harmatta 2006, 17-29; Lang 2010, 1; Moravcsik 1983, 75-76; Schmitt 2010, 9-11; Абаев-1, 243-244,260; Баграт, 31-32; БЕР-1, 18; Бузанд, 140; Саак, 1; Феоф, 237-238; Justi, 47, срв. Баяр 2008, 1-8; Делева 1997, 18; Егоров 2007, 4; Станев 2005, 26-30].

За всеобщ наш български срам унгарците много повече знаят и пишат за прабългарите, отколкото ние самите, най-преките техни приемници и наследници. Един от тях безспорно е и I. Zimonyi [2010], който макар и да допуска на места много груби грешки, особено в лингвистико-ономастичен план или пък, че Кубрат основава Стара Велика България благодарение подкрепата на Византия, все пак като цяло и по същество той ни предлага една съдържателно изключително богата и разнообразна картина синтез на историята и миграцията на прабългарските родове и племена в Източна Европа преди VII-VIII в.

Повечето от събраните и обобщени от него в долупоместения кратък преглед сведения и данни понякога просто повтарят използваните от нас до тук и по-нататък, но независимо от това в него на места се изнасят и някои съвсем нови за нас сведения и данни. Именно поради всичко това и поместваме тук следващата сравнително обемиста извадка от неговото проучване на проблема:

The Wendic uprising and the state founded by Samo was a sign of weakening the Avar power. In 631-2 the Avar throne was vacant and Avars and Bulghars fought for the position, which led to a civil war. The Avars could consolidate their power in the Carpathian Basin, but lost the eastern territories north of the Black Sea, where Kuvrat found his realm.

The disintegration of Kuvrat's realm in the 670s had depp impact on Avar history. Kuvrat's fourth son, Kuver moved with his people to Pannonia acknowledged the supremacy of the Avars. Kuber became a regent of a province (Pannonia Sirmiensis) north of the Danube. Finally he rebelled and escaped to Thessalonica. It is supposed that the most of his people remained in the Carpathian Basin. The transformation of archaeological finds in the Carpathian Basin is connected with their appearance around 670-80.

The next hundred year of the Avar history is little known because of the lack of sources. The end of the Avar Empire was also closely linked to European history. The most famous ruler of the Carolingian Empire, Charlemagne, launched an attack against the Avars in 791. The campaign was glorified by the Latin authors, but was a disaster for the Franks, as they lost nine-tenth of their horses and they had to retreat without defeating the enemy. The internal feud made possible to the Franks to reach the court of the Kaghan and gain great booty in 895. The Avar Empire declined and its western part, Pannonia, became part of the Carolingian Empire for a century as Oriens, but the final blow came from the Bulghar Khan Krum, who annexed the territory east of the Danube.

The Avars rule the Carpathian Basin for two and half centuries (568-803). The Avar Empire was permanent threat for Byzantium for a century. The Franks were driven onto defensive against them till Charlemagne. The Avars shaped the movements of the Slavic expansions from the north to the Balkans. The Avars introduced iron stirrup, which brought revolutionary development of cavalry in Europe.

The first authentic report on the Bulgars can be dated to 480, when they fought against the Goths in the Balkans as allies of the Byzantine emperor Zeno. The Bulgars lived north of the Black Sea and west of the Don River on the basis of John of Antioch's data. The origin and the former dwelling places of these Bulgars have been debated.

According to Németh's historical theory, the Bulgars were formed from the Ogur peoples and from the Huns, and their name Bulgar 'mixture' reflected this process. Németh later proposed a new etymology of the ethnic name Bulgar, which demolished the linguistic foundation of his construction. The eastern origin of the Bulgars can be advanced using several arguments. The name Bulgar has been identified on a coin in the territory of Sogdiana, and the Muslim geographical literature mentioned the town of Burgar in the same region.

Furthermore, the author of the Liber generationis derived the Bulgars from Sem and not from Yaphet, the forefather of the Eastern European nomads in 354. This means that the Bulgars lived in the east in the vicinity of Bactria within the geographical setting of the Christian literature.

It can be concluded that the Bulgars moved westward from Inner Asia before 480 and that their migration might have been tied to that of the Ogur people in 463. In 480, a Gothic leader, Theoderich Strabon, who threatened Constantinople, defeated the Bulgars as allies of Byzantium.

The Bulgars were frequently mentioned in the Greek and Latin sources from that time on. The dwelling place of these Bulgars has been located in different regions. The southwestern part of the Carpathian Basin is clearly possible, as they would have been able to carry out raids against the Goths and the provinces of the Balkans. The Latin poet Ennodius assigned the defeat of the Bulgars to Theoderich the Great in 480.

According to Paulus Diaconus, Theoderich the Great defeated the Gepids and Bulgars on the Sava River on his way to Italy in 488. The first successful attack of the Bulgars against Thrace is dated to 493, when the Byzantine commander was killed in a night battle. The next important venture took place in 499 as they defeated a Byzantine army of fifteen thousand in Thrace. In 502, the Bulgars had retreated with their booty from Illyria and Thrace, before the Byzantine army could march against the invaders.

As a consequence, the Byzantine court deployed his tested diplomatic method in hir-

ing the Bulgars for gold against his enemies. The Bulgar auxiliary formed part of the Byzantine army sent against Mundo in 505. Then they played an active role in the revolt of Vitalianus in 513-515.

Finally, in 548, they fought under a Byzantine army in Italy. Other accounts of the Bulgars were also recorded in the meantime. In 518, they overran Illyria and defeated the Byzantine army sent against them by means of fascinating songs and magic. The raiding Bulgars were repelled in Illyria in 530, and their leaders were marched off to Constantinople.

In 535, the Bulgars were again defeated in Moesia. Two Bulgar kings led an army against Scythia and Moesia in 539, but they were attacked and defeated by two Byzantine generals. Then a new Bulgar army appeared and put the victorious Byzantines to flight. Once the Avars had conquered the Carpathian Basin in 567-568, the Bulgars of Pannonia became subjects of the Avar Kaghan and were forced to participate in the Avar campaigns as confederate auxiliary troops. In 594, a Bulgar regiment forced a similar Byzantine unit to retreat on the lower Danube. The following year, the Byzantine general Priscus expelled the Bulgar army under the command of the Avar Kaghan from Singidunum. The Bulgar auxiliary troops were used in the second Avar siege of Thessalonica in 618 and in the unsuccessful ten-day Avar siege of Constantinople in 626.

The sources present incomplete and confusing accounts of the history of Kuvrat's empire, which played a decisive role in Eastern Europe in the 7th century. Even its denomination is debated. The empire is called Great Bulgar (Palaia Bulgaria, Magna Bulgaria) in the literature, which is a western (Byzantine) tradition. The term can be explained as the earlier land of the Danubian Bulgars by analogy of the pair Scythia minor and Scythia maior . Kuvrat's empire is quoted under the name Onogur-Bulgar. Agathon used this form of the ethnonym for the Danubian Bulgars, when they attacked Byzantium in 713.

On the other hand, Patriarch Nicephorus mentioned Kuvrat as the ruler of the Onogundurs and the empire is called Onogundur-Bulgar. According to a later Byzantine source, the Onogundurs crossed the Danube between 668 and 685. The Hebrew sources also recorded the name Onogundur in connection with the same events. The Muslim authors were familiar with the Danubian Bulgars by another name, which is W.n.nd.r (<Onogundur).

The old Hungarian name for Belgrade was Nándorfehérvár 'white fortress of the Nándor', which was sometimes called Bolgárfehérvár 'white fortress of the Danubian Bulgars'. The form Nándor may also be derived from the form Onogundur.

Moravcsik identified the name Onogur with the Onogundurs, and the latter could be a Bulgar-Turkic or external designation of the Onogurs. Beševliev rejected the identification of the Onogurs with the Onogundurs based on Agathon. The connection of the two ethnonyms and its historical background will be discussed later. Three ethnic groups would dominate the entire history of Kuvrat's empire: the Onogundurs, Bulgars and Kutrigurs.

In 602, the Avars reconquered the peoples living north of the Black Sea. The Bulgarian List of Princes containing the names of the Danubian Bulgar dynasty begins with Avitochol and Irnik, who can be identified with the famous ruler of the Huns, Attila, and his son. The next person, Gostun, acted as regent for two years whereupon Kour't (Kuvrat) ruled for sixty years. Gostun must have been the representative of the Avar Kaghan.

He has been linked to Organas of the Byzantine sources, who was Kuvrat's nephew, and it formed part of his policy to send Kuvrat to Constantinople, where he spent some years in the Imperial court and accepted baptism in 618-619. The Byzantine interest in seeking a confederacy north of the Black Sea can be explained by the lasting war with Persia, while Organas tried to counterbalance his dependency on the Avar ruler, who demanded auxiliary troops.

The Bulgar units took part in the siege of Thessalonica in 618 and that of Constantinople in 626. The futile siege of Constantinople and the successful fight for freedom by the Wendic Slav ruler Samo shattered the position of the Avar Kaghanate in 623.

As a consequence, after the death of the Avar Kaghan in 632, both an Avar and a Bulgar candidate claimed the throne. As mentioned earlier, the Avars defeated the Bulgars, who fled to Bavaria and were slaughtered there. These events have been linked recently with the account of Patriarch Nicephorus, who stated that Kuvrat, the ruler of the Onogundurs, rebelled against the Avar Kaghan and expelled his men.

He sent an envoy to Constantinople and entered into an alliance with Heraclius, who gave him the title Patricius as well as many precious gifts. The events can be reconstructed in the following way: Kuvrat took advantage of the declining power of the Avar dynasty and organized a rebellion to seize the throne of the Kaghan at the beginning of the 630s, but the Avars managed to preserve their position only in the Carpathian Basin.

Kuvrat founded an independent realm with the assistance of Byzantium. Its geographical extent can be determined by the following sources. The Armenian Annanias of Shirak wrote his geographical work in about 680 and enumerated the Bulgar groups: kup'ibulgar, duč'i-bulgar, olxontor-bulgar, č'dar-bulgar. The first elements of the ethnonyms are designations of rivers which empty into the Black Sea. The kup'i can be identified with the Kuban River, but the Bug River has also been considered. The term olxontor seems to be an ethnonym from Onogundur.

Theophanes Confessor and Patriarch Nicephorus preserved an account of the story of Kuvrat and his five sons. The original report can be dated to the end of the 7th century and begins with the geographical setting of Great Bulgaria. The Bulgars' dwelling place was situated on the River Kuphis, which is identical with the Kuban River.

The borders of Kuvrat's empire mark out a large territory, as the allied Kotrag, the embodiment of the Kutrigurs, lived on the West Bank of the Don and other Bulgar tribes were able to nomadize in regions further to the west. The discovery and identification of Kuvrat's grave in the village of Malaja Pereščepina was a turning point. Three signet rings were found in the grave with the following Greek inscription: Khobratoi patrikoi. The village is situated on the Vorskla River, one of the Dnieper's eastern tributaries halfway between Kiev and the Black Sea on the fringe of the steppe zone. On the basis of this grave, Kuvrat's empire was located either between the Kuban and Don or between the Dnieper and Dniester.

Kuvrat was on close friendly terms with the Byzantine emperor Heraclius during his reign. Thus, after the death of the emperor (641), Kuvrat aided the party of his patron in the struggle for succession to the throne, but his opponent, Constans II, prevailed. Kuvrat died during his reign between 641 and 668. According to the Bulgarian List of Princes, Gostun was a regent for two years and then Kuvrat ruled for sixty. The regency of Gostun

was dated to between 603 and 605, and consequently Kuvrat must have held power from 605 to 665.

Due to the chronological ambiguity of the List of Princes, we have no precise timeframe for his reign: the date of Kuvrat's death is put between 650 and 665.

The author of the account of Kuvrat's empire preserved by Theophanes Confessor and Patriarch Nicephorus described the geographical location of the empire and then the death of Kuvrat and finally told the story of his five sons, who, having split up, each took with him his own share of the people in spite of their father's injunction. The eldest, (Bat) Baian, remained in his land; the second, Kotrag, crossed the Don and settled there; the fourth son moved to Pannonia and became a subject of the Avar Kaghan; the fifth son wandered to Italy, took up residence in Pentapolis of Ravenna and paid tribute to the Byzantines. The third son, called Asparuch, crossed the Dnieper and Dniester and took possession of the Danube estuary.

After the sons had scattered, the Khazars came from Bersilia and conquered the peoples as far as the Black Sea. Baian was also subjugated and forced to pay tribute to the Khazars. The Armenian and Hebrew sources reversed the chronological order of the events. Ananias of Shirak said that Asparuch, having been defeated by the Khazars, fled from the Mountains of the Bulgars to an island of the Danube and drove the Avars from there.

The author of Kaghan Joseph's letter recorded that although the people of W.n.nt.r (Onogundur) outnumbered the Khazars, the Khazars pursued them to the Danube. Two interpretations can be considered: Internal conflicts broke out among the sons of Kuvrat, and they divided and dismembered the realm. The Khazars obtained knowledge of the disintegration and launched an attack or it was the assault of the Khazars that brought an end to Kuvrat's empire. A combination of both interpretations may be correct: the temporary weakening of the empire caused by the succession to the throne created a favourable situation for the Khazars to declare war against Kuvrat's empire.

The Khazar conquest can be dated from 660 to 670 as the Bulgarian List of Princes recorded a three-year rule by Bezmer after Kuvrat (605-665?), i.e. 665-668, and Bezmer is identified with Baian. Certainly, Asparuch had lived in the Danube estuary for some time; then he defeated the Byzantine army in 679, crossed the Danube and took possession of the territory between the Danube and the Balkan Mountains. So the Khazars must have made the assault before 679 [7-11].

Дунавските българи
за руския народ, държава и култура

Посочените в началото на тази глава социално-културни процеси и събития в Източна Европа в действителност започват още по средата на IX в. и протичат и продължават през целия X и първата половина на XI в. под формата на напълно конкретно-определено влияние и принос от страна на дунавските българи най-напред и преди всичко, главно и основно непосредствено-пряко по посока на киевските руси, от и чрез които впоследствие и на един по-късен етап от развитието на руската народност собствено българската по произход, съдържание и форма православна вяра, книжнина, просвета и култура биват предадени и раз-

пространени и по останалите краища на необятната руска земя.

За преголямо съжаление това толкова съществено-значимо и даже огромно-неповторимо влияние и принос на българите за русите днес като че ли вече не се знае и помни дори от самите тях. Така все повече руски и украински изследователи на този период от руската история и култура без ни най-малко стеснение и притеснение, съвършено очевидно и никак неслучайно, а дори и напълно преднамерено-съзнателно го игнорират, пък за преголямо съжаление даже се и правят, че не го виждат или знаят. Тъкмо поради това вече не епизодично-рядко, а прекалено често и тъкмо поради и напълно закономерно може да се попадне и на долуприведените например не само научно-популярни (1), но и собствено научни текстове (2,3).

Точно тук безкрайно любопитен и даже куриозно-забавен с тройната си схема на кръщаване на русите е последният от тях, особено след като се екстраполира в лингвистичен план. Според него в разрез с всички частно-научни изследвания и заключения излиза, че руската писменост съществува много неясно откога, откъде и как доста преди създаването от Светите Братя на славянската писменост. Това повече от голословно твърдение би било изключително забавно и комично, ако не беше толкова цинико-нихилистично, жестоко-обидно и унизително-мерзко за нас българите:

1. Начавшемуся в IX в. распространению христианства на Руси способствовало ее соседство с могучей христианской державой - Византийской империей. Юг Руси был освящен деятельностью святых равноапостольных братьев Кирилла и Мефодия, просветителей славян. В 954 году приняла крещение княгиня Киевская Ольга. Все это подготовило величайшие события в истории русского народа - крещение князя Владимира и в 988 году Крещение Руси [Крещение Руси 2009, 1].

2. В 988 году Владимир принял христианство. Это произошло после взятия им Корсуни. Так назывался город на юго-западном берегу Крыма, принадлежавший в то время Византии.

Во время завоевания Владимиром Корсуни там было немало христианских православных храмов. В Корсуни Владимир вступил в брак с греческой царевной Анной.

В Корсуни Владимир принял крещение от греческого духовенства. Затем он вернулся в Киев с новой молодой женой. Из Корсуни он привез с собой несколько служителей греческой церкви.

Вслед за Киевом Владимир стал устраивать поголовные крещения и в других городах. Из Греции (Византии) стали срочно приглашаться священники, подавляющее большинство которых ни слова не понимали из языка русских. Они могли лишь народу показывать, как творить разные обряды.

Следует еще отметить, что Владимир пытался насаждать грамотность на Руси, хотел, чтобы жители Руси имели письменность. Он понял значение грамотности. С этой благой целью в Киеве и других городах он приказал из боярских семей брать детей для обучения грамоте. Детей обучали греческому алфавиту. Обучение

грамоте, начатое Владимиром, вскоре заглохло. Дело пошло намного вперед в дальнейшем, когда на Руси была введена славянская письменность, созданная еще в девятом веке в Моравии славянскими просветителями Кириллом и Мефодием [Карев, Сомов 2009, 6-7, срв. още Карташев 2009а].

3. Речь идет о трех основных этапах: Аскольдово крещение 60-х годов IX в.; крещение Ольги, что стало своеобразной кульминацией в борьбе христианства против язычества на протяжении 882-988 гг.; крещение Владимира, которое знаменовало окончательную победу новой веры. Приведенная схема отвечает реальному состоянию событий, хотя конкретное развитие было намного сложнее.

Свидетельство Паннонской легенды позволяет прийти к некоторым важным выводам. Во-первых, из нее следует, что на время хазарской миссии Кирилла Русь уже была христианской страной и начала создавать свою церковную литературу. Во-вторых, перевод библейских книг на старославянский язык начался до начала моравской миссии великих просветителей. В-третьих, древнерусская письменность в ее наивысшей, книжной форме существовала еще до изобретения Кириллом нового славянского алфавита [Брайчевский 2009, 49,60].

При това положение на нещата очевидно-безспорно крайно наложително и същевременно полезно-целесъобразно е да се върнем малко назад и да започнем напълно естествено и направо от Дунавска България към средата на IX в. като изходен пункт, но и постоянно-непрекъснат пряк или косвен, бъдещ подбудител и двигател на всичките тези събития и процеси.

Всъщност през Ранното Средновековие името на българската държава е *Болгария* и точно това име е засвидетелствано например в Чивидалското Евангелие, в което са вписани също така и имената на членовете на семейството на княз Борис:

Hic sunt nomina de Bolgaria inprimis rex illorum Michahel et frater eius Dox et alius frater eius Gabriel et uxor eius Maria et filius eius Rasáte et alius Gabriel et tercius filius Simeon et quartus filius Jacob et filia eius dei ancella Praxi et alia filia eius Anna... [КМЕц-1, 607; MonHistSlav, 382].

По вяра дунавските българи са тенгристи, а религията им е Тенгрианство, защото почитат като единствен и всесилен, бог Тангра. Едно от изключително важните и съществени доказателства за това е, че прабългарите не пропускат да се обърнат към него дори и когато надписват съдовете си. Такъв е случаят и със златното бюдо за хранене на сина на хан Атила-Авитохол, хан Денгиз, което голямо откритие за Прабългаристиката ние направихме по време на работата ни върху Златното Съкровище от Наги Сент-Миклош (Ив. Добрев):

Не само поради това ние си позволяваме да внесем някои поправки и добавки в така изведената от оригиналния рунически надпис транскрипция, в резултат на което според нас този надпис в използуваната тук латинизирана графика трябва да получи вида:

Kiŋkeg Dengiz jikü käse! Kijü, čox-čox saxyŋil, gür Täŋrig!

Съответно на тази транскрипция и в рамките и на основата най-напред на

тюркските езици по принцип, централно-водещ компонент сред които за нас като най-близки и познати, са старият огузски език и новият турски език, и на българските езици и диалекти в частност, един от които е и прабългарският език, но поточно, южнодунавският диалект, а може би диалекти на Аспаруховите българи, Надписът задължително получава следния превод на български език, а именно:

Блюдото, от което да се храни хан Денгиз!
Човече, бой се много от Него, могъщ е Тангра!

Бог Тангра, казано възможно най-кратко, лежи съвсем на дъното и в основата на народопсихологията, традициите и обичаите на прабългарите тюрки по произход и принадлежност. Именно поради това проблемите във връзка с него, включително и произходът на самото име, не само в националната, но и в световната Прабългаристика, и занапред ще останат все така актуални и дори злободневни. Същото безспорно е положението и при всички останали тюркски народи, в това число и при орхоно-енисейските тюрки:

В Плиска са разкрити основите на две постройки със същия план: два правоъгълника, вписани един в друг, за които се приема също, че са били някога прабългарски капища. Върху една от тях е била построена по-късно християнска църква. На мястото на голямата базилика при вътрешния град на Плиска се е намирало някога езическо капище.

На южния край на терасата, под конника, разкопките разкриха една почти напълно разрушена църквица от късно време, вероятно XIV в., която стана забележителна по това, че е имала за престолен стълб мраморна колона с много повреден прабългарски надпис. От съдържанието па надписа, доколкото то е запазено и може да се възстанови с положителност, се вижда, че кан Омуртаг е извършил тук жертвоприношение на бог Тангра. Думата Тангра или Тенгри значи в тюркските езици „небе" и понеже тюрките са почитали небето като най-висш бог, то тази дума получила значението изобщо върховен бог.

Още преди откриването на надписа беше известно от един късен турски ръкопис, в който се изброяват имената на висшия бог в различни езици, че на български той се наричал Тангра. Сега надписът не само потвърди това сведение, но представя единствения оригинален документ за съществуването на култ към Тангра у прабългарите. Колоната с този важен надпис едва ли е била донесена отдалеч. Тя е стояла нейде в подножието на скалите. За да се направи колоната подходяща за престолен камък в християнска църква, е бил отчасти унищожен езическият надпис.

Вероятното първоначално място на надписа някъде в подножието на Мадарските скали и не много далеч от голямата пещера му придават още по-голямо значение, ако се вземе под внимание следното известие за тюрките, което стои може би в някаква връзка с неговото съдържание. Според един китайски извор: „Каганът (на тюрките) живеел постоянно на планината Ту-киу-шан. Неговата дворцова шатра се отваряла на изток, понеже посоката, откъдето изгрява слънцето, била на почит. Всяка година каганът завеждал благородниците в пещерата на предците, за да извършат жертвоприношение. През второто десетдневие на петия месец те се събирали при река Тамир, за да отидат на същата планина и да принесат жертва

на небесния бог."

Жертвоприношения в чест на прадедите, и то на планини, се срещат и у други тюркски народи, напр. у хуните от предхристиянската епоха, у тюрките хитан и др. Поради голямото значение на тези жертвоприношения те са били извършвани не от обикновените жреци, но от самия държавен глава. Охридският архиепископ Теофилакт съобщава, че Омуртаг направил тържествено жертвоприношение, след което имало голям обед за присъствуващите. Дали надписът стои наистина във връзка със споменатите жертвоприношения у тюрките, е трудно да се каже. Все пак наличието на капище и на надписа показва, че мястото под конника е било култов център на прабългарите (В. Бешевлиев).

Преданный сатане, народ этот, охваченный заблуждением древопоклонения, по северной холодной глупости своей вздорные и ложные верования, скверные языческие обряды свои считал выше других. Если громогласное огненное сверкание молнии, обжигающее эфир, поражало человека или другое животное, то они считали, что это жертва, посвященная богу Куару, и служили ему. И еще почитаемому ими идолу какому-то, огромному и безобразному богу Тангри-хану, которого персы называют Аспандиат, приносили в жертву коней на кострах.

Не имея вовсе здравого суждения, они предавались всяким заблуждениям. Трубили в трубы и били в барабаны над трупами, ножом или палашом делали кровоточащие надрезы на своих щеках, на руках и ногах. То было адское зрелище, когда совершенно нагие мужчины - муж за мужем и отряд за отрядом - бились мечами на ристалище у могил. Многочисленные толпы людей состязались друг с другом, а после предавались разврату и скакали на лошадях то в ту, то в другую сторону. Кто плакал и рыдал, а кто забавлялся по дьявольскому обычаю своему. Они забавлялись, резвились, пускались в пляски и предаваясь скверным поступкам, погружались в мрачную мерзость, ибо были лишены света Творца.

Они приносили жертвы огню и воде, поклонялись каким-то богам дорог, и луне, и всем творениям, которые в глазах их казались удивительными. И еще преданные похотливым желаниям, присущим Афродите, по диким языческим нравам своим жен отцов своих брали себе, или два брата брали одну жену, или один брал много разных жен. И имея много разных безобразных обычаев и суеверных обрядов, не могли они увидеть и познать Солнце справедливости[Каланк, 164].

Тенгре во многом напоминает индоевропейского бога Дейвоса, древнегреческого бога Зевса. Тенгре сотворил государство тюрков, подарил им правителей, дал им разум. Покарал идущих против них. Время подвластно только Тенгре. Он определяет судьбу людей. Вместе с другими божествами, которых он сам создал, Тенгре правит в Мире.

Храмы кавказских болгар, посвященные Тангрехану, напоминают модель горизонтального мира. Они сооружены из камня и представляют в плане вписанные квадраты. Площадка между внутренним квадратом и восточной стеной постройки была вымощена каменными плитами и ориентирована в сторону летнего восхода Солнца. Сохранились остатки жертвенных костров. Такие храмы VIII в., оставленные хазаро-болгарами, изучены во многих пунктах Хазарского каганата: в Хумаринской крепости, Маякском и Урцекском городищах; к ним примыкает

и памятник около г. Кисловодска и т.д. Таким образом, подобные храмы обнаруживаются во всех пунктах Хазарского каганата, где жили тюркские племена [Биджиев с.38-40].

Подобные святилища упоминаются и в письменных источниках. Мовсес Каланкатваци при описании миссии Исраэла к гунскому князу Алып-Илитверу упоминает городское языческое святилище [История...]. Точно такие же болгарские языческие храмы исследованы на Дунае, в частности в первой столице Дунайской Болгарии – городе Плиске. Кавказские болгаро-хазарские города разделены крепостными стенами на две (редко на три) части. Форма их планов также имела сакральное значение [Стойнев]. К данному явлению, которое в научной литературе называют «вавилонами», мы еще вернемся. Эти храмы были посвящены Тангрехану – богу Неба, Солнца и Огня (Г. Давлетшин).

Культ неба был широко распространен у тюркских народов. Словом, обозначающим надземное пространство, видимое в форме свода, впоследствии стали называть и бога неба. Приведем варианты упомянутой древнетюркской лексемы: др.-тюркск. tängri, якутск. tangara, крым.-татарск. tangrı, турецк. tanrı, тувинск., алтайск. tengri ~ tengeri, тувинск.-тоджинск. deer, хакасск. tiygir ~ teger ~ ter, шорск. tegri, булгарск. tangra, казахск. täŋgiri ~ täŋgir, täyiri (в этой форме слово перешло в разряд междометий), карачаево-балкарск. teyri, татарск. täŋgre ~ täre (о чуждом боге, используется и как междометие, выражающее негодование: Täre! ~ Kereş tärese!, букв. 'Бог' ~ 'Божество креста!'), чувашск. tură ~ toră [Sulti-tura – высшее божество, творец, дающий дождь, урожай, счастье] (Tengri).

Türük budun : qanïn bolmayïn : Tabγačda : adïrïltï : qanlantï : qanïn : qodup : Tabγačqa : yana ičikdi : Teŋiri : anča temiš erinč : qan bertim.

Тюркский народ, не будучи со своим ханом, отделился от Табгач (Китая). Затем оставив своего хана, снова вступил в Табгач. Тенгри так сказало: «Я дало тебе хана!»

qanïn : qudup : ičikdiŋ : ičikdük üčün : Teŋiri : ölütmüš erinč : Türük budun : ölti alqïntï : yoq boltï : Türük : Esir budun : jerinte :

Ты, оставив своего хана, подчинился снова ему! Из-за этого вступления Тенгри поразило тебя. Тюркский народ ослаб, обессилел, сошел на нет. На земле благородных тюрков...

Builser : semiz buqa : toruq buqa tejin : bilmez ermis tejin : anča saqïntïm : anta kisre : Teŋri bilig bertük üčün : özüm ök : qaγan qïsdïm.

...жирном быком!» Поскольку мне Тенгри дал ум, я один объявил кагана! (Перевод надписи).

А по-нататък, точно това разнообразие получава различна форма на отделните стъпала, степени или нива на абстракция вътре в субординативно-йерархически изградената на ономастична класификация. И тук на една от възможните и ономастически задължително отчитани степени на абстракция всички собствени имена се разграничават и противопоставят например по "мястото" на възникването, образуването, съществуването и проявлението на техния денотат - обек-

тивната реалност или пък субективната реалност, менталното пространство, както е например при българ. теоним Тангра, който в една от досегашните си етимологизации има за основа тюрк. апл тан, тäŋ, тäŋäрä "небе; зора, утро; горните светове" [вж. Москов 1988а, 287, вж. още Menges 1951, 110-112; ДТС, 532,534; Радл-3.1, 1043,1048; DLT-4, 599,601] и значението на който се състои от краен набор семантични признаци, всеки един от които отразява и съдържа в себе си отделно свойство или отношение в повече от един, реалнообективно съществуващи и наблюдаеми конкретни предмети.

Подобно безспорно е положението и със специално разгледания етимологически малко по-долу (§ 105) болг. теоним Тангра, който привлича, обединява и съдържа в себе си интегративно-синкретично цялата морално-етична система на средновековния българин и замяната на който с друг теоним по същество е и начало на замяната на досегашната морално-етична структура с друга, съпроводено от нейното неизбежно пропадане и разрушаване. По силата на това, отделният индивид преживява вътрешно-душевни сътресения и колизии; деградира и загива най-напред морално-психически, а след това и физически или както си обяснява своя злополучен край и размишлява старият, вече свален от престола от сина си волжскобългарски хан: "Аз се страхувах от вълето и поради този страх се поддадох на съблазънта да изменя на вярата на Всевишния. И ето сега, по волята на Тангра, умирам от същото това вълe – така ми се пада! Аз преди това трябваше да си помисля, че е по-добре да бъдеш издигнат от Тангра, от трона нависоко посредством вълето, отколкото да бъдеш удушен чрез него на трона!" [Иван 2001, 27-28].

Но не по-ниска, а точно обратното – паралелно и в непосредствена функция от адекватността, обосноваността, коректността, последователността, надеждността и сигурността на разработената и предложена етимологизация, на още по-голяма степен сprямо горните се реализира и демонстрира етноисторическата значимост и стойност на болг. теоним Тангра като име на върховния прабългарски бог, морално-етичната и логико-психологическата връзка и зависимост от който, както се видя малко по-горе, се проявява до ниво и степен да насочва и определя дори живота и смъртта на средновековния българин.

Етимологизация, която във възможно най-голяма степен засега съдържа и носи току-що изброения набор от съществени характерни черти и следователно може и трябва да се приеме за ономастикоетимологична операция, създаваща условия и предпоставки собственото име да разкрие и представи в явен вид, иманентно-потенциално съдържащата се в него възможно най-висока и дори абсолютна степен на етноисторическата си значимост и стойност, безспорно е етимологизацията на болг. теоним Тангра от проф. М. Москов [1988а], който в специално изследване разглежда теонима най-напред етимографски, по време на което показва и доказва структурно-генетичната общност и единство на знака на Тангра - идеограмата IYI "като приемствен знак-идеограма на буквеното изписване на общотюркския термин за бога-небе Тенгри" от Орхоно-Енисейските надписи.

Тук обаче непременно следва да се отбележи относителната независимост и самостойност на процеса на формирането на идеограмата "Тенгри" – IYI от полиграмата "Тенгри" [и-р-нг-т] по пътя на опростяването на втората до по-

лучаването на първата, доколкото и дунавските българи, и алтайските тюрки създават руническите си надписи в известен смисъл по едно и също време, а това пък от своя страна е конкретно свидетелство и аргумент в полза като че ли на безспорния факт, че и двете рунически графични системи имат общо начало и генетична основа, но специфични впоследствие насоки и пътища на развитие във Времето и Пространството, именно което трябва да обяснява и несъвпаденията и различията между тях.

Характерна концептуално-понятийна корелация на този общ графикогенетичен процес е сакрализацията, превръщането на идеограмата "Тенгри" в магически знак символ на висшия бог-небе Тангра като създател и повелител на цялата Вселена, на целия Видим и Невидим свят [282-286], който от своя страна обаче според нас е общ и съвместен не само и единствено за дунавските и волжските българи, но и за всички останали тюрки на изток от тях чак до Алтай; едновременно трансцедентално-виртуален, но и актуално-материален, теоретико-практически изразяван и осъществяван култ главно и основно под формата на особени, но пак общи и съвместни за всички тюрки, в това число и за дунавските и волжските българи, обреди, вярвания и обичаи.

Етимологичният анализ на теоним Тангра започва от лексематичната структура на името под формата на лексемата тангра "небе; бог, божество", коренът на която танг- се отъждествява и съвпада фонетически напълно или в голяма степен с думи от почти всички стари, средни и нови тюркски езици с такива значения като "рассвет, заря; утро, самое раннее время" и служи също така и за получаването посредством най-разпространения тюркски словообразувателен суфикс -ла на съответния глагол със значенията "светать; заниматься (о заре)".

Морфемата -ра от лексемата тангра е застинал собствено тюркски афикс за местно-направителен падеж и същевременно един от вариантите на наречийните суфикси ***-ra, -rä, -ru, -rü, -rı, -rі на един суфикс за изразяване на падежните отношения*** *направление и място, който се е запазил само в някои мъртви наречийни образувания (по М. Левицки); суфиксът* ***-ru, -rü, като вариант на -ра, -ре е общо****алтайско окончание за направителен падеж (по Рамстедт); афиксният формант -ra, -rä служи за образуването на местно-направителен падеж, който обозначава обект, към който е насочено действието, а формантът -ru, -rü, -rı, -rі служи за образуването на направителен падеж, който обозначава обект, към който е насочено действието, като паралелните по функция два направителни падежа спадат съответно към "і-език" и "а-език", докато някои наречия по произход са изолирани форми на тези два падежа (А. Кононов); в чувашкия език като продължител на прабългарския език от волжко-камската българска държава (VI-XIV в.)* ***местният*** *падеж има окончания -та, (-те) и -ра, (-ре), употребата на които е позиционно обусловена и това редуване е свързано с езикови факти от дълбока древност (Н. Ашмарин), като генетически чувашкият афикс -ра, (-ре), -та, (-те) съвпада с общотюркския афикс -да, (-де) [287-288].*

Семантичната връзка и преход от танг към Тангра лежи върху семантичния признак "слънце > светлина", защото светлината на изгряващото слънце е причина за разсветляването, а в значението на общтюрк. тангра, тенгри "небе; бог,

божество" също се крие семантичният признак "слънце > светлина" и слънцето е основният признак на небето; от култа към физическото слънце се развива култът към божественото слънце, към бога слънце, намиращ се на небето; семантичният развой "слънце > слънчева светлина, слънчев блясък > разсветляване, разсъмване, зазоряване > настъпващо утро > изгрев слънце > слънце в зенита на небето > ден > бог-слънце, бог-небе > бог изобщо" се доказва от подобен развой, засвидетелстван в индоевропейските езици [288-289].

Лексемата тангра "небе; бог, божество" е реликтна падежна форма, което се доказва главно от наличието на падежни форми и наречия вътре в тюркските езици на основата на общтюрк. танг като тюркм. тан-ла "утре", хак. тан-ли "утре", сал. tayor "заря", тув. дангаар "рассвет, заря", в последните от които се отделят морфемите -or и -ар (-аар) и които може да бъдат сравнени със задноредната форма тангра и в частност с якут. тангара "небе; бог", монг. тенгер "небе; бог". Тъкмо тук е връзката не само в морфологичен, но и в семантичен план между значенията "рассвет, заря" и "небе; бог, божество", като сравненията са важно доказателство за образуването на падежната форма танг-ра от танг [289-290].

В своя обобщен вид тезата за произхода на теоним Тангра съдържа следните основни положения: Тангра (Тенгри) "небе; бог, божество" може да бъде петрифицирана падежна форма с първоначално значение "в посока на изгряващото слънце; към божеството-слънце; към бога-слънце". Двата морфемни елемента танг- и -ра се доказват като самостойни чрез общтюрк. танг "разсветляване, разсъмване, зазоряване" и чрез старинния формант -ра, -ре, -ри като окончание за образуване на местно-направителен падеж в старотюркски и чувашки. Семантичната връзка между семите "небе, бог (тангра)" и "разсветляване, зазоряване (танг)" в тюркските езици се доказва въз основа на паралелен типологичен развой в индоевропейските езици.

Употребата на падежната форма тангра (тенгри) "в посока на изгряващото слънце като проява на божеството слънце" става в хода на специфичен групов ритуал, вкл. и при жертвоприношение, по време на който се надава възгласът тангра (тенгри), т.е. към посока на изгряващото слънце. Постепенно възгласът падежна форма се е превърнал в застинала форма с ритуално семиотично значение и започнал да обозначава изобщо бог-слънце, бог-небе и на тази основа бог изобщо, небе изобщо.

Коренът на тази употреба е в праалтайската езикова общност (тюркска, тунгузо-манджурска, монголска, вкл. и корейска), която не може да не е била свързана със сино-тибетската общност и на тази основа с шумероезичните племена, а така също и със самоедските (ескимоските) племена, което като цяло позволява да се обясни кит. тянь "небе", виет. than "бог", шумер. дингир "бог" в тяхната фонетично-семантична общност с разглежданите тюркски, монголски, тунгузо-манджурски думи като варианти на тангра (тенгри) [290-292].

От всичко това не може и не трябва нищо да се поправя, нито пък към него нещо особено важно и значимо да се прибавя, защото тук, в рамките и с помощта на конкретна ономастикоетимологична концепция, без да се подминават, но напротив, като се въздигат в ранг на особено важни и съществени дори редица екстра-

лингвистични факти и данни под формата на културно-исторически условия и предпоставки за възникването, образуването и функционирането на Името, са пределно компетентно и квалифицирано, ясно и точно анализирани и експлицирани, изведени и обобщени главните и съществени елементи и моменти, "гръбнакът" на една безупречно-перфектно започната, проведена и завършена докрай и без остатък етимология на теонм Тангра [Добрев 2001, 51,133-134,181-183].

*İlk ve özgün anlamı **'gökyüzü, sema' olan täŋri sözcüğü** Eski Türkçede tägre 'çepeçevre', tägirmän 'değirmen' sözcüklerinin kendisinden türediği tägir- 'döndürmek, çevirmek, kuşatmak' eyleminin daha eski bir türü olan *täŋir- eyleminden -i eki ile türemiş bir ad olabilir: *täŋir-i (Yakutça taŋara buradan) > ET täŋri.*

Söz içinde ŋ/g ses nöbetleşmesi için Eski Türkçe döneminden örneklerimiz vardır: äŋir-/ägir- 'eğirmek', äŋin/ägin 'omuz' vb. gibi.

Son olarak söziçi -ŋr- ünsüz öbeğinin Türk dilinin ses bilimsel yapısına aykırı olmadığını da belirtmek isterim. Eski ve Orta Türkçede içinde bu ünsüz öbeği bulunan birçok sözcük vardır: MK çıŋra- 'çınlamak', kıŋrak 'et ve hamur kesmekte kullanılan satır', koŋragu 'çıngırak', öŋrä 'önde; doğuda' vb. gibi (T. Tekin).

По културно-исторически съображения съвсем невъзможно е теонм *Тенгри* да произхожда от китайския език (J. Benzing). Засвидетелстваната в гръкоезичните прабългарски надписи форма на теонима е *Ταγγραν* [тангран] и тя очевидно-безспорно е съкращение от първично-изходната форма **Тангрь-хан*. В останалите, исторически и съвременни тюркски езици формата на това име е предимно *Тенгри* и според нас то се образува на основата на същ. **тӓнгир* "небе, небосвод". Тази дума пък най-вероятно е по-късно и собствено българско семантично развитие на индир. **täŋir* "висок; голям", запазено в осет. *dyngyr* "большой", което пък от своя страна е в основата на прозвището *Dəngər Solomon* (XIX в.) – Большой Соломон (Абаев), а така също и на шумерския теонм *Дингир,* пренесен в Предна Азия от каситите българи, предшественици на покъсните хазари:

В действителност, не особено широко известните и сигурни тюркобългарско-асирийски етнолингвистични контакти и взаимодействия като че ли наистина ще да са имали място, но не през последната третина на III хил. пр.н.е., както на места, без достатъчно солидна аргументация се приема и твърди, че шумерите били тюркското племе Somar, Suvar [напр. Mizulu 2004, 8; Miziyev 2004, 9], а едва след началото на II хил. пр.н.е., когато във вавилонската Шумерска империя нахлуват каситите, които идат откъм североизток и водят със себе си все още непознатия тук кон, впрегнат в бойна колесница, и които около 1750 г. здраво се закрепват по тези земи и владеят Месопотамия около 600 год.

Пак тогава, към 1800 г. пр.н.е., хиксите, също водейки със себе си коня, нахлуват и завладяват Египет, където се задържат по-дълго. Приблизително по същото време, около началото на II хил. пр.н.е., и китайските летописи започват да съобщават за нападения на различни северни и северозападни племена, които обаче извършват своите нападения не на колесници, теглени от коне, а като ги яздят [Съсълов 2000, 29-31].

Наистина според някои по-нови проучвания около 2000 г. пр.н.е., по земите на Източна Европа и Урал, индоиранците са скотовъди земеделци от степен тип с основно-водеща роля и значение на скотовъдството, докато специално каситите са иранци, които дълго време след като завладяват Вавилония, разпростират своето влияние върху част от планинските райони на Западен Иран и се задържат по тези земи и през първите векове на I хил. пр.н.е. [Грантовский 1998, 12,60-63].

Ето защо голямата все пак вероятност тези контакти наистина да са имали място в историята на тюркобългарите и предноазиатските народи се подсилва и потвърждава и от страна на индоевропеистиката, където по безспорен и напълно определен начин се установява, че колесницата с колела със спици и с един впрегнат кон, от рисунка в Микена през около 1600 г. пр.н.е., е подобна на колесниците със спици, намерени в Синташт, в централната евразийска степ и които се датират четири столетия по-рано и докато конят започва да се използува за езда в Западна Европа например едва около 1100 г. пр.н.е., то в степите "конете се използуват за езда с военни функции от няколко столетия по-рано"; около 2000 г. пр.н.е. се осъществява "откриване на евразийската степ" с преминаване на културно-икономическата граница по Волга и реките на Среден Урал, по силата на което след началото на II хил. пр.н.е. "възниква значителен трансконтинентален обмен" откъм Андроновската култура, в "технологията на талигата, колесницата, металургията на бронза и редица разновидности на оръжието", а така също и в керамиката, облеклото, стопанството, животновъдството и митологията, при което пак тогава впрегнатият в колесница кон, "за първи път започва да се използува във въоръжени стълкновения" [вж. Грантовский 1998, 60-91; Ренфрю 2002, 21,29; Kuzmina 1994; ~~2001, 289-296]* (Ив. Добрев).

В переписке царей, будь то письмо царя Кипра фараону [36] Аменхотепу на рубеже XV и XIV вв. до н. э. или касситского правителя Вавилона Бурнабуриаша знаменитому фараону-еретику Эхнатону (XIV в. до н. э.), мирные фразы всегда канонические: «Я благополучен, да будет благоденствие тебе, твоим женам, твоим друзьям, твоей стране, твоим вельможам, твоим коням, твоим колесницам» (курсив мой. - В. К.)» [5, 44].

Гимн Шульги, - собственно, единственное свидетельство применения колесниц на рубеже III и II тысячелетий до н. э. Действительно, в тяжелой повозке пройти такое расстояние, какое проехал Шульги, как будто бы не представляется возможным. Однако широкое применение колесниц в Передней Азии, безусловно, относится к тому времени, когда здесь уже появились индоевропейцы. В Шумере тяжелые повозки выполняли ту же роль, что и более поздние боевые колесницы, то есть представляли собой двигающиеся платформы для стрельбы, причем они должны были быть хорошо управляемыми, устойчивыми, быстрыми и маневренными. В то же время удовлетворять всем этим условиям если не невозможно, то очень трудно. Маневренная, хорошо управляемая и быстрая колесница должна быть небольшого размера, легкой, запряженной конями, тяжелая же на низком ходу повозка - устойчивой, запряженной эквидами. Не следует забывать, что ослы были крупнее современных, а лошади намного мельче, поэтому и различия между ними не казались так велики. В XX-XIX веках до нашей эры колесниц в Египте не было, они

появились позднее, только с приходом гиксосов. [37]

В недавнее время раскопки Л. П. Ашихминой и В. Ф. Генинга в Южном Зауралье на р. Синташта дали интереснейшие и сенсационные материалы для решения вопросов происхождения колесниц [48; 49]. В богатых курганах XVI-XIV вв. до н. э., а возможно, и раньше были найдены легкие боевые колесницы с деревянными колесами (диаметром 0,90-1,00 м, имеющими по 12 спиц), находящимися на расстоянии 120 см друг от друга. Колесницы поставили в погребальные камеры (в пяти курганах), для колес вырыли узкие канавки глубиной 0,30-0,40 см (до оси).

По хеттским документам мы можем судить о том, что уже на рубеже XVIII и XVII вв. до н. э. наряду [40] с пехотинцами в войске появляются боевые колесницы. При царе Анните на 1400 пехотинцев приходилось 40 колесниц. В текстах Хаттусила I (начало XVI в. до н. э.) говорится, что наряду с грузовыми повозками с золотом в состав войска, возвращавшегося с военной добычей, входили боевые колесницы и колесницы, груженые военной добычей - серебром. В текстах второй половины XVI в., во время царствования Мурсила I, разрушившего Вавилон в 1531 г. до н. э., упоминаются кони, боевые колесницы, возницы, «конская запряжка царя» и встречается неясное исследователям, очевидно, идиоматическое выражение: «стрела открывает колесничные колеса».

Для понимания трактата Киккули нам необходимо обратиться к истории Митанни, поскольку именно «митаннийские арии» были первой волной индоиранцев в [42] Передней Азии. Они принесли с собой глубокие знания об уходе за лошадьми, детализированный тренинг, богатую терминологию, связанную с коневодством.

В целом же следует отметить, что, несмотря на все споры, доводы исследователей, считающих коневодческие термины существенной частью индоевропейской лексики Передней Азии (вспомним, например, названия мастей), достаточно убедительны. Они лишний раз подчеркивают связь коня и колесницы с передвижениями индоиранцев, впервые отмеченную Б. Грозным [201].

По наблюдениям К. Ф. Смирнова на территории степной Евразии способ взнуздывания коня, выработавшийся в южнорусских степях, как мы теперь знаем, [59] уже в III, если не в IV тысячелетии до н. э., проник в Переднюю Азию во время ранних передвижений «индоевропейских племен, в хозяйстве и военном деле которых лошадь играла существенную роль» [130].

Сюда относится широкое освоение железа и возникновение кочевого быта, вызвавшее дальние передвижения и широкое, а не эпизодическое использование коня под верх, для выпаса стад, разъездов, посылки донесений или поспешного бегства, что было характерно уже для среднерусских степей и Кавказа (III тысячелетие до н. э.) и Передней Азии (II тысячелетие до н. э.). Речь идет о появлении вооруженного всадника вместо гонца или табунщика, замене отряда колесниц конницей, сначала иррегулярной, затем регулярной. В литературе укрепилась точка зрения, что если индоиранцы познакомили Азию с конем, то иранцы - с всадничеством. Изучая письменные [61] источники Ассирии (описания военных походов, состав войска и добычи), можно уточнить время появления первых вооруженных всадников. Но основной материал дает нам здесь археология.

Это погребения с конем или конским снаряжением, изображения оседланных ко-

ней или всадников (будь то монументальные ассирийские рельефы или предметы мелкой пластики, глиняные сосуды в виде коней или вазовая роспись). Сложность датировки заключается в [62] том, что далеко не все находки происходят из хорошо документированных комплексов. Определенным источником является ономастика и топонимика. Так, очень большое число личных иранских имен связано с корнем аск «конь» или бара «ездить верхом» [52, 52; 172; 174; 215-217]. Интересно, что иранское название «люцерна» (лошадиная еда) уже в VIII в. до н. э. было известно вавилонянам и проникло затем к ассирийцам [Добрев 2005, 241-242; Перевод надписи 2010, 1; Tengri 2010, 1, вж. и срв. Аладжов 1983, 76-85; Баскаков 2010, 4; Бешевлиев 1939, 33-35; ~*~2008, 308-359; ~*~2009, 40-41; ~*~2011, 3; Венедиков 1998, 8-11,111-149,214-233; Давлетшин 2010, 11-13; Ковалевская 2011, 2-19; Pulleyblank 2008, 241; Róna-Tas 2010, 148-149; Tekin 2010, 2-3; Абаев-1, 383, срв. Benzing, 1959, 685].

Тенгрианството е първата монотеистична религия на Света:

Анализираните качества на култа показват, че прабългарската вяра е вид монотеизъм. Наличието на други божества в древнотюркската религия не намалява тази констатация, още повече, че досега те не са доказани у прабългарите. Абсолютният монотеизъм даже в световните религии е фикция, а приложен спрямо историческата древност, е винаги относителен (Ж. Аладжов).

През Късната Античност и малко преди края на Ранното Средновековие тази религия е и най-широкоразпространената, защото е общотюркска. А през този период тюрките се разпростират по огромната територия от Байкал до Централна Европа от изток на запад и от Балтийско Море до Индия и Средиземно Море от север на юг:

Особенно велика у них способность подчинять зверей и животных. Когда множество лошадей, быков и овец находится в их лагере, они без шума останавливаются или идут вперед. Удивительна эта их способность покорять зверей и животных. Они молчаливы и не любят многословия. Исповедуют они единого небесного бога, но без знания, потому что они этот видимый свод почитают богом. И ничего другого они понять не могут.

Во-первых, потому что, как мы говорили об этом выше, тюрки всегда провозглашали единого бога и даже во внутренней земле, где жили, они считали видимый небесный свод богом. И даже до сего дня, если спросят человека из тех, кто не сведущ, то он отвечает и говорит; "Qan thangri". А "qan" на их языке означает "небесная синь", а "thangri" - "бог". Они полагают, что небо есть единственный бог [МихСир, 123,125, вж. и срв. Будаев 2009, 28-30].

Преминавайки и установявайки се и отсам Дунав, прабългарите в още по-голяма степен навлизат и осъществяват етнолингвистичен контакт и взаимодействие с местните славяни. По това време и прабългарите, и славяните си имат и носят със себе си и всеки сам за себе си собствената си материална и духовна култура. Само отделни и много малко на брой елементи от тази култура са тъждествени или се припокриват в някаква степен, така че като цяло двете култури са инконгруентно-дивергентни, а това означава и силно противоположни.

В съпоставителен план по ниво и степен на развитие на материалната и духовната си култура прабългарите се нареждат на едно от първите места сред всички късноантични и ранносредновековни народи от двете страни на Урал (Ив. Добрев), докато за материалната и духовната култура на местните славяни от тази епоха не може да се каже дори и нещо по-определено.

Обективно-реално погледнато, до към средата на IX в. дунавските българи преживяват и преминават през един не особено интензивно-дълбок процес на славянизация, своеобразен връх на който се наблюдава още по времето на хан Крум. Тогава той, воювайки с аварите и Византия, не само приобщава към българската държава редица съседни славянски племена от българската група, но и увеличава ролята на славяните в държавата за сметка на прабългарската аристокрация, поверявайки на славянски старейшини жупани някои отговорни постове в нея, като даже и посланикът в Константинопол е славянин.

В двора на Крум широко разпространение получава славянският език и дори самият той на пировете обикновено произнася тостовете си на славянски език. Същевременно Крум усилва и войската си с редовни славянски части, офицерите на които обаче са прабългари (Г. Вернадский). За сметка на това той назначава сановници прабългари за областни управители на новоприсъединените славянски племена (Д. Ангелов).

Всичко това безспорно е възможно и се осъществява благодарение на факта, че подобни процеси протичат и в славянските и прабългарските родове и племена по места. Тук съвместното мирно съществуване по принцип на двата етноса приема формата на симбиоза с тенденция за развитие по посока на тяхната "стопанска и етническа интеграция" при все още действащ и проявяващ се "културно-идеологически дуализъм", както се изразява акад. Геннадий Литаврин [2001, 6-14] след проф. Васил Златарски [2009а]:

През тая епоха, която се простира от средата на IX век до края на втората десетина на XI (852-1018), се очертават следните главни исторически явления в живота на Първото българско царство:

1. Чрез събирането на славянските племена от славино-антската група под една държавно-политическа власт, чрез приемането на християнството и учредяването на национална църква и чрез въвеждането на народния славянобългарски език в църквата и държавата се окончателно определи етническата физиономия на българската държава - <u>славянска,</u> очертаха се съставът и границите на българската народност на Балканския полуостров, в които тя си остава и до ден днешен, и се турихa основите на самобитна народна култура, която при всичките превратности на съдбата спаси българския народ, даде нужния духовен материал и послужи за образец при възникването на другите славянски държави, останали в групата на източноевропейските.

2. Във вътрешния политически живот на българите през тая епоха особено

отчетливо изпъква засилването на централната власт, което спомогна твърде много да се споят по-тясно географски разчлененията части на народност и държава и намали значението, а оттука и своеволията на прабългарските боляри, като чрез това тури край на етническия дуализъм и даде възможност да се развие по-интензивно културно-просветният живот; обаче едновременно това същото засилено самодържавие, което бе присадено в България в чужда форма и малко или съвсем не вървеше в съгласие с демократическия дух на славянобългарите, с тяхната общинска и изборна наредба, тури начало на съсловни деления със строго определени социално-икономически различия [17].

Независимо от обстоятелството, че през VIII в. славяни и прабългари продължавали да живеят като два различни етноса, между тях започвал вече подчертан процес на взаимно сближаване и постепенно сливане. Славяни и прабългари, както вече се отбеляза, не са били съвсем чужди една на друга етнически групи, познавали се още преди заселването си на Балканския полуостров и могли да общуват помежду си в продължение на столетия в обширните територии на днешна Украйна, Бесарабия и Молдава и в днешна Унгария (провинцията Панония).

Този продължителен досег помежду им получил още по-здрава и трайна основа след образуването на славянобългарската държава през 681 г. Славяни и прабългари заживели при наличието на една обща, обединяваща ги власт, при наличието на едни и същи задачи от вътрешно и външнополитическо естество. Сближавала ги главно общата цел да се противопоставят на опасни врагове и главно на Византийската империя, с която те водели продължителни и тежки войни почти през целия осми век. Общата външна политика, намираща израз в съвместни военни походи, в защитни мероприятия по укрепване на границите, в строеж на крепости и пътища, сближавала все по-плътно двете етнически групи и създавала условия за преодоляване на битовата, верска и езикова отчужденост. С една дума, наличието на обща държава бил основен и решаващ фактор за развитието на етногеничен асимилационен процес между славяни и прабългари (Д. Ангелов).

Изключително силен, но и болезнено-рязък тласък на този процес на славянизация на прабългарите по форма, но и на цялостно-многостранната обществено-икономическа, политико-идеологическа и културна по съдържание, не асимилация (Д. Ангелов), а по силата на конкретни историко-социални предпоставки и обстоятелства славянодоминантна взаимна интеграция на двата етноса и тъкмо по този ред и начин и на ликвидирането като цяло на съществуващия до тогава културно-идеологически дуализъм, основаващ се на стар племенен партикуларизъм (Г. Литаврин), дава масовото покръстване от Свети княз Борис-Михаил Кръстител на прабългарите и славяните през май 866 г., последвано много скоро от редица драстично-репресивни и даже направо непоносимо-жестоки административно-правни мерки и действия, особено и специално по отношение на прабългарите, именно които и превръщат взаимната интеграция в славянодоминантна, а резултативната народност в славянска:

Въ лѣт҃ѕ҃ т҃ѯ҃ѕ҃ [6366 (858)] *Михаилъ цр҃ь изиде с вои брегомъ и моремъ на*

Болгары. Болгаре же оувидѣвше не могоша стати противу крⷭ̑титисѧ просиша и покоритисˆ Грекомъ цр҃ь же крти кнѧзѧ ихъ и болѧры всѧ и миръ створи с Болгары.

Въ лѣ҃т҃ s т о҃ з҃ [6377 (869)] *Крщ҃на бысть всѧ землѧ Болъгарская* [ЛаврСп, 14,16].

6371 (863). Богорис Симеон болгарский. Крещение болгар. *У болгар был голод, и Михаил, царь греческий, пошел на болгар воевать морем и водою, они же убоялись его. И крестил царь Михаил князя болгарского Богориса и нарек его Симеон, и все вельможи крестились. И после чего разошлись восвояси* [Татищев 2009а, 28].

96. *Точно так же обошелся он и с болгарским племенем. Народ этот, хотя вроде бы и прежде обратился к благочестию и перешел в христианство, однако нетверд и непрочен был во благе и подобен листам, колышимым и колеблемым малейшим ветром. Но непрерывными царскими увещеваниями, торжественными приемами, а еще великодушными щедротами и дарами заставил он их принять архиепископа и умножить в стране число епископов. И вот через них, а также через благочестивых монахов, коих призвал царь с гор и из пещер земных и послал туда, сей народ оставил отцовские обычаи и дал уловить себя в сети Христа* (ПродФеоф).

В началото и на първо място сред тези драстично-репресивни и даже направо непоносимо-жестоки административно-правни мерки и действия стои най-вече прогласяването от първия всебългарски църковно-народен събор, свикан в Преслав през есента на 893 г. или пък на 28 март 894 г. (А. Калоянов), на славянобългарския език за официален държавен и църковен език със забрана под страх дори от смъртно наказание или продаване в робство да се говори на прабългарски език; забрана, преследване и дори налагане на смъртно наказание по силата на специално разработения преди това и тук приет Закон Судный Людям, на практикуващите прабългарските обреди и обичаи, сред които и най-категорична забрана на многоженството; възстановяването на Кирило-Методиевото дело за знаме на българската държава и народ, символично връчено от княз Борис-Михаил в ръцете на неговия предостоен син и приемник – княз Симеон, но и пристъпването същевременно към фактическата замяна на гръцките владици в България чрез ръкополагане на българи за техни викарни епископи (хорепископи), които да поемат управлението на епархиите:

Очевидно е, че ЗСЛ е бил издаден във връзка с налагането на християнската религия от държавната власт в обстановката на остър конфликт на християнството с езичеството. Че законът е бил създаден във връзка с налагането на християнството като нова държавна религия, показва основното му съдържание, включващо (още в първия законов текст) санкции срещу езичеството и непосредствено след това срещу нарушенията на християнския морал (тези нововъведени наказателни състави, твърде съществени от гледище на християнската религия, са били изтеглени напред), санкции срещу квалифицирани кражби, които засягат вече покровителствувани от християнската църква обекти.

Много суровите санкции срещу езичеството (продажбата в робство на извършващите езически обреди и заклинания, колективната наказателна отговорност в цялото село, в което са се извършвали езически обреди и заклинания, изключително голямото увеличаване на броя и на силата на ударите, налагани като санкция на саморазправящите се, нарушили правото на църковно убежище) показват, че ЗСЛ е създаден в обстановката на остър конфликт между езичеството и християнството (КМЕц).

Сам законник представляет собой перечень наказаний за нарушение прежде всего тех норм общественной жизни, которые с принятием христианства должны были сменить языческие обычаи. Перечень наказаний и их нормы заимствованы из византийского свода законов VIII в. - «Эклоги», но дополнены в ряде статей указаниями на санкции, которые налагаются на нарушителей по предписаниям церковных уставов. Таким образом, и само содержание памятника является примером сотрудничества солунских братьев и их церковного окружения со светской властью в Великой Моравии (Б. Флоря).

В един малко по-конкретен план и специално в аспекта на "острия конфликт между езичеството и християнството" (проф. М. Андреев – КМЕц), проявяващ се на много места под формата на дългосрочна ожесточена съпротива, и на методите и средствата за провеждането на заключителния етап на славянизацията и довършването на християнизацията на прабългарите, по личните указания на княз Борис и за прилагане на практика разпоредбите на Закона, местните власти подбират подходящи млади мъже от областта си и създават наказателно-покръстителни отряди под ръководството на местен славянски първенец или прабългарски болярин и с гръцки свещеник в състава си.

Целта и задачата на наказателно-покръстителните отряди е да покръстят отклонилите се по един или друг начин от покръстване прабългари, а така също и да издирят и накажат онези от тях, които имат повече от една жена и които продължават да говорят прабългарски език. Отрядите плъзват главно по прабългарските села и паланки, изкарват със сила и бой жителите на селото на подходящото за кръщение място и тук свещеникът набързо ги кръщава, неейки, разбира се, на гръцки език. Поради това никой не може даже и да разбере за какво точно става дума и защо се прави всичко това.

При това положение прабългарите напълно естествено и нормално отговарят с въоръжена съпротива. Всяко селище си излъчва бойна чета, която пресреща наказателния отряд и се опитва да го прогони, поради което много често се стига и до кървави сблъсъци. Задължителен момент по време на тези сблъсъци е да се мълчи, защото ползването на прабългарския език по начало и под страх от смъртно наказание е забранено и по смисъла на Закона води до отежняващи вината обстоятелства.

Основно-водещите събития и моменти от тази епоха преминават и се запазват в обредите и обичаите на населението от някои краища на

България:

…дружина момци, винаги нечетно число, облечени в празнични бели дрехи, с голи мечове в ръка, обхождали селата през дванайсетте «погани дни», предвождани от «балтаджия», «кеседжия» и «калаузин», придружавали ги двама тъпанари и двама свирци, момците се движели задължително по двойки, в пълно обредно мълчание, при това две дружини не трябвало да се срещнат на път, но ако се случело, започвал бой и убитите били погребвани в особени «русалски гробища».

За подобен обичай загатват и братя Миладинови за селата от Дебърско, където коледували, като си почерняли лицата и ходели от село на село с песни и хора, носейки червен байрак с бял кръст в средата (А. Калоянов).

В онези селища пък, където покръстването е проведено преди това, но бойните им чети все още не са разпуснати или пък има хора, които говорят на прабългарски език и практикуват собствените си прабългарски обреди и обичаи, то цялото село във вид на роби се предава на Църквата с всичкото си имущество. Ако пък подобни случаи са сравнително по-малко на брой, то тези прабългари, отново с имуществото си, се продават в робство:

Всякое село, в котором отряды бывают или заклинания поганские, отдается в божий храм со всем имуществом.

Если имеются господа в том селе и совершают обряды и (произносят) заклинания, они продаются со всем имуществом своим, а цена дается бедным.

Комментарии: *Церкви вместе со всем своим имуществом отдавались не только лица, творившие языческие обряды и заклинания, а в силу круговой поруки и все жители села, которое терпело в своей среде язычников.*

Отправляясь на бой с супостатами (врагами) подобает остерегаться всех неприязненных слов и дел, направить мысль свою к богу и молитву сотворить и сражаться в ясном сознании, ибо помощь дается от бога светлым сердцам (ЗСЛд).

А в отделни области направо се прибягва и към физическо изтребление на прабългарите. Тази нечовешка мярка влиза в най-остро противоречие със съответния член на Закона, предвиждащ бой с камшик или пръчка и 7-годишен пост за мъжа с повече от една жена и прогонване на по-младата от жените му заедно с децата й:

Кто имеет двух жен, изгоняет меньшую с детьми ее и его бьют. А пост 7 лет (ЗСЛд).

Но въпреки това, повече от ясно-категорично законово положение, точно такъв е случаят например във Варненска Област, където началникът на наказателния отряд обхожда поверения му район, издирва и арестува вторите и по-следващи жени на прабългарите, заедно с децата им, а така също и старци, провинението на които очевидно е, че продължават да говорят прабългарски език и да практикуват обредите и обичаите на дедите си. Уличените и арестуваните, разбира се, са предимно млади жени с малките си деца и старци, които не са имали възможност, време и условия да научат славянобългарския език.

В края на обиколката всичките тези млади жени, малки деца и старци

са умъртвени по най-жесток начин и заровени в масов гроб край Девня. При това началникът на наказателния отряд не пропуска да разпореди съгласно стародавния прабългарски обичай телата им да бъдат и разчленени, а на други пък да бъдат покрити с камъни, за да не би някак си духът на убития да навреди все пак на неговите убийци [вж. и срв. Йорданов 2008, 24-68].

Впрочем физическото изтребление на прабългарите и тяхното преследване заради вярата им ги започва още княз Борис:

Въпрос (17): Дали сме съгрешили, гдето сме погубили главните предводители на бунтовниците, които бяха се възбунтували против християнството, заедно с децата им?

Отговор: Съгрешили сте, особено в това, гдето сте избили невинни деца и въобще сте постъпили жестоко; но понеже това сте направили от ревност и от незнание, то, ако се покаете, ще Ви се прости.

Въпрос (18): Какво да се прави с ония, които оставят християнския закон?

Отговор: Длъжност на Господарят е да ги накаже.

Въпрос (41): Какво да се прави с ония, които продължават да принасят жертва на идолите и да им се кланят?

Отговор: Трябва да се съветват, но не да ги принуждавате насилствено да преминат в християнство; не трябва да се мешате с тях.

Въпрос (105): Какво да се постъпи с ония, които се осъдят в проповедите си да престъпят апостолската наука?

Отговор: Да бъдат такива проклети; но не е Ваша (на миряните) работа да съдите такива человеци.

Въпрос (51): Могат ли да се държат две жени, а ако не може, то какво да правим с тия що имаме?

Отговор: Тия, които имат две жени, трябва да останат с първата си жена и при това да се очистят с покаяние.

Въпрос (82): Може ли да се свързва мир с идолопоклонниците?

Отговор: Християните не трябва да свързват договори с незнабожците: мир и другарство с тях само тогава може да бъде позволено, когато има за цел да ги изведе на истината [по Маринов 2009, 5-8].

Не толкова широко известното или признаваното тук обаче е това, че физическото изтребление на прабългарите се провежда по искането и под ръководството на Византия, която следи и направлява най-отблизо действията на изпратеното си в България духовенство:

Эти вопросы, а также ответы на них позволяют прежде всего представить значительность изменений, которые влекло за собой принятие христианства. Речь шла не только о замене культа языческих богов культом христианского Бога. Поскольку культ, религия так или иначе санкционировали своим авторитетом многие нормы повседневной жизни общества, то смена культа влекла за собой и отмену не имевших к нему прямого отношения обычаев, которые заменялись новыми, соответствовавшими предписаниям новой религии, а также установление для многих старых норм иной системы санкций, что в средневековой жизни имело

огромное значение. При этом речь шла не только о перестройке порядков внутри страны в соответствии с требованиями новой религии. Из вопросов ясно видно, что болгарская правящая верхушка стремилась определить и новые нормы отношений с соседними христианскими государствами и вообще привести свой общественный порядок в соответствие с общественным порядком того «христианского» мира, частью которого теперь становилась Болгария.

Трудности здесь заключались в том, что, если нормы старого права и старой религии были хорошо известны болгарской знати и она сама, совмещая в себе носителей духовной и светской власти, выступала единственным истолкователем языческих обычаев, то нормы новой религии и «христианского порядка» ей не были известны и с принятием христианства она попадала в этом отношении в зависимость от особой, ранее отсутствовавшей в болгарском обществе группы людей - иностранцев, тесно связанных с церковными организациями тех стран, откуда они вышли. Лояльность этих людей уже поэтому могла вызывать и вызывала серьезные сомнения у представителей болгарской власти, опасавшихся, что они могут использовать свое влияние для подчинения Болгарии ее могущественным соседям. Между тем в христианском обществе именно этой группе людей была доверена монополия не только на отправление культа, но и на истолкование того, какие из норм общественной жизни соответствуют нормам христианского учения. И эти люди постоянно обращались к болгарской правящей верхушке с различными требованиями, апеллируя к неизвестным христианским нормам (Б. Флоря).

Успоредно на всичко това еднакво-общата религия вече легитимира и дава широк простор и на смесените бракове, които според точния израз на акад. Г. Литаврин [1999] "ускоряват процеса на ерозия на прабългарската общност" [335]. Доколкото пък майките на децата от тези смесени бракове в повечето от случаите са славянки, то и самите деца не само усвояват най-напред основно и главно славянския език, но и тяхното етническо самосъзнание се изгражда не като прабългарско, а като славянско.

Едно от решенията на църковно-народния събор през 893 г. е приемането на славянския език за официално-административен, т.е. задължителен не само като богослужебен, но и във всички останали сфери на дейност на обществото и държавата. По този начин в приетия тогава в този смисъл закон фактически и практически се и криминализира употребата на прабългарския език. А това пък от своя страна е основание за преследване и даже и за най-жестоки репресии спрямо онези прабългари, за които се установи, че говорят родния си език.

От друга страна Църквата обявява прабългарския език за поганski, а самите прабългари за поганци, т.е. мръсни. Така по-същество не само се нанася съкрушителен удар по морално-ценностната система на прабългарите, но същевременно се дава път и се оправдават и пред Бога предприетите вече и методично-непрекъснато провежданите от гражданските власти жестоко-репресивни мерки и действия спрямо тях.

Независимо че всички известни, минали и настоящи религии са само

и единствено различни пътища към Единния и Единствен Бог, все пак от позициите на тогавашния християнски религиозен догматизъм и екстремизъм Църквата обявява и заклеймява също така прабългарите тенгрианци и като езичници, т.е. безбожници. Тази презрително-унизителна квалификация не само допълнително-вторично мотивира и засилва наказателно-репресивните мерки и действия спрямо прабългарите, но и създава определено отрицателно отношение и настроение към всичко прабългарско изобщо и към всеки отделен прабългарин в частност.

По този начин в действителност и в края на краищата се обругава, профанизира, а даже и вулгаризира и прабългарската морално-ценностна система. В резултат на всичко това като цяло прабългарите биват превърнати в население втора категория на държавата, която обаче именно те векове преди това основават и толкова време вече поддържат и даже ръководят.

Принудителната християнизация травмира и раздвоява душата на прабългарина. От тук нататък той вече продължава да живее с непреодолимо-горчивото чувство за безкрайна вина, защото е изменил на своя предишен бог. Тъкмо поради това и монах прабългарин оставя на стената на една от скалните църкви в Мурфатлар [Попконстантинов 1993, 144-145,154-155; Popkonstantinov, Konstantinova 1995, 121-123,132] следния надпис и на прабългарски, и на български език:

Дліжінь есмъ *Грешен съм!*

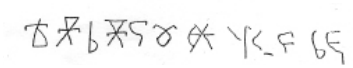

Вярихум Тангра *Грешен съм, Тангра!*

В чисто лингвистичен план, така обруганата, профанзирана и вулгаризирана прабългарска морално-ценностна система задължително води и до пейоризация, т.е. до считането и приемането и на прабългарския език за погански/мръсен, лош, грозен, неприятен, неблагозвучен и т.н. Тъкмо това отблъсква и принуждава следващите поколения прабългари да избягват да употребяват майчиния си език в началото само на обществени места, а впоследствие и в семейството. С течение на времето прабългарите започват все повече и повече да общуват на славянобългарски език, примесен обаче с прабългарски думи и граматични форми, за които те не знаят или не виждат и не намират в него необходимите им за случая славянски съответствия.

По силата на всичко това от една страна от прабългарския в славянобългарския език се заемат и усвояват и сравнително, а може би даже и прекалено малък брой прабългарски думи с все още неясно какви, кои и колко още точно прабългарски фонетико-граматични съставки и елементи, преминали и съхранени главно в диалектите на съвременния български език.

При тези етнолингвистични условия и в този порядък не е подминат и самият бог Тангра, от името на когото в българския език остава като че ли само презрително-унизителното междуметие "тинтири-минтири".

От друга страна към средата на X в. вече драстично намалява броят на българите с прабългарски произход, които все още знаят и помнят прабългарския език, но могат да го ползват обаче само съвсем изолирано-спорадично, т.е. крайно непълноценно и недостатъчно. А при по-следващите поколения този брой вече се свежда до нула и така тюркският прабългарски език постепенно-бавно, но много сигурно и окончателно-безвъзвратно си отива, отмира и изчезва, а на негово място някак-си трескаво-набързо и най-грубо-безцеремонно се насажда и налага славянобългарският език [вж. и срв. Ангелов 2010, 130-137; Вернадский 2009, 227; Гюзелев 2006, 22; Иванова-Мирчева, Хараламписв 1999, 331-333; Калоянов 2010, 2; ~*~2010а, 3-5; Литаврин 1999, 193-342; Православието в България 2010, 3-5; Рънсиман 2009, 89-91; Св. Наум Преславско-Охридски 2009, 3; Флоря 2011, 1-2,29; Юхас 2000, 60-62; ЗСЛд, 1-5; КМЕц-1, 254,715-717; ПродФеоф, 155].

В резултат на всичко това към края на X и първата половина на XI в. вече отива към своя край и дори приключва в главното и съществено започналата още от времето на хан Аспарух славянизация на прабългарите под формата на **етнолингвистически взаимна интеграция, сливане**, смесване и кръстосване или метисизация на числено сравнително близките от порядъка на 250-300 хил. души (П. Петров; Г. Литаврин), в полза все пак обаче на славяните, местни прабългарски и славянски племена до смесено-кръстосаната, метисизираната по своите расово-антропологически белези и черти и по своята материална и духовна култура, но единната и славянска по език българска народност.

При всичко това прабългарите не се загубват и изчезват безвъзвратно, а постепенно-бавно и непълно-частично се преливат, запазват и продължават да съществуват **вътре в така изградената българска народност във и посредством славяните, но не като нещо изконно-първично**, собствено-наследено, самостоятелно и единно цяло, а във вид на външно-допълнително привнесени, сравнително обособено-чужди, отделно-разпръснати или дисперсни, по-дребни или по-едри частици съставки, пък даже и на цели комплекси или агрегати от елементи на тяхната, собствено прабългарската антропология, език, материална и духовна култура.

В процеса на славянодоминантната прабългаро-славянска взаимна интеграция решаващо-огромни са ролята и значението на новосъздадените и въведени в цялостния живот на българското общество български в частност, но славянски по принцип език и писменост, тъкмо които са онази духовно-културна основа и среда, благодарение на която българите се чувстват и осъзнават себе си не само като славяни, но и като неразделна част от славянството изобщо:

С въвеждането на християнството в държавата като господствуваща религия се турял край, както видяхме, на многогодишната борба между двата съставни етнически елемента - българския и славянския - и се определял окончателно славянският характер на българската държава; а пък с учредяването на национална църква и с въвеждането на славянския език като държавен и църковно-училищен език се туряла основа за самобитното духовно и културно развитие на българския народ и заедно с това се осигурявала неговата духовна и политическа независимост.

Обаче от страна на Симеон, който прокарвал своите реформи по готово възприета от Византия формула, не били приети никакви радикални мерки за примирение и изглаждане различията в държавно-социалните възгледи и положения на двата съставни етнически елемента: потомците на прабългарите останали при своя азиатски монархизъм, тъй богато подхранван и засилван от присадената от Византия строга форма на самодържавието, а славяните не се отказали от своя демократизъм с неговата изборна система и общинска наредба.

Тъй че макар след обявяването на християнството за господствуваща религия, а славянският език за официален език в България и да изчезвало всяко етническо различие, обаче в социалния живот на българския народ не произлязла никаква промяна: потомците на хуно-българите в лицето на своите представители не преставали да мислят, че те като организатори и обединители трябва да държат властта в ръцете си; славяните пък в своята многобройна маса от своя страна не преставали да считат, че те само признават сюзеренната власт на българския цар с известни задължения, а сами продължавали да се придържат в своите демократически принципи.

По тоя начин към времето на Симеон на мястото на предишното етническо различие изпъквали и почнали рязко да се различават два разреда граждани: едни - привилегировани, които се групирали около престола и станали участници във властта, образували отделно съсловие, известно вече под славянското име болярство с неговите подразделения на "велики и мали", на "вътрешни и външни" боляри, които са съставяли, тъй да се каже, интелигенцията на българската държава и ръководели съдбините на народа; други - непривилегировани, които дали контингента и силата при образуването на държавата и нацията, и то повечето, ако не изключително, потомци на обединените славяни, съставяли масата от населението - народа, който не вземал никакво участие във властта, но трябвало да обработва земята, да доставя нужните продукти за икономическия живот на страната, да се явява в редовете на войската и да защищава държавата.

Наистина при княз Борис тия два разреда граждани, които и по численост, и по значение представлявали нещо неестествено, етнически вече не се различавали, може би те носели вече едно общо име българи, но социално те се рязко отличавали помежду си: те живеели и се развивали отделно и в различни посоки; тях ги съединявали едни само външни политически интереси, но не и вътрешни - културно-икономически, защото тия последните не могли да възникнат и да ги сплотят поради тяхното рязко социално различие (В. Златарски).

Към края на IX и началото на X в. българската народност била вече напълно изградена. Нейното създаване е резултат на продължителен и сложен консолида-

ционен и асимилационен процес, който се развивал в продължение на столетия и в който се преплитали и действували фактори от социално-икономически, демографски, политически и културен характер.

Решаваща роля в развитието на етногеничния процес изиграва създадената през 681 г. славянобългарска държава, която обединява постепенно в своите предели всички племена от българската група в Мизия, Тракия и Македония.

Допълнително появили се съществени фактори, които действували в същата насока, са напредналото икономическо развитие на славянобългарската държава през IX в., изградилите се феодални отношения, покръстването и накрай въвеждането на славянската писменост. Всичко това създало необходимите условия за формирането на българската народност като една нова, исторически сложила се етническа, езикова и културна общност, образувана в резултат на претопяването на траките сред славянската маса, на спояването на многобройните славянски племена в едно цяло и на сливането на славяни с прабългари.

Основни черти на така възникналата българска народност са били общият език, единно народностно съзнание и еднаква в главни линии материална и духовна култура (Д. Ангелов).

Христианство содействовало ликвидации этнокультурных отличий между славянами и остатками протоболгар, обеспечению единства идейно-политических представлений, нравственно-этических и бытовых норм. Введение литургии на родном языке, распространение славянской письменности и возникновение славяноязычной литературы способствовали ускорению темпов культурного развития и оформлению самосознания болгарской народности (Г. Литаврин).

Успоредно на всичко това на съответното фонетико-семантично преобразуване и изменение е подложено и самоназванието на прабългарите, късноантичното и ранносредновековното народностно название етнонимът **болгар** като наименование на тогавашната, тюркска по произход и принадлежност прабългарска, но в аспекта на основния фонетичен вариант на етнонима номинативно-терминологически много по-точно и по-вярно, болгарска етническа общност.

Това преобразуване и изменение протича най-напред под формата на специфичното и не особено често наблюдаваното номинативносемантично развитие, "еволюция на етническото съдържание" (Д. Ангелов), но по-точно ресемантизация, преосмисляне под влияние и в условията на динамично-прогресивно изменящо се, в началото си прабългародоминантно и затова низходящо, а към края си славянодоминатно и затова възходящо неравновесно вътрешноинтегративно тюркобългарско-славянобългарско двуезичие резултат от също така паралелно и динамично-прогресивно изменящата се частично-спорадична и изолирана отначало и неясно в каква степен непълно масова към края си славянизация на прабългарите, чак докато се стигне до цялостномногостранното семантико-функционално преструктуриране и преобразуване на изходния етноним едновременно и като сигнификация, и като денотация, така че към средата на X в. той вече обозначава и съот-

ветно наименова изградената в главното и съществено нова българска народност.

От друга страна фонетико-структурното преобразуване и изменение на етнонима **болгаръ** протича и се осъществява под влияние действието най-напред на Закона за редукция на широките гласни, по силата на което широката закръглена гласна в неговата фонетична структура се стеснява до звука *у,* а непосредствено след това и на активно проявяващата се в старобългарския език етимологична фонетична промяна *у* > *ъ,* в резултат на която обликът *булга́ринъ* се превръща в облика *бълга́ринъ.* По-нататък вече под въздействието и в условията на ликвидната метатеза, действието на която в южнославянските езици приключва чак през IX-X в., последната форма придобива облика *блъга́ринъ.*

Именно поради всичко това трябва да се каже напълно определено, че доста видоизмененото като резултат и считаното по ред причини от старобългаристите като че ли за единствено коректната, закономерна и правилна форма **блъгаринъ** очевидно-безспорно е по-късна и по-нова от формата **българинъ,** което в този си вид, разбира се, все още не е подложено на въздействието на ликвидната метатеза. Нейната времева граница обаче като че ли е краят на IX в., в най-лошия случай средата на X в., защото е известен записът за цар Борис I като **Михаиль каганъ на Бльгарѣхъ,** потвърден, макар и не напълно сигурно, не само с разчитането на личния печат на висшия му сановник Йоан Багатур, но и чрез Дуклянския Летопис, където съвършено очевидно под Крис трябва да се разбира княз Борис. Особено важно-съществено тук е указанието, че Борис е наричан каган на езика на собствения му народ, както и това, че тогавашните българи са непобедими:

Тем временем в правление Владина двинулось множество народу из мест по реке Волге, от которой они взяли имя; от имени реки Волги собственно и называются по сегодняшний день вулгарами. Они прибыли с женами, сыновьями и дочерьми и с целым богатством, и очень большим, в область Силодуксию. Во главе у них был кто-то по имени Крис, которого называли на своём языке "каган", что на нашем языке значит "царь". Под ним было девять князей, которые управляли и судили народ, поскольку был он очень велик.

Итак, ударив на Силодуксию, взяли её. Потом, непобедимые, захватили всю Македонию, потом всю область латинов, которые в те времена звались римлянами, а теперь называются моровлахи, то есть чёрные латиняне: да даже царь константинопольский, поскольку он вёл с ними многочисленные войны, сидя на своём престоле, но не смог их ни в едином бою победить, послал послов и заключил с ними мир. Оба народа очень полюбились один другому, то есть готы, а они же и славяне, и вулгары, а в основном потому, что оба народа были язычниками и был у них тот же самый язык. Вскоре вулгары, теперь будучи уже в безопасности со всех сторон, построили себе хутора и сёла и заселили занятую ими страну аж до наших дней (ДуклЛт).

По този ред и начин и под действието именно на тези историко- и

контактолингвистични закони и механизми, към края на X в. вече на основата на късноантичното и ранносредновековното народностно название етнонима **болгаръ** като наименование последно на дунавските или още Аспаруховите българи през онази епоха и при тези социално-политически и културни условия възниква и се развива структурно-семантико-функционално съвсем новото и напълно различното настоящо българско народностно название етнонимът *българи,* със запазен все още при някои от писателите фонетичен вариант **болгары** като наименование на съвременната, смесена по произход, но все пак славянска по език и културна принадлежност българска народност. И въпреки всичко връзката между двата структурно-семантически нетъждествени етнонима се запазва и си остава, само че сега и тук тя е единствено и само връзка на историко-генетическо развитие и приемственост по посока от първия към втория:

Като краен етап на славянизацията на българското общество се приема Преславският събор от 893 г., когато славянският език е обявен за официален сакрален и административен език в българската държава.

Започва първият "Златен век на българската литература и култура". Само че в писанията от този период на славяноезичните книжовници етнонимът «българи» отсъства. Черноризец Храбър говори единствено за славяните и славянските азбукарчета. В Проглас към евангелието и в Азбучна молитва се възпява "славянското племе". Етнонимът "българин" отсъства и от творбите на Йоан Екзарх, единствения от книжовниците на Златния век, за който се знае, че не е бил сред учениците на светите солунски братя.

В похвалите, предшестващи Симеоновите сборници, владетелят не е етнически определен - дали това е случайно? В същото време етнонимът "българин" е бил жив по време на царуването на Симеон, нещо повече - през X век той започва да се налага като определение за всички негови поданици. Определението **нашъ кнѧ болгарскъ именем Борисъ** *е характерно за приписката на Тудор Доксов към преписа му на превода на "Четирите слова против Арианите" на Атанасий Йерусалимски, направен от епископ Константин. Забележително в случая е, че авторът, роден вероятно след кръщаването, използва прабългарското летоброене наред с византийското, следователно прабългарската традиция все още е жива в началото на X век!* (Д. Димитрова-Маринова):

Вспѣ рабъ Бжіи сѣ кнѧ Сїмеона щць господ нашъ кнѧ болгарскъ именем Борисъ.

При тези социално-политически и културно-просветни условия и среда и прабългарският език към средата на X в. все повече губи почва и окончателно отмира и изчезва:

Пълната победа на славянския език в България в края на IX и началото на X в. означавала не само постепенно и окончателно отстраняване на гръцкия език като богослужебен, държавен и книжовен, но и окончателно отмиране на прабългарския език.

Както вече видяхме, прабългарският език е бил език на едно претопяващо се

малцинство и още през първата половина на IX в. той се е говорел само в един ограничен кръг. Сега, след покръстването на славянобългарската държава и въвеждането на славянската писменост, той загубил напълно своите позиции. В създадените след 893 г. училища прабългарски изобщо не се изучавал, а всички деца учели славянски. В църквите се четели молитви и проповеди не на прабългарски, а на славянски. Разпространявали се навсякъде книги със славянска азбука и на славянски език.

Така по силата на едно естествено развитие на нещата славянският език се наложил в цялата страна и сред цялото население, като се започне от малките „азбукарчета" и се стигне до духовниците, учителите и писателите, т. е. до най-образованите слоеве, до младата интелигенция, възникнала у нас след покръстването.

А прабългарският език останал без приложение в богослужението, в духовния и културен живот и в книжнината, загубил всякаква почва и постепенно изчезнал напълно. На съществуващия в продължение на години билингвинизъм бил турен окончателен край (Д. Ангелов).

Ето защо повече от очевидно нещата тук изобщо не са толкова лесни и прости, но за преголямо съжаление в руската историографска литература и понастоящем все още битуват пределно приблизителни и крайно повърхностни мнения по този въпрос, които не може да бъдат определени другояче освен като най-вулгарна профанизация:

Аналогичную трансформацию претерпело и имя болгар: от названия тюркских кочевых орд Аспаруха, через наименование правящей элиты, к имени славянского народа и его государства [Егоров 2009, 132, вж. Бешевлиев 1934, 66; Божилов 1979, 84; ~*~1992, 8-34; Божилов, Димитров 1995, 55-59; Георгиев 1963, 20; Добрев 2007, 15-22; ~*~2008, 51-64; ~*~2009, 6-7; Йорданов 1989, 391, вж. и срв. Ангелов 2010, 31-207; Васильев М. 2009, 67-70; Вернадский 2009, 276-279; Голубинский 2010, 10-36; Димитров 1987, 269-276; Димитров 1997, 3-17; Димитрова-Маринова 2009, 1-4; Дунков, Станков 1988, 14; Златарски 2009а, 349; Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999, 16-20,61-68,76-80; История на България 1981, 213-324; Куник, Розен 2010, 154-163; Литаврин 1999, 268,314-342; ~*~2001, 6-15; Петров 2010, 20; Принятие христианства 1988, 30-63; Рънсиман 2009, 90; Снегаров 1966, 51-89; Тодоров-Бемберски 2004, 38,123; Хабургаев 1974, 105-119; Христианство 2002, 133-139; Golden 2007, 1; Багр-Имп, 104-135; ДуклЛт, 2; КМЕц-1, 97,248-266; СлСпр, 73-77; СтбРк, 91, срв. Божилов, Димитров 1995, 24; Петров 1981, 98; Прозоров 2010, 3; Тъпкова-Заимова 1960, 143; Róna-Tas 2010, 227-228].

И все пак етнотрансформационните процеси винаги и във всички случаи са процес, който започва, разгръща се, протича и приключва във Времето, именно поради което е напълно резонно и изобщо няма нищо погрешно или някаква пречка в това за интересуващия ни в случая период, ориентировъчно-приблизително втората половина на X в., да се мисли и говори същевременно и подред и за прабългари/болгари, и за българи.

Кой в действителност християнизира русите?

Влиянието и приносът през Ранното Средновековие на дунавските българи или на прабългарите, но по силата на току-що казаното, и на българите за русите изобщо и киевските руси в частност винаги и най-често се разглежда и изследва предимно и главно като културно-просветно влияние и принос. Точно това направление в съответната световна по принцип и собствено националната по-конкретно научно-изследователска дейност има много дълбоки корени и достатъчно продължителна традиция назад във Времето. Понастоящем научният интерес и усилия са насочени и съсредоточени главно върху времето, мястото и конкретните субекти кръстители и преносители на българската книжнина, писменост и православна култура към киевските руси.

Така вече днес у нас, в Русия, а и по Света са осъществени и са налице доста голям брой специално-индивидуални проучвания на отделните по-частно-конкретни моменти и съставки на тази изключително сложно-преплетена и многопосочно-многопластова научна проблематика. Но тук не липсват, разбира се, и повече или по-малко генерални обобщения. Някои от тях за преголямо съжаление вече са дотолкова абстрактно-откъснати от реалната историческа действителност, че може преспокойно да бъдат взети и определени и като вид псевдонаучна фантастика. Такъв е случаят например с научно-популярната бележка на младия изследовател главно на архитектурата на волжските българи Г. Владимиров [2009], който съвсем безотговорно и без изобщо да се съобразява с всякакви времена и пространства, пише буквално следното:

Сериозен принос в развитието на руската народност и нейното цивилизационно идентифициране има и Дунавска България. Официално Русия приема християнството през 988 г. Покръстването на русите е подготвено от стотиците български книжовници и мисионери, пръснали се из Русия от Мурманск на Северния ледовит океан до устието на Днепър на Черно море. Така християнството и българо-славянската култура проникват сред славяни и неславяни в необятните територии между Москва и Владивосток, между Арктика и Китай [2, подчертано – И.Д.].

На челно място по обем и мащаб в собствено научните български проучвания на тази проблематика обаче като че ли трябва да се постави монографията на Вс. Николаев [1949]. Според него българското влияние и българският дял в християнизирането на Русия са трайно историческо явление, което започва от покръстването на българите, засилва се към последната третина на IX в. и продължава през целия X в. Неговият апарат и кадър е точно установен – Преславската Школа със своите многобройни монаси, владици и граматици, които оставят в самата Русия и до днес запазени следи от своята културно-просветна книжовна дейност. Всичко това по никакъв начин не може да направят

обаче българите от Западна Самуилова България:

Мъчно може да се допусне, че Западна Самуилова България, която, както е известно, през твърде краткия петгодишен период на своето съществуване изразходвала последните си жизнени сили в неравна борба с Византия, би могла в своите смъртни конвулсии да отдели енергия, организация и нужните дейци за толкова сложна и голяма задача, каквато несъмнено било християнизирането на твърде пространната киевска държава. Такова непосилно дело би било съвсем неизпълнима задача за агонизиращата и умалена западна българска държава.

Всички тези паметници сочат, че Киевска Русия несъмнено получила както християнската религия и йерархия, така и писмеността и книжнината си от България, но не от угасваща Охридска България, а от мощната Симеонова България, която не само била първата славянска държава, получила право на съществуване и признание от Запада и Изтока, но която в лицето на своя владетел Симеон (893-927) изявявала стремежи към великодържавност и към обединение [под Симеоновия скиптър] на разпръснатите славянски племена в мощна противогръцка българска империя [11-12,16,94].

От собствено българските научни изследвания по въпроса по-особено внимание заслужава също така много, но съвсем неоснователно претенциозната монография от най-ново време на Ем. Михайлов [1989]. Тук се обособяват три основни пътя за проникване на Християнството в Русия – непосредствено от съседното на Русия българско население в Североизточна България, дн. Молдова; икономическите връзки между двете страни, установили се още в края на IX в. и последно, сътрудничеството между руси и българи в Цариград, където местното руско търговско население влиза в контакт с живеещите тук многобройни българи – търговци, книжовници, дипломатически деятели [137-138].

По този начин повече от очевидно впечатлението и убеждението, които оставят у читателя само тези две професионално-научни проучвания, имащи очевидно-беспорно претенцията, че са последната дума на българската историография, са, че цялата тази изключително значима и направо жизнено-важна за нас българите, сложно-преплетена и многоаспектна проблематика се оказва единствено и само редуцирано-деформирана, но по-точно, най-безмилостно окастрена и смачкана или единствено до много неясно кога, къде, как и от кого точно създадената и работеща Преславска Школа или пък само до някакви си ефимерно-недоказани и по принцип трудно доказуеми, съдържателно почти кухи културно-икономически връзки; голословно-декларативно и то без каквото и да е чувство за Време и Пространство, загатваща и намекваща много-много неясно-отдалеко за Симеон и неговата епоха, без обаче да се привеждат изобщо каквито и да е аргументи или доказателства в това направление.

На основата и с помощта на този направо плачевен резултат в най-новата ни историография не само не може да се обясни, оправдае, обоснове или докаже абсолютно нищичко от тази проблематика, но така

също и не може да се види и разбере какво точно е ставало тогава, кой го е вършил, защо и с каква именно цел, а това същевременно означава, че във всичко това ние българите никога не сме били, а и няма и да бъдем.

Що се отнася пък до нихилистично-ренегатските и определено българофобски изрази "угасваща Охридска България", "агонизиращата и умалена западна българска държава" и тям подобни, макар и вече напълно излишно, нека все пак да припомним на нейния автор, че Западна България има не пет, а повече от тридесетгодишна история, защото Комитопулите въстават и се отцепват още преди падането на Източна България под византийско иго през 971 г. По времето на цар Самуил България изобщо и въобще не е угасваща, агонизираща или умалена, защото наред с териториалното си разширение, дължащо се на победите на равния сред великите ни ханове и царе Самуил на бойното поле, Тя продължава да живее пълнокръвно и пълноценно, да твори книги и икони, да гради църкви и манастири. И всичко това под непосредственото ръководство и най-топли грижи на Светата Българска Православна Църква, а Самуил пък, това е новият ни Симеон, който макар и да разполага с по-малки възможности, все пак прави не по-малко от него специално в областта на църковното строителство:

В самодържавния град Воден, аз, Самоил в Христа верен цар на българите и римляните, от Бога издигнат за самодържец на всички области от Долна Рашка до Македония, Тесалия и Елада, внук на Шишман Стари, кавган на Търново, сътворих тук Дом на Спасението, който бе започнат при Йеремия, най-видния християнин от Мелник.

Направи се това заради греховете и за спасението на българите от Сатаната проклет, който от Цариград произлиза. Завърши се този храм в четиринайстата година на моето царуване с помощта на Гаврил, Пастир на Черноризците наричан.

Написа се в годината 6497 от Сътворението на Света, Индикт Пети [по Калоянов 2009, 1].

Самуилъ, правившій до 1014 г., - человекъ чрезвыйчайно мужественный, неутомимо и успешно боровшійся съ греками, оставившій по себе память как государь знаменитый [Голубинский 2010, 19].

При слабата просвета, естествено, и нравственото състояние на народа във Западното българско царство не можело да бъде високо. Макаръ и да се водила люта борба противъ Византия, византийската обредна религиозность е продължавала да гнети духовния животъ. Старите езически инстинкти, привички, дори и вярвания не са били ослабнали. Въ висшите кръгове се срещали дори демонични натури. Царь Самуилъ билъ човекъ съ неудържими пориви. Мрачень, властолюбивъ, гордъ съ буйна енергия, той не се спиралъ предъ никакви нравственни веления, за да осъществи поставената си жизнена цель.

...ни дава основание да мислимъ, че въ личностьта на Самуила е имало някои мрачни черти и че въ своята дейность Самуилъ не всякога е избиралъ средствата.

При все това по някои данни може да се мисли, че Самуилъ не билъ лишенъ отъ известно благородство, свойствено на всеки храбъръ и праволинеенъ човекъ. Обладавайки силенъ и широкъ умъ (някои историци считатъ Самуила най-умния отъ българските владетели), той билъ човекъ съ естетиченъ вкусъ. За това достатъчно свидетелствува фактътъ, че той е устройвалъ своите столици на най-красивите места въ Македония, като ги украсявалъ съ изящни дворци, обществени здания, църкви и монастири.

Не се вижда Самуилъ да е билъ мъстителенъ. Може да се каже, че той е считалъ за врагове само идейните си противници, а не лично неразположените къмъ него. Всредъ безспирните си вихрени боеве, той не е забравялъ да бъде хуманенъ. Не е известно. той да е ослепилъ или да забилъ на колъ някого отъ военнитъ пленици, както безъ смутъ на съвестьта си е вършелъ противникътъ му Василий Българоубиецъ.

Самуилъ билъ нежно любещъ баща. Трогнатъ отъ любовьта на дъщеря си Косара къмъ затворника княза Ивана Владимира, и на другата дъщеря Мирослава къмъ пленения арменецъ Ашоть, той е освободилъ двамата, като назначилъ Ашота за управитель на Драчъ и имъ далъ дъщерите си за жени. "Може да ни трогне - казва Новаковичъ - чертата на родителска нежность, достойна и за много прогресивни векове, която се вижда въ царь Самуила къмъ неговата дъщеря". За чувствителното му сърдце говори също неговата бърза смъртъ, когато той е видялъ 15 хиляди свои обезобразени войници [Снегаров 2010, 48-51].

Как бы то ни было, в первой половине X в. и в начале XI-го западной Болгарии в литературе, а быть может и в культуре вообще, принадлежала выдающаяся роль среди других славянских народностей полуострова: если в этом отношении она не может быть поставлена выше восточной Болгарии (на это у нас данных нет), то все же она по своему влиянию должна быть поставлена рядом с нею даже в эпоху царя Симеона [Сперанский 1928, 528].

Обединени отъ едни и същи национални стремежи, Църквата и държавата са били въ пълно взаимообщение. Църквата е служила на държавата като моралень помощенъ факторъ, а държавата е покровителствувала Църквата.

Отъ всичките западни царе Самуилъ е ималъ най-силно влияние върху нейния животъ. Никого отъ предишните български царе националната идея не е вълнувала тъй дълбоко, както Самуила. Царь Самуилъ, изпълненъ съ непотушима омраза къмъ всичко гръцко, билъ българскиятъ Анибалъ, който е живелъ само с една мисъль – да разруши Византия... Затова при Самуила националните стремежи на Българската Църква изпъкнали още по-резко: нейнятъ патриархъ за всекога е утвърдилъ своя престолъ въ свещения за българите градъ Охридъ.

Напълно схващайки това велико значение на гр. Охрид, и патриарсите, и царь Самуилъ се стремили да въздигнатъ новата си столица надъ всичките други югославянски градове и да я уподобятъ на Цариградъ по красота и религиозно значение. ...Самуилъ изсушилъ околните блата при р. Дримъ съ цела система отъ канали, по които водата се стичала въ реката. На каналите построилъ сто мостове. Той съградилъ за себе си и патриарха великолепни палати, възобновилъ храмове и монастири и пренесълъ въ Охридъ много мощи на светии отъ покорените градове съ

особена почетъ и благоговение.

Също и другата си столица Преспа Самуилъ е украсилъ, освенъ съ дворци, още и съ храмове и монастири. Споредъ народното предание, въ Преспа е имало 40 църкви и монастири [Снегаров 1995, 32-36, вж. и срв. Микулчи́ч 1996, 37-46].

И все пак и въпреки всичко като неин изключително важен и съществен дял и принос не толкова в националната, колкото в общочовешката история ще останат безпримерните дела и помощ, които тогавашна България оказва на току-що родилата се, прогледнала и проходила руска държава и народ.

Не малко, а изобщо по Света няма други такива държави като Охридската Самуилова България, няма друг такъв народ като нейния, няма други такива царе като Самуил, защото всички те, съзирайки току пред себе си чудовищно-зейналата паст на Края, независимо и от това и въпреки всичко намират време, сили и средства да протегнат десница и да помогнат на братския славянски народ да излезе от Небитието!

Далновидността и прозорливостта е неописуема, саможертвата е превелика!

Често пъти обаче в широко разпространените в най-ново време представи преносители на българската книжнина, писменост и православна култура към русите изобщо и към киевските руси по-специално са не особено ясно определени и посочени дори само като цифра български свещеници, да не говорим изобщо за имена, докато на друго място пък предложените конкретни имена са толкова объркано-несигурни, че крайните резултати от подобен род проучвания в никакъв случай не може и не бива да се нарекат научни.

Независимо от това и най-често, особено пък в най-новата руска и украинска научна и научно-популярна литература самото кръщение на русите през 988 г. в повечето случаи се приписва единствено и само на княз Владимир, който обаче преди това приема Християнството от византийците. При това и тук не минава без забавно-смешни куриози от сорта на този, че "По Киеву стали ходить митрополит и греческие священники, выступая перед горожанами с проповедью христианского учения." [Воскобойников 2003, 27, подчертано – И.Д.]. Много интересно, на какъв ли точно език се е проповядвало това християнско учение и дали киевските граждани изобщо са го разбирали?

А самото масово кръщаване в градската река не само протича при небивал всенароден ентусиазъм и даже и екстаз, но дори се и ръководи от "первопрестольный митрополит киевский Михаил", застанал редом до княз Владимир, а зад тях е целият синклит, докато същевременно в реката пред тях свещеници и дякони въвеждат чрез съответния ритуал киевчаните в Христовата Вяра и им дават нови имена, след което самият княз разпуска харема си, жени бившите си наложници за свои приближени и остава с една-единствена жена – гръцката княгиня Анна [Владимир Кръстител 2009, 3-4, подчертано – И.Д.].

Според Н. Карамзин [2009а] картината на кръщението на киевчани е не само още по-розово-трогателна, но и препълнена с гръцки свещеници:

Владимир на другой день велел объявить в городе, чтобы все люди Русские, Вельможи и рабы, бедные и богатые шли креститься - и народ, уже лишенный предметов древнего обожания, устремился толпами на берег Днепра, рассуждая, что новая Вера должна быть мудрою и святою, когда Великий Князь и Бояре предпочли ее старой Вере отцев своих.

Там явился Владимир, провождаемый собором Греческих Священников, и по данному знаку бесчисленное множество людей вступило в реку: большие стояли в воде по грудь и шею; отцы и матери держали младенцев на руках; Греки читали молитвы крещения и пели славу Вседержителя.

Когда же обряд торжественный совершился; когда Священный Собор нарек всех граждан Киевских Христианами: тогда Владимир, в радости и восторге сердца устремив взор на небо, громко произнес молитву: «Творец земли и неба! Благослови сих новых чад Твоих; дай им познать Тебя, Бога истинного, утверди в них Веру правую. Будь мне помощию в искушениях зла, да восхвалю достойно святое имя Твое!»... В сей великий день, говорит Летописец, земля и небо ликовали [6-7].

На друго място пък "официальное крещение Руси при Владимире", но и "первоначальная христианизация Руси", става пак при Владимир, само че това в Корсун, по време и след венчавката му за гръцката княгиня Анна се осъществява "священнослужителями, знавшими славянский язык", защото там към края на X в. има славяноезична диаспора [Буданов 2009, 2-3].

В този ред на мисли няма как да се подмине и да не се спомене доста екстравагантното и обектно изобщо неадекватното мнение на Л. Гумилев [2009], според когото Русия се кръщава на два пъти. При първото кръщение през 867 г. гръцки православни мисионери, изпратени от патриарх Фотий, кръщават само част от жителите на Киев. Така всъщност той представя като кръщаване само началото на неговата подготовка, което обаче се оказва недостатъчно мащабно-всеобхватно. Именно поради което това начинание си остава като начално-пръв, но в действителност неуспешен с оглед на цялото тамошно население, опит на Византия не само да кръсти русите, но и да им даде писменост и книжнина:

Ибо не только этот народ переменил прежнее нечестие на веру во Христа, но и даже для многих многократно знаменитый и всех оставляющий позади в свирепости и кровопролитии, тот самый так называемый народ Рос - те, кто, поработив живших окрест них и оттого чрезмерно возгордившись, подняли руки на саму Ромейскую державу! Но ныне, однако, и они переменили языческую и безбожную веру, в которой пребывали прежде, на чистую и неподдельную религию христиан, сами себя с любовью! поставив в положение подданных и гостеприимцев вместо недавнего против нас грабежа и великого дерзновения. И при этом столь воспламенило их страстное стремление и рвение к вере (вновь восклицает Павел: Благословен Бог во

веки! (ср. 2 Кор 1:3; 11:31; Еф 1:3)), что приняли они у себя епископа и пастыря и с великим усердием и старанием встречают христианские обряды [Фотий, 6].

Очертаната политика на Фотий е явна и от потребностите около кръщението на росите все по това време. Както съобщава т.нар. Бандуриев летопис, при кръщението на росите били изпратени в земята им трима просветени мъже, които поучавали, кръщавали и наставлявали в "християнско благочестие". Виждайки обаче "варварството и съвършеното невежество" на кръщавания народ, те "не заблагоразсъдили да го учат по елинските 24 букви, боейки се да не го отклонят отново от благочестието", а им начертали 35 букви и по тях го учили [Георгиев 1995, 9, вж. и срв. Боева 1983а, 41-43; Скрынников 2009, 4-5].

В Византии зорко следили за развитием Руси. Патриарх Фотий, мужество и энергия которого немало способствовали удачному сопротивлению греков напавшим на столицу "россам", не удовольствовался посылкой к хазарам свсв. Кирилла и Мефодия. Просчитывая будущее значение Киева, он просил императора после подписания мирного договора с варяжскими князьями Аскольдом и Диром отправить и туда опытных проповедников.

Император согласился и послал в Киев епископа Алексия и двух священников - Афанасия и Кирилла (ставшего потом епископом Катанским в Сицилии). Проповедь их так подействовала на князей, что они приняли крещение в 865 г. вместе с одним хазарским князем и многими киевлянами. Греки основали в Киеве первую церковь во имя св. пророка Илии. Однако росту Православия в Киеве еще мешали немалые препятствия [Воейков 2010а, 5].

На основата обаче и на други извори и при синтеза на наличните податки от една малко по-друга гледна точка, всичко това може изобщо да не се е случило и кръстени да са били не киевчани, а русите варяги от Тъмутаракан, които патр. Фотий нарича не "торос", а рос, като частицата пред тази дума трябва да е собствено гръцкият определителен член τό. Тук те съседстват и общуват с местните северни/черни българи, именно от които заимстват и титлата каган:

После ухода русов византийское правительство направляет дипломатическую миссию к хазарам и русам, чтобы склонить их к принятию христианства, подчинить своему религиозному и политическому влиянию и избавиться от подобных нападений в будущем. Миссия увенчалась успехом. Патриарх Фотий в своем обращении к восточным церквям с удовлетворением заявляет: «Не только болгары обратились к христианству, но и тот народ, о котором много и часто говорится и который превосходит других грубостью и зверством, так называемые торос. Поработив соседние народы и через то чрезмерно возгордившись, они подняли руку на Ромейскую империю. Но теперь и они переменили эллинскую и безбожную веру, в которой содержались, на чистое христианское учение...».

Особенно важными нам представляются два пункта сообщения:

1. Русы променяли «эллинскую и безбожную веру», т. е. они были язычниками, испытавшими влияние эллинизма, а такое определение могло относиться к населению района Азовского и Черного морей, где было сильно влияние греческого язычества.

2. Фотий как бы противопоставляет два понятия: одни, болгары, - это народ, а другие - «так называемые» русы. Такое выражение позволяет предположить, что под ним скрывается неэтническое определение.

Приведем еще один отрывок из 13-го послания патриарха Фотия, адресованного Антонию, архиепископу Боспора, резиденция которого находилась в Керчи:

«Некогда Скифский Понт был Аксинским (негостеприимным), потому что там, страшно сказать, пожирали явившихся туда пришельцев. Милезийцы переделали его в Евксинскии (гостеприимный), внеся в него человечность и гражданственность и выведя из него зверство и варварство. Теперь благодаря трудам твоим и твоих сподвижников, поднятым в борьбе за умножение здесь служения Богу, он может называться не только гостеприимным, но и благочестивым, каким он и есть. Можешь понять, какою радостью и утехой полна душа моя, когда пишу это тебе! Если еще и иудеев, там живущих, ты, как пишешь, пленишь в послушание Христу и от тьмы и буквы приведешь к познанию благодати, то я от всей души буду приветствовать плоды таких прекрасных надежд, какие я всегда питал относительно тебя».

Этот отрывок однозначно указывает, что крестилась Русь, расположенная на берегу Черного моря, вблизи Керчи, в местах, где живет много евреев.

Мы не располагаем достаточными данными, чтобы объяснить, почему военно-торговая организация, религия которой полностью соответствовала ее образу жизни, приняла христианство, однако такое решение должно было мешать продолжению ее деятельности и, как мы видим, спустя короткое время, Русь отказывается от христианства.

Приведем выдержку из книги среднеазиатского врача-естествоиспытателя Шафара ал-Замана Тахира Марвази, XI-XII вв., найденной В.Ф.Минорским в библиотеке Министерства по делам Индии в Лондоне.

«IX. 15. А что касается Руси, то они живут на острове в море и размер острова три дня (пути) во всех направлениях. И на нем деревья и леса и окружен он озером. И они очень многочисленны, и видят средство для пропитания и занятий в мече. А если умирает один из их мужчин, оставив дочерей и сыновей, и передают имущество его дочерям, а сыновьям дают только меч и говорят: «Ваш отец приобрел свое имущество мечом, подражайте ему и следуйте ему в этом».

И таким образом воспитывались они до тех пор, пока не стали христианами в месяцы трехсотого года. И когда они обратились в христианство, религия притупила их мечи, и вера закрыла им двери занятия, и вернулись они к трудной жизни и бедности, и сократились у них средства существования.

Тогда захотели они стать мусульманами, чтобы позволен им был набег и священная война и возвращение к тому, что было раньше.

Тогда послали они послов к правителю Хорезма, четырех человек из приближенных их царя: потому что у них независимый царь и именуется их царь Владимир, подобно тому как царь тюрков именуется хакан и царь булгар.

И пришли послы их в Хорезм и сообщили послание их. И обрадовался хорезмшах решению их обратиться в ислам, и послал к ним обучить их законам ислама. И обратились они в ислам.

И они люди сильные и могучие, и идут пешком в далекие страны для набега, и также путешествуют на судах по Хазарскому морю, и захватывают суда и грабят имущество, и путешествуют в Кустантинию (Константинополь) по морю Понтус, несмотря на цепи в заливе. И однажды они путешествовали по Хазарскому морю и стали на время владетелями Бердаа.

И их мужество и храбрость хорошо известны, так что один из них равен нескольким из какого-либо другого народа. Если бы имели они лошадей и были всадниками, стали бы они великим бичем для людей».

В приведенном отрывке речь идет о той же Руси, о которой говорят Ибн-Руста, Истахри, Фотий и др. Фраза, относящаяся к правителю Руси, явно испорчена и требует перестановки. Логически она должна была бы читаться: «...и именуется их царь Владимир каганом, подобно тому, как именуется царь тюрков и царь булгар».

Время принятия христианства, указанное в источнике, около 910 г., не совпадает со временем крещения при Фотии, но и значительно раньше крещения при Владимире Святославовиче. Однако это событие должно было быть, согласно источнику, раньше нападения Руси на Бердаа и берега Каспийского моря, которое датируется 912-913 гг.

Данный источник может служить еще одним подтверждением того, что эти набеги совершала Азово-Черноморская Русь, со своего острова. Интересно также, что царь русов во второй половине IX или начале X вв. носил имя Владимир, которое было распространено на юге России.

Крещенье Руси при кагане Владимире византийской миссией, в которую входили Кирилл и Афанасий (вместо Мефодия) - изобретатели славянского алфавита, в 860 г. подтверждается также анонимом, найденным Регелем.

По-видимому, можно избежать ряда неясностей, связанных с крещением Руси, если считать, что у Тмутараканской Руси во второй половине IX века был каган по имени Владимир.

Рассмотренные документы достаточно убедительно показывают, что крещение при Фотии приняла Тмутараканская Русь, а следовательно, она и нападала на Константинополь. Прямое подтверждение этому мы находим и в позднем источнике - Никоновской летописи, куда, по мнению Рыбакова, это сообщение попало из сербских переводов старых византийских описаний похода 860 г.: «Роди же, нарицаемые Руси (вариант - Руссии), аже и кумане, живяху у Евксинопонта и начаше пленовать страну Римлянскую и хотяху пойти на Константинград...».

Подведем итог: русы, упоминание о которых встречается в исторических источниках начиная с конца IV в. н. э. и деятельность которых связана с северным Причерноморьем и Северным Кавказом, организовали на Таманском полуострове свой независимый центр - Русский каганат, начавший первым из центров Руси играть роль на международной арене (в конце VIII, но не позднее начала IX века) [Хайнман 2009, 14-16].

Ето защо и официално-църковното виждане за наличието на някакво първо кръщение на киевските руси няма как да се определи освен като не само прекалено, но и твърде пресилено бодро-оптимистично.

Единственото вярно тук е това, че княз Игор, за разлика от сина си малко по-късно, наистина се отнася сравнително толерантно към християните в държавата му. Те обаче не само са нищожен процент от всичките му поданици, но са главно и от търговското и военното съсловие, което ни най-малко не се отразява върху религиозно-езическите чувства и настроения на останалата и подавляюще-огромна част от населението на Русия:

В правление Игоря, лояльно относившегося к христианской религии, вера Христова становится значительной духовной и государственной силой в Русском государстве. Об этом свидетельствует сохранившийся текст договора Игоря с греками 944 года, который включен летописцем в «Повесть временных лет», в статью, описывающую события 6453 (945) года.

Мирный договор с Константинополем должен был утверждаться обеими религиозными общинами Киева: «Русь крещеная», то есть христиане, приводились к присяге в соборном храме святого пророка Божия Ильи и «Русь некрещеная», язычники, клялись на оружии в святилище Перуна Громовержца. И то, что христиане поставлены в документе на первом месте, говорит об их преимущественном духовном значении в жизни Киевской Руси [Житие святой Ольги 2010, 3].

Пак според Л. Гумилев [2009] второто кръщение пък вече е през 988 г. по времето на княз Владимир и цялото това мнение тук за двукратното кръщаване на Русия допълнително се аргументира и конкретизира чрез следните пояснителни уговорки, в които кой знае защо намира място и "агресивното юдейство":

Это означало мир и союз с Византией, но полное обращение не осуществилось из-за сопротивления обновленного язычества и агрессивного иудаизма. Однако киевская христианская колония уцелела. Сто двадцать лет она росла и крепла, чтобы в нужный момент сказать решающее слово, которое она произнесла в 988 г. [93-161, срв. Вернадский 2009, 263-268].

Всъщност точно по този въпрос в най-новата литература може да се попадне и на друго, не по-малко екстравагантно виждане за християнизацията на русите, което може да се определи като двувърхово-стадиално и постепенно-поетапно и при което водещо-главна роля тук играят единствено и само гърците:

Реальное утверждение христианства в нашей стране — сложный процесс, растянувшийся на много веков и прошедший через несколько стадий. Спонтанное проникновение христианских идей в среду восточноевропейских племен (в том числе и славянских); спорадическое введение новой веры отдельными восточнославянскими властителями; первое официальное крещение Руси при Аскольде; потеря новым вероучением функции государственной религии в результате переворота 882 г.; упорная борьба христианства с язычеством на протяжении X в., в ходе которой три вспышки антихристианского террора чередовались с периодами религиозной толерантности; наконец, второе официальное крещение при Владимире и окончательное провозглашение православия государственной религией Руси.

...процесс утверждения греческой веры на Руси освещен правильно. Речь идет о

трех основных этапах: Аскольдово крещение 60-х годов IX в.; крещение Ольги, что стало своеобразной кульминацией в борьбе христианства против язычества на протяжении 882—988 гг.; крещение Владимира, которое знаменовало окончательную победу новой веры. Приведенная схема отвечает реальному состоянию событий, хотя конкретное развитие было намного сложнее [Брайчевский 2009, 2,49].

По този начин току-що цитираният автор най-напред размива и подменя предмета на изследване – кръщаването на русите с дългосрочното утвърждаване на християнството по тези земи изобщо. Освен това той не взема предвид и не отчита, че за руска държава и за руска народност може и трябва да се говори едва след времето на княз Игор и княгиня Олга, т.е. чак след първата половина на X в., докато всички по-ранни кръщавания, даже и това при Асколд и Дир, чисто и просто не са руски нито по обект, нито пък по субект, а единствено и само по времето и на етапа на отделни източнославянски княжества, гравитиращи или даже обединени около малък брой доминирани от варягите чужденци градове-държави, които обаче в никакъв случай и по никакъв начин все още не са се развили и превърнали в бъдещата руска държавност и народност [вж. и срв. Лихачев 2009а, 4-5].

Някои от руските историци обаче общо взето са повече от скептически настроени по отношение на покръстването на руси по това време, особено добре видно от коментара към съответното съобщение на Продолжатель Феофана, при когото повече от очевидно и без никакво съмнение роси са наречени варягите нормани:

33. *Потом набег росов (это скифское племя, необузданное и жестокое), которые опустошили ромейские земли, сам Понт Евксинский предали огню и оцепили город (Михаил в то время воевал с исмаилитами). Впрочем, насытившись гневом божиим, они вернулись домой - правивший тогда церковью Фотий молил Бога об этом - а вскоре прибыло от них посольство в царственный город, прося приобщить их божьему крещению. Что и произошло.*

87. *Речь идет о первом зафиксированном источниками нападении русских на Константинополь, начавшемся 18 июня 860 г. Русские на 200 кораблях вошли в Босфор, ограбили предместья Константинополя, напали на Принцевы острова и осадили город. Константинополь оказался в отчаянном положении. Как об этом сообщает и наш автор, Фотий в св. Софии речами пытался ободрить павших духом защитников. Одна из этих речей дошла до нашего времени. Неожиданно по неясным причинам в начале 861 г. русские сняли осаду и удалились. Это событие - предмет другой дошедшей до нас речи Фотия. Подробно об этих событиях см.: Vasiliev A. The Russian Attack on Constantinople in 860. Massachusetts, 1946; Левченко М. Очерки русско-византийских отношений. М., 1956. С. 42 и след.; Tinnefeld F. Der furchtbare Blitzschlag aus dem fernsten Norden. Der Angriff dor Rhos im Jahr 860. Das Ereignis, seine Vorgeschichte und historische Bedeutung. Les Pays du Nord et Byzance. Uppsale, 1981.*

88. *Сообщение о посольстве русских (каких?) и их крещении вскоре после 860 г.*

достаточно неопределенно. В связь с ним можно поставить лишь сообщение Фотия в послании 867 г. о том, что племя росов приняло христианство (PG 102. col. 736-737). См.: Левченко М. Очерки... С. 60 и след.; Vlasto A. The Entry of the Slavs into Christendom. P. 244 [ПродФеоф, 166,181].

Независимо от това опити за покръстване жителите на Киев безспорно са правени, но крайният резултат не е особено обнадеждаващ и се свежда едва ли не до пожеланията на хрониста:

97. *Щедрыми раздачами золота, серебра и шелковых одеяний он также склонил к соглашению неодолимый и безбожный народ росов, заключил с ними мирные договоры, убедил приобщиться к спасительному крещению и уговорил принять рукоположенного патриархом Игнатием архиепископа, который, явившись в их страну, стал любезен народу таким деянием.*

Однажды князь этого племени собрал сходку из подданных и воссел впереди со своими старейшинами, кои более других по многолетней привычке были преданы суеверию, и стал рассуждать с ними о христианской и исконной вере. Позвали туда и иерея, только что к ним явившегося, и спросили его, что он им возвестит и чему собирается наставлять. А тот, протягивая священную книгу божественного евангелия, возвестил им некоторые из чудес Спасителя и Бога нашего и поведал по Ветхому завету о чудотворных божьих деяниях.

На это росы тут же ответили: «Если сами не узрим подобного, а особенно того, что рассказываешь ты о трех отроках в печи, не поверим тебе и не откроем ушей речам твоим». А он, веря в истину рекшего: «Если что попросите во имя мое, то сделаю» и «Верующий в меня, дела, которые творю я, и он сотворит и больше сих сотворит, когда оное должно свершиться не напоказ, а для спасения душ», сказал им: «Хотя и нельзя искушать Господа Бога, но если от души решили вы обратиться к Богу, просите, что хотите, и все полностью ради веры вашей совершит Бог, пусть мы жалки и ничтожны».

И попросили они бросить в разложенный ими костер саму книгу веры христианской, божественное и святое Евангелие, и если останется она невредимой и неопаленной, то обратятся к Богу, им возглашаемому. После этих слов поднял иерей глаза и руки к Богу и рек: «Прославь имя твое, Иисус Христос, Бог наш в глазах всего этого племени», - и тут же метнул в пламя костра книгу святого Евангелия. Прошло немало времени, и когда погасло пламя, нашли святой том невредимым и нетронутым, никакого зла и ущерба от огня не потерпевшим, так что даже кисти запоров книги не попортились и не изменились. Увидели это варвары, поразились величию чуда и уже без сомнений приступили к крещению [ПродФеоф, 244].

Не по-голямо значение отдават на тези покръствания и църковни историци, които съвсем определено твърдят, че те не оставят изобщо никаква следа в църковно-народната памет на русите:

Крещение Аскольда и Дира около 860 г., равно как и крещение некоего князя руссов в Суроже около 790 г., и новгородского князя Бравлина в Амастриде около 842 г. нельзя не признать действительно случившимися историческими событиями, поскольку они подтверждаются источниками, не вызывающими особых сомнений, и признаны за исторические факты большинством исследователей.

Но удивительно: ни историческая память, ни церковная традиция не сохранили памяти о них. Нельзя утверждать, что этих событий не было, но в живую ткань исторического самосознания народа и в память Церкви они не вошли: ни в святцах, ни в месяцесловах эти события не отмечены [Беляев 2010, 32].

Други пък от руските историци с превъзбудено любопитство даже и до края на Света ще продължават да се питат дали такова покръстване изобщо е имало; къде, кога и кой точно го извършва, а така също и как така гърците направо и толкова силно тръбят навсякъде за него, но пък си мълчат и траят твърде подозрително, а може би и най-гузно-упорито и не оронват и думичка за кръщението на Владимир в Херсон:

Бележка на преводача: 223. *Речь идет здесь о крещении русских, происшедшем более чем за столетие до официального принятия христианства на Руси. Любопытно, что византийские авторы, «не заметившие» крещения 989 г., довольно подробно, хотя и весьма сбивчиво, повествуют об этом «первом» крещении. Помимо нашего автора об этом событии упоминает в окружном послании также патриарх Фотий. Оба эти свидетельства рождают много вопросов. Во-первых, когда состоялось это первое крещение, при Михаиле III и патриархе Фотии, как следует из послания последнего, или же при царе Василии и патриархе Игнатии, как сообщает Константин Багрянородный? Во-вторых, какая именно Русь имеется в виду? По последнему поводу высказываются два предположения: это может быть Киевская Русь или же так называемая Приазовская Русь. Ф. Дэльгер датирует это событие «около 874 г.» (Doelger F. Regesten... Bd. 1. № 493). Подробно см.: Левченко М. Очерки... С. 77 и след.; G. von Rauch. Fruhe christliche Spuren in Rupland. Saeculum. 1956. Vol. 7. N 1* [ПродФеоф, 252-253].

Всъщност в научната литература ние се натъкваме и на още по-крайно-необосновани мнения по този въпрос по принцип, според които руската народност и държава възникват много преди тази епоха още на основата и в недрата на славянските племена на антите и доказателство за това са сведенията и данните от антските веществени паметници на територията на Киевска Русия, които предлагат възможно най-пълната представа за антската материална и духовна култура като земеделие, скотовъдство, бит, вярвания и обичаи и др. [Державин 1945, 18].

Друг един автор пък, решавайки, така, между другото и мимоходом, и великия проблем за прародината на славяните, отива още по-далеко и твърди най-убедено, че първите основи на държавността при Източното Славянство се залагат сред струпалите се между Волга, Дон и Кавказ още от VI в. насам огромни източнославянски маси и то в най-пряка връзка и зависимост от "загадъчното племе на хазарите". Тъкмо в тази връзка ние пък лично още много дълго ще продължаваме да се питаме какво толкова му е загадъчното на това българско племе, освен съвършено очевидния факт, че авторът на това недомислие чисто и просто не си е направил труда да се поограмоти малко по въпроса от направо изобилната специална литература за хазарите.

Наред с това обаче същият автор не пропуска и да отбележи, че спе-

циално "по същество началото на Киевската държавност" я полага "полулегендарният в летописите" св. Владимир. Неговата роля и задачи в историята на Русия се свеждат до това да лавира между Византия, варягите и Хазарите, която "неустойчива политика" в края на краищата води и до последвалия смъртта му крах поради избухналата война между синовете му. А самата "държава" просто замира, намирайки се все още в "сравнително зачатъчно състояние и бивайки подложена същевременно на велики изпитания". Но през 1037 г. Ярослав разгромява печенегите, възстановява и разширява полусрутения Киев и така най-после създава Киевската държава.

Апотеозът пък на цялото това безумие е заключителното обобщение, че "врядь ли варяжских конунгов и викингов можно считать сколько-нибуд крупными капиталистами, - это были лишь беспокойные, предприимчивые воины, являвшиеся удобным материалом для использования их со стороны представителей более могущественного капитала". След това Хазария пада и това съдейства за "създаването на крупната Киевска търговска държава Киевская Русь като държава, представяща се в известна степен модификация и приемник на Хазарската държава" [Пархоменко 1927, 380-384].

Не само поради това всякакви приказки тук от сорта на християнството като държавна религия още при Асколд през 860 г. или пък че и след кървавия преврат през 882 г. Русия си остава християнска страна, докато средата на IX в. е повратен момент в историята на Русия, през който приключва "сложный и длительный процесс формирования феодализма у восточных славян и древнерусского государства"; наличието по това време на няколко Русии и други такива са повече от некоректнонеуместни, неоснователни и следователно напълно излишни.

Всичко това очевидно-безспорно е зададено и продиктувано единствено и само от вулгарно-социологическия подход и метод на автора към проблема, по силата на който в основата на анализа се поставят такива категории като феодализъм, производствени отношения, способ на производство и др., само не и задължителните за случая религиозно-богословски категории и понятия [срв. Брайчевский 2009, 31-34].

Съвсем друга категория екстравагантност тук обаче ни предлага А. Карташев [2009]. Според него княз Владимир се кръщава още през 987 г. в Киев, с което и основава националната руска църква, която той същевременнно поставя в канонична зависимост от фактически автокефалната българска Охридска архиепископия. Херсон княз Владимир превзема през 988 г., а масовото кръщаване на киевчани е през 990-91 г., но още през 987 г. той помага на имп. Василий във войната му срещу Варда Фока и по силата на сключения с него договор се жени за сестра му Анна, която изгражда много църкви в страната на русите. Впоследствие Василий му изпраща митрополити и епископи, които кръщават царя и всички, които са в неговата държава, докато първият гръцки митро-

полит в Киев, колко странно според нас, е назначен едва през 1057 г. [56-63].

В интерес на истината, и сред руските изследователи от близкото минало има и такива, напр. М. Присьолков, които обосновават и доказват, че именно българите покръстват русите. Това тяхно виждане обаче дотолкова противоречи и ревизира отдавна наложената и съществуваща официална позиция по въпроса, че незабавно бива най-категорически и безкомпромисно заклеймено, отхвърлено и забравено, а специално този изследовател след Революцията е и репресиран и интерниран:

Не по-благосклонно се отнася и съветската власт към хипотезите на Присьолков. На 10 II 1931 той е осъден на 10 години лишаване от свобода в „трудово-възпитателен лагер" и макар тази присъда по-късно да се заменя с интерниране, а още по-късно на Присьолков се разрешава да се завърне в Ленинград и от 1936 година дори заема професорска катедра в университета, приживе той не бива реабилитиран, а през 1950-те години в съветския печат излизат много остри статии против неговите хипотези и възгледи – вж. напр. И. У. Будовниц, Об исторических построениях М. Д. Приселкова (Исторические записки 35/1950, с. 199-231).

Според хипотезата на Присьолков, след безрезултатни преговори с Рим и Цариград, които отхвърлят идеята за автономия на руската църква, княз Владимир се решава в 987 година да възложи покръстването на Киевска Русия на българската независима патриаршия, която не само че е готова да признае автономията на руската църква, но и да съдейства за извършването на богослужението на славянски език, като обещава да окаже помощ при доставката на църковна литература.

Последвалото още в същата година, 987, покръстване на русите, извършено от представители на българската патриаршия, не принася никаква полза на Владимир във външнополитическо отношение, тъй като то не бива признато нито от Цариград, нито от Рим. Поради това, в 989 година Владимир отново се обръща към Цариград, където византийският император и патриархът вече са готови за отстъпки, включително за женитбата на киевския княз със сестрата на императора, Ана.

По такъв начин през 989 година най-после в Киевска Русия трябва да дойдат гръцки свещеници, чиято задача обаче не е да покръстят Владимир и неговия народ, тъй като тези вече са приели кръщението, а един вид легализиране на извършеното три години преди това от схизматичната българска църква покръстване. Но гръцките свещеници не се задържат в Киевска Русия, а биват прогонени от руските земи вероятно твърде скоро след пристигането им.

Владимир отново се обръща за помощ към България, откъдето получава църковна йерархия и богослужебни книги, позволяващи му да продължи и приключи процеса на християнизиране на неговата страна. Гръцки митрополит застава начело на руската църква едва през 1039 година, когато вече е късно да се въведе богослужение на гръцки език, още повече, че и през следващите десетилетия отношенията между руската държавна власт и църковна йерархия от една страна и цариградската

патриаршия от друга страна не са съвсем безпроблемни и често се стига до остри конфликти между тях [Чилингиров 2010а, 44-45,55].

За съжаление не по-щастлива е чисто човешката съдба и на руския политемигрант в Братислава проф. Валерий Погорѣловъ [1938], който обаче не се страхува да обяви велегласно, и то на български език и от българско списание, че в действителност княз Владимир се покръства под влияние на съпругата си християнка и българка, майка на св.св. Борис и Глеб. Кръщението му се извършва от българско духовенство, което кръщава също така и цяла Русия. Това българско духовенство донася в Русия и славянското Кириловско писмо и обучава на него събраните от Владимир деца. Същевременно българското духовенство пренася в Русия и цялата богата църковно-славянска литература, която се запазва почти изключително в Русия:

Що се касае до въпроса, как и защо се е породила летописната повест, съдържаща лъжовни данни за участието на гръцкото духовенство в кръщението на княз Владимира и на Русия, то трябва да се посочи туй, че нейната цел, както и на другите подобни произведения (ср. напр. увод към тъй наречения Устав на кн. Владимира) е била чисто политическа, именно да се определят и обосноват претенциите на Византия върху управлението на руската църква и да се създаде оръжие за борба с тия, които са отстоявали славянския характер на църквата [146-153].

И най-накрая тук и засега доста своеобразно виждане по проблема предлага и проф. Ас. Чилингиров [2009], който като че ли пръв обръща внимание и настоява най-категорично при поставянето на проблема за християнизацията на русите непременно да се имат предвид или да се държи сметка за наличието и протичането на две съвсем отделно-различни исторически събития:

Един от главните недостатъци на спора и на поставянето на проблема изобщо се крие според мен в смесването на две различни събития: актът на кръщението на Владимир и християнизацията на Русия, която е продължителен и постепен процес, чието начало е засвидетелствувано от документи и данни на изворите един век преди кръщението на Владимир и не се изчерпва с акта на неговото кръщение, което е само отделен епизод от този процес.

То не е резултат от някакво внезапно и спонтанно хрумване на киевския княз, а бива подготвено от дейността на голям брой мисионери сред различни слоеве на руската общественост чак до княжеския двор, за която ние разполагаме не само с положителни сведения от историческите извори, а и с материални доказателства.

Пренасянето на църковни книги, респективно продължителността на снабдяване с български книги в течение на целия X и първите десетилетия на XI век, се доказва от литературната наука с голяма точност. Преди Владимир християнизирането обаче се извършва в ограничените рамки на индивидуалното мисионерство и по своето значение то остава далече зад извършеното в края на X век покръстване на целия руски народ с всички културно-политически последствия от него [4,11].

Сред цялото това гъмжило от най-различно-разнообразни мнения, виждания, пък даже и повече от нелепи измислици или откровени лъжи,

изглежда, че официалната позиция и на Руската Православна Църква в общи линии и в главното и съществено съвпада с постановката на горецитираната История Християнства. Авторите на тази история, без изобщо да си правят труда да се позамислят, като как е възможно изобщо неразбиращи и неговорещи руски език гърци да проповядват Христовото Учение и да кръстят русите, твърдят най-убедено, но повече от голословно, че през 988 г. в Херсон княз Владимир се жени за гръцката княгиня Анна; приема Християнството, като бива кръстен в гръцки православен храм от гръцки свещеници; връща се в Киев с няколко гръцки свещенослужители и тук насила заставя жителите на Киев да се кръстят, като в някои от случаите дружинниците на княза насила бутат във водата нежелаещите да се кръстят, а се стига и до кръвопролитие; впоследствие Владимир организира масови кръщавания и в други градове, а от Византия спешно се канят свещеници, които поради това, че не разбират руски език, могат само да показват на народа отделни обреди [Карев, Сомов 2009, 6-7].

В такъв случай всичко това дали изобщо може да се нарече Свето Кръщение и въвеждане в Христовата Вяра или пък си е чисто и просто една монотонно-безкрайна отегчително-досадна пантомима с трагичен и за едните, и за другите край!?!

Съответно на всичко това и общодържавната официална позиция се основава, гради и повтаря в главното и основното църковната позиция, без при това изобщо да се замисля върху това, че всъщност и в действителност, преминавайки през Владимир и Анна, генеалогията на руските царе продължава назад във Времето и стига до българския цар Симеон(†927), през и чрез него - и до прабългарския хан Кубрат(†668), пък даже и до хан Авитохол-Атила(†453):

Такъ какъ смиреніе наше подробно узнали и вполне уверилось не только изъ преданій многихъ, заслуживающихъ довеpіе, мужей, но даже и изъ письменныхъ свидетельствъ летописцевъ, что нынешній Царь Московскій, Казанскій и всей Великія Россіи Государь Іоаннъ ведетъ свое просхожденіе отъ рода и крови истинно Царской, то есть отъ оной славной и приснопамятной Царевны, Государыни Анны, сестры Самодержца Василія Багрянороднаго;...

Всесильнаго и вся содержащаго Бога и Отца изволеніемъ, и благоволеніемъ Единороднаго Сына Его, Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа, и поспѣшеніемъ, изыде Великихъ Государей Русскихъ корень отъ благочестиваго равноапостольнаго Великого Князя Владимера Святославовича, просвѣтившаго Русскую землю Святымъ Крещеніемъ... [СобГрам, 8-9].

С XVI в. активно разрабатывается тема родства московских правителей из рода Рюриковичей, потом Романовых и князей Киевской Руси. В идеологии Иоанна Грозного святость рус. князей призвана была укрепить авторитет царской власти. В Книге Степенной царского родословия жития кнг. Ольги, В. С., князей Бориса и

Глеба открывают 1-ю степень генеалогии рус. правителей; перечисление имен этих святых как прародителей московских царей встречается во мн. офиц. документах XVI в. Родство царя Иоанна Грозного с В. С. стало одним из аргументов принятия им царского титула: «Государь наш зовется царем потому: прародитель его, великий князь Владимир Святославич, как крестился сам и землю Русскую крестил, и царь греческий и Патриарх венчали ево на царство Русское, и он писался царем, а как преставился, инои образ ево на иконах пишут царем» (СбРИО. Т. 59. СПб., 1887. С. 436-437). Свое зримое воплощение эта тема получила в росписях домовых храмов и палат Кремлевского дворца, в изображениях родословного древа рус. государей - композициях, получивших наибольшее распространение со 2-й пол. XVII в., после присоединения Украины к России (1654) [Преображенский 2010, 36].

При това положение вече няма да се измине кой знае колко много време и тази синкретично-обща църковно-държавна официална позиция ще се превърне в собствено-руската мегало-гръкоманоидна фикция, наречена Трети Рим. Сред нейните зловонно-отровни изпарения вече изобщо никой няма да си спомни и да спомене с добра дума онези, които с цената на хиляди жертви, лишения и страдания в действителност кръстиха русите и им дадоха писменост и православна култура:

Россия и ее столица становятся, по мнению Филофея, последним воплощением «неразрушимого, недвижимого» Ромейского царства, возникшего с появлением христианства и Церкви. В Ромейском царстве - «Третьем Риме» - после потери политической независимости Византией, а также и ранее существовавшими православными государствами судьбы их соединились («снидошася») в России - на метаисторическом уровне. «Да вѣси, христолюбче и боголюбче, яко вся христианская царства приидоша в конець и снидошася во едино царьство нашего государя, по пророчьскимь книгам то есть Ромеиское царство. Два убо Рима падоша, а третии стоит, а четвертому не быти. Многажды и апостоль Павелъ поминает Рима в посланиих, в толковании глаголет: Римъ весь миръ».

«Третий Рим» вообще - не только Москва, но Русское царство со столицей в Москве, русская православная церковь с ее главным престолом - кремлевским Успенским собором. «Третий Рим» в качестве последнего христианского царства и «царствующий» должны быть гарантами «покоя» христианской Церкви.

Отношения между царской и патриаршей властью в московском государстве определялись в значительной мере тем фактом, что венчание на царство не требовало наличия патриарха, в то время как поставление патриарха предполагало в качестве необходимого условия наличие царя: «То обстоятельство, что на Руси наличие царя определяет поставление патриарха, а не наоборот, соотносит Московское царство с начальным периодом Византийской империи, когда, в соответствии с решением Халкидонского собора 451 г., в Константинополе наряду с императором (царем) появляется и патриарх. Это отвечает пониманию Москвы как Нового Константинополя и московского государя - как Нового Константина. Соответственно, Московское царство может пониматься - в контексте восприятия Москвы как Третьего Рима и Нового Константинополя - не столько как про-

должение, сколько как обновление византийской истории».

Эта мысль, высказанная здесь исследователем по конкретному поводу, и в целом удивительно верно характеризует сущность замечательной и неразрывной преемственности нашего государства по отношению к Византии как вечному Ромейскому царству.

Итак, на смену древнему обряду вступления на княжеский престол при Иване III явился обряд великокняжеского венчания, со временем все более и более усложнявшийся. Церковно-гражданские обряды, государственный символ, привнесенные из Константинополя (в первую очередь, под влиянием Софьи Палеолог), претерпели в русских условиях определенные изменения, переосмысления, но византийские истоки их, как и царской власти, на наш взгляд, неоспоримы.

Воспринимая Московское царство не столько как продолжение, сколько как обновление византийской истории, можно также утверждать, что русская церковь есть наследница христианской церкви первых веков ее существования, т.е. периода, когда сохранялось ее единство.

Идея «Третьего Рима» и неразрушимости Ромейского царства (вне зависимости от того, считать ли ее «фикцией» или проявлением ниспосланного свыше предназначения) утвердила преемственность власти царской и духовной, а вместе с тем - и мысль об исторической ответственности царства, оставшегося после падения Византийской империи и иных существовавших ранее православных царств, роль его как духовного и политического защитника православия [Меньшиков 2010, 8-10].

В основни линии по подобен начин се развиват събитията и в специалната статия за княз Владимир в Православная Энциклопедия, където авторът А. Преображенский [2010], без изобщо да държи сметка или дори и да подозира, че даже и фамилното му име е от български произход, и в станалия вече дълбоко-закостеняла класика традиционно-шаблонен руски стил, обръщайки внимание главно и основно на това кой извор къде и какво казва, се изхитря да преразкаже всичките тези събития най-подробно-обстоятелствено, но така, че изобщо да не засегне въпроса за участието и приноса на българите в кръщаването на русите и за богослужебния след това, пък даже и досега все още в Русия старобългарски език, освен когато се заема да ги опровергае и отхвърли, като същевременно гради и редица една от друга по-невъзможно-невероятни хипотези по въпроса кой точно кръщава Владимир.

А чистосърдечното му признание за неясния произход на арианските формулировки в Символа на Вярата издават единствено и само вопиющото му религиозно-богословско невежество, докато вулгарно-циничната му квалификация на някои повече от определено-категорични и несъмнено собствено български податки тук за "повече или по-малко популярни литературни трафарети" изобщо не се нуждае от коментар. Все пак и въпреки всичко това, толкова желаната му и даже бленувана съкровено-лична грандомания в гръкомански лад така си и остава изцяло неосъществена и незадоволена не само "из-за отсутствия прямых

указаний на этот счет в источниках”:

ПРАВОСЛАВНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ
Энциклопедия издается по благословению
Патриарха Московского и всея Руси Алексия II
и по благословению
Патриарха Московского и всея Руси Кирилла
А. С. Преображенский
ВЛАДИМИР (ВАСИЛИЙ) СВЯТОСЛАВИЧ

Ясно, что в ряде моментов «Сказание» воспроизводит более или менее популярные лит. трафареты: ср., напр., эпическое предание о принятии хазарами иудаизма после прений между греч., иудейскими и араб. «мудрецами», письменно зафиксированное в разных версиях ок. сер. X в. (Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. Л., 1932. С. 78-80, 94-97, 114; Голб К., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X в. М.; Иерусалим, 1997. С. 138-140), или диспут о вере равноап. Кирилла (Константина) при дворе хазарского кагана, описанный в главах 10-11 Жития Кирилла (Константина). Картина Страшного Суда как катехизаторский прием присутствует также в визант. рассказах об обращении крестителя болгар равноап. кн. Бориса (Theoph. Contin. IV 15. P. 164; Scyl. P. 91).

В процессе этой лит. обработки в «Сказание» была включена и «Речь философа», происхождение к-рой остается спорным. Так, А. С. Львов обнаруживал в ее языке западнослав. и восточноболг. черты, а потому считал, что она первоначально представляла собой самостоятельный памятник - переработанный слав. перевод визант. гомилетического сочинения, сделанный в Моравии в кирилло-мефодиевскую эпоху и попавший на Русь через восточноболг. посредство.

Шахматов признавал, что в основе «Речи философа» лежит более древний летописный рассказ об обращении В. С., являвшийся переработкой болг. повести о Крещении царя Бориса. В то же время исследователь указывал, что в «Речи» имеются обширные текстологические схождения с Палеей в ее разных редакциях. И если сходство с Толковой Палеей можно объяснить зависимостью последней от «Речи философа», то Краткая Палея и «Речь» пользовались, по наблюдениям Шахматова, общим источником, в к-ром историк видел древнейшую рус. переводную хронографическую компиляцию - т. н. Хронограф по великому изложению. В таком случае «Речь философа» и «Сказание об испытании вер» в целом в их окончательном виде следовало бы датировать сер. 90-х гг. XI в. - временем создания в Киево-Печерском мон-ре летописного Начального свода, предшественника ПВЛ.

К этому рассказу в ПВЛ присовокуплено наставление В. С. Корсунского епископа, состоящее из Символа веры, предостережения против «учения от Латын» и справки о 7 Вселенских Соборах, причем Символ веры содержит нек-рые явно арианские формулировки («Сын подобносущен... Отьцу» - ПСРЛ. Т. 1. Стб. 112; Т. 2. Стб. 98), происхождение к-рых до сих пор остается неясным.

Однако Анна не прибыла, а возможно, если полагаться на Степаноса Таронеци (к-рый, однако, путает Русь с Болгарией), греки пытались даже подменить невесту.

По свидетельству Степаноса Таронеци (С. 142, 175), сбивчивого в деталях, но

достоверного в своей основе, в визант. посольство входил бежавший от Фоки Варды митр. Севастии (в пров. Армения Вторая) Феофилакт, к-рый и мог крестить киевского князя. Древнерус. источники единодушно утверждают, что в Крещении В. С. был наречен Василием - несомненно, в связи с тем, что его заочным крестным отцом считался имп. Василий II (такова была обычная практика визант. «политических» Крещений).

Надо полагать, что Крещение и женитьба В. С. на сестре правивших императоров повели к максимальному повышению статуса киевского князя и Руси в идеальной визант. иерархии государей и гос-в: от нейтрального, внеположного по отношению к этой иерархии титула «князь и т. п.» (αρχων) до включения В. С. в число «духовных» (πνευματικοι) родичей визант. василевсов. Однако полной ясности в этом вопросе нет из-за отсутствия прямых указаний на этот счет в источниках.

Важнейшим шагом стало учреждение в Киеве (не позднее 996) митрополии К-польского Патриархата, к-рое, очевидно, предусматривалось договором В. С. и имп. Василия II или явилось непосредственным его следствием [9-18].

Жалко, колко жалко, много жалко наистина!

За преголямо съжаление не по-адекватна е позицията по въпроса и на акад. Геннадий Литаврин [1999], думата на когото определено тежи и се чува навсякъде заради множеството му проучвания върху ранносредновековна България, Византия и Русия. Доколкото пък акад. Литаврин е на работа в Руската Академия на Науките, то съвършено очевидно неговото лично виждане по въпроса неминуемо се превръща и става официална позиция на руската наука и на руската държава, без изобщо да се мисли и преценява дали използваните от него сведения и данни, главно от археологическо естество, се явяват задължителното за случая достатъчно основание за подобни изводи и заключения:

...в христианизации Руси ведущее значение имели ее связи с Византией, а в распространении славянской письменности и в становлении древнерусской литературы основную роль сыграло культурное влияние Болгарии, проникавшее по преимуществу по неофициальным путям [409].

Мой тезис, который я попытаюсь защищать здесь, состоит в том, что в выборе решения господствующим классом Руси принять крещение от Византии не меньшую роль, чем государственно-политические связи, сыграли длительные и устойчивые контакты древних русов, купцов, воинов, ремесленников с подданными Византийской империи и что эти контакты были гораздо более интенсивными и тесными, чем это принято думать [422].

И все пак най-смешно-глупаво онези знаменателно-велики събития като че ли ги обобщава и представя Р. Скрынников [2009], в текста на който липсват даже и най-елементарните логически връзки:

Историки давно ведут спор о времени крещения Руси. Полагают, что события развивались в следующем порядке. Русское войско прибыло в Константинополь в 988 г. Тогда же князь встретил невесту у днепровских порогов. После княжеской свадьбы Русь в том же 988 г. приняла христианство, а через год киевский князь по

просьбе императора разгромил Херсонес (Корсунь), причастный к мятежу [30].

Точно в същия мотив и все така безгрижно-лекомислено на него му приглася и украински литературовед, който дори и не си прави труда да научи кога точно се покръстват дедите му, но много държи да каже и да се знае, че именно, единствено и само на гърците той е задължен за това, че може да се прекръсти в черква и особено пък да чете и пише. И на всичкото отгоре тази му способност се пръква ей така, просто на празно място и от нищото, но за сметка на това пък си е чиста проба оригинално-самобитно, собствено-украинско родно производство:

Зав'язки християнства, що ростуть і скріпляються різними релігійними місіями, візантійськими і західними (найбільш документальні звістки про місію Адальберта, пізнішого архієпископа магдебурзького, за Ольги), і нарешті вінчаються заведенням візантійської ортодоксії як державної релігії в 980-х рр.

Уживання письма мусило робити все більші поступи в сій добі, але ми досі не маємо старших писаних пам'яток, аж з половини XI в., і так само ніяких писаних творів старших від середини сього століття (1030-х років, скажім ближче). Притім круг сих найстарших творів доволі тісний. Тому розвій духового життя і словесної творчості в перших століттях сеї доби можемо уявляти собі тільки посередніми наведеннями [Грушевский 2010, 25].

Ето по този път и начин към настоящия момент вече се стига чак до там съвсем невярното и много некоректно предпоставено допускане за християнизацията на Русия от страна на Византия да се аксиоматизира. А самата аксиоматизация пък вече прави съвсем излишно и ненужно и поставянето и обсъждането на въпроса кой точно в действителност покръства русите. За съжаление подобна диспозиция се възприема и наблюдава най-вече и предимно при най-младите руски медиевисти. Те не само, че не казват даже и една-единствена думичка за българските религиозно-богословски и културно-просветни приноси за тях, но и разпространяват и налагат по Света това чудовищно-уродливо свое схващане посредством един толкова ефикасно-действащ инструмент, какъвто са западните университети.

Така и тук тези фалшиво-безсрамни международни културтрегери на всичкото отгоре и напълно в унисон със западната мания във всичко и навсякъде да се търси и намира сензацията, имат безочието и наглостта да се представят още и като откриватели на един съвсем нов методологически подход към този проблем единствено и само на културологията, без изобщо да си дават сметка, че това което преподават там изобщо няма нищо общо с реалната историческа действителност от времето на княз Владимир, която действителност най-малко осъществяваше, виждаше и възприемаше тогавашните епохално-грандиозни събития просто като "интелектуално-естетически опит", който русите черпят от Византия:

The Motivation of Russo-Byzantine Relations

The motive forces behind these relations will be rightly understood only if it is recognised

that those who promoted them were often impelled by genuine and disinterested personal beliefs. It is inconceivable, for instance, that Russia's conversion to Christianity could ever have been achieved had not her ruling and educated classes included men and women whose minds and hearts were taken captive by the spiritual and 'moral doctrines preached by the Byzantine missionaries, and had not many of the latter been fired by the example of the early apostles of Christianity who followed their Master's command to go and teach the Gospel to all nations (Matthew XXVIII, 19).

At the same time, however, there can be no doubt that the relations between Byzantium and Russia were determined by motives of self-interest. At all times powerful political and economic reasons impelled the statesmen of Byzantium to cultivate good relations with the Russians. The military threat which the latter had so often presented to the Empire between 860 and 989 was not removed by their conversion to Byzantine Christianity: the Russian naval attack in 1043 proved quite as perilous to the security of Constantinople as the earlier raids on imperial territory launched by the princes of Kiev.

The Cultural Impact of Byzantium upon Russia

My aim in this concluding section is not to attempt a general assessment of medieval Russia's debt to Byzantine civilisation, but to raise a few questions, some of them methodological, which deserve to be more fully considered by students of Russo-Byzantine relations. In recent years historians have shown a growing interest in the problems of cultural diffusion and «acculturation». These forms of culture-contact are usually highly complex phenomena, and the historian, who still lacks the objective criteria for the comparative study of cultures which are today being evolved by anthropologists and sociologists, can rarely hope to grasp them in their entirety. One thing is certain, however: the process of cultural borrowing is seldom if ever a purely passive one.

The diffusion of Byzantine civilisation to Russia, for instance, was made possible by the Russians' willingness to «reach out» for its fruits. Moreover, in its new Russian environment this civilisation was adapted to local needs and conditions, through a process of selection whereby its various elements were accepted, rejected, or transformed. Several factors played their part in this double process of cultural transmission and creative borrowing: among them were the trade routes, along which Byzantine missionaries, painters, architects, diplomats and material goods travelled northward from Constantinople: intermediaries such as the Varangians who, in their constant travels between Constantinople and the Russian cities, became carriers of Byzantine ideas and customs; and communities whose geographical location or cosmopolitan nature brought citizens of both countries into prolonged personal contact: such were the Russian colony in Constantinople and the leading monasteries of the Byzantine world, especially Mount Athos.

Another important factor were the social, political and economic conditions which prevailed in Russia at the time of the «reception» of Byzantine civilisation. It is an observable fact that this civilisation was assimilated most rapidly and effectively in those East European countries which had evolved or were evolving a centralised form of government. Thus Vladimir I ruled over a realm with relatively well developed monarchical traditions, and was therefore able to impose new cultural and religious patterns upon his subjects by personal example and the use of force. The relationship between the growth of monarchical institutions and the acceptance of Byzantine culture was often a reciprocal one; not only

did political centralisation pave the way for Byzantinization; the reverse was equally true. Christianity, together with the social ideology and material trappings that came with it, enabled the Russian monarchs of the early Middle Ages to claim divine sanction for their sovereignty, to unite their subjects by the common profession of an exclusive faith, and to exalt their own status by royal dress and state ceremonial partly modelled on the ritual of the imperial court.

These outbursts of hostility seem to have been sporadic and impermanent. The new Byzantine culture, for reasons already explained, held a strong appeal for many Russians. In all classes of the population there were those on whom the Gospel teaching, with its message of spiritual regeneration, had a genuine impact and whose hearts were softened and held captive by the beauty of liturgical worship perceived through eye and ear. And among the more educated, whose religious and social preoccupations had centered hitherto on family, clan, tribe or kingdom, there must have been not a few to whom the universal perspectives of the Christian religion offered a new and exciting experience.

I would suggest in conclusion that the attempt to identify and describe the local «recensions» which Byzantine civilisation underwent in medieval Russia is, like the recognition of distinctive styles in art, a worthwhile undertaking, however tentative its outcome may be. In the last resort, however, these local variations may well prove, from the historian's viewpoint, to be less significant than the pattern of values, beliefs, and intellectual and aesthetic experience which, in common with other peoples of Eastern Europe, the Russians of the Middle Ages acquired from Byzantium [Obolensky 2010, 1-7].

Всъщност всичко това не трябва да ни учудва, защото там на Запад въпросните ренегатстващи бегълци от Матушка Россия плуват в естествената си питателна среда на собствено западния мит за Руското Християнство. Неговите основно-носещи опорни точки в ретроспекция се свеждат главно до следното:

Несмотря на коварство и обманы греков, Владимир искал приобщить свой народ к высшей культуре, носительницей которой тогда представлялась всему миру Византия, а не отсталый, обветшавший Рим. II после крещения народа в "греческую веру" и организации национальной русской церкви, кн. Владимир продолжал дружественные отношения с папами. Таже Никоновская Летопись и цитаты Татищева дают нам знать, что в 994 г. вернулось из Рима какое-то посольство Владимира. В 1000 г. послы папы Сильвестра II приезжают в Киев, а в 1001 г. Владимир опять отправляет своих послов в Рим. Так как кн. Владимир, уже женатый на царевне Анне, всетаки не хотел подчинять свою церковь КПльскому патриарху, а держал связь с Ахридской Болгарской епископией, то понятна заинтересованность Рима каноническими судьбами русской церкви. Но напрасны усилия старых униатских историков и новейшего ученнейшего о. M. Jugie ("Le Schisme Byzantin", Paris, 1941) создать иллюзию будто бы изначальной канонической зависимости русского христианства от Рима [Карташев 2009, 77].

Не само и толкова единствено в интерес на Истината, колкото в интерес на почтеността и коректността на взаимоотношенията между двата братски славянски народа, съвсем определено-категорично трябва да се каже, че макар и да са минимално-незначителен брой, не липсват все

пак и въпреки всичко и съвременни руски изследователи с една малко по-адекватно-раздвижена, но за преголямо съжаление крайно недостатъчно конкретно-детайлизирана и следователно предълно обобщено-абстрактна според нас концепция тук.

Съгласно тази концепция особена роля за приемането на Християнството от киевските руси играят Византия и България, при което княз Владимир се жени за сестрата на византийския император Анна, но пък много неясно защо и как точно "язык церковной письменности, тех книг, которые были к нам перевезены или у нас переписывались, был литературным языком, принятым у болгар. И это делает несомненным громадное значение Болгарии в принятии христианства." [Лихачев 2009, 4-6].

Точно към тази рубрика очевидно следва да се отнесе и едно по-старо от горепоместеното виждане пак на акад. Геннадий Литаврин, според когото Русия е покръстена по времето на Симеон от български свещеници мисионери, които обаче със съдействието на държавата биват изпращани в Русия от Българската Православна Църква. Огромният дисонанс между двете виждания е повече от фрапиращ и той може да се остави единствено и само на научната съвест и морал на академика.

Те няма как да бъдат успокоени и удовлетворени дори и след думите му от втората извадка, защото тези думи отново и по свой начин влизат в най-остро противоречие с обективнореалната историческа действителност. А твърдението му, че тук научното дирене е все още на етапа на хипотезите, просто не подлежи на коментар, защото е направо обидно-срамно за нас българите:

Болгарские священнослужители уже со времени официального крещения, несомненно, проповедовали и внутри границ своей страны, и вне ее – прежде всего в Приднестровье и на Руси.

Закономерно полагать, что наибольших успехов достигали здесь проповедующие на славянском языке болгарские миссионеры, направляемые сюда молодой болгарской церковью.

В доказательство ведущей роли болгар в миссионерской деятельности на Руси можно было бы указать и на тот факт, что в эпоху войн при Симеоне испытывавший огромные трудности византийский двор прилагал все свои дипломатические усилия прежде всего для достижения военного союза с печенегами, венграми и русами, а не для их крещения. Болгария была ближе к Руси и географически. Она обладала тогда и крупными материальными ресурсами, и высоким престижем среди христианских стран Центральной и Западной Европы [Христианство 2002, 174].

Трактуя третий вопрос – о месте Болгарии в системе русско-болгаро-византийских отношений, мы также не столько выдвигаем новый тезис, сколько стремимся подкрепить новыми соображениями давно выдвигавшуюся в отечественной и болгарской научной литературе гипотезу.

Гипотеза эта заключается в утверждении, что роль Болгарии в упомянутой

системе международных связей была чрезвычайно серьезной и плодотворной. Без учета этой роли не могут найти удовлетворительного объяснения такие, например, кардинальной важности события в истории Древней Руси, как значительное распространение на Руси христианства уже в первой половине X в., задолго до официального крещения, и практически одновременный с этим переход к литургии на славянском языке, что представляет собой исключение в славянском мире [Литаврин 1999, 449].

Друг руски изследовател пък приема и признава голямата роля и значение на България и за християнизацията на русите, и за придобиването от тях на "славянската писменост". Всичко това обаче според него се случва някак си неочаквано-ненадейно и благодарение на общо взето не дотам ясно-определени и даже изобщо несъществуващи центрове на културни контакти, пътища и средства:

Для наших земель наибольшее значение имела христианизация Болгарии (864?) и изобретение славянской письменности Кириллом и Мефодием (середина IX века). К середине X века в Болгарии создалась уже значительная церковная литература, что облегчало проникновение христианства на Русь. Вполне возможно, что одним из связующих звеньев между Болгарией и Киевской Русью был «остров русов», земля «дунайцев», нередко находившаяся в политической зависимости от Болгарского царства. Древнейшая русская кириллическая надпись 943 года обнаружена именно там. Второй точкой соприкосновения древних русов с болгарскими культурными центрами был сгусток «русских» пристаней на болгарском побережье Черного моря, между Констанцией и Варной [Рыбаков 1988, 10].

А ето и главният виновник за цялата тази не особено лицеприятна и даже направо обидно-срамна за нас българите ситуация в лицето на древноруските летописи, както и съответната оневиняваща ги за преголямо съжаление само тях, ръкописите, оправдателно-защитна педоария, при препрочитането на която на нас лично ни идва да се смеем през сълзи от толкова много наглост и цинизъм:

Любопытно, что в русских летописях мы не находим никаких сообщений о времени и обстоятельствах восприятия на Руси письменного наследия славянства. Н. К. Никольский обращает внимание на то, что при перечислении ценностей, вывезенных Владимиром из Корсуни, летопись умалчивает о книгах (11), хотя они неожиданно оказываются в Киеве в самый год Крещения (2, с 8). Такое отношение летописи к вопросу о книгах Н. К. Никольский называет «загадочным», намекая на нежелание эллинофильски настроенного редактора свода отмечать важный факт славянского влияния на Русь.

Нам представляется, что для подобных обвинений в адрес летописцев нет оснований. Процесс перехода книг на Русь не обратил на себя их внимания, потому что происходил незаметно, постоянно на протяжении столетия, точно так же, как незаметно и непрерывно осуществлялась христианизация русского населения.

Впрочем, одно упоминание о болгарских книгах в русской летописи все-таки есть - в нем говорится о пересылке книг князю Владимиру царем Симеоном (!). Несмотря на хронологическую несовместимость в этом упоминании, не нашла ли

в нем отражение глубокая историческая правда, запечатленная в памяти народа? [Экономцев 2009, 3].

Ето защо в целия този неадекватно-пъстър контекст не може да не звучи единствено и само като повече от случайно изтърван анахроничен архаизъм заключителното обобщение от началото на миналия век на А. Соболевский [1908], който макар и да проявява известно недоволство от това, че в пренесената в Русия българска книжнина няма достатъчно сведения за самите българи от него време, за тяхното езичество, за техния бит и култура, все пак пише следното:

Мы не имеем права говорить, что Россия получила все, что было в Болгарии X века, все, что было написано на церковнославянском языке Солунскими братьями, их "учениками" в Моравии и Болгарии и "учениками" их "учеников" в Чехии, все, что было написано в век царя Симеона и в ближайшее время после Симеона в Болгарии. Но мы можем с решительностью утверждать, что Россия получила большую часть того, чем владела Болгария; древняя церковнославянская литература была усвоена русскими и легла в основание русской литературы [17,19, подчертано – И.Д.].

И не на последно място, според някои български проучватели на въпроса истинските факти за покръстването на Владимир, а и на Киевска Русия, продължават да са забулени в тайна поради липса на надеждни исторически факти [Павлова 2001, 54]. Според други обаче Християнството княз Владимир го приема от българите през 988 г., но същевременно се лансира и тезата, че цар Симеон лично изпраща в Киевска Русия при княз Олег или при неговия син Игор български духовници, именно които и кръщават киевските руси, без при това да се изключва възможността "важна роля за популяризиране на християнството във великоруския княжески двор" да е изиграл презвитер Григорий, българин по народност, който тогава е и духовният наставник на Игоревата съпруга - Св. княгиня Олга, първата жена-християнка от руската династия, а след това пък вече походите, които нейният син Светослав предприема към България, "дали силен тласък за проникването и разпространението на православието и старобългарската литература в руска среда" [Благоев 2009, 1; ~*~2009а, 1; ~*~2009б, 1].

Впрочем нека тук само да забележим, че не особено адекватното и хронологически непоследователно-разпокъсаното си мнение по въпроса последният автор очевидно-безспорно започва да изгражда, тръгвайки от В. Татищев [2009], на когото поради тогавашното състояние на руската историческа наука, за разлика от този автор, му е напълно простено да не знае, че Владимир в действителност се кръщава ни повече, ни по-малко точно 61 год. след кончината на Симеон, ако тук изобщо и въобще става дума и се говори тъкмо за цар Симеон Велики.

За сметка на това пък именно бащата на руската историография първи, а като че ли и последен сред руските изследователи, много вярно и точно описва реално-същинската ситуация на кръщаването на русите

от българите, което обаче, както ще се види по-долу, става малко след като Владимир воюва с южните/сребърните българи:

Война с болгарами. Крещение Владимира. Митр. Михаил. Епископы по городам. *После этого пошел Владимир на болгаров (булгаров) и, победив их, мир заключил и принял крещение сам и сыновья его, и всю землю Русскую крестил.*

Царь же болгарский Симеон прислал иереев ученых и книги в достаточном количестве.

И послал Владимир во Цареград ко царю и патриарху просить митрополита. Они же весьма возрадовались и прислали митрополита Михаила, мужа весьма ученого и богобоязненого, который был болгарином, с ним 4 епископа и многиех иереев, диаконов и демественников (певчих) из славян.

Митрополит же, по совету Владимира, посадил епископов по городам: в Ростове, Новгороде, Владимире и Белгороде. Сии шедшие по земле с вельможи с войском Владимировым учили люд и крестили всюду сотнями и тысячами, сколько где удавалось, хотя люди неверные весьма о том скорбели и сожалели, но отказываться из-за воинов не смели [5-6].

Но ето че най-после, Слава Богу, открихме не просто подобно, но съвсем вярно и точно според нас виждане по въпроса и то на съвременен руски изследовател, което обаче е в един малко по-друг аспект и на едно по-друго ниво на обобщение от предходното:

В этой связи трудно переоценить значение церковнославянского (по своему происхождению - болгарского) языка в формировании русской нации.

Никакой другой язык, использовавшийся в средние века для межнационального общения, не мог быть так легко усвоен восточнославянскими племенами и, быстро утратив характер иноземного происхождения, стать общедоступным литературным языком, носителем национальной идеи.

Использование латыни и греческого языка в лучшем случае могло бы привести к возникновению наднациональной, космополитической по природе элиты, оторванной от народа, говорящей на непонятном ему языке. В условиях многоплеменной Руси это означало бы одно - вместо единой нации, сумевшей отстоять свою независимость и защитить европейскую цивилизацию от угрозы с Востока, возник бы конгломерат народов и микрогосударств полян и дулебов, вятичей и родимичей, северян и словен с трудно предсказуемой исторической судьбой.

Особую роль в распространении в славянском мире античных знаний в области астрономии, географии, ботаники, зоологии, анатомии и физиологии человека сыграл «Шестоднев» Иоанна, Экзарха Болгарского, - обширная естественнонаучная энциклопедия, которую, кстати говоря, читали и переписывали в России вплоть до XVIII века.

Сравнивая культуру Болгарии эпохи царя Симеона и возникшую на ее основе древнерусскую культуру, нельзя не заметить одного важного различия...

Подводя итог сказанному, следует отметить, что формирование древнерусской культуры происходило под решающим воздействием болгарской культуры «золотого века» Симеона, возникшей в результате перенесения византинизма на славянскую

почву [Экономцев 2009, 3-6].

Много добре казано, особено това за ролята и значението на българския език за изграждането на единната руска народност и следователно и за великата не от вчера Россия, както и за основата на възникване на руската култура, пък и този Шестоднев даже десет века след това, наистина много вярно и точно наблюдение и заключение! Но този Шестоднев всъщност е тогавашната България:

Останките от дворците, крепостите и храмовете в Плиска и Преслав – нима те не говорят на съвременния човек за същото чувство на величие, на великолепие и за гордостта от своето съществуване, както и Йоан Екзарх на своя читател в Шестоднева? И нима не са устремени тези величествени руини към същите вечни истини и световни теми, към които са устремени и произведенията на старобългарската литература? [Лихачов 1972, 99].

И как няма да се преписва, разпространява и чете в средновековна Русия този Шестоднев на българина от Преславската Книжовна Школа Йоан Екзарх. Шестоднев е «едно от най-крупните енциклопедични съчинения на славянската средновековна култура» и той е създаден по желанието и с подкрепата на самия цар Симеон Велики (П. Димитров), със собственото си ненадминато място, роля и значение в духовната съкровищница на цялото Човечество:

Пристъпвайки към заключението за значението на „Шестоднев", който се предлага на съвременния читател, иска ни се още веднъж да подчертаем тези няколко основни направления, в които то се проявява: първо, това е идеята на Йоан Екзарх за взаимната връзка, обусловеност и хармония в световното цяло; второ - важна стойност има „Шестоднев" като енциклопедия на конкретни научни знания и сведения, голяма част от които са потвърдени от по-късния развой на науката; трето - непреходна философска ценност в „Шестоднев" е възпроизвеждането на античното философско наследство и вземането на самостойно отношение към него от страна на Йоан Екзарх. (На предно място тук е използването и оценката на Аристотеловото теоретично богатство); четвърто - несъмнена, а и актуална стойност има възгледът на Йоан Екзарх за човека, който е оптимистичен и се превръща в горда възхвала на висшата човешка позиция в битието, позволяваща му да го усъвършенствува и заедно с това да самоусъвършенствува и себе си чрез дела. Пето - Йоан Екзарх чрез „Шестоднев" изиграва неоценима роля за създаване и утвърждаване на голяма част от категориите, понятията и термините на днешния философско-теоретичен и частнонаучен език. С всичко това „Шестоднев" от Йоан Екзарх Български е едно от върхните постижения в историята на средновековната философия, наука и култура [Бъчваров, Пейчев 2011, 7].

Тъкмо в този Шестоднев на добре и лесно разбираемия за всеки грамотен русин старобългарски език просто и ясно се тълкуват и обясняват не само основните начала на Мирозданието с тайните на Битието, но и появата и мястото и на Човека в него, заедно с цялата жива и нежива природа и с етичните норми на неговото поведение, т.е. тук е първата по рода си и единствена за тогава завършено-пълна мирогледна система

от религиозни, философски и естественонаучни възгледи, от които по принцип и обикновено се вълнува и които иска да знае всеки един от мало до голямо, било то мъж или жена:

Йоан Екзарх, личен Симеонов приятел, превел Догматиката на Йоан Дамаскин по желанието на монаха Теодор Доксов или Дукса, който се занимавал с преписване на ръкописи в Симеоновия манастир при устието на Тича. Най-прославеният негов труд е посветеният на самия Симеон Шестоднев, в който въз основа на св. Василиевия Хексамерон, съчиненията на Аристотел, Йоан Златоуст и др. е изложена историята за сътворението на света. Красота и богатство на езика, това са чертите на този труд, чийто автор майсторски владеел както гръцкия, така и славянския език [Иречек 2009, 12].

Шестоднев, или пространно изтълкувани първите глави от първата Мойсеева книга; за изтълкуването на тия глави той употребил не само тъй наречения хекса-хемерон на Василий Велики, но още някои извлечения из Йоан Златоуст, Севериян и други християнски писатели. Също така е употребил извлечения из Аристотел (из неговата история за животните), а много неща е притурил и от себе си. В това свое дело Йоан цитира много неща, земени от списанията на другите гръцки философи като Платон, Талес, Диоген и други, но не за друго, а само да изобличи езическите им неверни понятия върху излагаемия от него предмет.

Тоя превод е забележителен още и за това, защото в него се вижда особено филологическо богатство, което доказва, че Йоан Екзарх е познавал много добре както българския, тъй и гръцкия език. Тая книга е посветена на цар Симеон, което се вижда от пролога й, гдето Йоан между другото казва:

ꙗко сѣ и ты, Господи мои Цѣрю славныи
Симеоне Христолюбче не прѣстаѣши възискаѭ
повеленїи егѡ и твари хотѧ сѧ ими красити и славите *(от тука се познава, че Йоан Екзарх се е огледвал на Симеон и е бил насърчаван от самаго него)* (Д. Маринов).

И при това още в онази толкова далечна и мрачно-безпросветна епоха този велик българин не само превежда на неговия си славянски език най-важното и ценното по въпроса главно от Светото Писание, но го и допълва, разнообразява, обогатява или дообяснява и чрез своите собствени знания по астрономия, физика, аритметика, езикознание, биология, зоология и какво ли не още:

Рогожский Летописец
От Шестодневника начальная летопись

В начале сотворил Бог небо и землю и прочее, что есть ныне небо, невидимое нами.

И сказал Бог: да будет свет, и был свет, и назвал Бог первый день - неделя.

Во второй день, в понедельник, сотворил Бог твердь внизу, наш покров, небеса эти. Половина воды взошла на твердь, и тотчас превратилась вода в ледовидный хрусталь, почему и назвалась твердь, ибо из жидкости среди неба и земли утвердил ее.

В третий день, во вторник, сказал Господь: да соберется вода, которая на зем-

ле, вместе и да явится суша. И было море, источники, и озера, и болота, и земля вырастила траву, сеющую семя, и деревья плодовитые.

В четвертый день, в среду, сотворил Бог великое светило Солнце, и дал око дню, светильник, озаренный от света первородного сиять повсюду под твердью. Таким же образом и меньшие светила сотворил, луну и звезды для освещения ночи, движимые и освещаемые на поясах небесных, их же естество тонкое, как бы дымное. На каждом том поясе одна из планет, ибо сказано быть семи планетам: Солнце, Луна, Эрмис, Арис, Афродит, Крон, Зевс. Афродит же иногда западной называется. Ибо те звезды, кроме красоты, несут одни знамение плавающим по морю, другие указывают на отдых зверям, а иные на путь птицам. Так украсил Бог небо. В тот день и диавол отпал от ангельского чина и после него отпал десятый чин. Было же имя врага Сатанаил и назвался враг Богу.

В пятый день, в четверг, сотворил Бог китов, рыб и птиц пернатых, и всяких гадов, и зверей, и скотов земных.

В шестой день, в пятницу, в час дня, а луны в 4-й день, месяца марта 23-го, число же круга солнечного 2-е зовется, если же в 1-е лето в верхнем повороте, то третьего месяца число 4-е, сказал Бог: сотворим человека по образу Своему и подобию. Это же сказал Отец Сыну и Святому Духу: да владычествует человек всеми движущимися по земле. И взял от земли не камень, не грязь, но прах, могучими Своими руками просеяв, и создал человека по образу Своему и подобию, душу же словесную и бессмертную Своим дуновением дал ему. И стал человек душою живою, и был царь всей земли.

И насадил Бог рай на востоке в Едеме, и ввел туда человека, которого создал, и заповедовал ему есть от всех деревьев, а от одного дерева не есть, которое дает познать добро и зло. И был Адам в раю, и видел ангелов, славящих Бога, и Адам славил с ними. И вложил Бог сон в Адама, и взял у него слева одно ребро, и сотворил ему жену, и привел ее к Адаму. И сказал Адам: это кость от кости моей, плоть от плоти моей, и назвал ее женою.

И был Адам в раю 7 дней из 7000 лет, и поставил Бог против 7000 лет 7 дней; и обходит круг солнечный за 28 лет, и за все 7000 лет, а восьмой тысяче нет конца, которая есть восьмой день не мерцающий бесконечный, тысяча лет, в один день вмещающаяся.

В субботу показал Бог смерть и воскрес в восьмой день великий; в тот день придет на облаках судить, Который не имеет конца света, и воздаст каждому по делам его. Для того неделя имеет 7 дней, изображает жизнь человека: 1-й - рождение, 2-й день - юность, 3-й день - возмужание, 4-й день - середина века, 5-й день - седина, 6-й день - старость, 7-й день - смерть.

И нарек Адам имена всем зверям, и птицам, и гадам, а самим им ангел поведал имена. И покорил Бог Адаму зверей и скотов, чтобы обладал ими и подчинялись ему [РогЛт, 1-2, вж. и срв. Димитров 1995, 115; Динеков 1979, 4; Киселковъ 1943, 57-61; Маринов 2010, 20; КМЕц-2, 50-59, срв. Горина 2005, 36].

Но отново за преголямо съжаление и наред с това, в изобилието от всичките тези отделно-самостоятелни или пък само част от по-об-

щи изследвания, но във всички случаи взаимно противоречащи си и даже изключващи се специално-индивидуални проучвания в Русия или Украйна, като се тръгва от най-категорично-определеното съобщение на древноруските летописи, че княз Игор е женен за българка; през X в. в Киев живее и работи княгиня "болгарыня" или пък че една от жените на княз Владимир е "Болъгарыня" и от нея той има двама сина – Борис и Глеб [ИпатЛт, 67; ЛаврЛт, 80], то произходът и принадлежността на тази българска княгиня се търси по посока едновременно за самата проблематика като цяло и към цар Симеон, и към цар Петър, но и към Владимир-Расате, даже и към съратника и зетя на княз Борис – Сондоке.

Освен това тъкмо тук никак не са малко и твърденията и заключенията, че тази княгиня изобщо не е българка, а византийка или куманка или пък от варяжски род, но за други пък тя пак си е българка, само че волжска българка или пък е от черните болгари, обитавали земите на изток от Азовско море. Освен това на места тази българка е жената на княз Игор, княгиня Олга, докато при други автори пък тя е жена на княз Владимир и майка на Борис и Глеб, но за други пък тази версия си е чисто недоразумение (А. Толочко) и тяхна майка е византийката Анна, която е сестра на имп. Василий II [ПВЛт, 23], същевременно пък тази Анна е дъщеря на цар Борис II. Тук се срещат още и куриози, при които тази жена на Владимир едновременно има две националности и според които "Вероятно, полонянкой была и «болгарыня», мать св. князей Бориса и Глеба." [Владимир Равноапостольный 2009, 4, вж. напр. Благоев 2009, 1; Владимир (I) Святославич 2009, 1-2; Гагин 2009, 1,4; Гримберг 2009, 3; Корисян-Меонлина 2009, 4; Лихачев 2009, 5-6; Михайлов 2009, 17-20; Преображенский 2010, 6; Табов 2009, 81-91; Татищев 2009а, 41; Толочко 1999, 457].

Северните българи за киевските руси

Исторически първото и начално обществено-икономическо и културно-просветно влияние и принос на прабългарите/българите към източните славяни датира от периода VII-IX в., когато след разпадането на Стара Велика България на хан Кубрат племенното обединение на т.н. черни българи, известни също и като кубанские булгары (Ив. Добродомов) или само болгары (А. Кононов), но всъщност и в действителност на северните българи, мигрират от Кавказ и по Северното Причерноморие се разпростират на запад и северозапад. С течение на времето по-голямата част от тях усядат и се смесват и преливат в местните славянски племена, включително и в най-източните западни славяни, които впоследствие стават част от етническата основа, върху която пък се образува полската народност.

Впрочем северните българи са наречени черни не според ролята им в управлението на държавата, както счита А. Кестлер [2009, 8] и още по-

малко пък не и според направо комичното допускане, че те са черни, защото са подчинени на хазарския хаган и служат в неговите войски [Плетнева 1999, 169; Божилов 1979, 163], да не говорим пък за пределно неграмотното заявление, че тук става дума за "обикновен етикет, възведен в народностна квалификация случайно от по-късни преписвачи" [Николаев 1949, 30] или пък даже и донякъде доста смехотворното допускане, "что деление на белую и черную половину восходит к очень древним экзогамным установлениям родового общества" [Артамонов 2006, 24], а единствено и само според и в рамките на по-долу достатъчно подробно обяснената строго-специфична собствено прабългарска Цветова Геосимволика.

Очевидно-безспорно пак по силата на тази прабългарска цветова геосимволика се делят на черни/северни и бели/южни и маджарите, което обаче няма как да го разбере и схване L. Makkai [2010]. Той при това се опитва да се възползва за обяснението на случая, но много неточно-несполучливо даже и от съответното деление и на тюркските племена и народи, като същевременно демонстрира пределно етноисторическо и политическо невежество по отношение на княз Айтони, който в действителност не е маджарин, а български жупан на име Ахтум или казано на съвременен език, областен управител на посочените тук български територии [Добрев 2005, 118-139]:

Bruno of Querfurt and Adhemar both attest that these missionaries regarded Transylvania as a politically-separate region; they called Transylvania the land of the 'black Hungarians' in order to distinguish it from the country of 'white Hungarians' ruled by Stephen.

Historians generally agree that the 'black Hungarians" land lay eastward, between the Maros, Tisza, and Danube, a region that at the time was governed by Ajtony; but the term probably refers to all the people who lived under the gyulas' rule.

Some historians have attributed an ethnic significance to the terms and concluded that 'black' designated the Kabars, who at the time could still be physically distinguished from the Hungarians. However, this supposition is ill-founded. The Kabars (particularly if that appellation is extended to the Székelys as well) were found not only in the gyulas' domain but also in areas under the direct rule of the prince, in Transdanubia, Bihar, and along the Nyitra River. Thus the information, cited by Bruno of Querfurt, that they were baptized in the Roman religion in 1008, cannot be correct, for these baptisms occurred mostly during Géza's reign and must have been completed by the year 1000.

Since it was a custom among Turkic peoples to use the adjectives 'white' and 'black' in reference to levels of politico-military hierarchy, essentially to distinguish the rulers from the ruled, the most likely explanation is that in the context of Stephen's Hungary, 'black' referred to the part of the population that was yet to be 'subjected' to the king [28].

През IX-X в. военно-племенното обединение на северните българи се счита и признава от съседните страни и на първо място от Византия за отделно-самостоятелна българска държава:

Турки за общее имя. Болгария Черная. Хазары турки. *К западу*

границы болгарские смежны были с границами турецкими. Турки прежде при казарах жили на тех же местах, на которых пачинациты в сей карте описаны. Оттуда выгнаны около 893 года после рождества Христова, как я из книги Константиновой показал, согласны с Константиновым годом Регинон Прюмский, Еггегард Урагский и иные, называя венгерцами, ибо в прежних веках, когда наши о гуннах и венгерцах говорят, то греки почти всегда называют турками, а редко венгерцами.

Для сего, ежели о тех народах или наши, или греки упоминают, то надлежит опасаться, чтоб не ошибиться. Константин оных турков, стр. 62, и хазарами называет (59): "Болгария Черная может воевать и с хазарами". О некоторых же иных он говорит, как о тех турках, которые, поскольку и сами хазары, от того ж поколения, один с ними язык употребляли, потому что все имена как областей и городов, так людей и дел по-турецки без труда из-за этого толковать можно, по свидетельству императора, стр. 108 (В. Татищев).

К X в. часть приазовских булгар, известных в источниках как «черные булгары»,. вследствие ослабления хазарского государства обрела независимость. В середине X в. византийский император Константин Багрянородный писал о том, что черные булгары могут воевать с хазарами. Черные булгары также упоминаются в Повести временных лет в контексте русско-византийского договора 944 г., согласно которому русский князь не должен пускать черных булгар воевать в Крым. Вероятно, что черные булгары проживали где-то в бассейне Северского Донца (В. Луценко).

Всъщност племенното обединение на северните българи е само малка част от големия брой прабългарски родове и племена, които в границите по това време на Хазарския Хаганат са преобладаващото население по Северното Причерноморие и южноруските степи, Крим, Приазовието, Кубан, Кавказ, Прикаспието, Приднепровието, Придонието, Долното и Средното Поволжие, където се откриват собствено прабългарски погребения на европеиди брахикрани с едва забележим монголоиден примес от южносибирски тип (стр. 113), керамика, оръжие, облекло, амулети, апликация, принадлежности, конска сбруя, рунически надписи, графити, тамги, крепости, градища, по-малки селища, жилища и др. с повече от категорично-несъмнени паралели или аналози в Дунавска и Волжска България. Археологически експликат на тази етногеографска дистрибуция е изключително богатата на злато и сребро Перешчепинска Археологическа Култура. Тя обаче е оставена по тези земи не от някакво си анонимно-неизвестно "кочевническое объединение" или само "кочевники", както си въобразява А. Комар [2010в], а единствено и само от прабългари:

Термин "перещепинская культура" был впервые предложен М. И. Артамоновым для определения богатых комплексов перещепинского круга, включая Глодосы и Вознесенку (Артамонов М. И., 1990; 2002б, с.521-524). Но хронология памятников типа Сивашовки показывает, что одновременно с комплексами "келегейского" типа, куруками и кремациями существовали и погребения более низкого социального

ранга, совершенные в курганах или без них по обряду ингумации.

Расширение рамок перещепинской культуры за счет рядовых погребений серьезным образом меняет общий культурный контекст Перещепины, заставляя рассматривать ее в рамках большого кочевнического объединения, занимающего огромную степную зону Восточной Европы от Южного Буга до Заволжья с отдельными "выплесками" представителей населения или же культурного влияния в Северо-Восточной Болгарии (Мадара), Восточном Закавказье (Уч-Тепе), Приуралье (Уфа, Новиковка) (рис.1).

В таком широком понимании термин "перещепинская культура" был предложен А. П. Айбабиным (Айбабин А. П., 1985; 1990; 1991; 1999; 2002а) и поддержан нами (Комар А.В., 1999; Комар О.В., 2000; 2002б), а также С. А. Плетневой (Плетнева С.А., 2003, с.37).

Резкие изменения происходят в период II. На левобережье Нижней Волги население остается (Бережновка), но фиксируется появление его погребений и на правобережье (Авиловский, Зиновьевка) с проникновением на север, в среднее течение Волги (Новоселки). Но самым ярким событием, безусловно, стало резкое появление северопричерноморской и восточноприазовской групп.

В период II кочевники занимают Юго-Восточное Приазовье, Северное Приазовье и весь Северо-Восточный Крым, переходят через Днепр в Южное Побужье, а на левом берегу Днепра глубоко проникают в славянскую лесостепь. Пустой остается только зона между нижними течениями Дона и Волги, а также Северный Прикаспий. Столь масштабная экспансия вряд ли могла пройти мимо внимания древних писателей, особенно учитывая появление рассматриваемой группы кочевников в Крыму и их вступление в непосредственный контакт с византийцами (амфора из Изобильного) [119, вж. Плетнева 1999, 7-221, вж. и срв. Луценко 2010, 14, срв. Комар 2010, 12-13; Мерперт 1958, 586-615; Róna-Tas 2009, 11-12].

Весь юг Хазарии, населенный булгарами, был разграблен арабскими войсками, которые вывезли из страны огромные ценности. Война между хазарами и арабами, длившаяся более 15 лет, преимущественно проходила на территории обитания булгар: савиров, берсула, беренджерцев (Р. Бариев).

Ето защо между впрочем само досега и само по югоизточната крайбрежна ивица на п-в Крим са разкрити 109 прабългарски селища от VII-X в. [Баранов 1981, 57-71].

Тази етнолингвистична ситуация в областта се потвърждава и от българските изследователи, според които на територията на Хазарския Хаганат през VII-IX в. най-широко е разпространен собствено българският по произход и етническа принадлежност ямен погребален обред в четириъгълна гробна яма предимно в ковчег и главно със западна ориентация на тюркоезични европеиди с ясно изразена брахикрания, нисък ръст и плоско скулесто лице като резултат от слаб монголоиден примес (стр. 17), които на места към края на периода вече са в напреднал стадии на аланизация или славянизация, а така също и на християнизация или ислямизация [Рашев 2003, 16-41, вж. и срв. Бариев 2010, 24; Dimitrov

2010, 26-28, срв. Ангелова 2010, 7-12; Толочко 1999, 18].

В противовес на всичко това през първите векове на Ранното Средновековие източнославянските племена се разпростират и заемат само незначителна част от северозападните земи на съвременна Европейска Русия и най-вече речните басейни на Западен Буг, Днестър, Припят и Днепър, които свързват Балтийско море с Черно море. На югоизток тяхната територия опира до черноморското и приазовско крайбрежие, а на югозапад – до Долни Дунав. Най-многобройни основни източнославянски племена тук са антите, склавините, уличите, тиверците, древляните, поляните и волинците [вж. и срв. Державин 1945, 15-16; Михайлов 1989, 62-99; Трубецкой 2009, 1].

Сред множеството племена и народи, населяващи останалата и по-голяма част от тези земи по същото време, сравнително висок е относителният дял на болгарските/прабългарските племена и народи. През Ранното Средновековие тези племена и народи съответно не само играят значително много по-важна, отколкото славяните, обществено-икономическа, политико-идеологическа и културно-просветна роля в цяла Източна Европа, но и смесвайки и преливайки се в местните славянски племена придават и конкретно-определена специфика и на етногенезата, езика, антропологията, етнопсихологията, материалната и духовната култура, и на формиращата се руска народност [вж. и срв. Вернадский 2009, 1-4].

Към началото на X в. обаче източните славяни вече се простират и държат никак немалка по площ територия, която на север достига до Финския Залив, на изток – до горните течения на р. Волга и Дон и на югоизток – до р. Ворскла, приток на Днепър [Третяков 1953, 217-260]. Заемайки тази толкова обширна територия, източнославянските племена се подразделят най-напред на две основни групи, а по-нататък и на редица по-малки групи, както следва:

До сих пор наука не в состоянии сколько-нибудь подробно осветить древнюю историю восточных славян в «догосударственный» период. Известно, что в конце X в., после падения державы гуннов, началось движение славян в балканские провинции Византии. Племена славян, согласно византийским источникам, разделялись тогда на две группы: антов, живших по черноморскому побережью, от Нижнего Дуная до Нижнего Днепра, и склавинов, которые занимали территорию к северу от Дуная до Верхней Вислы и к востоку до Днепра [Думин, Турилов 2010, 9].

Древнерусские племена, о которых говорят летописцы, по своему географическому соседству объединялись в более или менее обширные группы, сближавшиеся в языке и в обычаях.

У подножья Карпат сидели хорваты белые, на юго-восток от них, в бассейне Днестра, - уличи и тиверцы (быть может, смешанное население днестровского побережья), они "приседяху" даже и до Черного моря; на север и запад от этих племен жили в бассейне верхнего течения Западного Буга, а также правых притоков Припяти - бужане (позднее называвшиеся волынянами); по среднему течению

Днепра сели поляне; их соседи к северу, занимавшие лесное пространство между правобережным днепровским предстепьем и Припятью, были древляне. На левом берегу Днепра, по Суле, Семи и Десне, располагались северяне, восточные поселения которых доходили до Донецкого бассейна. Большинство исследователей объединяет эти племена в южнорусскую группу, отличавшуюся общими языковыми особенностями - при наличии частных диалектальных различий.

К севернорусской группе племен принадлежали кривичи, сидевшие на верховьях Волги, Днепра и Западной Двины и разделявшиеся на кривичей полоцких, смоленских и псковских, и словене (новгородские), сидевшие в бассейне Ильменя и Волхова. К IX в. кривичи заняли север до Финского залива, а в начале X в. уже владели верхним течением Волги до Ярославля, Ростово-Суздальскою и Муромскою областями, захватив многие пункты по нижнему течению р. Оки и северо-западный угол Рязанской области (В. А. Городцов).

Гораздо более неясен вопрос о восточнорусской или среднерусской группе славянских племен и говоров. В летописном обзоре восточнославянских племен названы не все эти племена, а лишь главнейшие. Мелкие деления их (например: лучане, семичи, куряне и др.) оставлены без упоминания. Это обстоятельство, по мнению акад. Шахматова, "необходимо иметь в виду в особенности при разрешении вопроса о юго-востоке совр. России, о бассейне реки Дона", где сидели славяне уже во времена хазарского владычества. Позднее, переселяясь с Дона, они смешиваются в бассейне р. Оки с вятичами. Их язык Шахматов определяет как восточнорусское или степное (акающее) наречие.

Таким образом, кроме славянского населения, двигавшегося из бассейна Дона, среднерусскую или восточнорусскую группу племен в собственном смысле составляли дреговичи, сидевшие за Припятью до самой Западной Двины, радимичи - по Сожу и вятичи - в бассейне Оки, по-видимому, по верхнему и среднему ее течению. В X в. вятичи колонизуют оба берега р. Оки, от Коломны до впадения и, вероятно, даже до владений касимовских кривичей. Вся же площадь их распространения включала в себя Тульскую область, Калужскую, южную часть Московской, центральную и западную части Рязанской области [Виноградов 2010, 3-4, вж. и срв. Бондаренко 2010, 110-125].

Сравнително пълна представа за социално-културното равнище и вярванията по това време на източните славяни езичници дават най-напред най-старият руски летопис, а така също и някои специализирани проучвания, както и други извори:

Имяху бо обычаи свои, и законъ отець своих и преданья, кождо свой нравъ. Поляне бо своих отець обычай имуть кротокъ и тихъ, и стыдѣнье къ снохамъ своимъ и къ сестрамъ, къ матеремъ и к родителемъ своимъ, къ свекровемъ и къ деверемъ велико стыдѣнье имѣху, брачный обычай имяху: не хожаше зять по невѣсту, но приводяху вечеръ, а завътра приношаху по ней что вдадуче.

А древляне живяху звѣриньскимъ образомъ, живуще скотьски: убиваху другъ друга, ядяху вся нечисто, и брака у нихъ не бываше, но умыкиваху у воды дѣвиця. И радимичи, и вятичи, и сѣверъ одинъ обычай имяху: живяху в лѣсѣ, якоже и всякий звѣрь, ядуще все нечисто, и срамословье в них предъ отьци и предъ снохами,

и браци не бываху въ них, но игрища межю селы, схожахуся на игрища, на плясанье и на вся бѢсовьская пѢсни, и ту умыкаху жены собѢ, с нею же кто съвѢщашеся; имяху же по двѢ и по три жены.

И аще кто умряше, творяху трызну надъ нимь, и по семь творяху кладу велику, и възложахуть и на кладу, мертвеца сожьжаху, и посемь собравше кости вложаху в судину малу, и поставляху на столпѢ на путех, еже творять вятичи и нынѢ. Си же творяху обычая кривичи и прочии погании, не вѢдуще закона божия, но творяще сами собѢ законъ [ПВЛт, 4, вж. и ЛаврСп, 10].

Чтобы понять, какой благодатный переворот произвело в наших предках приобщение к Православию, стоит кратко описать их дохристианские обычаи. Древние славяне рассматривали мир как арену борьбы между добрым Белбогом и злым Чернобогом. И тот, и другой требовали соответствующих жертв. Мнимая самостоятельность злого начала служила оправданием его неизбежности, рождая культовые формы славянского сатанизма, обретшие позднее свое законченное воплощение в почитании Перуна – верховного божества языческого пантеона дохристианской Руси.

Летописи VI века, рассказывая о столкновении славян с Византией, самым мрачным образом изображают их жестокость. В середине десятого века, незадолго перед крещением, русы в войне с империей, высадив десант на северном побережье Малой Азии, отличились таким зверством, какое было непривычным даже в те суровые времена. Пленных распинали, расстреливали из луков, вбивали гвозди в черепа. Жгли монастыри и церкви, оставляя после себя горы трупов и груды дымящихся развалин.

В 971 году после боев у Доростола между ратью Святослава и византийским императором Цимисхием русы принесли в жертву богам множество пленников. Византийским историком Львом Диаконом это описано так: "И вот, когда наступила ночь и засиял полный круг луны, скифы вышли на равнину и начали подбирать своих мертвецов. Они нагромоздили их перед стеной, разожгли много костров и сожгли, заколов при этом по обычаю предков множество пленных мужчин и женщин. Совершив эту кровавую жертву, они задушили (несколько) грудных младенцев и петухов, топя их в водах Истра (Дуная)".

Собираясь заложить Новгород, народные старшины по указанию жрецов велели в основание городской крепости замуровать ребенка как "строительную жертву" богам [Иоанн (Снычев) 2010, 1-2].

Между страной Баджанаков и страной Славян расстояние 10 дней пути. В самом начале границы страны Славян находится город, по имени Куяб. Путь в их страну идет по степям, по землям бездорожным, через ручьи и дремучие леса. Страна Славян - страна ровная и лесистая; в лесах они и живут. Она не имеют ни виноградников, ни пашен. Из дерева выделывают они род кувшинов, в которых находятся у них и ульи для пчел, и мед пчелиный сберегается. Это называется у них сидж и один кувшин заключает в себе около 10 кружек его. Они пасут свиней на подобие овец.

Когда умирает кто-либо из них, они сожигают труп его. Женщины их, когда случится у них покойник, царапают себе ножом руки и лица. На следующий день

по сожжении покойника, отправляются на место, где оно происходило, собирают пепел и кладут его в урну, которую ставят затем на холм. Через год по смерти покойника, берут кувшинов двадцать меду, иногда несколько больше, иногда несколько меньше, и несут их на тот холм, где собирается семейство покойного, едят, пьют и затем расходятся.

Если у покойника было три жены и одна из них утверждает, что она особенно любила его, то приносит она к трупу его два столба и вбивают их стоймя в землю, потом кладут третий столб поперек, привязывают посреди этой перекладины веревку, становится на скамью, и конец этой веревки завязывает вокруг своей шеи. Когда она так сделала, скамья принимается из под нее и она остается повисшею, пока не задохнется и не умрет, а по смерти ее бросают в огонь, где она и сгорает. Все они идолопоклонники. Более всего сеют они просо. Во время жатвы берут они просяные зерна в ковш, поднимают их к небу и говорят: Господи, ты, который снабжал нас пищей до сих пор, снабди и теперь нас ею в изобилии [Руста, 2-3].

Във всичко това никак не е трудно да се види преди всичко като че ли едностранчиво-тенденциозната оценка на идващия след стотици години православен християнин. В рамките на тази оценка в действителност се игнорират някои доста високи образци на източните славяни в материалната култура и по-специално в строителството на жилища (Л. Боева) и в художествените занаяти и фолклора. И все пак наличието при тях на тази сравнително високоразвита културна традиция ни най-малко не отменя необходимостта да се погледне и към други страни и особености на техния социално-културен живот и вярване и то задължително в аспекта и от гледната точка на синхронно-корелативното общокултурно ниво и постижения на съседните племена и народи.

Между впрочем точно тази гледна точка игнорира М. Новиков [1991], когато настоява оценъчните критерии на моралната норма да отговарят на съответната историческа епоха с нейните строго специфични социални условия. Само че това в никакъв случай не бива да се прави по пътя на заобикалянето на историко-диахронното развитие на Човечеството изобщо и снизходително-оправдателните аналогии да се вземат от най-малко петнадесетина века по-ранните политеистични древногръцка и древноримска религии:

В этой связи нелишне заметить, что подавляющее большинство исследователей считают, будто древнерусское язычество не было ни кровожадным, ни полудиким, ни варварским. Таким оно изображается по преимуществу в упрощенной богословской литературе. Тот факт, что существовали жертвоприношения, причем в жертву бога приносились не только животные, но и люди, а судьбу умершего господина разделяли жены и невольницы, свидетельствует только о такой системе религиозных представлений, которая не знала иных средств умилостивения грозной и разрушительной божественной воли. Данная система жертвоприношений была типичной не только для древнерусского политеизма. Подобные ритуальные акции четко просматриваются в большинстве родоплеменных и политеистических религий, в том числе в древнегреческой и древнеримской религиях [88-89].

Най-близките по време, място и социална организация под формата на родово-общинния обществен строй, племена и народи са прабългарите с тяхното наистина много високо ниво на обществено-културно развитие, така че в края на краищата току-що дадената от нас оценка наистина трябва да се приеме за достатъчно обективно-безпристрастна. Тази оценка общо взето се споделя и от други автори, които обаче същевременно разкриват и съответните културно-исторически условия предпоставка и причина тъкмо за нея:

По такъв начин в историческото развитие на източните славяни и на българския народ през този период се забелязват значителни различия. Докато българският народ попаднал под прякото и силно въздействие на византийската култура и преживял първия си блестящ политически и културен разцвет, източните славяни е трябвало да се справят с една сурова и девствена природа, заобиколени с примитивни народи, откъснати от центровете на древните цивилизации. Това естествено не е могло да не забави за дълго време тяхното развитие [Михайлов 1989, 97, вж. и срв. Боева 1983а, 9-23; Гедеоновъ 2010, 84-112; Греков 1953, 26-32,73-96,111-118,168-199, срв. Новиков 1991, 58].

Именно върху тази огромна територия и сред тези многобройни източнославянски племена се полагат и основите на древноруската Киевска Държава, вътре в границите на която и на основата на включените и приобщени към нея племена постепенно-бавно, но твърдо-неумолимо се заражда и образува и руската народност. Уникално-неповторимият напредък и постижения на този народ, държава и култура обаче са напълно закономерен и предварително подготвен резултат най-вече и преди всичко от изключително съществено-значимата, направо огромната и напълно безкористно-безрезервната държавно-институционална и културно-просветна помощ и съдействие, които оказват на киевските руси дунавските българи.

В действителност всичко това е представено изключително неадекватно-некоректно в следващите редове:

Но към края на IX и през X в., когато се формира Древноруската (Киевска) държава, източните славяни на север вече са достигнали до Финския залив (на запад до р. Нарва), южните брегове на езерата Ладога и Онега; на изток – горните течения на р. Волга и Дон, а в югоизточна посока до р. Ворскла (приток на Днепър). Следователно за три века територията на източните славяни се увеличила четири-пет пъти, като това разселване продължило непрекъснато и през следващите векове.

Това непрекъснато разселване на източното славянство представлява едно изключително явление в историята на Източна Европа и говори за неговите колосални енергии и неизчерпаеми възможности за развитие. Тези неограничени възможности издигнаха руския народ на първо място сред народите на Източна Европа, помогнаха му да се справи със своите многобройни врагове и недоброжелатели, да създаде своя забележителна оригинална култура, да стане пръв носител на цивилизацията в този район на Стария свят [Михайлов 1989, 96].

През първата половина на IX в. специално гр. Киев е не в границите на Хазарската Империя (A. Kafeslioğlu), нито пък хазарски гарнизонен град и още по-малко пък може да се говори за някакво си "хазарско управление в Киев" (Н. Голб, Ом. Прицак) или пограничка хазарска крепост (Д. Генис), а отделно-самостоятелен град държава под хазарски сюзеренитет (А. Кестлер). Този сюзеренитет се изчерпва със събирането на данък за хазарския хаган, какъвто данък плащат и славянските племена по Днепър, който е западна граница на Хазарския Хаганат, но само в долното си течение (А. Гадло) или в най-добрия случай от големия завой надолу:

Во второй период (после арабских войн) с перемещением государственных центров переместилось и направление хазарской экспансии. Хазары обратили взоры на север и северо-запад. В результате они обложили данью славянские племена: полян, северян, вятичей. Об этом факте сообщается в русской летописи: «Хозары брали дань с полян, и с северян, и с вятичей, брали по серебряной монете и по белке от дыма». Правда, поляне довольно быстро освободились от этой подати, о чем в нашей летописи сохранился интересный рассказ: «Поляне были притесняемы древлянами и иными окрестными людьми. И нашли их хазары, сидящими на горах этих и лесах, и сказали: «Платите нам дань». Поляне, посовещавшись, дали от дыма по мечу. И отнесли их хазары к своему князю. И сказали старцы хазарские: «Не добрая дань эта, княже: мы доискались ее оружием, острым только с одной стороны, то есть саблями, а у этих оружие обоюдоострое, то есть мечи: станут они когда-нибудь собирать дани с нас и с иных земель»».

Очевидно, здесь рассказано о последнем «полюдье» хазар в полянскую землю. Они получили в ответ на требование дани мечи, что, несомненно, означало вызов (не мир, но меч!). После этого хазары отступились от сильного и далекого народа. Зато они обложили данью другое славянское племя - радимичей. Летописец под 885 годом пишет: «Послал Олег к радимичам, спрашивая: «Кому даете дань?» Они ответили: «Хазарам». И сказал им Олег: «Не давайте хазарам, но платите мне». И дали Олегу по щелягу, как раньше хазарам давали».

Три славянских племени, плативших дань каганату, упомянуты и у Иосифа: вятичи, северяне и славяне (поляне или радимичи). Помимо славян, хазары брали дань, по свидетельству кагана Иосифа, с буртасов, эрзи, черемисов, болгар, сувар, которые обитали к северу и северо-востоку от Хазарии. Видимо, у них не хватило сил послать хазарам мечи, как это сделали поляне. Вассальная зависимость Волжской Болгарии от хазар сохранилась вплоть до гибели каганата, хотя к началу X в. она, по словам Ибн-Фадлана, бывшего при болгарском дворе в 922 г., стала минимальной. Буртасы, эрзя, черемисы - мордовско-мерянские племена, из которых, безусловно, наиболее сильными были буртасы - вассалами каганата в отличие от болгар так и не стали (С. Плетнева).

И изобщо трябва да се каже, че васалитетът през Ранното Средновековие си има своите твърде ниски граници, за да може да се упражнява и пълноценно скотовъдство, а на тази основа да се препитават и оцеляват и съответните народи номади скотовъди:

Но тут случилось одно страшное событие. В 939 г. русский князь Хельги пришел с войском на хазарский город Самкерц и, воспользовавшись тем, что там не было его коменданта раб Хашмоная, взял крепость. На него бросили регулярные войска, которыми командовал "достопочтенный Песах". Хельги был разбит, а Песах прошел через Крым, где было вырезано все христианское население, кроме Херсонеса, а затем в 939 г. дошел до Киева и обложил его данью. Это был кульминационный пункт развития Хазарии, что, естественно, никому не нравилось (Л. Гумилев).

По всей вероятности, Семендер, как раньше Варачан-Беленджер, хотя и находился в составе Хазарского государства, не входил в область Итиля, в собственно Хазарию, а представлял особое владение, глава которого находился в вассальной зависимости у хазарского царя. Именно поэтому хазарский царь во время летнего кочевания не доходил до его границ и не вступал на землю, занятую кочевьями семендерцев (М. Артамонов).

Това го съобщава също така в писмото си и хазарският хаган Йосиф. Той обаче нарича р. Днепър с нейното съкратено тук прабългарско наименование *Ва-г-з,* състоящо се от *Вар-огуз,* т.е. *река Вар:*

С западной стороны - Ш-р-кил [Саркел - Белая Вежа], См-к-р-ц, К-р-ц [Керчь], Суг-рай [Сугдея - Судак], Алус [Алушта], Л-м-б-т, Б-р-т-нит [Партенит], Алубиха [Алупка], Кут, Манк-т [Мангуп], Бур-к, Ал-ма, Г-рузин [Херсон]. Эти [местности] расположены на берегу моря Кустандины [Черного моря], к западной [его] стороне.

Оттуда граница поворачивает по направлению к северной стороне, [к стране] по имени Б-ц-ра [Баджна ~ печенеги]. Они расположены у реки по имени Ва-г-з. Они живут в открытых местностях, которые не имеют стен. Они кочуют и располагаются в степи, пока не доходят до границы [области] Х-г-риим [венгров]. Они многочисленны, как песок, который на берегу моря во множестве. Все они служат [мне] и платят мне дань. Место расположения их и место жительства их простирается на протяжении 4 месяцев пути (А. Кестлер).

Ето защо в никакъв случай не бива реката Дуна на хаган Йосиф да се отъждествява с Дунав, а с Днепър, ако не и с Дон:

Надо полагать, что к 70-м годам VII в. власть хазар распространилась не только на степи Азовско-Каспийского междуморья, но и на все Северное Причерноморье, включая сюда и большую часть Крыма. В письме царя Иосифа говорится, что хазары преследовали болгар до Дуная. Таким образом, десятилетия около середины VII в. были не только временем возникновения независимого Хазарского государства, но и распространения его власти на большую часть, если не на все протяжение степей Восточной Европы, обеспечившего за ним то международное значение, которое оно приобрело в VIII-IX вв (М. Артамонов).

Според арабските извори обаче границата на Хазария не достига даже и до Днепър, а тръгва от Херсон и минава по източния бряг на Дон, именно където хазарите построяват през 830 г. (K. Brook) и граничната си крепост Шаркел:

Discourse on the Country of the Khazars

*East of it is a wall stretching between the mountains and the sea, and for the rest the sea and some parts of the river Ātil [sic]; south of it, the Sarīr; west of it, mountains; north of it, the B.rādhas and N.nd.r (*V.n.nd.r). This is a very pleasant and prosperous country with great riches. From it come cows, sheep, and innumerable slaves.*

Our author equally omits the important statement regarding the outward appearance of the Khazars: being of two distinct types (one very dark, the other fair-skinned and handsome) they did not resemble the Turks. Their language was also different from Turkish, but resembled that of the (Volga) Bulghārs, Ist., 225.

According to this description the Khazar language of which no texts have come down to us, belonged to the aberrant branch of Turkish languages of which the only living representative is now the Chuvash language [HudAl, 92-95].

И наидоша я Козаре на горах сих сѣдяща в лѣсѣх, и рѣша: «платите намъ дань». Съдумавши же Полянѣ и даша от дыма мечь. якоже и бысть: владѣют бо Козары князи рускыи и до днешьняго дни [НовгЛт, 3-4].

Таким образом, собственно Хазария охватывала треугольник между нижним Доном и дельтой Волги, от места их наибольшего сближения до Терека и предгорий центральной части Кавказа, за исключением, по-видимому, Прикубанья и восточного Приазовья. Собственно Хазарию окружали и ограничивали с юга: «царство гуннов» в прибрежной части Северного Дагестана, южнее Терека, находившееся, вероятно, в наиболее крепкой зависимости от хазар, чем кто-либо из других их соседей, горцы Серира, аланы в центральной части Северного Кавказа, на западе - черные болгары в восточном Приазовье и печенеги в Причерноморье за Доном, на севере - буртасы за большой излучиной Волги и гузы - с восточной стороны Волги [Артамонов 2011в, 6-7,11].

Специално с този въпрос се занимава и Г. Вернадский [2009], според когото също така западната граница на хаганата върви по Дон:

Непросто очертить точные границы хазарского государства, особенно еще и потому, что должно быть сделано различие между собственно хазарскими землями и землями племен, подчиненных хазарскому владычеству, но пользовавшихся некоторой автономией.

Основное ядро хазарского государства включало в себя северокавказскую территорию и треугольный выступ к северу между нижним Доном и нижней Волгой. Какое-то время хазары также контролировали степи и пустыни к востоку от Волги до реки Яика.

Таким образом восточная граница хазарского государства проходила по каспийскому побережью от устья Яика до Дербентского пролива, или так называемых Дербентских Ворот, которые охранялись мощным хазарским гарнизоном.

Южная граница государства проходила, приблизительно, по Главному Кавказскому хребту. Дарьяльское ущелье в середине Кавказского хребта охранялось асами (аланами), которые были подданными хазар.

Черноморское побережье от устья Кубани до Керченского пролива может быть принято за участок западной границы хазарского государства. Город Боспор (Пантикапей, Керчь) занимал хазарский гарнизон. Азовское море образовывало естественную северо-западную границу [160, вж. и срв. Артамонов 2011б, 3;

Греков 1953, 439; Новосельцев 2010, 98-114].

Още по-стеснени са границите на Хазария и при В. Седов [2010]:

В VIII-IX вв. ведущее место в истории южных земель Восточной Европы принадлежало Хазарскому каганату. Это было довольно мощное государственное образование, сумевшее длительное время сдерживать натиск Арабского халифата на юге и подчинившее ряд воинственных кочевых племен, населявших степи Юго-Восточной Европы. Хазария занимала обширную территорию, включавшую на юге Восточное Приазовье, Кубань и предгорья Кавказа вплоть до Каспийского моря, на севере - среднее течение Дона и весь бассейн Северского Донца, на западе - Северное Приазовье и часть Крыма [1].

Ето защо не толкова като необосновано, колкото като крайно непремерено трябва да да се приеме следното голословно твърдение на I. Zimonyi [2010] и то не само по отношение на изобщо и въобще невъзможно-немислима западна граница на Хазария, но и по отношение на приемствеността между Хазария и Западнотюркутския Хаганат, които чисто и просто се разминават във Времето:

The Khazar empire was a successor state of the western Türk Kaghanate, wich ruled the steppe between the Volga and lower Danube between 7th century and 965 [1].

В терминологията на руските изследователи, И. Коновалова [2010, 125] например, този вид взаимоотношение между Киев и Хазария се определя като данъчна зависимост:

Примѣчанія. *А Въ Ипатьевскомъ спискѣ это мѣсто читается такъ: а мы сѣдимъ роды ихъ и платимы дань Козаромъ; Шлецеръ, а за нимъ Миклошичъ читаютъ его слѣдующимъ образомъ: и мы сѣдимъ, родъ ихъ, съде, платяще дань Козаромъ; лучше Шахматовъ (21): мы сѣдимъ, родъ ихъ, платяще дань Козаромъ.*

...г҃ братьѧ Кии Щекъ Хоривъ иже сдѣлаша градоко-съ и изгибоша и мы сѣдимъ платѧче дань родомъ их Козаромъ. А Аскольдо же и Диръ wстаста въ градѣ семь и многи Варѧги скуписта и начаста владѣт Польскою землею [ИпатЛт, 10; ЛаврСп, 15].

По сихъ же лѣтѣхъ по см҃рти братьѣ сеѧ быша wбидимы Древлѧми и инѣми wколними и наидоша ѧ Козарѣ сѣдѧщаѧ на горах сихъ в лѣсѣхъ и рѣша Козари платите намъ дань съдумавше же Полѧне и вдаша w҃ дыма мечь и несоша Козари ко кнѧзю своєму и къ старишинѣмъ своимъ и рѣша имъ се налѣзохомъ дань нову wни же рѣша имъ w҃куду wни же рѣша въ лѣсѣ на горохъ надъ рѣкою Днѣпрьскою wни же рѣша что суть въдали wни же показаша мечь...

...и рѣша старци Козарьстии не добра дань кнѧже мы сѧ доискахомъ wружьемъ wдиною стороною остромь рекоша саблѧми сихъ wружьє wбоиду wстро рекше мечь си имуть имати дань на насъ и на инѣхъ странах се же сбысѧ все не w҃ своеѧ волѧ рекоша но отъ Бжьѧ повелѣньѧ ѧко и при Фаравонѣ и҃р҃и Єюпетьстѣмь сда приведоша Моисѣѧ предъ Фаравона и рѣша старѣшина Фараwнѧ се хочеть смирити wбласть Єюпетьскую ѧкоже и быс҃ погибоша Єюптѧне w҃ Моисеѧ а первоє быша работающе имъ тако и си владѣша а послѣже самѣмъ владѣють ѧкоже и быс҃ володѣють бо Козары Русьскии князи и до днiи҃нго дн҃е.

Въ лѣт ѕ҃ т ѯ҃ з҃ [6367 (859)] *Имаху дань Варѧзи изъ заморьѥ на Чюди и на Словѣнех на Мери и на всѣхъ Кривичѣхъ а Козари имаху на Полѧнѣх̂ и на Сѣверѣх̂и на Вятичѣхъ имаху по бѣлѣи вѣвериць ѿ дыма* [ЛаврСп, 12-14, вж. и срв. Петрухин 2010, 43-50; Плетнева 2011, 1-9].

Населението на Киев е смесено-пъстро и се състои главно от славяни езичници или християни, хазари юдеи, северни или южни българи и други тюрки тангристи или християни, варяги християни, алани, хорезмийци зороастрийци, евреи търговци и др. Свидетелство и доказателство специално за присъствието в града на българи, вече примесени с алани, са откритите тук погребения чрез трупоизгаряне, които се датират към първата половина на X в. (М. Каргер).

А към средата на X в. прабългари християни са немалка част от населението на Киев, за което се съобщава и в древноруските летописи по повод сключването на гръцко-руския мирен договор от 945 г., където българите християни са наречени хазари, само че хазарите, както е много добре известно, са юдеи и в никакъв случай не могат да се кълнат по християнски и то при това в собствената си съборна църква Свети Илия:

В лѣт҃ ѕ҃ у҃ нг҃ [6453 (945)] *Присла Романъ и Костѧнтинъ и Степанъ слы к Игореви построити мира первого. Игорь же гл҃а с ними ѡ мирѣ посла Игорь мужѣ своѥ къ Роману. Романъ же созва болѧре и сановники приведоша Рускиѥ слы и велѣша гл҃ти А писати ѡбоихъ рѣчи на харатьѣ. мы же єлико насъ хр҃тлисѧ єсмы клѧхомьсѧ цр҃квью ст҃го Ильѣ въ сборнѣи цр҃кви и предлежащемъ чс҃тнымъ кр҃стомъ и харатьсю сею хранити все єже єсть написано на неи. а хр҃ѥную Русь водиша ротѣ в цр҃кви ст҃го Ильи ѥже єсть надъ ручаемъ конець Пасынѣчѣ бесѣды и Козарѣ се бо бѣ сборнаѥ цр҃ки мнози бо бѣша Варѧзи хр҃ѥни* [ЛаврСп, 33-39, вж. и срв. Воейков 2010а, 1-2; Гадло 1968, 4-8; Генис 2009, 4; Голб, Прицак 2009, 23-92; Греков 1953, 446-450; Гроссе 2010, 195-197; Гумилев 2010, 3; Каргер 1958, 136-137; Кестлер 2009, 59-60,142; Куник, Розен 2010, 133-134; Луценко 2010, 17-20; Мерперт 1958, 586-615; Петрухин 1995, 117-125; Толочко 1999, 34-52; Brook 2010a, 1; Ewers 2010, 186-210; Kafesliоğlu 2008, 3-5; Гардизи, 12-13, срв. Божилов 1979, 163-167; Комар, Сухобоков 2007, 1; Михайлов 1989, 136-137].

По средата на същия век са налице някои много плахи и като цяло изобщо неуспешни опита за кръщаване на населението на Киев, които можем да проследим накратко от съответните редове на А. Кестлер [2009], съдържанието на които всъщност не е собствено-негово, а на друг автор:

На протяжении двух следующих столетий в византийско-русских отношениях вооруженные конфликты чередовались с договорами о дружбе. Воевали в 866 (осада Константинополя), 907, 941, 944, 969-971 гг., договоры заключались в 838-839, 861, 911, 945, 957, 971 гг. О содержании этих в разной степени секретных договоров нам известно мало, однако даже то, что мы знаем, свидетельствует о чрезвычайной сложности дипломатической игры.

Через несколько лет после осады Константинополя тот же патриарх Фотий сообщает, что русы прислали в Константинополь послов и - в соответствии с византийской формулой, предписанной для новообращенных, - "молили императора о крещении" [93].

Бюри так комментирует это: "Мы не знаем, какие сообщества русов и в каком количестве представляло это посольство, но цель, видимо, была в принесении извинений за недавний рейд и, возможно, в освобождении пленных. Несомненно, некоторые русы были согласны креститься..., но семя упало на не слишком плодородную почву. Еще сто лет мы ничего не слышим о христианстве на Руси. Однако договор, заключенный между 860 и 866 гг., имел, видимо, иные последствия" (21; 422) [67].

Името на този град обаче си е чисто прабългарско по произход и според нас то се образува на основата на късноантичното болг. **килев* "градец, градче", за което са налице достатъчно определено-ясни податки и в древноруските летописи:

...и възлюби мѣсто и сруби градокъ малъ и хотѧше сѣсти с родомъ своимъ и не даша ємў ту блізь живущии еже и донынѣ наречють Дуищи городище Киевець [ЛаврСп, 8].

Това нарицателно съществително име географски термин се съдържа още и в прабългарския ойконм *Шаркел,* рус. *Белая Вежа,* или White Fortress (K. Brook), а така също и в лексема от каменен надпис на гръцка графика и южнодунавски прабългарски диалект от втората половина на IX в. от Североизточна България: **ΟΧΣΙ ΤΖΙΤΜΑ ΓΙΛΕ -** *Охши, не отивай в града!*

Начално-първа съставна част на ойконм *Шаркел* е пак болг. **шар* "бял", както и в бълг. *шаро агне* "бяло агне", *коня шарколия* "коня белонога", много несполучливо изведено от съхраненото в унгарския език праб. *sarkanyi* [шаркань] "змей, дракон" (П. Павлов), *Шар-планина – Бяла Планина, Беласица, Шаро* – име на куче, още и в името на гр. Шарвар в Отвъддунавска България, североизточно от Будапеща [КМЕц-1, 248-249] с такива форми като ранносредновековното *Сарувар,* съвр. *Шорвар* [ЛтИзв-5.1, 33], при който и втората съставка е пак праб. *вар* "град", също и в името на добре известния от древноруските летописи гр. Шарукан, невъзможно да е от същия апелатив по номинативносемантически съображения (И. Добродомов), докато втората му съставка очевидно-безспорно е иранското по произход *кан* "град" от изтиран. **kantha/kanta* < иран. **kan-* "копать" [Абаев-1, 579]. Така че при имената и на двата града цялото наименование без всякакво съмнение възниква и се образува на основата на двусъставния апелатив "бял град" [вж. и срв. Артамонов 2011ж, 4-6; Добродомов 1978, 102-129; Павлов 1995, 421-426; Плетнева 2011, 5-6, срв. Галкина 2010, 3; Ewers 2010, 219-220; Stoyanov 2006, 54].

На основании приведенных данных возможно и еще одно заключение, а именно, что названия частей хазарской столицы Ханбалык и Сарашен более древние,

нежели Итиль и Хазаран. Первая пара восходит к источнику IX в., тогда как вторая связывается с географическими трудами X в. Вместе с последними появляется и общее имя столицы Итиль, тогда как раньше еще в VIII в., она называлась ал-Бейда – Белая - и была ставкой кагана, которая только позже, в IX в. стала вместе с тем и крупным торговым центром, особенно пышно разросшимся в X в. [Артамонов 2011в, 8].

И най-после на това място, на основата на същото прилагателно име се образува и името *Sarolt* (в унгарска транскрибция) на дъщерята на воеводата на трансилванския прабългарски град Gyulafehérvár, Zombor. По същия въпрос съвсем неотдавна се наложи и ние да вземем отношение, макар и в един малко по-друг контекст:

The names of Zombor's daughters also point to a Slavic environment and to the multilingual habits of the gyulas' families: Sarolt and Karold, Bulgaro-Turkish names signifying 'white lady' and 'black lady', were common in high-ranking Hungarian families.

The fact that Slavic, Bulgaro-Turkish and (Finno-Ugric) Hungarian were all spoken at Zombor's court in Gyulafehérvár is shown by the alternative version of Sarolt's name cited in Thietmar's account: Beleknegini. Thietmar translated her name as 'beautiful woman' (pulchra domina), which indicates he was aware that the Bulgaro-Turkish word aldi ('weasel', in Hungarian menyét) also signified bride in the Finno-Ugric-Hungarian menyasszony (or it might have been translated to him simply as 'lady' or 'woman'); and he translates the Bulgaro-Turkish sar, meaning 'white', with the Slavic word bele [Makkai 2010, 30-31].

Повече подробности по въпроса намираме в Histoire de la Transylvanie [1992], според която история обаче gyula не е и мъжко лично име, а единствено и само титла, именно поради което през маса неясноти и противоречия около всички представени тук събития и лица, сред които неясноти и противоречия естествено не липсват и такива с лингвистическа природа и за главните от които съвременната унгарска историография по никакъв начин не може да признае и приеме, че по национална принадлежност и произход в действителност са не маджари, а българи, все пак успяваме да схванем, какво, че "привържениците" на Византия Булчу и Дюла са покръстени от император Константин Багрянородни между 952 и 955 г., след което Дюла довежда в Трансилвания гръцкия епископ Йеротей, който започва да покръства местните "варвари";...

...през 970 г. или по-късно Дюла-старши, който е съвременник на великите князе Файс и Таксони, го наследява Дюла-младши, съвременник на Гейза, а неговата дъщеря Шаролт, по силата на един изгоден предимно за Дюла, политически брак, става жена на Великия княз и така – бъдеща майка на Свети Стефан; Шаролт е родена през втората половина на 950 г. в Трансилвания и разбира се, покръстена по волята на покойния си дядо, при което получава "тюркско име от хазарски или кабарски тип: Sar-aldy = hermine blanche ou Sarylty = blancheure", преведено по-късно на славянски език като Bele-knegini, което означава Dame blanche; сватбата е през 970 г., престолонаследникът Стефан е роден след 975, но преди 977 г., за кратко време позициите на Дюла отслабват, защото през 976 г.

българите отрязват всички преки връзки с Византия, поради което Шаролт се пренася от Трансилвания в Естергом, а Дюла полага усилия да превърне своя двор във Фейхервар в княжески, при което построява редица големи сгради, включително манастир и църкви; по-малкият брат на Шаролт "се сдобива с титлата "трети" дюла на Трансилвания към края на 980 г.";...

...веднага след възцаряването си крал Стефан изпраща наказателен корпус срещу града на Дюла или "Prokoui (= fils de Prok = restant?, successeur?, descendant? - както го наричат, неизвестно защо, славяните)", а "основанията за бързото и неочаквано падане на дюла" трябва да се търсят в новото нападение на Василий II срещу България през 1002 г., превземането на Видин и създаването южно от Долен Дунав на тема Тракия, защото трябваше да се попречи на това императорът *да окаже помощ на Дюла, който, силно повлиян от своите гръцки отци, се целеше в короната; според немските анали, през 1003 г. крал Стефан, начело на войските си, напада своя вуйчо, пленява го с жена му и двамата му сина, довежда го в двореца си, където го покръства, обаче Дюла избягва при полския крал Болеслав Храбри и там дочаква края на дните си, всичко това се случва преди 1018 г. [124-129]* [Добрев 2005, 72-73].

Точно тук между впрочем повече от наложително е да се обърне внимание на крайно некоректното и общотюркологически даже неграмотното определяне на българския ойконм *Шаркел* като "тюркско словосъчетание", "тюркско **Сары кел*", "общотюркска дума *сарыг*" и тям подобни (И. Добродомов), когато то си е единствено и само прабългарско/българско по произход, структура и функция. Основно-главното свидетелство и доказателство за това е, че докато в някои други тюркски езици, включително и в ранносредновековния кумански език, редуването *s*-*š* е нерегулярно-епизодично, то в прабългарския език същото това редуване е напълно регулярно-закономерно.

Въпреки И. Добродомов, това редуване се наблюдава не само и единствено в чувашкия език, но както си проличава достатъчно ясно от токущо приведените примери, още и в южнодунавските прабългарски диалекти – бълг. *шаран,* но тур. *sazan,* бълг. *шейна,* но рус. *сани,* а така също и в онези севернодунавски прабългарски диалекти, от които са прабългарските лексикални заемки в унгарския език.

Всичко това се подкрепя и потвърждава и в семантически план, защото в много тюркски езици лексикалното значение главно е "жълт", докато прабългарското значение "бял" е запазено в съвсем същата по форма югозападнобългарска диалектна лексема част от композитата *шарколия* < болг. **шар-кол-ли* "белоног" - *коня шарколия* (НПс), равно на *коня белонога.* А като по-нататъшно развитие на общотюркското значение "жълт" трябва да се приеме североизточнобългарската диалектна дума *шарен* "пъстър", на основата на което се образува и лекс. *шарка* "пъстра бродерия; нещо изпъстрено", останала тук от друг и различен от югозападния, прабългарски диалект.

По-нататъшно потвърждение нашата етимологизация намира и в об-

щобългарски план в лицето на данните от хазарския език като отделно-самостоятелна подгрупа в Българската Група на Тюркските Езици, другите две подгрупи в която са Аварската и Болгарската. Конкретно в случая очевидно-безспорно същата генетична основа има и хазарският ойконм *Саръкшин,* който е много добре известен и ситуиран като денотат още от арабските извори на големия завой на Волга на запад, точно срещу Шаркел, което надали е случайно, както забелязва още Владимир Минорски, без да е в състояние, разбира се, да предложи точното етимологично решение и обяснение и арабското изписване на когото по технически причини тук се транслитерира в обратен ред чрез кирилица:

As I. Athīr, v, 160, definitely says that al-Baydā was the Khāqān's residence it must be identical with one of the two Volga towns, and more particularly with that which I.R., 139, calls [бар-'-ш-н]. *The first element of the name *Sarīgh-sh.n is evidently Turkish sarıgh "yellow", a colour of which the Arabic al-Bayḍā "white" might be an approximate rendering, perhaps even more suitable for the original Khazar meaning.*

Marquart, o.c., i, arbitrarily restores the second element [ш-н] *as shar < shahr, but I am strongly inclined to think that the name *Sarıgh-shin is the original form of the still enigmatic* [с-к-с-и-н] *Saqsin, as the geographers of Mongol times call a town situated by a mighty river and usually quoted along with the Volga Bulghār, cf. Barthold, Saḳsīn in EI.*

To sum up: Bayḍā may be only an Arabic name for the first of the two Ātil towns already mentioned under I. As according to Ist. the Khāqān lived in the western town, al-Bayḍā taken by Marwān, must be the latter. There is no record of the Arabs having crossed the Volga and in principle it would have been a most difficult feat.

*The geographical identity of Saqsīn with the Itil town was recognized by Westberg. I think that even phonetically Saqsīn < Sarigh-shin (or -sin?). [As a parallel cf. tne name of Tsaritsin "Queen's town" (now Stalingrad), important centre situated on the Volga above Astrakhan, which is said to be a popular Russian etymology for the original "Sarıchin (?) supposed to mean "yellow island"(?). *Sari-sin would mean "yellow tomb"* [HudAl, 97-98].

Тот же ал-Гарнати упоминает среди населения города еще и булгар, сувары, хазар (вероятно, остатки населения, сохранившегося со времен Хазарского каганата). Причем, каждое из этих племен имело свою соборную мечеть и свой квартал. Кроме того, путешественник упоминает о "тысячах" купцов из Магриба и из других стран, которых он видел в Саксине, что говорит о значительных торговых связях Саксина и об их интенсивности. Да и сам ал-Гарнати, будучи купцом, приехал в Саксин по торговой надобности. По материалам раскопок последних лет мы можем с уверенностью сказать, что именно огузский и булгарский компоненты составляли основу населения Самосдельского городища X-XIII вв., что делает еще более вероятной локализацию Саксина именно на месте Самосдельского городища [Васильев и др. 2010, 25-26].

Тук следва да се допоясни само, че *-шин* безспорно е собствено хазарски адективен суфикс, обозначаващ понижена степен на предмет-

ния признак. Поради това генетична основа на името на града е пак хазарското прил. **саръкшин* "беловат, белезникав", което съответно се калкира и на арабски език пак посредством носещото същото основно значение прил. *baydā*.

Собствено прабългарският, а не изобщо тюркският (K. Brook) произход на името *Шаркел* се потвърждава още и от факта, че по времето преди построяването на крепостта от гърците, този град е български и в него хазарите държат само малоброен гарнизон от 300 души, които периодически се сменят, т.е. тук изобщо няма хазарско население, но има много не гузи и печенеги (М. Артамонов), а северни българи, които не само проектират, но и изнасят черната работа по строителството на крепостта:

В это время хаган Хазарии и пех отправили к самодержцу Феофилу послов с просьбой отстроить им крепость Саркел (название означает «Белый дом»), ту, что расположена на реке Танаис, разделяющей по одну сторону печенегов, по другую - хазар, и где, поочередно сменяя друг друга, несут службу три сотни хазарских стражников.

Поскольку не было там камней, он выжег в печах из мелких речных ракушек известь, глину обжег, изготовил кирпичи и славно, хотя и с многими трудами, благодаря множеству рабочих рук закончив порученное ему дело, вернулся в царственный город.

81. *Сооружение Саркела датируется обычно 833—834 гг.* [ПродФеоф, 127-128,144].

4. *The Khazar fortress on the lower Don Σαρκελ = Russian Bělaveža "White tent" is called in the Khazar king's letter (version B) Sharkīl, cf. Chuvash shura "white" and kil "house", as suggested by Poppe in Kokovtsov, o.c., 105. [In Chuvash и < old a.]* (HudAl).

Кирпичные постройки Саркела возведены без фундаментов и сложены на извести из кирпичей квадратной формы. Размеры саркелских кирпичей не совпадают с обычными размерами в византийском строительстве, они, во первых, много толще, а во-вторых, меньше византийских в квадрате. На кирпичах встречаются нанесенные по сырой поверхности буквы, знаки, символические фигуры и схематические изображения животных и человека, которые близко напоминают начертания на камнях Маяцкого городища, а также на камнях и кирпичах древней столицы дунайских болгар – Плиски.

Непосредственными исполнителями строительных работ в Саркеле, без сомнения, были представители местного населения. Присланный византийским императором по просьбе хазар Петрона и прибывшие с ним византийские специалисты, скорее всего, были только советниками хазар. По их указаниям крепость делалась из кирпичей, но изготовление кирпичей, судя по их форме и особенно по характерным знакам и изображениям на них, производилось без участия византийцев и не по византийским образцам; кладка стен также не византийская. Саркел не был византийской крепостью и как произведение зодчества. Специфически византийского в формах открытых раскопками построек ничего не обнаружено, за исключени-

ем мраморных колонн и капителей, очевидно, привезенных Петроною из Херсона для украшения церкви, по понятиям византийцев обязательной принадлежности крепости. Однако эти архитектурные детали не были использованы в строительстве, что особенно ярко свидетельствует об ограничении инициативы византийцев хазарами.

С самого начала своего существования Саркел был занят сравнительно многочисленным населением, которое все помещалось внутри кирпичной крепости и состояло из двух этнографических групп, отчетливо различавшихся между собой. Одна, жившая в землянках с земляными же, в виде ямки, очагами в середине пола и изготовлявшая посуду на гончарном круге, принадлежала к населению Подонья, представленному в археологических памятниках так называемой салтовской культурой. Поселения этой группы известны не только между Донцом и средним Доном, но и на нижнем Дону, и в восточном Крыму, и на Таманском полуострове. Это было оседлое земледельческое население, занимавшее в Саркеле западную наиболее доступную часть крепости, в которую вели наружные ворота.

Вторая группа сохраняла яркие признаки кочевого быта, жила в легких наземных сооружениях, устраивала очаги из четырех поставленных вертикально кирпичей, изготовляла посуду от руки и для варки пищи пользовалась глиняными котлами с внутренними ушками для подвешивания. Она помещалась за поперечной стеной, в восточной, наименее доступной части крепости, представлявшей своего рода цитадель и имевшей внутри две боевые башни - донжона. Эта группа, без сомнения, составляла военный гарнизон крепости.

По данным Константина Багрянородного, гарнизон Саркела состоял из 300 человек и ежегодно сменялся. Эти сведения блестяще подтверждаются археологическими наблюдениями. Гарнизон Саркела составлялся из самих хазар или другого подвластного им кочевого тюркского племени, о чем свидетельствует его культура, представленная находками в Саркеле, а в особенности погребениями в могильнике, расположенном возле крепости. Здесь под небольшими курганными насыпями человеческие скелеты нередко находились вместе с частями коня, как это было обычно у кочевников того времени (гузов и печенегов).

Археологическая культура собственно хазар остается до сих пор неизвестной, но поскольку хазары находились в близком этническом родстве с болгарами и издавна жили вместе с ними, естественно предположить, что она была сходной с болгарской, известной по памятникам Дунайской Болгарии и Среднего Поволжья. По ряду признаков болгарская культура совпадает с салтовской культурой и во многом тожественной с ней культурой северо-кавказских алан.

Того же рода культура, вероятно, была распространена и среди хазар, тем более, что сходная с салтовской культура представлена многочисленными находками на Таманском и Керченском полуостровах, где, как известно, жили не только болгары, но и хазары. Близка к салтовской и аланской также археологическая культура хазарского времени в Северном Дагестане, где находился древний центр хазар.

В свете приведенных данных трудно допустить, что культура хазар существенно отличалась от салтовской, с одной стороны, и от агачкалинской, с другой. Ввиду этого военный гарнизон Саркела с его совершенно особой культурой, не похожей ни

на салтовскую, ни на агачкалинскую, невозможно признать собственно хазарским по этнической принадлежности. Скорее всего это были кочевники тюрки, близко родственные или даже тожественные с гузами или печенегами, находившиеся на службе у хазар и для несения этой службы поселенные в крепости и ее окрестностях.

Что касается другой, представленной в Саркеле культуры - салтовской, то она, как уже говорилось, сближается, с одной стороны, с аланской культурой Северного Кавказа, с другой - с болгарской культурой Добруджи и Среднего Поволжья. Ввиду этого, вопрос о ее этнической принадлежности остается спорным. Большинство исследователей считает, что носители салтовской культуры были аланами так же, как и население центральной части Северного Кавказа того же времени.

Сходство именно этого варианта с культурой дунайских болгар особенно велико, что может явиться основанием связывать памятники его с донскими болгарами. Хотя болгары на Дону в хазарское время письменными источниками не засвидетельствованы, вполне допустимо предположение, что они остались не только на Кубани и на Средней Волге, но в каком-то количестве уцелели и на Нижнем Дону, и что нижнедонской вариант салтовской культуры, представляющей, кроме отмеченных, еще и другие отличия от собственно салтовской культуры в виде, например, глиняных котлов с внутренними ушками, овальных юртообразных жилищ и др., принадлежал именно этим болгарам (М. Артамонов).

Много странно, но в наше време като че ли вече никой не знае и не държи сметка за това, че тогава Шаркел е основно прабългарски/български град, в това число и Л. Гумилев [2010б], независимо от това, че забелязва, че тази крепост в действителност "не имеет археологических остатков, которые можно было бы отнести непосредственно к хазарам", както и това, че сравнително малобройният хазарски гарнизон се сменя ежегодно:

Больше того, раскопанная профессором М. И. Артамоновым крепость на Дону, которую он отождествил с Саркелом, одной из хазарских крепостей, упомянутой и в русских летописях и в византийских хрониках, не имеет археологических остатков, которые можно было бы отнести непосредственно к хазарам.

В дохазарское время здесь было аланское поселение, после хазар - русский город Белая Вежа, а во время расцвета хазарского могущества - крепость, гарнизон которой состоял из трехсот наемных воинов, сменявшихся ежегодно. Могилы вокруг крепости принадлежат кочевникам - гузам или печенегам, очевидно, служившим в хазарском войске [4-5, вж. и срв. Артамонов 2011ж, 5-11; Седов 2009, 1-7].

Развитието на първоначално прабългарския ойконм **Килев* до покъсната форма **Кийев* протича по силата и в рамките на етимологичната фонетична промяна *л-й*. По принцип тази промяна е типично-характерна за късноантичните и ранносредновековните прабългарски езици и диалекти и тя се проявява еднакво не само в такива прабългарски имена от V в. като едно от имената на хан Атила – *Айбат,* от **ал* "**голям; велик**" и *бат* "княз", и в засвидетелстваното във византийските извори от Приск под 448 год. име на неговия чичо - *Ὠηβάρσιος* от **åybårs,* а това

пък от по-старо **alabars,* но така също и в късноантичните или ранносредновековни прабългарски заемки в унгарския език като *bojtorján,* имащо за основа и начало болг. **baldïrgan* "балдъран". Тъкмо поради това и във фонетичната структура на ойконм *Киев* го няма зв. *л.*

След всичко това нас направо ни изненада украински топонимичен речник, на който попаднахме едва и вече, след като бяхме приключили въпроса за произхода на това име. Тук ойконм *Киев* се семантизира като "градче, градец". Единственото обяснение на това толкова странно съвпадение трябва да е като че ли това, че съставителите на речника са ползвали проучване или по-стар речник, в който е отразен истинският произход на названието:

Київ (*Кыев, «малъ градьць», «градькъ малъ», «градьць», «городькъ», «городъ», «градъ», «великий градъ») - місто, столиця Київської Русі, сучасний місто-герой, столиця України* [ТопСлУкр, вж. Добрев 2005, 98-100; Багр-Имп, 50, вж. и срв. Добродомов 1984, 122-133; Кононов 1978, 175; Brook 2010, 4; ~*~2010a, 1-5; Гардизи, 14-15; ЭСЧвЯз-Фед, 291-292; ИстГеогСл, 91-98; HudAl, 97-98, срв. Вернадский 2009, 255-256; Голб, Прицак 2009, 65-68; Кузьмин 2009, 18-19].

Така възникналият и образуван на прабългарска езикова почва още през V в. ойконм *Киев* с течение на времето преминава и се заема в езиците и на други племена и народи. По силата на това името съответно се и променя фонетически, съобразно специфичните черти и особености на конкретния език и така се получават редица негови национално-езикови фонетични варианти. Такива фонетични варианти на името в средновековния еврейски език например са формите *qiyyob* (X в.), *qiyob, qiyab* (XII в.), *kiyow/kiyew* (около 1165 г.), *qiyanw* (XIII в.) и др. [вж. и срв. Голб, Прицак 2009, 13-14,65].

Наред с това, най-широко и постоянно-непрекъснато използвано през цялата му история първично-основно и най-старо име, през определени по-кратки периоди от развитието си и за по-тясно-ограничена, кратковременна и паралелно-самостоятелна употреба градът има още и такива имена като например *Кийоба,* гръц. *Κιοάβά,* ар. *Киуава, кӯйаба,* лат. *Cuieva* [Голб, Прицак 2009, 66-68; Поляк 2001, 90-91; Багр-Имп, 6-7].

За това негово име може да се предположи, че то му е дадено от местните тюрки – болгари, хазари, черни клобуци, узи, печенеги и др., на основата на името на единия от известните от преданията и летописите трима братя, установил се за известно време в Киев, като към него е прибавена общотюркската по принцип и не съвсем ясно каква по произход точно в случая лексема географски термин *оба* "село; град", т.е. *Градът на Кий* [срв. Поляк 2001, 90, вж. и срв. Баскаков 1984, 49; Лезина, Суперанская 1984, 83; Луценко 2010, 36].

Друго такова име на Киев с по-тясно-ограничена и кратковременна употреба е и ойконм *Ман Керман - Man Kerman* "великий город". Спестявайки напълно преднамерено-съзнателно собствено лингвис-

тичните и ономастикоетимологичните си резерви и съображения, сега и тук искаме само да отбележим, че това име обаче въпреки Ом. Прицак е не българско [Голб, Прицак 2009, 46-47], а най-вероятно е куманско преди всичко заради сравнително късния XII в., когато е образувано и се употребява, а така също и поради практическото отсъствие вече по това време и в тази област на прабългари, докато същевременно половците къпчаки навлизат все повече и повече в руските земи.

А по същия начин, само че с друго определение, се образува и пак кумано-къпчашкото, а не много неясно-неопределеното "тюркско" име на още един град:

Кстати сказать, тюркское название Белгорода-Днестровского, зафиксированное в источниках с начала XIV в., звучало, как известно, иначе - Аккерман (см: Decei A. Ak-Kirman. - EI². T.I, c. 310-311) [Коновалова 2010, 179, вж. и срв. Добродомов 1978, 125].

Между впрочем точно този град има и прабългарско по произход название, употребено от Идриси и което очевидно-безспорно се образува на основата на болг. *ак* "бял", но в случая "южен", съгласно прабългарската Цветова Геосимволика, и **килев* "градец, градче", достатъчно добре запазено и различимо в арабския фонетичен вариант *Аклиба,* прабългарският прототип на който безспорно-очевидно възниква и се образува на основата на семантемата "южен град".

За преголямо съжаление страхотната бъркотия и неразбория около това название в литературата сякаш няма край, особено когато за неговото обяснение се привличат, колко странно, арабски и римски имена. Но много по-важното сега и тук е да се отбележи, че в края на краищата при този автор въпросният град така си и остава неидентифициран, а името му пък - необяснено:

Вместе с тем следует отметить, что анализ всего дорожника с описанием пути от Константинополя до Тмутаракани, где упомянута Аклиба, обнаруживает использование при его составлении не только греческих, но и итальянских источников. На последнее обстоятельство указывают итальянские формы топонимов для ряда городов Северного Причерноморья (например, Джалита - Ялта, Султатийа - Судак и др.). Поскольку для характеристики этого маршрута ал-Идриси привлек сообщения нескольких информаторов, как греков, так и итальянцев, мы не можем только на основании состава дорожника (точнее, даже его части) считать, что топоним «Аклиба» является передачей греческого названия.

Согласиться с утверждением В. Томашека мешает и то обстоятельство, что греческий топоним - если допустить, что арабская «Аклиба» действительно с ним связана, - вполне поддается адекватной передаче в арабской графике, в то время как форма «Аклиба» из данного греческого наименования вообще не может быть выведена. Во-первых, вспомогательный алиф впереди арабского слова обычно появляется при передаче таких иноязычных названий, которые начинаются с двух согласных, что невозможно в арабском языке. Поэтому при передаче слова в арабской графике начальный алиф, как в топониме «Аклиба», просто не нужен. Во-вторых, не

поддается объяснению наличие в названии «Аклиба» буквы ба, отсутствующей в слове. Последнее обстоятельство, по-видимому, и побудило В.Томашека предложить конъектуру.

Утверждение Б. А. Рыбакова о связи названия «Аклиба» с тюркской топонимией в решающей степени основывалось на ошибочном отождествлении упомянутого ал-Идриси города с поселением на месте Белгорода-Днестровского. При этом, выделив в арабском топониме начальный слог «ак-» и приняв его за тюркское слово со значением «белый», Б. А. Рыбаков оставил без объяснения вторую часть наименования города. От внимания Б. А. Рыбакова ускользнуло то, что в тексте «Нузхат ал-муштак» (в 6-й секции VII климата) при описании «Внутренней Кумании» имеется упоминание еще об одном городе под названием «Аклиба». Он помечен и на соответствующей карте в районе среднего течения р. Атил. Казалось бы, наличие города с таким же названием, да еще расположенного в Кумании, должно быть неопровержимым свидетельством, подтверждающим тюркское происхождение названия «Аклиба».

Однако связь рассматриваемого топонима с тюркской топонимией сомнительна. Дело в том, что в «Нузхат ал-муштак» фигурирует еще один населенный пункт с таким же наименованием - на северном побережье Африки, в Тунисе. Причем этимология арабского названия в данном случае легко установима. Наименование относится к крепости, расположенной на берегу Тунисского пролива, недалеко от Карфагена, и известной еще с римских времен под названием Клипеи (от лат. clipeus - щит; переносное значение - защита, оплот, прибежище). Арабизированной формой этого римского наименования является "Келибия" - название, которое город носит и по сей день. Форма топонима, приведенная ал-Идриси - Аклибийа, - выводится, по всей вероятности, непосредственно из римского наименования: из-за наличия двух согласных в начале слова в арабской форме появляется вспомогательный гласный с хамзой, а звук п, которого нет в арабском языке, передается буквой ба.

Таким образом, удовлетворительная этимология для названия "Аклиба" установлена только для средиземноморского города. Для точно такого же наименования применительно к двум другим населенным пунктам в Нижнем Подунавье и в Кумании - не найдено параллелей в топонимике этих регионов. Топоним "Аклиба" в район Нижнего Дуная и в Поволжье не зафиксирован больше ни одним известным нам источником. Поэтому есть все основания для предположения о том, что "Аклиба" из рассматриваемого дорожника является наименованием, данным придунайскому пункту информатором ал-Идриси.

О придунайской Аклибе ал-Идриси ничего не сообщает, кроме сведений о ее географическом положении. Он даже не называет ее городом, хотя обычно в "Нузхат ал-муштак" бывает указан характер упоминаемого населенного пункта.

В отличие от Аклибы на Дунае об одноименных средиземноморском и куманском городах ал-Идриси располагал более подробными сведениями. В середине XII в. бывшая римская крепость Клипея находилась под властью Рожера II и была, несомненно, хорошо известна информаторам ал-Идриси, а возможно, и ему самому. Населенный пункт сохранял свой военно-стратегический характер и во времена ал-Идриси: в качестве отличительной черты города географ отмечает его

укрепления и называет Аклибийю крепостью (хисн). "Неприступной цитаделью" называл Келибию и писавший в первой половине XIII в. знаменитый арабский энциклопедист Йакут.

Сообщение ал-Идриси о куманской Аклибе будет подробно разобрано ниже в разделе "Половецкая степь". Здесь же скажем только, что географ говорит об Аклибе в Кумании как городе, сложенном из камня, т.е. о крепости. Таким образом, согласно ал-Идриси, два одноименных города в Тунисе и в Кумании являлись крепостями, причем с этим их отличительным признаком было связано, как мы установили, происхождение названия одного из них. Логично предположить, что по такому же признаку получил свое наименование от ал-Идриси (или его информатора) и населенный пункт в Нижнем Подунавье, местное название которого было неизвестно составителю "Нузхат ал-муштак".

Если наши рассуждения верны, то рассматриваемое сообщение ал-Идриси об Аклибе в низовьях Дуная может быть отнесено к крепости Ликостомо, стоящей в 25 км ниже Килии по течению реки, в районе Вилкова, и построенной византийцами в IX в. или даже раньше. Географическое положение Ликостомо полностью соответствует данным "Нузхат ал-муштак" [Коновалова 2010, 137].

Специално за Киев в историко-географски план, към средата на V в. тук е седалището на предшественика на хан Атила - хан Ругила, а към средата на VII в. той е столица на най-малкия брат на хан Кубрат - хан Шамбат, от времето на когото са разкопаните напоследък отбранителен ров и капище и който по този начин полага основите и на просъществувалата 2-3 века собствено прабългарска държава Северна Болгария или в по-старата терминология – Черна Булгария:

Каменное сооружение, впервые раскопанное В. В. Хвойко в 1908 г. и дополнительно исследованное в 1937 г., состояло из большой каменной платформы размерами 4,2х3,5 м с четырьмя выступами на углах. Рядом с ней находился «массивный столб» с чередующимися слоями глины, угля и пепла, а также многочисленными костями животных. Хвойко не сомневался, что это сооружение имело культовый характер. В не опубликованном до сих пор отчете 1937 г. высказано предположение, что это сооружение скорее всего является фундаментом башнеобразного здания.

Однако интерпретация Хвойко с тех пор, по существу, не пересматривалась. Действительно, наличие ямы («массивного столба»), заполненной последовательно остатками трапез и приготовлений к ним, является признаком ритуальных процедур, что больше всего свидетельствует о культовом характере сооружения. Каргер датировал капище широко VIII-X веками. Толочко, который еще в 1970 г. следовал датировке Каргера, теперь исходит из того, что капище существовало уже в VI-VII вв., и это, по его мнению, свидетельствует о том, что поселение на Старокиевской горе уже к тому времени являлось культово-религиозным центром полянского союза племен. Однако остатки печи, фрагменты лепной керамики и глиняное пряслице, обнаруженные в 1937 г. под каменной плитой, едва ли говорят об этом.

Ров, окружавший площадь около 2 га северо-западной части горы. был исследо-

ван, начиная с 1909 г., в общей сложности на семи участках. Уже в конце 30-х годов был доказан его оборонительный характер. Решающий же вопрос - о времени его сооружения - в целом остается неясным. Лишь конечная дата существования рва определяется довольно точно: она связана со строительством Десятинной церкви, находящейся в непосредственной близости от рва. Все попытки определить, исходя из этого, начальную дату существования рва могут опираться только на фрагменты лепной керамики, обнаруженной в заполнении рва. Предлагались самые различные датировки, которые, однако, вначале не выходили за пределы VIII-X веков. Только С. Р. Килиевич на основании тех же фрагментов керамики, не имея новых дополнительных материалов, датирует ров VII веком [Мюле 2009, 3-4].

Но още по-конкретно, през 620 г. Кубрат и Шамбат воюват с аварите, като пълководец на прабългарската войска е Шамбат. Той успява бързо да разгроми аварите и завладява техните земи, след което се провъзгласява за независим владетел на държавата си Дулоба, която управлява 33 год. [Рабинович 2006, 24-25, вж. и срв. Мусина 2010, 2].

Податки за всичко това има и в древноруските летописи, в които се споменава, че някой-си от рода на княз Кий е удостоен с голяма чест от гръцкия император и това най-вероятно е княз Курт-Кубрат. Самият Кий не ходи в Цариград, а се отправя към Дунав, което всъщност прави не той, а племенникът му хан Аспарух. И изобщо налице е очевидно много далечна и смътно-неясна реминисценция, отглас-припомняне на мащабно-крупни исторически събития, разтърсили Света:

Іни же не свѣдуще рекоша ѥко Кии єсть перевозникъ былъ оу Кїєва бо бѧше перевозъ тогда с оноѥ стороны Днѣпра тѣмь глѣху на перевозъ на Киевъ аще бо бы перевозникъ Кии то не бы ходилъ Цр҃югороду но се Кии кнѧжаше в родѣ своємь и приходившю ємy ко цр҃ю ѥкоже сказаютъ ѥко велику честь присѣлъ есть ѿ цр҃ѧ при которомь приходивъ цр҃и идущю же ємy wпѧть приде къ Дунаєви и възлюби мѣсто и сруби градокъ малъ и хотѧше сѣсти с родомъ своимъ и не даша ємy ту блїзь живущии еже и донынѣ наречютъ Дуици городище Киевець.

Словѣньску же ѥзыку ѥкоже рекохомъ живуще на Дунаи придоша ѿ Скуфъ рекше ѿ Козаръ рекомии Болгаре и сѣдоша по Дунаєви и населници [ЛаврСп, 9].

Никак немаловажно доказателство за основаването на Киев от северните българи е и това, че и понастоящем вътрешната крепост на Киев носи името *Самбатос, Σαμβατάζ,* докато Константин Багрянородни пък отъждествява тези две имена:

II так, все они спускаются рекою Днепр и сходятся в крепости Киоава, называемой Самватас [Багр-Имп, 6-7, вж. и срв. Греков 2010, 1-4; Мюле 2009, 11-12].

От прабългаристична гледна точка името *Шамбат* е повече от прозрачно и се състои от собствено мли *Сам,* началният консонант на което в прабългарския език е звукът *ш,* и към което е прибавена средноперсийската по произход прабългарска титла *бат,* налице също така и в имената и на други прабългарски ханове като Айбат, Грумбат, Бат-Органа, Бат-Баян и др. и която в средноперсийския език има формите

bad/bed - andarzbad "chief advisor", *spāhbed/aspabed* и др., всички от перс. **-pati - Spāhpat* (Justi):

*Важно-централно място сред тези нарицателни и собствени имена заема средновековната българска титла бат, която се прибавя към името на най-големия по възраст престолонаследник и която обикновено той си запазва и след сядането на престола, както е при азболг. Бат-Органа, квболг. Бат-Баян – най-големият син на хан Кубрат, развито в съвр. чув. Питпуян; сраз. болг. Крум-бат - български цар, който през 359 г., начело на войските си от племената, известни тогава като хионити, превзема римската крепост Амида, днешен Диарбекир; много възможно и срвек. мадж. мли Арпад от *ар-бат, също и Айбат – другото име на Атила, още и вболг. Бат-Тимер, Бат-Угър, Арбат, тъкмо последното от които между впрочем, като че ли трябва да е в основата на името на прочутия московски площад и улица, а не, както обикновено се знае, ар. ribāt "хан, крайпътна станция; укрепен манастир; погранична казарма" и още по-малко пък, пак арабското по произход арба "повозка" [срв. СТРЯз, 265; Фасм-1, 83; ~*~-3, 502]* (Добрев 2004, 74).

The chief priest (*mowbad), the chief secretary* (*dabīrbad), and the chief religious teacher* (*hīrbad) were present at public pleadings. It was also reported that on "delicate" occasions the king dined only with three of his attendants, the chief mowbad, the dabīrbad, and the chief of the cavalry (ra's al-asāwera)* (EncIr).

Самото име пък най-вероятно е средноперсийско по произход и е ономастична изоглоса на такива ирански имена като *Sāma, Sām, Sahm, Šām, Σάμης,* както и на арменското мъжко лично име като цяло *Sumbāt, Smbat, Šambat, Šĕmbat* (Хоренаци; Justi) и др.:

Ибо после обуздания македонян и завершения войн доблестный парфянин принимается за благие дела. Прежде всего, воздавая за добро могучему и мудрому мужу Багарату, потомку Шамбата, что из иудеев, он дарует ему потомственное право возлагать венец на царей Аршакуни, а роду, что произойдет от него, зваться по его имени Багратуни; этот род ныне является великим нахарарством в нашей стране. Ибо упомянутый Багарат, еще до начала войн Аршака против македонян, при царском дворе, первый с готовностью посвятил себя служению Валаршаку. Кроме того, он назначается наместником западного края до тех пределов, где кончается армянская речь, предводителем десятков тысяч воинов (Хоренаци) [Добрев 2004, 74-76; Марцел, 107; Хоренаци, 29, EncIr, 22,534-539,825; Justi, 315-351, вж. и срв. Димитров 2010, 4-5; Karatay 2010, 10; Moravcsik 1983, 83-84; Джагфар, 18-20; Хоренаци, 29,61, срв. Йорданов 2010, 6; Петрухин 2010, 44; Хайнман 2009, 31].

При това положение и понеже извежда името *Самватас* едновременно от две прилагателни имена, повече от очевидно, единствено като лингвистико-ономастически пределно неграмотна трябва да се определи доста разпространената понастоящем "тюрко-хазарска етимология", според която то възниква на основата на *"sam- ("высокий, верхний")+bat ("сильный") со значением "верхнее укрепление", "высокая крепость", что соответствует реальному местоположению Киева"* [Бруцкус 1924, 18-20; Якубинский 1953, 346-347, вж. и срв. Беляев 2010, 11; Багр-Имп, 135-137; HudAl, 63-

64].

От друга страна основатели на Киев не може да бъдат и търговци представители на неясно кой по-точно балкански народ в Киев, за да го наименоват посредством балкано-латинската дума за събота, както приема Ом. Прицак [Голб, Прицак 2009, 65,75], нито хазарите, които изобщо нямат хан Самватас, както без всякаква аргументация, но и след лингвистически изобщо неиздържана етимологизация приема Р. Скрынников [2009, 15-19] и още по-малко пък по-късните дунавски прабългари от времето на хан Омуртаг, както допуска Г. Вернадский [2009] на основата на едно съвсем некомпетентно сближаване на много добре известния от гръкоезичните прабългарски надписи и при това повече от неясно защо съвсем погрешно изписания при него геннм *Тζакарар* [Бешевлиев 1992, 227-234] с мли *Щок* на един от тримата братя, които според легендата основават града [229], когато всъщност и в действителност според нас той е основан още по времето на прабългарите на хан Баламир към края на IV в., видно особено добре и от долуприведената прабългарска етимология на названието на града.

Между впрочем малко преди окончателното си установяване в Киев хан Шамбат, който очевидно-безспорно стои начело на отделно-самостоятелно коляно от рода Дуло, се задържа известно време и в град в източната част на Кримския Полуостров, който от тамошните алани се назовава на негово име като *Самкерц,* т.е. "град на Сам", а от хазарите само *К-р-ч,* т.е. "градът", дн. Керч [вж. и срв. Александров 2010, 15-17; Артамонов 1962, 373; Плетнева 1999, 151-165].

И към средата на IX в., вече много добре се знае от летописите, а се приема и от съвременните изследователи, че на югоизток от Киев и чак до Днепър и Кубан в Приазовието се простират земите на Северна/Черна България на хан Алмуш, бащата на хан Арпад, за когото въпреки А. Кестлер [2009, 60-63], Е. Хелимский [2000, 433-435] и A. Kafesliоğlu [2008, 5-6], изобщо не съществуват каквито и да е основания или причини и още по-малко пък исторически податки да се приема и твърди, че е от хазарски произход.

Според Anonymus Алмуш е от прабългарското племенно обединение Денту-могер, т.е. "седем болгари" и е роден през 819 г. Първично-изходната форма на името на баща му Угек според нас най-вероятно трябва да е *Hunggek и да е образувано на основата на едно от местните прабългарски племена хунг. На основата на същия етноним очевидно-безспорно се образува ойкнм *Хунгвар* - "град на племето хунг", а с помощта на собствено прабългарското мн.ч. -ар, така също и етнм *hungar.* Народностното самоназвание на унгарците пък *magyar* възниква върху един от източноевропейските фонетични варианти на етнм *болгар - *могер:*

Твърде вероятната принадлежност на хан Атила към племето на оногурите се потвърждава косвено и от Anonymus, според когото унгарското племе води своя

произход от "скитското племе, което на своя диалект се нарича Дентумогер" – "Gens itaque Hungarorum... de gente Scithica, que per idioma suum proprium Dentumoger dicitur, duxit originem", и начело на което племе стоят "седемте видни личности, които се наричали Хетумогер", тези видни личности "решили да се домогнат до земята Панония, за която се носела мълвата, че била земя на крал Атила, от чието потомство произхождал владетелят Алмус, бащата на Арпад", а както ще се види по-нататък, първият маджарски крал Арпад наистина е от племето на оногурите, а то пък според този източник води своето потекло от хан Атила.

*Тъкмо тази връзка в случая намира и пряко лингвистично потвърждение, защото името на племето Дентумогер очевидно-безспорно е образувано на основата на праб. *денту "седем" с начален зв. д, подобно на год. Дилом и съответно на южнболг. читем "седми" (месец) от Именника на българските ханове, което прабългарско числително име пък допълнително е дублирано, а така и семантически експлицирано и потвърдено посредством най-вероятно изтир. диал. *heti "седем", авест. hapta [вж. и срв. Hazai 1962, 23; AmIзв-5.1, 14-19]* (Ив. Добрев).

Скитската земя е много обширна на дължина и ширина, а хората, които я обитават, се наричат Дентумогер по народному и никога не са били подчинени на никоя царска власт. Скитските народи са много древни и на изток съществува скитска държава, както споменахме. Първият крал на Скития бил Магог, син на Яфет (Бит. 10.2) и неговият род се нарича Могер по името на крал Магог. От потомството на този крал произхожда прочутият и всесилен крал Атила,...

Много време след това от потомството на онзи крал Магог произлязъл Угек – бащата на вожда Алмус, от когото водят своя произход кралете и вождовете на Унгария, както ще стане дума по-нататък.

Скитските народи впрочем, както споменахме, са много древни. За тях историографите, които описват подвизите на римляните, казват следното: скитският народ е много мъдър и миролюбив, не обработва земята и сред тях няма почти никакъв грях.

Хранят се с месо, риба, мляко и мед и употребяват много подправки. Обличат се с кожите на самури и на други зверове. Имат злато, сребро, перли и скъпоценни камъни, които се намират в реките на тяхната земя. Не ламтят за чуждото, понеже всички са богати, имайки много животни и достатъчно храна. Не блудстват, а всеки един живее само със собствената си съпруга.

Скитското племе не е било покорявано от никой владетел. Впрочем Дарий, персийският цар, с голям срам бил прогонен от скитите, като там загубил 80 000 души и така с голям страх избягал в Персия. После скитите погубили персийския цар Кир заедно с 330 000 души. След това скитите прогонили посрамен и самия Александър Велики, син на цар Филип и на Олимпиада, който бил покорил с бой много царства.

Понеже скитското племе било твърдо в устояване на всяка трудност, с голям ръст и сила в боя, и нямало нищо на този свят, което да загуби. Скитите се страхували само да не им бъде причинена неправда. Колчем спечелели победа, скитите не искали никаква плячка както съвременниците им за своите потомци, а желаели само да получат от това слава. От времето на Дарий, Кир и Александър никой

народ на света не се е осмелявал да нахлуе в тяхната земя. Споменатият скитски народ бил издържлив в сражение, яздел бързи коне, покривал главата си с шлем и в стрелбата с лък и стрели бил по-добър от всички други народи по света. И така, ще ги опознаете какви са били, по техните потомци.

В година 819 от Въплъщението Господне Угек, както казахме по-горе, далечен потомък на крал Магог, бил един благороден владетел на Скития, който си взел за жена в Дентумогер дъщерята на владетеля Евнедубелиан, на име Емесу, от която имал син, наречен Алмус.

Владетелят Алмус, след като се родил на този свят, предизвикал голяма радост за владетеля Угек и за своите роднини и за почти всички знатни в Скития, поради това, че баща му Угек бил от рода на крал Магог.

Самият Алмус бил красив на лице, но тъмен и имал големи черни очи, с висока стройна фигура, с груби ръце и дълги пръсти. Алмус бил благочестив, доброжелателен, щедър, мъдър, добър войник и давал на драго сърце на всички, които били по това време войници в скитското царство. Когато самият Алмус достигнал до зрялата възраст, въпреки че бил езичник, но имал в себе си дарът на Светия Дух и бил по-силен и по-мъдър от всички владетели в Скития и изпълнявал всички задължения на царствуването по негов съвет и с негова помощ (ЛтИзв).

По-голямата част от Северна България е в границите на Хазарския Хаганат, където обаче българите по едни или други причини се ползват със специален статут, осигуряващ им достатъчно голяма свобода на действие и дори да изпълняват длъжността на каган-бег, съуправител, който обаче притежава много по-голяма реална власт от самия каган:

Длительная война с арабами тяжелее всего отразилась на экономике молодого Хазарского государства. Арабы неоднократно, как мы видели, вторгались на его территорию, разоряли и грабили города, жгли поселения, вытаптывали нивы и виноградники, угоняли скот с зимовищ, а население, как правило, забирали в плен и обращали в рабство. Поэтому уже в период войн началось постепенное, но настойчивое переселение алан, болгар и самих хазар на север - на широкие и обильные пастбища волжских, донских и донецких степей. Часть болгарских племен откочевала вместе с аланами в лесостепные районы, а оттуда еще дальше - в Прикамье (очевидно, город Сувар в Волжской Болгарии, который просуществовал до монголо-татарского нашествия, возвели савиры - выходцы из Восточного Предкавказья).

Появление в донских и приазовских степях населения, занимавшегося на Северном Кавказе земледелием, причем развитым, орошаемым земледелием, привело к тому, что донские и приазовские болгары стали активно оседать на землю.

Вот это массовое оседание на землю, переход к новому способу ведения хозяйства - земледелию, а вместе с тем и к ремесленному производству положили начало сложению культуры, названной салтово-маяцкой.

Разносторонней и развитой экономике вполне соответствовали общественные отношения, установившиеся в каганате в тот период. Мы уже говорили, что общество разделилось на классы. Наверху сложной иерархической лестницы стояла родовая аристократия. Сложной эта лестница была потому, что по ней распределялись князья разноэтничных родов и орд. Если в XIII в. монгольские ханы,

придя в южнорусские степи, прежде всего уничтожили всю половецкую (команскую) аристократию и сами стали единственной знатью в половецкой степи, то хазары, наоборот, сохранили всю правящую верхушку побежденных народов, болгар и алан, связав ее с собой вассалитетом.

По существу алано-болгарские аристократы ничего не потеряли, войдя в Хазарский каганат. Единственно, чего они никогда не могли достигнуть, это каганского трона - обожествленной власти кагана (каганом мог быть только хазарин-тюрк из рода Ашина). Но и этот непреложный закон сумели обойти болгарские ханы, добившись для самого богатого и знатного рода права соуправления, т. е. добившись двоевластия.

Зачатки его мы наблюдали еще в первый период существования каганата, но, видимо, власть кагана особенно пошатнулась во время арабских войн, когда ему пришлось бегать по степи, спасаясь от арабских конных разъездов, и в конце концов принять под угрозой лишения власти религию врагов - мусульман. Вот тогда и выдвинула жизнь соправителя кагана из среды наиболее дееспособных и богатых (не разоренных войной) донских болгарских ханов.

Вполне возможно, что в те годы болгары просто могли сбросить кагана с полуразрушенного трона, однако они сделали более мудрый шаг к достижению власти в государстве: кагана полностью табуировали, а соправителю, который в арабских источниках называется царь, каган-бек, бек или шад, фактически предоставили право устранять (убивать) неугодного владыку. Носитель древних, освященных традицией обычаев остался на троне, окончательно связанный этими обычаями по рукам и ногам, а свободный от всяких условностей царь единолично правил Хазарским государством (С. Плетнева).

Тази източноевропейска Северна България си я има и към средата на X век и затова Багрянородни, колкото и да му е неприятно, все пак пише:

За Боспором находится устье Меотидского озера, которое из-за его величины все именуют также морем. В это Меотидское море впадает много больших рек; к северной стороне от него - река Днепр, от которой росы продвигаются и в Черную Булгарию, и в Хазарию, и в Мордию.

Знай, что так называемая Черная Булгария может воевать с хазарами [Багр-Имп, 9,47,178-179].

Впрочем достатъчно добра представа за източноевропейската Северна България, но още повече за огромната неразбория в науката във връзка с нея може да се добие от Hudud al-'Alam в превод и коментар на V. Minorsky. Така и ние лично за първи път научаваме, че Северна/Черна България всъщност е военно-племенно обединение най-малко на три прабългарски племена – берсула, ешкил и булкар или нандор, което в края на краищата и обяснява изцяло защо ромеите се страхуват толкова много от нея:

*...between the *Pecheneg [our "Turkish Pecheneg"] country and the Bulghār tribe of Asgil/Ashkil. In a later part (B) they describe an extensive Majgharī territory reaching down to the Black Sea. However, in a more detailed description of this southern country*

the three authors disagree. I.R. and Gardīzī place the Majgharī between two large rivers disemboguing into the Rūm Sea, and in connexion with this land Gardīzī particularly names the peoples N.nd.r and M.rdat.

On the other hand, Bakrī says nothing about the rivers and as the neighbours of the Majgharī quotes the [а-й-н] *and* [у-'-у-н-а] *undoubtedly connected with the Caucasus. Contrary to Marquart I am inclined to think that, even supposing that I.R. has in view the Λεβεδία home of the Magyars near the Azov see, Gardīzī refers to the Ἀτελκουζού stage of Magyar peregrinations when, expelled by the Pechenegs, they spent some years in the region of the five great rivers emptying themselves into the north-western corner of the Black Sea.*

*"Between the Bulkār [read as in I.R. and Bakrī: *Pecheneg] country and that of the Asgil who are also of the Bulkār lie the frontiers of the Majgharī. They are a class of Turks and their sālār (has) 20,000 horse. They call this sālār k.nda and this is the name of their greater king, (whereas) the sālār who makes the appointments is called jula and the Majgharī do whatever he orders them. They possess a wide plain all covered with grass.*

Their country is 100 farsakhs by 100 farsakhs. Their country adjoins the Rūm Sea into which flow two large rivers and they live between these two streams and when winter comes those who had gone far from the river come near to it and stay there in winter. They catch fish and live on them.

And with regard to the river which is to their left towards the Saqlāb there is a tribe of Rūm who are all Christians. They are called N.nd.r. They are more numerous than the Majgharī but weaker than they. And of these two jayhūns the one is called Atil [ат-л] *and the other Dūbā* [дуба] *and when the Majgharī are on the bank of the river they see the N.nd.rians.*

Above these N.nd.rians on the bank of the river stands a large mountain and a water rises from it and flows on its side. Behind this mountain a nation of Christians is found whom they call M.rdāt. Between them and the N.nd.r there is a distance of 10 days. They are a numerous nation. Their clothes resemble those of the Arabs and consist of a turban, a shirt, and a coat (jubba). They have cultivation and possess vines. Their water flows on the surface and they have no underground canals.

And it is reported that they are more in number than the Rum. They are a separate nation. Most of their commerce is with the Arabs. And that (other) river which is on the right of the Majgharī flows to the Saqlāb and thence to the Khazar lands and that river is the largest of the two. The country of the Majgharī is all trees and marshes and the soil is damp. They always vanquish the Saqlāb and constantly impose tribute on them and treat them as their slaves. The Majgharī are fire-worshippers and raid the Saqlāb and Rūs and bring captives from them. They take them to Rūm for sale.

These Majgharī are handsome and pleasant looking. They dress in satin. Their arms are embellished with silver and gold. They constantly go to sack the Saqlāb and from the Majgharī to the Saqlāb there is a distance of ten days.

The crucial point is the identification of the two rivers which Gardīzī, perhaps misunderstanding the Arabic original but following a regular Persian usage, calls jayhūn in the sense of "a large river". The author distinctly starts on his location of the N.nd.r from the river flowing "on the left" of the Majgharī, i.e. evidently on their west, because the

peoples living beyond it lived in the direction of the Saqlāb, one of the westernmost peoples of Eastern Europe. This makes it evident that the river [дуба] *is one of the rivers of the north-western corner of the Black Sea, and probably Barthold was right in restoring in his text **[дуна] *(Dūnā, "Danube") instead of* [дуба] *is.*

As regards the river flowing "to the right" of the Majgharī, the mention of the Khazars shows that it must be sought in the eastern part of the southern Russian plain. Marquart, Streifzüge, 32, quotes the Hungarian chronicler Simon de Keza according to whom the Hungarians called the Don Etul. This may be a hint for the identification of Gardīzī's Atil which at this place cannot apply to the Volga held at that time by the Khazars. More than this, the Khazars at the zenith of their power controlled the steppes up to Kiev, and so historically even the Dniepr would suit the condition of flowing from the Slavs to the Khazar lands.

The name atil was certainly employed in a general sense as is shown by the term Ἀτελκουζού explained as "(the land) between the rivers", see Marquart, Streifzüge, 33. If the element κουζού corresponds to Magyar köz, köze "terra intermedia", the first element is undoubtedly atil taken in the sense of a river. As Const. Porph., chap. 38, enumerates the five rivers of Atelkuzu we know that the latter comprised the space between the Dniepr and the Sereth. Might Gardīzī's Atil perhaps be an echo of the term Atelkuzu?

Assuming that Gardīzī describes the Atelkuzu stage of Magyar migrations we have further identified the N.nd.r/V.n.nd.r with the Onoghundur-Bulghars living beyond the Dūbā/Rūtā, i.e. Danube, or perhaps Sereth, and we shall now proceed one stage farther along the same road suggesting that the M.rdāt/Mirvāt must be the "Moravians".

*East and south of it are the Ghūz; west of it, the river Ātil; north of it, the Pecheneg country. The people are Muslims and have a particular language. The king is called Mus (?). They own tents and felt-tents and are divided into three hordes (gurūh): *Barchūla (spelt: B.hdwla), Ishkil (Ashgil? &c.), and B.lkār. They are all at war with each other but if an enemy appears they become reconciled.*

The form of the latter name points to the Persian (?) origin of the basic source: [б-лкар] **Bulgār. The name B.rsūlā (*B.rchūlā) is known in two places: since the fifth-sixth century a.d. the Byzantine and other Christian authors mention Βαρσήλτ, Βερζυλία, &c., in the north-eastern Caucasus whereas Muslim authors (tenth century) speak of the *Barchūlā off the middle Volga. According to Marquart this tribe of unknown origin was turkicized by the Huns. The name seems to have found an echo even in the Shāh-nāma, where Afrāsiyāb is accompanied by his grandsons and* [б-р-з-вила] *Barzuvīlā (the Mujmal al-tawārīkh gives: B.rzīlā). Justi's Iranian etymology in Iran. Namenbuch, p. 74, is certainly inadequate. Idrīsī, ii, 398, mentions on the Dniepr a place[алузрб] which lay at one day's journey upstream from Pereyaslav, i.e. in the neighbourhood of Kiev. More to the south from this point a station Birzula exists on the Kiev-Odessa railway.*

The king M.s in Ibn Fadlān's original risāla is called [алм-ш б-н ш-лки б-лт-вар]. **Almush and this name resembles the name Almus which was borne by the father of Arpád, founder of the first Magyar dynasty, Chwolson, Isvestiya, 91, Marquart, Streifzüge, 497. Our author dropped al which he evidently took for the Arabic article* [HudAl, 34-37,78,106-109, вж. Добрев 2005, 12,406-409; Левина 1966, 6, вж. и срв. Бариев 2009а, 1-3; Божилов 1979, 163-167; Гадло 1968, 3-25;

Златарски 2009, 81-82; Михайлов 1989, 110; Мерперт 1958, 586-615; Плетнева 2011, 1,10; Ewers 2010, 225-232; ЛтИзв-5.1, 14-27; РусГеогСл-2, 227-233].

Не само в арабските извори, но и в научната литература изобщо все още продължава да битува особено голяма неяснота не само по отношение на хан Алмуш специално, но и по отношение участието на прабългарите в унгарската етногенеза въобще, включително и по произхода на тяхното народностно название като съществено-важна и неделима част от прабългарските лексикални заемки в унгарския език. Тъкмо поради това привеждаме тук всичко онова, което сме събрали и установили в тази връзка по време на работата ни върху Златното съкровище от Наги Сент-Миклош. Преди това обаче, просто за илюстрация поместваме съответните редове на унгарски изследовател, който по отдавна вече възприетия и здраво утвърден собствено маджарски обичай изобщо не смята за необходимо да каже, че етнонимът, на основата на който според него се образува тяхното най-разпространено народностно название, всъщност и в действителност е наименование на най-голямото и най-силното прабългарско племе:

В средневековых русских источниках названием Венгрии обычно являются Угра, Угрия, а венгров – угры. Слова Угра, Угрия, угры происходят из этнонима оногур, которым славяне называли венгров-мадьяр до обретения родины в 896 г. (хотя оногуры были тюркоязычным народом, а венгры-мадьяры – уграми). Слово оногур - угры (онгре) в значении венгр (мадьяр) чрез славян попало в Западную Европу, где до сих пор этим этнонимом называют венгров-мадьяр (например, английский Hungarian, нем. Ungar и т.д.). Сегодняшнее название мадьяр в русском языке (венгр) является заимствованием из польского языка (XVI в.) (Г. Дьёни).

Не особено ***точно-адекватната теория, не за прабългарския, а за тюркския*** *принос в етноса, езика и културата на унгарците е вече дотолкова вкоренена и разпространена в световната лингвистика и историография, че тя се подема, доразвива и препредава по-нататък от кого ли не и къде ли не и именно тук D. Sinor [2004] например е много прав, когато забелязва, че словникът на унгарския език съдържа голям брой тюркски думи [3], но пак той никак не е прав, когато твърди, че З. Гомбоц греши, когато приема за тюркобългарски заемки дори и онези тюркски думи, които не притежават чувашки черти и особености, така че в действителност, само малка част от тези заемки може да бъде отнесена към този особен диалект, а останалите биха могли да произхождат от всеки друг тюркски диалект, именно поради което авторът предпочита да говори за влияние върху унгарския език от страна на "Turkish", т.е. на "тюркския език" [4], какъвто език обаче по времето на българо-унгарските етнолингвистични контакти и взаимодействия реално не съществува или ако искаме да бъдем по-точни и по-ясни трябва да кажем, че такъв език има, но не отделно-самостоятелно, а единствено и само под формата на общото в редицата омогенетични и омоморфни езици, наречени тюркски и много отдавна обособили се от тюркския праезик и каквито за онази историческа епоха и етап от развитието на тюркските езици са само българските езици – авар-*

ски, български и хазарски.

Колкото пък до "чувашките черти", добре щеще да бъде, ако на същия автор му беше дошло наум, че не може всичките без изключение, най-малко 250 прабългарски заемки в унгарския език да съдържат в структурата си "чувашоидентифициращите" звукове р и л, за да се удовлетвори неговата никак неоснователна и тюркологически изцяло неграмотна претенция едва тогава и останалите думи да бъдат признати за тюркобългарски – да се надяваме, че така става напълно ясен и абсурдният комизъм на въпросната претенция.

За съжаление, същият изследовател разгръща своя анализ и формулира заключенията си на основата и в рамките на презумпцията, че племената по земите на Южна Русия през втората половина на I хил. са основно тюркски - "In the second half of the first millennium Southern Russia was teeming with Turkish tribes; their presence is ample explanation of the existence in Hungarian of Turkish loanwords", което просто не е вярно, защото племената по това време и по тези места са единствено и само български, тюркобългарски изобщо и по-специално, не българо-авари, които изобщо не се задържат по тези земи, нито пък българо-хазарски племена, които се появяват тук малко по-късно, а основно и главно – българо-български, т.е. прабългарски племена и народи.

При това положение и по необходимост, никак не е вярно вече и твърдението, че практически от тюркски или славянски произход е цялата селскостопанска терминология в унгарския език – "Practically the whole agricultural terminology of Hungarian is either Turkish or Slavonic in its origin", както и твърдението, основано на изцяло погрешните етимологии на проф. Д. Немет, че тюркски произход имат личните собствени имена от епохата на "Завладяването на родина", а така също и названията на шестте от всичко осем унгарски племена [4], където очевидно се прави още по-груба грешка, защото в основата на унгарската народност, както ще се обоснове и покаже по-нататък, лежат не племена, а родове, един от които е от прабългарското племе оногури, но нека Читателят да види по този въпрос и нашето тълкуване в първата глава на настоящото изследване, на етным дентумогер като име на онова "скитско племе", от което според унгарските хроники води своя произход унгарското племе.

Пак тук обаче, много-много странно, племето оногури се представя не като българско, най-точно и най-вярно, не и като българско, малко общо, но все още вярно и приемливо, а единствено и само като тюркско – "Turkish tribe, the Onogur" [5], което вече е толкова общо и неопределено, че направо изобщо нито е вярно, нито пък приемливо и поставя под много силно съмнение научната компетентност на своя автор.

Не отговаря на действителността и това, че именно славянската форма на името на непознатия в Европа, въпросен "тюркски" народ се оказва приспособена от същата тази Европа за име на унгарците [5], защото според нас племето на маджарите получава назв Ογγροι, ако не много преди, то поне вън и независимо от славяните и ако не още на Кавказ, то поне в областта на Лебедия, където княз Арпад от племето оногури - Ὀνογουροι, е избран за върховен вожд на цялото маджарско племе, в което изобщо няма нито нищо изненадващо и още по-малко пък

комплицирано, като се има предвид, че и той като българин е от същия народ, от който е и хан Атила.

*Между впрочем, независимо от широко разпространеното и като че ли вече възприето и здраво утвърдено мнение, съвременното народностно название на унгарците Hungar надали води своето начало от българския етнм Onogur, защото така най-малкото няма обяснение за широката незакръглена гласна в края, а най-вероятно от историческия етнм *hunar като наименование на някое българско племе на Кавказ или в Северното Причерноморие, който етноним е запазен в средновековните славянски езици под формата вангар и очевидно-безспорно е образуван с прибавянето на собствено българският суфикс за мн.ч. -ар към пак българския етнм *hun, който пък от своя страна е запазен в такива местни имена като ойкнм Хунгвар, дн. Ужгород, втората съставка на което е пак българската по произход лекс. вар "град", а така също и в името на общо взето не особено ясно къде разположеният средновековен трансилвански гр. Хунгу [вж. и срв. Буданова 2000, 161; Олайош 1987, 240-244; Юхас 1985, 22-65,384-388; Boba 1982, 74; Golden 1980, 54,74; ЛтИзв-5.1, 18, срв. Fodor 1982, 233; Györffy 1988, 51; Róna-Tas 1982, 143].*

Никак не може да се приеме дори и за минимално вярно и това, че оногурите са свързани с българите – "They are definitely connected with the Bulgars - the sources even speak of Onogur-Bulgars" [5], когато те по начало са си българи, защото са едно и то най-голямото и най-силното от българските племена, макар и недостатъчно ясно кои и колко точно на брой, прибавяме ние в контрапункт на малко по-долу, некоректно изведеното заключение на проф. П. Юхас, че те са точно десет на брой, защото и според него първата съставка на тяхното название е числителното име десет.

При това не изглежда особено обектно адекватно и предположението, че оногурите "From the second half of the 5th century their dwellings were mostly, if not always, north of the Black Sea, presumably between the rivers Don and Kuban", когато от М. Каланкатуаци [1984] научаваме, че по времето на персийския цар Шапур II (309-379), персите и арменците воюват с хун на име Хонагур, мъж с исполински ръст в стоманена ризница и кован шлем на огромната глава, който преди това разграбва Персия, а след като начело на "многочислени пълчища от хазири" преминава през прохода Чора, призовава на двубой самия персийски цар, който обаче не се изправя срещу него, а изпраща княз Бабик от арменската област Сюник и той го побеждава [65-67,195-197].

Освен това, вече съществуват и са достатъчно подробно-пълно разтълкувани и обосновани на много места от тука назад, и научните факти податки главно от лингвистико-ономастично естество, че тъкмо оногур е и племето на хан Атила, което не особено популярно сведение, разбира се, не толкова усложнява общата картина, колкото изнася това българско племе много по-назад във Времето и Пространството. Колкото пък до географските познания и уговорки на автора, все пак добре е да се знае, че областта на Средна Волга - Middle-Volga region, е доста и достатъчно отдалечена от северните черноморски области - north of the Black Sea.

Най-общо определяните като тюркски, лексикални заемки в унгарския език всъщност и фактически са болгарски, прабългарски и тук също така не може да се приеме за особено коректен и обектно адекватен начинът на разсъждение и обосноваване на обратното, на Д. Синор, според когото византийските извори и по-специално Константин Багрянородни наричат унгарците, тюрки; самото "име тюрк датира от средата на VI в., когато в Монголия се създава Тюркската империя" и "This is not only the first instance of a people being called Turk but also the first case where we can safely affirm that we are in presence of a Turkish-speaking people. The Türk Empire disintegrated towards the middle of the 8th century, whereas the name türk came to be applied to Hungarians about a century later when it could not have had any political significance. It is unnecessary to try to establish political connections between Hungarians and Türks and it can be safely assumed that, in conformity with usual Byzantine practice, the name of one important Barbarian people was being applied to another. Byzantine historiography is teeming with such examples and the Hungarians themselves are often called Scythes, Sauromates, Getes, or Huns." [Sinor 2004, 6].

Особено лошо впечатление прави и направо поставя под много силно съмнение научната компетентност на своя автор изразът "I should like here to remind the reader that the languages of the Huns or Avars remain unknown." [19], а така също и декларативното съждение, че унгарската дума за кон има угрофински произход, както и това, че тюркобългарски произход има думата за вол, но същото не може да се каже за по-голямата част от терминологията, свързана със земеделието и скотовъдството, където е налице "значително Тюркско влияние" [7] и други от този сорт.

IИменно поради всичко това, за напълно обоснован, обектно адекватен и изцяло резонен трябва да се приеме и изводът, че не неясно кои точно, а именно и единствено болгарските племена, езици и диалекти играят изключително важна роля и се характеризират с очевидно-безспорен принос и заслуги за изграждането и развитието на унгарския етнос, език, писменост и култура, приемането и признаването на което от страна само на някои унгарски езиковеди, например, на места и понякога, получава формата на това, че "болгарските заемки в унгарския език са нашият най-важен източник за лингвистичната история на болгарския език" (A. Róna-Tas).

*Бащата на Арпад в никакъв случай и изобщо не е маджарски княз - Macar prensi, **както голословно-неоснователно се твърди [Németh 1962, 188], а безспорно-единствено** болгарският балтавар Алмуш, Almoutzis, Алмус, който напълно определено-категорично има не латинско име, както неясно на какво основание предполагат издателите на латиноезичните унгарски извори [AmIИзв-5.1, 20], а носи единствено и само българско име и във волжскобългарските летописи фигурира под името Алмыш - хан на мухшийските моджари през 870 год. и племенник на караболгарския балтавар Лачин, като тъкмо по това време той, Алмыш, вече е и мюсюлманин, защото отказва да даде дъщеря си за жена на изповядващия юдейската религия хазарски хаган с мотива, че "Не подобает мусульманке выходить замуж за яхуда".*

Пък и тъкмо мли Алмыш е доста разпространено и много добре известно и

сред волжските българи, при които за хан през 895 год. например, е избран един от болярите на име Алмыш, така че според едно от предположенията името на бащата на Арпад възниква от българска дума със значение "сън" или пък от друга дума със значение "свещен" (ЛтІ Изв-5.1), но се допуска още, че е по името на реката Алмыш, киргизското произношение на което е Кельмес (Б. Иман), пък и както пише Ибн Фадлан в пътеписа си от 922 год., "Царь болгар Алмуш по имени, исповедует ислам"; "Когда прибыло письмо Алмуша, сына Шилки йылтывара, царя славян..." (Р. Фахрутдинов).

Всъщност и другото, по-предното обяснение за произхода на мли Алмуш не изглежда по-убедително, да не говорим, че нито едно от тях не е обосновано "по надлежния ред", но нека и него да го приведем, за да се знае, че според Житието на св. епископ Герхард, първият маджарски владетел Алмус, син не на "Вгек", а на Угек, заради латинското V, обозначаващо не само тук U – Vgek, през 819 г. благороден владетел на Скития и потомък на крал Магог, бил наречен така, защото неговата майка още преди това "видяла в съня си божествено видение във форма на ястреб, който дошъл и я оплодил" и понеже това "било предсказано в съня, затова и самият той бил наречен Алмус", т.е. "свещен", защото от неговото потомство щели да се родят свети крале и вождове" [ЛтІ Изв-5-1. 18].

По този начин, да се надяваме, съвременните унгарци ще могат да се реваншират и реабилитират най-малкото в собствените си очи, защото никак не говори добре за тях и тяхната наука, онзи доста отдавнашен, но все още злободневно-актуален и очевидно именно поради това и непрекъснато преразказван, почти анекдотичен случай, при който попитали техния най-голям специалист по "старотюркските" заемки в унгарския език, акад. Золтан Гомбоц, какво е значението и откъде все пак произхожда името на техния прародител Алмуш, на което същият отговорил, усмихвайки се наивно-добродушно и без да проявява, според нас, особено голяма лингвистична интелигентност, че той лично е в състояние и е готов да изведе това име от всеки един език, който му бъде посочен от неговия събеседник [László, Rácz 1984, 85,90] - ами да бяхте ни го обяснили, уважаеми, на ескимоска или индианска езикова почва, колко му е!?...

И това при условие, че мли Алмуш се препредава от техния български прародител и на по-следващите поколения маджари, един от князете на които например, около 1106-1113 г. пак е Almus [Gombos-1, 646-647], но няма защо да се учудваме на всичко това, когато пак същият унгарски езиковед, без много-много да се замисля, извежда името на основателя на унгарската държава от праб. árpa "овесъ; ячмень" [Gombosz 1912, 38-39] [Добрев 2005, 202-224, вж. и срв. Мусина 2010, 3; Moravcsik 1983, 63-64, срв. Дьёни 2010, 81-85; Róna-Tas 2010, 282-288; Zimonyi 2010, 3].

Племето хун в китайска транскрипция или хунни – *Оўννωί,* в гръцка транскрипция е едно от прабългарските племена, които са засвидетелствани от изворите както в Централна Азия, така и на Кавказ. Специално пък етнм *пугу* според нас е китайска фонотактична интерпретация на етнм *булк:*

Что касается Murki., докладчик указывает, что это есть Wuji. Это не верно.

Wuji находились далеко на севере от Gaojuli, оставшиеся в живых авары, дежавшие на восток, не обязательно могли туда добраться. Murki должно быть это Pugu. Согласно «Истории династии Суй: летописи Tielei» Pugu были одним из племен Tielei, жили "севернее реки Duliuoshui". А по «Новой истории династии Тан: летописи Pugu» "находились на востоке от Duolange", "обычные люди, честные и гордые", превосходное войско насчитывает более 10000, их влияние тоже было не маленькое; Pugu [bok-kuet] надо рассматривать, как другой перевод Murki. Когда оставшиеся в живых авары бежали на восток так же возможно, что они вошли в земли Pugu.

В «Истории династии Суй: биографии Чан Суньшена» сказано: "На 3-й год по девизом Жэньшоу (603год) племена Tielei - Sijie, Fuliju, Hun, Husa, Aba, Pugu и т.д. более 10 племен все выступили против Datou, требовали прийти и сдаться. Народ Datou потерпел крах и бежал на запад в Tuguhun". Aba это авары, как ужеуказывали сторонники теории родственности. Сегодняшняя точка зрения: необходимо отметить, что Aba можно рассматривать как другое название Yueban. Aba (т.е. бежавшие на восток остатки аваров) вместе с Pugu и другими племенами Tielei, жившими к северу от реки Duliuoshui вместе подняли мятеж против Datou, из чего видно, что оба племени жили по соседству.

Вопрос в том, как могли Aba, т.е. Yueban, которые уже в 550 году стали одним из кавказских племен, после поражения от тюрков бежать на восток в Китай и Pugu. Я думаю так: хотя Yueban в следствие угрозы от Rouran уже в 460- 465 годах начали переселяться на запад, на самом деле очент возможно, что вовсе не весь народ покинул опорные базы в бассейне реки Или и даже в бассейне реки Yuleidousi. Записи Priskos об аварах и изгнании из их мест проживания или нечто подобное пониманию не поддаются.

Также возможно, что ушедшие на запад – это только их главные силы, были еще многочисленные люди Yueban или Leiruo из их числа, оставшиеся на прежнем месте, точно так же,как Северный шаньюй во вроемя переселения на запад оставил людей Yueban на севере от Qiuzi. Отсюда следует, что бывшие главными силами, потерпевшие поражение от тюрков восточные Yueban спасались бегством в Китае и Pugu. Главный довод такого предположения заключается в том, что после того, как главные силы Yueban мигрировали на запад, люди Rouran приходили вереницей и занимали бассейны рек Naryn и Или, подобно тому, как после того, как Wusun не выдержали нашествия Rouran и переселились на запад за Congling, их земли тоже не были заняты Rouran. Иначе изначально находившиеся к северу от Qiuzi люди Yueban тогда не смогли бы двигаться на север и стать "большим государством с территорией в несколько тысяч ли".

6. Согласно Teophylactus Simokatta, бежавшие на запад в Европу псевдо-авары были двумя племенами из первоначальной системы Ogor, одни – Ouap, другие – Xouvvi. Докладчик считает, что первые это авары, вторые – гунны. Сегодняшняя точка зрения: это именно так, все правильно. Но необходимо отметить, что Teophylactus Simokatta называет их псевдо-авары, но не пишет, что настоящие авары тоже бежали на запад, однако же нельзя считать, что они образовались из 2 частей - настоящих аваров и гуннов, а можно только считать названия Ouap и

Χουννι вовсе не теми о которых Teophylactus Simokatta говорит, что они связаны с родовыми племенами своих древних предводителей, а названиями которыми воспользовались бежавшие на запад остатки аваров.

Опять же Menander называет этих оставшихся в живых Οιαρχωνιται, из чего видно, что эти 2 племени – в корне одинаковы. Попросту говоря, было всего одно название, используемое для прикрытия, а не то, что одна часть называлась аварами, а другая гуннами. В западных хрониках иногда этих, бежавших на запад выживших людей, называют аварами, иногда – гуннами, но это только сокращенное название. Полное должно быть Οιαρχωνιται, что можно перевести как "люди авары-сюн" [Тайшан 2007, 18-19].

Така очертаната етнолингвистична ситуация по тези земи през първата половина на IX в. обаче изобщо не се познава ни най-малко и въобще не е представена вярно и точно и от V. Petrukhin [2009]:

An Arab anonymous author whose report used Ibn Rusta tells that the country of Magyars lies between the countries of the Pechenegs and the tribe Eskel (a fraction of the Volga Bulgars).

The Magyars collect tribute from the neighboring Slavs ***(Saqaliba), capture them prisoners and sell to the Greeks from ar-Rum in their port K.r.kh (Kerch').*** *The Magyars use to roam between two rivers in the country of the Saqaliba – Itil (flowing to the Khazars) and Duba (or Ruta): beyond one of these rivers lives a people Nandar which belongs to ar-Rum, over their land there is a high mountain, and beyond it a Christian people M.rwat lives.*

Generations of scholars tried to interpret this text. The main question deals with the rivers between which the Hungarian roaming territories lay. Long ago the river Duba was identified with the Danube over which the real people Nandor lived (such was the Hungarian name for the Bulgars - the term going back to an old Turkic ethnonym Onoghundur); the Danube Bulgarians settled within the Empire of the Romaioi and so were affiliated to ar-Rum.

Therefore the Carpathians appear the mountain over which the M.rwat lived – in fact, over the Carpathians lived the Slavs – the Moravians. More difficult is the problem of Itil: the Turkic term itil means 'a river'. Most of the scholars identified the Itil not with the Volga but with the Dnieper: the Magyars moved beyond the Dnieper to the country Etelköz (the Hungarian term for "a country between two rivers") [4].

Ето така и по този начин току-що цитираният автор не само демонстрира абсолютно непознаване на разпространението на тюркските изобщо и на болгарските племена и народи в частност в областта през този период, но наред с всичко това и най-безпардонно-безцеремонно смесва българите с маджарите, като приписва на последните още и роля и влияние тук, каквито те никога не са имали. В действителност тогава маджарите се намират все още на едно твърде ниско равнище на обществено-икономическото и културното си развитие, което и тук в Лебедия не е много по-различно от онова в тяхната прародина, а ако все пак има нещо по-ново и различно, то се дължи единствено и само на прабългарите:

Но независимо и от това и все пак, нека да маркираме и първата, изходната времево-пространствена точка в етногенезиса на унгарците, която по същество е и широко и добре известната тяхна прародина от преди III в. пр.н.е., в областта на реките Об и Иртиш, което е някъде върху 60-ия паралел, на височината например на Санкт-Петербург, Хелзинки, Стокхолм и Осло и където по онова време те не могат да бъдат нищо повече от ловци и плодосъбирачи, което в действителност е едно доста ниско и първично ниво на социално-икономическо развитие, а единствената им грамотност се простира до това да могат да броят на пръстите на двете си ръце убитите животни и да си ги съобщават или запаметяват за по-продължително време чрез нарези по клоните на дърветата.

В тази своя прародина, както много по-убедително и достоверно, отколкото проф. Ом. Притсак, ни разказва унгарският историк проф. П. Юхас [1985], като анализира и синтезира проучванията основно на унгарски историци и езиковеди, протомаджарите имат за съседи тюркобългарски племена и по-специално оногури от огурския племенен съюз динлин с център долината на р. Енисей; контактите между оногури и маджари започват още в началото на I хил. пр.н.е.; през втората половина на IV в. пр.н.е., археологически идентифицираните и определени като Ананинската култура, оногури проникват от околностите на гр. Перм чак до горното течение на р. Кама, като от тях са оставени находките от бойни брадви, украсени с глава на хищна птица, бронзовите и железни ножове с плоско острие; от железни стрели, мечове, коланни обкови, позлатени и украсени със скъпоценни камъни; те отглеждат едър рогат добитък и "най-силно впечатление" прави това, че погребват мъртвите си в гробове. С установяването и примесването на оногурите към маджарите нараства ролята и значението на лова на животни с ценна кожа, което се задава и същевременно има за резултат процъфтяването на търговията с кожи, насочена и достигаща до крайбрежието на Черно море и Южен Сибир и доставяща като "насрещна" стока, метални предмети и оръжие [Добрев 2005, 224].

Освен това същият автор, бидейки абсолютно неспособен да си обясни още и какво точно прави тук народ като Nandar, отново и фундаментално греши и по въпроса за произхода на неговото име. Това име в действителност възниква върху аланското по произход название на кавказките българи **vanandur,* образувано на основата на омонимичното, но тук лексикализирано прилагателно име със значение "планински", т.е. в действителност "планинци", докато етнм *Onoghundur* е собствено гръцка фонотактическа реинтерпретация пак на това име или което е същото, негов фонетичен вариант на гръцка езикова почва. Точно по този въпрос между впрочем лингвистически пределно неграмотно се опитва да формулира и лансира някакво мнение и А. Комар [2010в]:

Вопрос сходства названий "оногуры" и "унногундуры" был специально рассмотрен В. Бешевлиевым (Бешевлиев В., 1981а, с.21), который оспаривал мнение Г. Моравчика об "унногундур" как иноязычной передаче "оногур". Впрочем, апелляция исследователя к суффиксальному окончанию -dur, скорее, подтверждает позиции Г. Моравчика, так как это монгольский суффикс множественности -dūr.

*В тюркских языках суффиксы -dur, -tur в основном выражают залог глаголов, следы же родственного монгольскому -**dür показателя множественного числа** сохранились только в современном казахском в виде -дар/-дер (Тюркские языки, 1997, с.247).*

Впрочем, иноязычная передача "оногуры" должна дать форму "он-огур-дур", но все известные формы: "унногундур", "в-нн-т-р", "хайландурк" теряют "r" в oyur, т.е., похоже, носители этого языка все же отдавали себе отчет в том, что -r - это булгарский суффикс множественности (Тюркские языки, 1997, с.50).

В монголоязычности из раннесредневековых европейских кочевников "подозреваются" пока лишь авары; другой же, тюркский вариант, заставляет предполагать языковое посредничество племени, родственного предкам современных казахов [171].

Всъщност всичко това е научен проблем, който сам по себе си е вече цяла една героична епопея с много трагикомични състявки на места и от време на време не единствено и само в националната, но даже и в световната Прабългаристика. По този толкова актуално-злободневен фундаментален въпрос на Прабългаристиката не закъснява да вземе отношение, разбира се, и Om. Pritsak [1952], но само и единствено, за да демонстрира за пореден път, че той прабългарските диалекти и езици никога не ги е познавал на едно достатъчно високо професионално ниво, защото за него суф. *-dur* е тюркският колективен суфикс *-d°d ~ -t°r* или монголският колективен суфикс *-d°r,* например Bulgudur [171].

Тъкмо поради всичко това ние намираме за крайно наложително да публикуваме и тук съответния откъс от нашата предишна монография за прабългарите и прабългарския език, а не само на личния ни сайт, който в никакъв случай не може да гарантира сигурността и дълготрайността на хартията. Поместваме и тук обаче този откъс от нашата монография, едва след като даваме представа на нашия Читател и за псевдолингвистичните бисери по въпроса на толкова претенциозните маджари, които по един неподражаем начин успяват да съберат в едно изречение и славянобългарите, и оногондурите тюрки, без обаче така и да ни кажат дали едното има някаква генетико-структурна връзка с другото:

The Hungarians called these people by their own names, and in accordance with their current political status: Orosz (Russian), Lengyel (Pole), Cseh (Czech), Maród (Moravian), Nándor or Lándor (Onogundur Turkic names for Bulgaro-Slavs), and Horvát (Croat).

The case of the two villages called Nándor is even more instructive. In Old Hungarian, the word 'Nándor' signified 'Bulgar', but it fell into disuse, probably soon after 1000 AD), when the Bulgar realm fell under Byzantine rule. The word survived only in place-names. The two Transylvanian settlements are located in a region which, according to archaeological and historical sources, had been under Bulgar rule around the year 900.

The Hungarian name of the two villages may have indicated residual Bulgar settlements, or, alternatively, communities established by Bulgars who had fled Byzantine occupation. Evidently, the inhabitants no longer spoke Bulgaro-Slavic when the Romanians came to call these villages Nandru and Nandra; there is no word akin to 'nándor' in the Romanian

language, and if the newcomers had wanted to evoke Slavs, they would have used the word 'şchiau', which is derived from the Balkan-Latin 'sclavus' [Makkai 2010, 14-15].

*Неоспоримо, но и по-нататъшно потвърждение илюстрация на целия този ономастичен номинативно-семантичен процес е съобщението на Мовсес Хоренаци (410-490), че земята на българите е "във Великата Кавказска планина, в Страната на българите", което допълнение безспорно трябва да се разбира в смисъл, че "Страната на българите" е в една, неясно колко обширна област на "Великата Кавказска планина", и същевременно тяхното назоваване като планинци и на Кавказ посредством назв. *ванандор, както повече от сигурно трябва да се възстанови на основата на хазарското изписване без гласни от средата на X в. в-н-н-три и на персийското изписване от X в. в-н-н-д-р, от една страна и от друга страна, на чувствително по-ранните влъндур при Мовсес Хоренаци, но олхонтор при Ананий Ширакаци, като същевременно се държи преди всичко сметка за това, че беззвучният съгласен зв. т, както и при гореанализираните случаи с основния фонетичен вариант болкар и нарси туркан, е в действителност източноарменската субституция на първично-изконния съответен звучен съгласен зв. д, потвърдено не само от персийското изписване, но и от наличието му в собствено унгарското название за българите етним nandor.*

*Завършващата съставка -дор на назв. *ванандор много силно тревожи безметежния сън на епигоно-адептите популяризатори на Нашенеца дори в Презморски страни и техните консултанти университетски преподаватели езиковеди, които, разбира се, изобщо не пропускат случая да демонстрират лингвистична ерудиция, с която несъмнено трябва непременно да респектират аборигените на далечно-тъмните Балкани, и затова формулират някои обобщения дори и на нивото на теоретичната ономастика, които обобщения, както си му е редът, са онагледени чрез "обектно много адекватни" наблюдения върху емпиричен материал от тюркските езици изобщо и от турския език в частност: …the -dur suffix is thought to represent turkic «dur» = «stay», as in bayIndur (a turkmen tribe). names in the imperative are <u>common</u> in turkic. in osman turkish one even has «yeter» (enough, a girls name, after a succession of daughters) [Discussions in sci.lang 1999, подчерт. П.Д.].*

По този начин се оказва, че консултантите университетски преподаватели езиковеди от Презморски Страни не само са много лошо информирани и очевидно не знаят нищо, както за Присъствието на osman turks по българските земи, така също и за общата ни понастоящем граница, което очевидно-безспорно като цяло е достатъчно добро условие предпоставка, за да могат българските езиковеди тюрколози да владеят и познават научно турския език, както никой друг по Света, но тези консултанти, изглежда така е прието и всеобщо разпространено при тях, ни и силно подценяват, дори и не подозирайки, че и ние българските езиковеди сме достатъчно школувано-грамотни логически, за да мислим и разсъждаваме къде по-последователно-задълбочено от тях и на двете нива на абстракция, именно поради което и най-отговорно-безпардонно им заявяваме, че те са много-много далеко от Истината, защото тъкмо в тюркските езици образуването на собствени имена от повелителна форма на глагола е само много рядко изключение, а не правило, видно от достатъчно подробно-обширното ни специално проучване по въпроса [Добрев

2001], това на теоретико-методологично ниво от една страна и от друга страна, в един максимално конкретен план повелителната форма на никой глагол по Света, в никакъв случай и за нищо на Света няма да се превърне и да заеме мястото на словообразувателен суфикс, а ако това все пак стане, то това вече изобщо не е предишната повелителна форма на глагола, а обикновен словообразувателен елемент!!!

*Всъщност и в действителност завършващата съставка -дор на назв. *ванандор очевидно-безспорно е субстантивен словообразувателен суфикс от морфологичната структура на историческите кавказки източноирански езици, западноиранско съответствие на който според нас е ранно-средноперсийският суф. -**dār, със словообразувателното знач. "лице, което стои отгоре или се намира върху предмета, обозначен посредством основата", както е например при късно-средноперсийската лекс. šahryār "государь, властитель", образувана чрез по-късната форма на ранно-средноперсийския суф. -dār - суф. -yār от същ. šahr "город", но в словообразувателен план изобщо не е нищо по-различно и иранското, най-вероятно не средно-, а новоперсийското по произход тур. dizdar "управител на крепост; градоначалник", основата на което безспорно е малко по-горе по-пълно приведеното иран. *daēza "стена-крепост" и липсата на което в много напразно претенциозния турски етимологичен речник на нашенския по произход турски проф. Хасан Ерен изобщо не бива да учудва, защото каква по-добра компания за Излишната Претенция от Великото Невежество [вж. и срв. Основы иранского языкознания 1982, 220-221; ~*~1981, 71-72, срв. Eren].*

*Според нас първата съставка *вананд на назв. *ванандор е кавказо-източноиранската по принцип и почти равновероятно аланската, или сарматската, или пък масагетската в частност лексема нарицателно съществително име със знач. "планина", доказателство за което е нейната голяма фонетична близост до пущунското нарси* [б-н-д]/*б/ванд, по технически причини тук транслитерирано и дадено в долупосочения речник само със значението "хребет", но доколкото оронимията на Афганистан се изгражда на основата предимно на тази лексема и точно тук са например такива планински имена като Band-e Bābā, Badamband Gora, Band-e Fars, Gory Gavand, Gora Kasurakvand, задължително трябва да се приеме, че тя има и знач. "планина", срв. западноиранското кюрд. ban "гора", bandev "вершина", banî "гора; холм, возвышеность" [КрдРСл, 60; ПушРСл, 129; AfgPlNm].*

Тази голяма фонетична близост между кавказо-източноиранската и пущунската лексеми е възможна, разбира се, отново благодарение на общата и за двете думи източноиранска историко-лингвистична основа, като разликата от звукосъчетанието -ан- трябва да се обясни или със специфично-собствено вътрешноиранско развитие или пък не по-малко вероятно с вътрешно-кавказки контактолингвистични предпоставки и фактори, но така или иначе значението на това производно нарицателно съществително име вече очевидно-безспорно трябва да е "планинци" и именно то е онази семантична основа, върху която възниква и се развива и знач. "българи".

Допълнителен, но не по-маловажен аргумент в полза на миналото наличие

*на лекс. *вананд "планина" в кавказките източноирански езици е неоспоримият факт, че в Древна Армения наистина има област Вананд, по-стара форма като че ли Зараванд [АрмАтл, 103], но наименованието на която хорнм Вананд, трябва да е генетична основа и на прозв Вананд на хана на тамошните вече кръстени българи, наречени Вльндур Вунд, още и Ванандци, който хан е известен също така и като княз Ванандски, велик нахарар, това трябва да е като стб. велик жупан, а може би праб. олгу-таркан (?), по време на цар Тигран (338-350) на име като че ли Артаван, както и на военачалник от като че ли вече включващата кръстили се непосредствено преди бойните действия българи арменска войска през 450 г., на име Татул Ванандаци, евентуалното фонетично, но все още не и генетико-историческо и структурно-семантическо тъждество на личното име на когото с българското млим Татул обаче изобщо не е задължителното "достатъчно основание" за нуждаещото се от много сериозно доказателство експликация чрез прецизно-многостранно специално-индивидуално проучване, малко преждевременното и излишно категорично твърдение на нашенците петърдобревци, че тук наистина става дума за българи и български по произход военачалник [вж. и срв. ПИБИс, 25-30].*

*Други арменски местни имена, образувани на основата на източноиранското по произход нарси б/ванд, безспорно са ойконм Vanaddzor, втората съставка на което е арменската дума наименование за планина и затова значението на генетичната основа на това селищно име трябва да бъде "планината Ванад", а самото назв. Ванад пък съгласно принципите на ономатизацията, възникването и образуването на собствени имена, очевидно-безспорно има за апелатив нарси *ванад "планина", ономастична аналогия на което по друго време и на друго място е например българският ороним Балкан, апелативът на който освен това нарси балкан "планина" е и запазен и се употребява дори и в съвременния български език; ороним Багребанд [АрмАтл] с неясна първа съставка, може би по-ранно съответствие на балг. багра(?), но доколкото името е планинско название, очевидно няма основание в неговата втора съставка да не се види тъкмо изтир. банд "планина"; Burvand [ArmPlNm], първата съставка на което най-вероятно е източноиранското по принцип и алано-осетинското в частност прил. būr/bor, от иран. *baura "желтый; каштановый, рыжий; серый, бурый; гнедой; коричневый" [вж. и срв. Абаев-1, 271-272; ЭСИЯз-2, 152], по силата на което и значението на омонимичното адективно-субстантивно словосъчетание генетична основа на името се очертава като "тъмносива планина", без да е изключено, разбира се, тази дума да е собствено кавказо-източноиранският паралел на гореприведеното и генетико-исторически пояснено кирг. bor "хълм, височина", също и на прил. *пар "висок-голям", което лежи в основата на пак по-горе приведения арменски ойконм Партез, и тогава изходната за името семантика на омонимичното адективно-субстантивно словосъчетание трябва да има вида "голяма-висока планина".*

Източноиранското по произход нарси б/ванд "планина" е градивен елемент в структурата на генетичната основа и на някои азербайджански имена като ойконм Hocavand [ходжа-ванд], ороним Hocavand Dağı [AzerPlNm], първата съставка в които, по номинативносемантически съображения, надали е от заетото през тур-

ския и в българския език, персийското по произход същ. ходжа, а по-скоро общтюрк. коджа "голям-висок; стар", така че резултативната семантика на съответното омонимично адективно-субстантивно словосъчетание трябва отново да има вида "голяма-висока планина", което в никакъв случай не може да се счита за нагласено или пресилено, защото според нас, по силата на това, че се забелязва по-често, ако не и винаги, голямото и великото, Светът е пълен само с големи и високи планини и една от тях безспорно е например и Стара планина, с предишно название **Маторые Горы,** *първата съставка на което е със същата адективна семантика и на която основа се изгражда и по-късното турско по генетична основа назв Коджабалкан.*

Същата източноиранска дума, нарси б/ванд "планина" безспорно е налице и в персийските ороним Balaband, с първично значение на омонимичното словосъчетание пак "висока-голяма планина", Kuh-e Hezar Band – Планината "Хиляда планини", т.е. "много, безброй планини"(?), Kuh-e Hasanivand – Планината "Хасанова(?) планина" [IranPlNm], а така също тъкмо лекс. банд "планина" най-вероятно лежи в основата и на пренесеното от турския език в българския език перс. [д-р-б-н-д]-*[дäрбänд] "узкий горный проход; ущелье, каньон" [ПРСл-1, 617], възникнало и образувано очевидно-безспорно на основата на класическия персийски изафет *дäр-и бänд, първата съставка на което има знач. "врата", така че изходно-първичното значение тук е "планинска врата", и затова, разбира се, и в турския език, където има вида derbent, нелепите измислици върху което пък в турския етимологичен речник надали може да имат равни на себе си [Eren, 109].*

*При това положение вече наистина може да се приеме и твърди, че източноиранското нарси *вананд със знач. "планина" е затова и се употребява и в староарменския език, като именно от него с помощта основно и главно, не на патронимичния, а на много по-продуктивния локален семантичен признак на иначе многозначната наставка -çi [-ци], с позиционно-фонетичен вариант -açi [-аци], е образувано пак нарси *ванандци със знач. "планинец", неоднократната употреба на което като наименование на отделно-индивидуална българска група го превръща в собственото име или названието етнм *ванандци, на основата на който пък израства и се образува и прозвището на техния княз във вида Ванандци/Ванандаци, а от тук пък се образува и родовото им название под формата на генм Ванандци.*

В тази ономатизационна верига са възможни и някои размествания, ако генонимът например се образува директно на основата на етнонима, а князът получи прозвището си с оглед на генонима, но въпреки и независимо от това очевидно-безспорно българите и на Кавказ са назовани планинци и главно условие предпоставка за това безспорно е известният пак от Мовсес Хоренаци факт, че "хора от рода на Ванандците" "се укрепили в своите гористи планини и в скалистите клисури на Тайк" [вж. и срв. Туманян 1971, 143; ПИБИс, 27].

*Независимо от това източноиранското производно нарси *ванандор безспорно-очевидно е генетична основа на източноиранския по произход и структура късноантичен и ранносредновековен кавказоболгарски етнм *ванандор и това нарицателно съществително име си има и носи едно напълно нормално-човешко значение, чуждо-далечно на всякакви кодове, божества и съзвездия, уродливо деформираната конкретизация и представяне на което основно положение като цяло чрез изобщо*

абсурдно-парадоксалното и затова и направо смехотворното обобщително заключение в смисъл, че Ахура Мазда групира неподвижните звезди в 12 съзвездия и им назначава управители за всяка посока, като специално "Вананд (Вега) царувал на запад", откъдето и въпросното име трябва да "е означавало буквално "западняци" спрямо източните българи в Тарим и Бактрия (П. Голийски), не е нищо повече от поредното доказателство до какви мащаби на глупостта може да се стигне по пътя на твърдо-убедено прокарваната и налагана понастоящем от страна на Новата Генерация на Новия Прочит на най-ранната българска история легендо-митологизация на родната ни Прабългаристика. Жалко и тъжно наистина!!!

*Но не само това и толкова, защото точно такова, "планинско" наименование на българите на Кавказ е и лишеното от всякакво внимание от страна дори и на най-младите и следователно, за съжаление, най-интелигентни, при това макар и за малко наши студенти, епигоно-адепти на П. Добрев - П. Голийски, назв. олхонтор, засвидетелствувано пак при Ананий Ширакаци, както вече се посочи, и първата съставка на което нарси *олхон, почти сигурно, понеже много години вече ние работим по този въпрос [Добрев 1989; ~*~1999; Dobrev 2006], е тукашната местно-времева и националноезикова разновидност на българското нарси балкан, и което в никакъв случай не може да се дели от пак староарменските народностни названия етнм alhon и valhon [AshMap].*

*И най-после напълно вероятно тъкмо на основата на назв. *ванандор, по пътя на лабиализацията на гласния зв. а в местен източноирански диалект, придружена от по-силна назализация на първия съгласен зв. н и по-следващо разлагане на назалния звук с вмъкване на гласния зв. о, е образувано и известното от гръцките извори българско племенно название етнм уногундур, което при това положение, колкото и да прилича или да е близко (D. Dimitrov), вече няма как да има нещо общо с етнм оногури, не като функция, разбира се, а като генетико-исторически зададена най-напред лексикална единица генетична основа на възникналото и образувано на нейна основа собствено име етноним, да не говорим за това, че при Мовсес Каланкатуаци някаква етническа група е наречена балканци и само задължителната за етимологията предпазливост ни възпира от едно прибързано и много рисковано предварително допускане предположение, че значението на генетичната основа и на този етноним е "планина", което може и трябва да се потвърди или отхвърли единствено отново чрез специално-индивидуално етимологично проучване [вж. и срв. Артамонов 1962, 168-169; Голийски 2004, 39-42; Симеонов 1981, 5-7,9-10; Dimitrov 2004, 4-5,10; Stamatov 2004, 8-18; ПИБИс-1, 21]* [Добрев 2009].

Здесь он призывает к себе дикие пришлые племена, проживавшие в северной равнине и у подножия великой горы Кавказа, а также в долинах или длинных глубоких ущельях, тянувшихся от южной горы к обширному устью равнины, и побуждает их оставить разбой и покушения на людей, подчиниться царским указам и платить дань, с тем чтобы при следующем своем посещении он мог назначить им предводителей и начальников и установить подобающий порядок. Он отпускает их, придав им от себя мудрых мужей и надзирателей. Затем, отправив и западных жителей, он спускается к зеленым лугам близ удела Шара, которые древние именовали Безлесным или Верхним Басеаном, а впоследсвии из-за колонистов булгара Влндура

Бунда, поселившихся там, были названы по его имени Ванандом. И поныне села там носят названия, полученные от имен его братьев и потомков [Хоренаци, 62, вж. и срв. Аристовъ 2009, 119; Божилов 1979, 97-101; Гроссе 2010, 193-194; Добрев 1982, 28-32; Стаматов 2011, 5-17, срв. Йорданов 1996, 60-64; ~*~1997, 89-103; Комар 2010в, 171; Róna-Tas 2010, 291].

И за да приключим окончателно въпроса, нека да отбележим, че този съществено-важен отвсякъде и всячески проблем не е по-задоволително решен и от страна на проучвателите на съответните сведения и данни в арабско-персийските извори. За съжаление тези проучватели по принцип са и големи имена в Тюркологията изобщо и в Прабългаристиката в частност, но това изобщо не им пречи най-безразборно да смесват едно с друго отделните самостоятелно-различни названия на кавказките и източноевропейските прабългарски родове и племена. Въпросните названия в повечето случаи нямат нищо общо помежду си нито по форма, нито пък по произход, да не говорим въобще и изобщо за тяхната етногеографска идентификация и атрибуция, която се движи между Долен Дунав и Горна Волга, и още по-малко пък за тяхната етимология, където нещата са на типично-характерното за историците примитивно-първобитно равнище:

The Seats of the v.n.nd.r

Our peoples V.n.nd.r and Mirvāt have direct parallels only in Gardīzī's N.nd.r and M.rdāt. In both the H.-'Ā. and Gardīzī the V.n.nd.r/N.nd.r are the immediate neighbours of the Majgharī though the latter's habitat is conceived differently: our author places them near the Urals, whereas Gardīzī describes the Southern Magyars as living in the region of great rivers in the north-western corner of the Black Sea.

Gardīzī's views on the Magyar territory are supported not only by I.R. and Bakrī but by the consensus of Byzantine and Western European sources as well. Therefore in discussing the location of the V.n.nd.r/N.nd.r territory contiguous on that of the Majgharī we have to depend chiefly on Gardīzī and disregard our author's theoretical constructions. Such is the conclusion arrived at after a long series of attempts to co-ordinate our data with those of Gardīzī until it became evident that our author's starting-point was based on an error.

According to Gardīzī the N.nd.r lived between the river separating them from the Majgharī and the mountain from which another river flowed down and behind which lived the M.rdat. The reading of the Oxford MS. according to which the mountain stood above the N.nd.r. would suggest that it stretched in a northern direction. The river from the eastern (or northern) bank of which the Majgharī could see the N.nd.r on the opposite bank is most probably the Danube, or alternatively its northern affluent Sereth mentioned in Const. Porph.'s description of Atelkuzu.

Consequently the N.nd.r lived west of the last mentioned river, or south of the Danube, with the Transylvanian Carpathians standing "above" them. Gardīzī adds that the N.nd.r lived in the direction (bar janb "on the side") of the Saqlāb. As stated in § 43 the latter term may refer to the western Slavs (or even to the Macedonian Slavs).

In the Hebrew document quoted below Harkavi, as early as 1875, explained the name V.n.nt.r by that of the Bulgarian Οὐνογουνδουροι but it was a long time before the

parallel names in H.-'Ā. and Gardīzī became known.

In his Arktische Länder (1924) Marquart, among other things, studies the disappearance of the sound g in old Bulgarian and Turkish and gives as an example the name of the Turcoman tribe Salur < Salghur. As another instance of the same phenomenon he quotes "den bulgarischen Hordennamen Οὐνογουνδουροι (Nikephoros); [ул-г-нд-р] *Ulughundur (Ibn al-Kalbī, + um 820, bei Jāqūt); Οἰxontor (Anania Širakac'i, VII. Jahrh.) > W(u)ł(u)ndur Bułkar (Ps. Moses Chorenac'i, letztes Drittel des IX. Jahrh.), Wunundur (Hudūd al-'Ālam, Ende des X. Jahrh.), bereits mit prothetischem w vor labialem Vokal, wie im čuwaschischen;* [в-л-нд-р] *Wulundur (al-Mas'ūdī, 943-4 n. Chr.) = magy. Nándor Fejérvár = Belgrad."*

*Marquart thinks that Onoghundur belongs to the type of names formed with the Turkish suffix -dur (Bayandur, Mongoldur). The forms attested in the sources would then suggest for our V.n.nd.r the reading *Vunundur. [Gardīzī's N.nd.r can hardly be compared directly with the Magyar form Nándor; most probably the initial v taken for the conjunction va was dropped by the scribe in the same way as we find in our text Khān instead of Vakhān, cf. also Mas'ūdī's* [в-л-нд-р] *with initial w.]*

The people called Onoghundur were a Bulgarian tribe which "from the sixties of the fifth century down to the end of the seventh century" lived north of the Caucasus, to the east of the Azov sea in the Kuban region. Their great ruler Kobrat (Κοβράτος) organized them into a powerful state but after his death (circa A.D. 642) the advance of the Khazars split the Bulgar kingdom; a part of the tribes under Bayan (said to be Kobrat's son) remained in their former seats as Khazar subjects, whereas another of Kobrat's sons Asparukh travelled westwards and after having crossed the Danube (A.D. 679) conquered the territory of the present Bulgaria.

The name Onoghundur (Onoghur, &c.) may be responsible for the western designation of the Magyars as Hungar-. See Munkácsi and Németh quoted by Moravcsik, o.c., 81, note 3.

Neither the H.-'Ā. nor Gardīzī mentions any enmity between the V.n.nd.r and Magyars. The qualification of the V.n.nd.r in our source as cowards (badh-dil) may be due to a wrong interpretation of the word tarsā (which means both "Christian" ' and "coward"). In Gardīzī the N.nd.r are definitely called Christians and Rūmī, i.e. "Byzantine", very possibly with a reference to their religion. In the list of bishoprics dating from the middle of the eighth century a bishop of the Onoghurs (ὁ Ὀνογούρων) is mentioned under the metropolitan of Crimean Gothia (ἐπαρχία Γοτθίας), cf. Moravcsik, o.c., 64.

The Onoghurs in question were certainly those who still remained to the north-east of the Black Sea and therefore could be controlled from the Crimea. The rest of our author's characteristics may be only a development of his initial mistake about tarsā.

*...from some colony of Onoghundurs with whom the Greeks were in relations since the times of Kobrat, Streifzüge, 529, or because it was directed against the Vulundur (in Arabic one might say: 'alā thaghr al-Wulundur), and consequently Mas'ūdī's term *Wulunduriya (referring to all the four, or even five different tribes), most probably has to be taken in the sense of "the coalition attacking on the *Vulundur front". Whatever the explanation of the raid, the survival of the name *Vulundur in Mas'ūdī is a firmly established fact interesting as a parallel to our *Vunundur.*

Among the parallels to the name V.n.nd.r it remains for us to consider V.n.nt.r found in the Hebrew letter supposed to have been sent by the Khazar king Joseph in answer to that of Chasdai ben Shafrut, an agent to the Cordovan caliph 'Abd al-Rahmān (A.D. 912-61). The year 961 is the terminus ante quem of Chasdai's original letter and the king's reply must have followed it within a not too long period. As has been recently discovered (1924), the existence of King Joseph's letter was known already to Yahuda ben Barzillai (lived towards A.D. 1100) who wondered "whether it was genuine or not".

The passage containing the name V.n.nt.r is found only in version B. The Khazar king says that his ancestors fought against "many nations" whom they expelled and whose country they occupied. Then comes the additional paragraph: "In the country in which I live lived formerly the V.n.nt.r. Our Khazar ancestors warred against them. The V.n.nt.r were more numerous, as numerous as the sea sand, but they could not resist the Khazars. They left their country...." After this the two versions agree in saying that the enemies were driven beyond the great river Rūnā or Dūnā, and "until the present day they are situated on the river Rūnā/Dūnā, near Kushtantiniya/Kustandina [i.e. Constantinople] and the Khazars have occupied their country".

The text of the Khazar letter as it stands, if confronted with our two Persian authors, would confirm the interpretation of our Rūtā/Dūbā as Danube and, on the other hand, suggest the identity of our V.n.nd.r with the Danubian Bulgars. However, the origin of the Hebrew interpolation remains obscure and the clever interpolator may have read his own sense into his source. Therefore in our own explanation of the Muslim texts we have to go principally by their internal evidence [HudAl, 114-123].

Според Anonymus, най-вероятно през 864 г., начело на голяма войска, каган Алмуш предприема настъпление срещу Киев и след кръвопролитната битка, в която е убит и синът на Асколд, и неуспешната обсада на града, Алмуш и Асколд сключват мирен договор, съгласно който те вече са не само съюзници, но дори и приятели:

Въ лѣто 6372. *Убиенъ бысть отъ Болгаръ Осколдовъ сынъ* [НикЛт, 9, срв. Михайлов 1989, 110; ~*~2011, 97].

След това се отправили към страната на рутените и без никаква съпротива достигнали до град Киев, и докато се насочвали към град Киев, преплувайки река Днепър, поискали да покорят царството на рутените. Като разбрали това, вождовете на рутените много се изплашили тогава, понеже чули, че вождът Алмус, синът на Угек, е от рода на крал Атила, на когото техните предци плащали годишен данък. Все пак вождът на Киев заедно с извиканите на съвет всички негови първенци решили да се сражават срещу вожда Алмус и предпочели да умрат в боя, отколкото да загубят своето царство и насила да бъдат поробени от вожда Алмус...

Двете бойни редици на противниците се смесили и започнали ожесточено да се сражават помежду си и много рутени и кумани били убити. Споменатите вождове на рутените и куманите, като видели своите победени в битката, обърнали се в бягство и побързали да влязат в град Киев, за да си спасят живота. Вождът Алмус заедно със своите войници преследвал рутените и куманите чак до град Киев и секли бръснатите кумански глави като зелени тикви...

Вождът Алмус и неговите войници, след като удържали победата, покорили земите на рутените и заграбили техните блага. На втората седмица започнали да обсаждат град Киев...

Вождът Алмус и неговите първенци като се посъветвали, удовлетворили молбата на рутенските вождове и сключили с тях мир.

Вождът Алмус и неговите първенци, като се съгласили със съветите на рутените, сключили с тях траен мир. Вождовете на рутените, за да не бъдат прогонени от местата си, както споменахме по-горе, дали за заложници на Алмус синовете си заедно с неизбройми дарове [ЛтИзв-5.1, 21-25].

След гибелта на Асколд през 882 г. и независимо че е мюсюлманин каган Алмуш построява църква над неговия гроб извън укрепленията на Киев и й дава името св. Николай, каквото е и християнското име на неговия приятел каган Асколд (М. Брайчевский). За това съобщават и древноруските летописи, само че тук името на Алмуш е *Олъма,* докато северните българи са наречени угори, и пак в летописа се съобщава за построяването също така и на църквата Света Ирина на гроба на Дир:

Въ лѣто 6390 [882]. *Поиде Олегъ, поимъ воя многи, варяги, чюдь, словѣни, мерю, весь, кривичи,...*

И придоста къ горамъ хъ киевьскимъ, и увѣда Олегъ, яко Осколдъ и Диръ княжита,...

И приплу подъ Угорьское, похоронивъ вои своя, и присла ко Асколду и Дирови, глаголя,...

И убиша Асколда и Дира, и несоша на гору, и погребоша и на горѣ, еже ся нъıне зоветъ Угорьское, кде нъıне Олъминь дворъ; на той могилѣ поставилъ Олъма церковь святаго Николу а Дирова могила за святою Ориною (ЛаврСп).

И убиша Асколда и Дира; и абие несъше на гору, и погребоша и Асколда на горѣ, еже ся нънѣ Угорьское наричетъ, идеже естъ дворъ Олминь; на тои могълѣ постави Олма церковь святого Николу, а Дирева могъıла за святою Ириною (НовгЛт).

Всъщност и след началото на X в. северните българи са солидновнушителна регионална сила, която доста възпрепятства и застрашава византийските домогвания и интереси по тези земи. И тъкмо поради това в сключения през 944 г. мирен договор между руси и гърци има специална клауза, съгласно която русите се задължават да воюват срещу тях и да им пречат да проникват във византийската Херсонска област:

А о сихъ, оже то приходятъ черньıи болгаре и воюютъ въ странѣ Корсуньстѣй, и велимъ князю рускому, да ихъ не пущаетъ: пакостятъ странѣ его (ПВЛт).

...а ѡ сихъ ѡже то приходѧтъ Чернии Болгарє и воюютъ въ странѣ Корсуньстѣи и велимъ кнѧзю Рускому да ихъ не почаетъ в пакость странѣ его ци аще ключитсѧ проказа никака (ЛаврСп).

В конце V века болгарские племена занимали пространство от Нижнего Дуная и Днепра, до Волги и отрогов Кавказа. Завоевание Великой Болгарии значительно усилило Хазарский каганат. Оставшиеся на Кавказе болгары («Чёрная Болгария») вошли в состав Хазарии. Тем не менее они были известны в те времена «как на-

род храбрый, воинственный, внушающий ужас». Одно из последних упоминаний в летописях о болгарах связано с гибелью в битве с ними в 872 г. сына знаменитого Киевского князя Аскольда - кагана русов (викингов) (Н. Будаев).

Абсолютното невежество между впрочем тъкмо по въпроса за северните българи на руските историци е повече от пословично и достатъчно пълна представа за него дава следната извадка от специално-индивидуално изследване, посветено на Киевска Русия:

Главный враг Корсуни и русского князя - чёрные болгары, против которых должен воевать русский князь защищая не только Корсунь, но и собственные владения.

II об этих: если придут черные болгары и станут воевать в Корсуньской стране, то приказываем князю русскому, чтобы не пустил их, иначе причинят ущерб и его стране.

Кто такие эти чёрные болгары неясно, так как ни дунайские, ни волжские болгары в Крым не вторгались. У Константина Багрянородного достаточно внятно обозначены болгары, под которыми без сомнения, по обстоятельствам политико-географическим, следует понимать дунайских болгар. II есть отдельная главка, посвящённая другим болгарам. Вот вся она: 12. О Чёрной Болгарии и о Хазарии. Знай, что так называемая Чёрная Болгария может воевать с хазарами. Всё.

С учётом упоминания этого же этноса в юридическом документе, остаётся заключить, что это не артефакт, а реальность. Причём реальность отличная, как от дунайских болгар, так и от волжских, никак не являвшихся угрозой Херсону. Возможно под этим наименованием следует видеть степное население причерноморских степей между Доном и Днепром, района в VI в. занимаемого кутигурами (К. Егоров).

Именно всичко това като цяло и в детайли дава основание да се приеме и твърди, че през Късната Античност и първите векове на Ранното Средновековие и по Северното Причерноморие и южноруските степи се наблюдава едно последователно-непрекъснато и масово прабългарско присъствие, при което основан от прабългарите е и самият град Киев, които през цялото това време населяват земите на югоизток от него.

Това наше генерално заключение очевидно-безспорно изобщо не се съгласува и даже влиза в най-остро противоречие с предположенията на Г. Вернадский [2009] за някакъв по принцип продължителен маджарски контрол и господство над анто-славянските племена в Южна Русия и за наличието в частност на каквато и да е маджарска основа при основаването на Киевска Русия. За преголямо съжаление най-напред пълната неосведоменост на този автор по отношение принадлежността на т.н. курганни погребения в южноруските степи не на маджарите, а на прабългарите и аланите, а след това и абсолютното ономастико-лингвистично невежество и на този историк са му изиграли много лошо шега и го подтикват към подобни изобщо необосновани, но дори и направо смехотворни предположения и заключения.

В действителност в регионалната историческа лингвистика и оно-

мастика, както и в етимологията е много добре известно, че така например мадж. *kut* "колодец" е прабългарско по произход и въобще няма нищо със собствено славянското по произход *кут* "угол"; хидрнм *Оскол* изобщо няма нищо общо с местата на разселване на племето на асите спали и още по-малко пък на прабългарите аскали/есегели, а безспорно възниква и се образува на основата на праб. *ас* "голям" и *кол* "река"; обектно изключително неадекватно и методологически повече от недопустимо-некоректно е поставянето в една редица на антрнм *Лебедиас* - хорнм *Лебедиа* - рус. *лебедь* и унг. *liba* "гусь"; без каквото и да е реално основание е също така и предположението му, че мадж. *karkhan* е контракция от *kender-kagan* през *kender-khan,* които между впрочем също така са от прабългарски произход и други от този сорт [182-186; Vernadsky 1939, 179-203].

И все пак към средата на X в. най-северозападната част от това прабългарско население вече е в доста напреднал стадий на своята славянизация, видно особено добре не само от сравнително немалкото на брой, но вече силно славянизирани прабългарски имена в гръцко-руския мирен договор от 945 г. на руски пратеници и търговци в Константинопол като *Искусев, Прастен Акун, Кары Тудков, Егри Евлисков, Явтяг Гунарев, Кол Клеков, Алвад Гудов, Мутур Утин, Куци, Емиг, Турды, Туробид, Алдан, Тилен, Апубексарь, Борич* и др., но и от археологичните сведения и данни:

Дело в том, что Киев, точнее, памятники на территории будущего города, был «форпостом» левобережной волынцевской культуры VIII-IX вв. на Правобережье Днепра. Славянская в основе, волынцевская культура включает элементы салтово-маяцкой алано-болгарской культуры Хазарского каганата: на некоторых поселениях отмечены и прямые свидетельства пребывания степняков – следы юртообразных жилищ. Остатки огромных (до 40 кв.м.) юртообразных жилищ обнаружены и на крупнейшем городище волынцевской культуры у с. Битица на р. Псел: один из первых исследователей этих памятников Д. Т. Березовец [Березовец] считал, что Битица – это административный центр каганата в глубине славянской территории [Петрухин 2010, 43].

Тази славянизация обаче по-най отдалечените и затънтени краища на тези земи не е съвсем приключила и стигнала докрай дори и през XIV в., откогато са и типично прабългарски погребения в позата на ембрион с поставяне в гроба и на храна за из път на покойника. Именно поради това редица археологически култури по тези земи са чисто или смесено български:

Пеньковская культура интересна еще потому, что она находилась на границе Степи и Лесостепи, Европы и Азии. Она впитала в себя черты культур множества народов - аланов, балтов, тюрок, славян, болгар и многих других.

В. В. Седов считает пеньковскую культуру славянской (антской), высказываясь в пользу ее черняховской подосновы. Однако он отмечает, что эта культура не переросла потом в культуру Киевской Руси, а закончила свое существование в начале 8 века нашей эры (Сн27 , 28).

П. П. Русанова корни этих древностей видит в черняховском, неславянском по ее мнению населении. Она считает пеньковский этнос полиэтническим (многонациональным), в который входили болгары, славяне, иранское население и другие народности. И лишь постепенно, на самом позднем этапе существования племена пеньковской культуры славянизируются под влиянием северных соседей (Сн 34).

Немногочисленные византийские и другие авторы упоминают о территории пеньковской культуры вскользь. Так Прокопий Кесарийский в своем труде «Война с готами» пишет, что анты и склавины проживают по ту сторону Истра (Дуная) недалеко от его берега, анты кроме того живут и к северу от утигуров, населявших в то время восточное побережье Азовского моря.

Погребения с трупосожжениями известны и на Нижней Волге. Артамонов М. И. считает, что обряд трупосожжения в Среднее Поднепровье был принесен алтайскими тюрками (ту-кю). На родине тюрок, на Алтае и в Монголии, и у родственных с ними кыргызов на Енисее существовал способ погребения посредством трупосожжения очень близкий к известному по памятникам в степях Восточной Европы (Грач А. Д. (Сн13)). Покойника сжигали на стороне, и остатки его затем погребали в неглубоких могилах, возле которых нередко устраивались «тайники»-склады сопровождающих покойника вещей. Возле села Рождественно Лаевшевского района в Татарии было найдено 123 захоронения с обрядом трупосожжения на могильнике 4-6 веков нашей эры (Генинг В.Ф.(Сн10)). Кальцированные кости ссыпались в ямы, погребальный инвентарь представлен лепными округлобокими горшками.

Практиковавшие трупосожжения тюрки, видимо, появились в степях Восточной Европы еще вместе с гуннами, но господствующее положение заняли только в период собственно тюрского завоевания и создания Тюркютской империи (5-6 века нашей эры).

К тому же полуземлянки пеньковского типа наблюдались и у болгар,правда на более позднем этапе (Сн1). На позднем этапе эти полуземлянки наблюдались и у хазар. Анализ найденных орудий труда, охоты, а также предметов вооружения никаких точных данных для определения этнической принадлежности нам не могут дать. Стрелы гуннского и аварского типов, копья и немногочисленные мечи, сабли также не дают какого-нибудь точного типа, который мы можем отнести к той или иной этнической группировке. Можно только отметить, что орудия земледелия очень схожи с орудиями болгарских земледельческих племен (Михеев Сн 20).

Эмали III-V веков появились в Среднем Поднепровье только после того, как черняховская культура была уничтожена гуннами. Следовательно, где-то в первой половине V века, не раньше,балты впервые столкнулись с обитателями лесостепи. Трудно пока сказать, чем это было вызвано - то ли балты продвинулись на юг, то ли аланы в период гуннского господства стали заходить в более северные районы.

Проанализировав эти данные мы получаем явное противоречие. Получается что пеньковское славянское население (согласно господствующего мнения) жило в мире с болгарами (утигурами и кутригурами) довольно долго, во что верится с трудом.

Более вероятнее будет предположить, что пеньковское население было недавно осевшим болгарским или тюрским этносом.

Теперь хочется высказать свою точку зрения. Мне представляется более вероятным предположение о том, что пеньковская культура - это культура осевших кочевников (болгар или тюрок) частично смешанные с славянами и балтами. После гуннского нашествия и периода переселения народов трудно говорить о какой-то отдельной от других этнической общности в Среднем Поднепровье , в это время (С. Синило).

Местните асимилационно-интеграционни междуетнически процеси обхващат също така и пак прабългарските по произход и принадлежност племена на хуни, струс. хини, черни клобуци, ковуи, берендеи, кумани-огури - [гур куман] (Абу Хамид), торки и др., връзките и контактите на които с местните източни славяни може да се каже, че датират още от времето на хан Баламир през 376 г. Тогава прабългарите излизат стремително от Крим на сега южноруските степи, разделят на две славяните анти и се обединяват с тях в съюз срещу готите (А. Смирнов):

Военно-племенното обединение на западните хуни като челен отряд на Великото Преселение на Народите и по-конкретно в лицето на българските племена хазари и барсили прониква за първи път на Кавказ около 215/6 г., като преминава през прох. Дербент; в самия край на 60-те г. на IV в., пресича Волга и нахлува в степите на Северен Кавказ основната маса от хунски племена като втори главен етап от придвижването на хуните от Азия към Европа; хуните нападат стремително, вклиняват се, разсичат и разделят на две аланските племена в северозападната част на днешните калмицки степи, покоряват ги и ги увличат със себе си (Ю. Джафаров).

Наред с това, друга колона, пак като челен отряд на западните хуни от Великото преселение на народите, преминава Азовско море като цяло през 375 г. (Fr. Altheim) или пък според проф. В. Златарски, през 376 г., когато прекрачва преградата на Азовско море, среща и покорява остготите, а отблъсква вестготите в пределите на Източната империя; тогава хуните "турили основа на обширната си държава в днешна Южна Русия; тук те се закрепили за известно време и разширили властта си от северните брегове на Черно море на запад, над днешно Влашко и Източно Маджарско".

Много преди това обаче отделни отряди от хуни извършват набези отсам Азовско море и дори по-назапад, както например войските под предводителството на хан Баламер, които преминават Дон през 375 г. и разгромяват готския племенен съюз, от който по този начин отпадат и се отцепват още и славянските племена в Областта (История на България).

Изглежда все пак, нещата са малко по-сложни и не се изчерпват с това разгромяване и взаимно раздалечаване и противопоставяне, а започват много преди това, когато хуните, готите и славяните се и сближават и обединяват, защото пак през 376 г., обединените войски на готи, алани и хуни, на брой около 200 хил. (!!?), нападат Адрианопол, дн. гр. Одрин в Турция (Fr. Altheim).

В действителност, първото преминаване и поява на хуните в Източна Европа

става още много по-рано и независимо от резервите и колебанията на E. Thompson [1948], струва ни се, че няма никакви причини да не приемем, че онези Χοῦνοί, за които Птоломей, писал между 175-182 г., съобщава, че в началото на II в. вече обитават Причерноморието, може би между Буг и Днестър [21], са също хуни, само че проникнали в Източна Европа не под Азовско море, а през Урал и Волга, т.е. северно от Каспийско море и следователно не са и няма защо да бъдат непосредствено-преки предшественици на по-късните хуни.

Напълно неоснователно е също така и твърдението му, че тези хуни не са били забелязани от римляните, защото, най-напред, за хуните - Χοῦνοί, в Сарматия пише още Батламиус, който съчинява географията си по времето на Марк Аврелий (161-180), но бележките му възлизат към Маринос от Тирос, живял по времето на император Адриан (117-138) [Németh 1962, 287], а и наистина малко по-късният римски Анонимен хронограф от 354 г. съобщава за едни българи, които произлизат от Зиези - Ziezi ex quo Vulgares, т.е. "Зиези, от когото са българите", без обаче да посочва дали се отнася за българи откъм южната, персийската или източната, скитската граница на Империята.

Именно поради това, указанието на Птоломей решава проблема в полза на второто допускане, което състояние на нещата като че ли изобщо не се променя от факта, че Анонимният хронограф като цяло е превод на по-старата гръцка хроника на Иполит, доведена до 290 г. и според която тези българи са на Северен Кавказ, но още и от това, че в Хронографа на латински език народностното название на българите е изписано посредством букв. v, което потвърждава и засилва убеждението по-скоро за гръцко посредничество, недостатъчно ясно и определено донякъде като ретроспекция все пак поради неяснотата относно това кога всъщност започва спирантизацията на средногръцкия звук бета [вж. и срв. Джафаров 1985, 25-26; АтИзв-1, 82] [Добрев 2005, 18-20].

В дни Аршака возникли большие смуты в цепи великой Кавказской горы, в Стране булгаров; многие из них, отделившись, пришли в нашу страну и поселились на долгое время ниже Кола, на плодородной земле, в обильных хлебом местах [Хоренаци, 67].

Специално българското племенно название *барсили, Βαρσήλτ, Βερξιλίας* според нас най-вероятно се образува на основата на много отрано широко разпространеното сред прабългарите мли *Барс* на неговия родоначалник и същ. *ил/ел* "род, племе; хора, народ; страна, край" и в никакъв случай не може да има каквото и да е общо с кавказките езици:

*Βαρσήλτ: Этот народ был назван вместе с унугурами и сабирами. Markwart (1924, 324) принял Барселта как осетинское множественное число в виде: Barsel-t. Он идентифицировал *Barsel с (*Βαρ)ζάλοι у Менандера; с Basil-k' в Ps. Moses Chorenac'i; с B'grsyk в перечне от 555; Βερζῖλια, старый дом хазаров; и с Barčula, одно из трех племен волжских булгар. Все они весьма гипотетичны. По поводу других рассуждений об этом см. Minorsky 1958, 94 и Oriens II, 1958, 125-126; Artamonov, индекс 498, s.v. Barsily. К. Ф. Смирнов (КС 45, 1952б, 95) думает, что могилы в Агачкалинске около Буйнакска на северо-западном берегу Каспийского моря могут быть отнесены к барсилам. Barsel встречается в предании о монетах*

волжских булгар десятого века (см. С. А. Янина, МІА 111, 1962, 187, № 41) [Маенхен-Гельфен 2010, 516, вж. и срв. Магомедов 1989, 66-76; ЭСТЯз-а, 339-343, срв. Мудрак 2011, 4-8].

Така че към края на IV в. прабългарите на хан Баламир форсират Керченския Пролив, а не пресичат Волга, както кой знае защо си мисли I. Zimonyi [2010, 4], прегазват кримските готи, излизат на степта, разгромяват, подчиняват и сключват съюз с аланите, вклиняват се и разделят, но и сключват мир с причерноморските племена на антите. А много по-късно примесените пак със славянските племена северни българи се и придвижват в различни посоки на Света, включително и на север:

Всех скифов, забранных еще при вступлении, они принесли в жертву победе, а остальных, покоренных, подчинили себе. Лишь только они перешли громадное озеро, то - подобные некоему урагану племен - захватили там алпидзуров, алцилдзуров, итимаров, тункарсов и боисков, сидевших на побережье этой самой Скифии. Аланов, хотя и равных им в бою, но отличных от них общей человечностью, образом жизни и наружным видом, они также подчинили себе, обессилив частыми стычками.

Узнав о несчастном его недуге, Баламбер, король гуннов, двинулся войной на ту часть готов, которую составляли остроготы; от них везеготы, следуя какому-то своему намерению, уже отделились. Между тем Германарих, престарелый и одряхлевший, страдал от раны и, не перенеся гуннских набегов, скончался на сто десятом году жизни. Смерть его дала гуннам возможность осилить тех готов, которые, как мы говорили, сидели на восточной стороне и назывались остроготами (Иордан).

"Тюрки иногда учтиво торпеи, - пишет В. Н. Татищев, - яко же берендеи и черни клобуки, имянованы, и выше показано, что с половцы единородны были. Сии тюрки частично сами поддався, частично пленением по русским разным градам поселены, яко в Переяславли, Тмутаракани и пр. упоминаются, но более по реке Роси свои собственные грады и князей имели под властию русскою. Главный град их Торческ, ныне Карсунь. Их историки разно именуют, яко торки, печенеги, козари, черни клобуки и берендеи, мню, что разные смешаны были. По нашествии татар все сии имена угасли, знатно татара к себе приобсчили" (Р. Бариев).

Отождествление города Салав с Переяславлем Русским является вполне естественным. Город Наби, название которого встречается также в написании Най, является тем же пунктом, что и упомянутый в 6-й секции VI климата куманский город Най, отстоящий от Киева на 6 переходов. Он отождествляется с городом кочевой орды коуев, входившей в зависимый от киевских князей союз Черных клобуков в Поросье. Местонахождение города Нуши представляется пока совершенно неопределенным.

Таким образом, почти все «куманские» города «Нузхат ал-муштак» на самом деле являются древнерусскими городами, получившими от информаторов ал-Идриси определение «куманский» вследствие своего местоположения на границе с Половецкой степью. Кроме того, на отнесение этих городов к куманским могло повлиять и то обстоятельство, что на степном пограничье Переяславского и Черниговского

княжеств селились кочевые орды торков, состоявших на службе у русских князей и живших вперемешку с русским земледельческим населением. Известно, что в 1126 г. половцы предприняли поход на Переяславскую землю с целью захвата торческих веж, располагавшихся у города Баруча. Во время набега торки вместе с русскими укрылись за стенами этого городка. Смешанный состав населения русско-половецкого пограничья и дал возможность информатору ал-Идриси назвать города этого региона «куманскими».

Большая часть данных ал-Идриси о Половецкой степи связана с торговым путем, который вел из Приазовья к юго-восточной окраине Древней руси. Города, называемые географом «куманскими», на самом деле являются древнерусскими населенными пунктами, лежавшими в пограничной полосе и имевшими в ряде случаев этнически смешанное население, в составе которого присутствовал и тюркский элемент (И. Коновалова).

Южные русские князья ходили на торков два раза. Часть торков вместе с печенегами стала служить киевским князьям. Переяславское и южные части Киевского и Черниговского княжеств сплошь были усеяны торкскими поселениями. Они заходили еще севернее – в Рязанское и даже Суздальское княжества. Очень много торкских названий речек и населенных мест являются и до сих пор следами их поселений (Б. Греков).

По същия начин на запад и по-точно в намиращия се северно от Киев гр. Чернигов, се преселват и прабългари от Шаркел, които очевидно не могат и не искат да живеят на една и съща земя с половците къпчаки и сановниците на които се наричат быля. Под формата **кълль** "боляринъ, вельможа" (СлДСЯз) думата е известна и в староруския език, само че това е нейната старобългарска форма, преминала тук със старобългарската писменост и по-точно с т.н. Остромирово Евангелие. Тази форма е краен резултат от адаптацията в старобългарския език на прабългарската титла *боила,* която от своя страна е много добре позната от широката си употребата в гръкоезичните прабългарски надписи и се характеризира със собствено-специфичен произход и структура:

In 1117, a group of "byelovyezhitsi" from Byelaya Vyezha settled near Chernihiv and established a new town called "Byelaya Vyezha" which was named after their old hometown along the Don River (K. Brook).

Часть болгар оттеснили на север лесостепи позднейшие пришельцы - венгры и печенеги. Потомками этих древних тюрок-болгар следует считать черниговских "былей" "Слова о полку Игореве": шельбиров, ольберов, ревугов, татранов.

Это - именитое черниговское боярство, давно обрусевшая знать, тюркское происхождение которых было основательно позабыто ко временам Игоря Святославовича. Сам термин быль уводит нас в Дунайскую Болгарию, где он был заимствован славянами у тюрок-болгар, и в Орхоно-Енисейский край, где в древних тюркских надписях он выступает в значении сановник (В. Мавродин).

Само много силно предубеждение или заблуждение някакво може да стане причина и повод да се търси основа и обяснение на мли Вουηλα от Надписа, в неясно кои думи от кои езици, както се видя пак в раздела по-горе, когато гръкоезичните

прабългарски надписи от първите два века на Първото българско царство (681-1018), а така също и гръцките и латинските извори за същия период, са пълни с форми и употреби на собствено българската и засвидетелствуваната немалко пъти, титл. **βοϊλας самостоятелно и в съчетание с други титли, и при това пре***делно старателно, дори педантично събрани, систематизирани и най-компетентно обяснени от акад. В. Бешевлиев [1992] като βοϊλας, βοϊλας - им.п., βοιλαν - в.п., βοιλάδασ - в.п., мн.ч., βοιλάδων - р.п., мн.ч.; βοιλα καυχανος, βοιλας κολοβρος, βουλίας ταρκάνος и най-вече ηζουργου βουλιας, ητζηργου βωυλε, сравнително много по-късно силно славянизираната и видоизменена форма на която титла е стб.* **бꙑлꙗ** *[61-62,64], но в Супрасълския сборник -* **бꙑлıє** *(Р. Цейтлин), от което е също така и струс. была, и която форма в действителност е закономерен краен резултат от добре известната и характерна за старобългарския език, етимологична фонетична промяна у-ъ [срв. СлПИг, 28].*

И все пак, за нуждите на настоящото изследване са достатъчни и онези предварителни резултати от етимологичното проучване на лексемата, според които, доколкото в съседните старотюркски езици са открити някои много стари елинизми, преминали в тях не, пряко от гръцкия език на средноазиатските емигранти от времето на Гръко-Бактрийското царство, а посредством "все още неидентифициран междинен източник", то като особено примамлива и евристична се очертава съпоставката с гръц. βουλεία "звание члена совета", βουλαῖος "подающий (благие) советы" от βουλή, βουλα "совет, наставление", на която гръцка форма, очевидно, е тъждествена и титл. ΒΟΙΛΗ, **в бактрийска транскрипция и вероятно мор***фология, върху монетите на селевкидските владетели, така че думата може да се окаже преминала от късноантичния средноазиатски гръцки език, в тюркските езици, с иранско посредничество (П. Шервашидзе).*

Всичко това, на нас лично, по силата именно на този, последния, най-съществен и водещ аргумент, ни изглежда най-вероятно и дори напълно сигурно, което обаче непременно следва да бъде конкретизирано и определено в една по-голяма степен и с оглед на онзи, "все още неидентифициран междинен източник", който според нас не може да бъде никой друг тюркски език освен българският език и по-точно българските езици и диалекти на авари, болгари и хазари, които още преди началото на Великото преселение на народите, първи и най-напред от всички тюркски племена и народи, се разпростират откъм страната на иранските племена и народи и са техни най-близки съседи, етнолингвистичният контакт с които достига и прераства дори и в поставянето началото на частичната иранизация най-вече на българските племена и народи [вж. и срв. Шервашидзе 1989, 79; ~~1990, 89-90].*

Този етнолингвистичен контакт и влияние се засилва особено много и преминава даже към инкорпорирането, т.е. включването и присъединяването, интеграцията, т.е. обединяването и доброволната асимилация, т.е. преливането и претопяването сред българските племена и народи, на ирански родове, а може би и на цели племена, началото на което пък се залага с отправянето на българските племена и народи и достигането им до Средна Азия, която по това време е в границите на Сасанидскоперсийската империя, включила и приела в себе си Гръко-Бактрийското царство с всичките му съществено-характерни до определена степен

и време, съставки и черти, част от които безспорно са и някои елементи от структурата на гръко-бактрийската държавна власт и титулатура.

Наред и въпреки всичко това, именно тук не може да не се каже още, че в гръколатински надпис от Херсонес, който се датира от края на II-първ. пол. на III в., но възможно и от 185-186 г., в Обръщението, за съжаление останало непреведено от автора, много ясно се чете частично възстановената титл. βουλή, носена от една от категориите първенци на града [Макаров 2003, 124-125].

Именно поради това би могло да се мисли за евентуално заимстване на Титлата от страна на прабългарите директно от местното гръцко население и все пак времето е доста ранно, по-късно преминалите през Кавказ и Северното Причерноморие българи надали са осъществили достатъчно интензивно-всеобхватен и благоприятен етнолингвистичен контакт с местното гръцко население, така че и тази фиксация на титлата трябва да се приеме само като допълнително-важен аргумент за нейното съществуване в античния гръцки език извън пределите на тогавашна Гърция, а оттук и за напълно реалната възможност тя да премине в сасанидския персийски език, а от него и в прабългарския език.

От българските езици и народи лекс. боила трябва да е преминала и към останалите тюркски езици и народи, включително и към езиците на племената, оставили Орхоно-Енисейските рунически писмени паметници от началото на VIII в., именно поради което като цяло тя си е гръко-иранска по произход, но собствено тюркска и дори общотюркска по принадлежност и употреба и като такава тя си остава както в прабългарския език, така също и в качеството си на генетична основа на въпросното мъжко лично име от Надпис № 21 от Златното съкровище "Надь Сент-Миклош", където успоредно на нейната семантико-функционална модификация, се наблюдават и някои фонетикоструктурни промени и особености [срв. Altheim 1959, 253-255] [Добрев 2005, 363-370, вж. История России 2009а, 3; Багр-Имп, 6,46-47; Иордан, 69; ИпатЛт, 35-36; ЛаврСп, 17,37; Марцел, 339-340; НовгЛт, 5; ПВЛт, 7-18; СлДСЯз, 61, вж. и срв. Аристовъ 2009, 118-120; Бариев 2009, 2-6; Божилов 1979, 85-102; Брайчевский 2009, 8,34-35; Будаев 2009, 105; Вернадский 2009, 255; Греков 1953, 470; Гроссе 2010, 95-101; Егоров 2009, 55,101-146; Иванов 2009а, 3-9; Коновалова 2010, 160-162; Мавродин 1978, 114-115; Маенхен-Гельфен 2010, 14-72; Мусина 2010, 4-12; Мюле 2009, 1-6,12; Синило 2010, 1-11; Смирнов 1951, 11; Толочко 1981, 69-70; ~*~2001, 38-42; Brook 2010a, 3; Makkai 2010, 2-5; Pritsak 2010, 1-3, срв. Йорданов 1997, 98-99].

През X в. в напреднал стадий на интензивна славянизация са и прабългарските в недалечното минало племена на тиверците и уличите от Поднестровието. Съответно на това и социално-активната част от тях са двуезични, именно поради което те много често се използват като преводачи между славяните и тюркските племена по тези земи, включително и прабългарските. По силата на това и преминалата в местните източнославянски диалекти дума *толмач* в никакъв случай не е печенежска по произход (И. Добродомов), а единствено и само прабългарска:

Досега винаги сме смятали, че И. Добродомов [1974] е най-задълбоченият и

най-ерудираният сред малцината руски изследователи на прабългарските лексикални заемки в славянските езици, но все пак не особено убедително-обосновано и съвсем неточно ни изглежда мнението му, според което думите книга, тълмачь, тълкъ, печать са "тюркизми с общославянско разпространение", които са преминали от тюркските към славянските езици още през "праславянския период" [26], защото даже към края на II в., когато хуните проникват в Източна Европа, както вече беше посочено по-горе, "праславянската общност" отдавна вече трябва да се е разпаднала и диференцирала най-малкото до нейните три основни дяла – южни, източни и западни славяни, именно поради което въпросните не "тюркски", а единствено и само прабългарски лексикални заемки трябва да са преминали от различно-отделни прабългарски племена към пак различно-отделни славянски племена още на етапа и по времето на интензивно-близките етнолингвистични контакти и взаимодействие между тях през периода II-X в., като особено благоприятните условия за това очевидно-безспорно са се сложили най-напред по време и в рамките на Западнохунската империя от началото и средата на V в., а след това и по време и в рамките на империята на Първото българско царство.

От друга страна прабългарската по произход българска лекс. тълмач, по-ранно стб. **ТЪЛМАЧЬ**, *но и по-късното, вече адаптираното посредством ликвидната метатеза* **ТЛЪМАЧЬ**, *в никакъв случай не е и не може да бъде от впоследствие появилото се по тези земи печен. tolmač, а то пък да е изглежда пак от печен. tyl "Zunge", което много неквалифицирано предположение, поради очевидно-явното разминаване най-малкото с хронологията, на проф. К. Менгес така и не е видял и разбрал неговият български апологет "помощник-историк" [Stojanov 1999, 28]; нито от монг. кэлмэрчи, където по принцип е повече от съмнително наличието на "общоалтайска" лекс. кил "язык" [Ахметьянов 1978, 146-147], първата съгласна на която да се развие, неясно по силата на кой точно регулярен фонетичен закон и с какъв обхват, в общотюркския зв.* ***t, нито пък лексемата е една от турските заемки*** *в славянските и балкански езици (Х. Ерен), а тя по принцип си има историко-генетическа връзка и се характеризира с доста на брой съответствия в тюркските езици, като едно от тях е и тур. dilmaç.*

Впрочем тъкмо във връзка с тур. dilmaç, от което очевидно-безспорно и на всичко отгоре е образувано и тур. фми **Dilmaç, но така също и напълно в раз***рез с фонетичните закони на съвременния турски език и обликът на фми Tilmaç [TV], този път наистина е доста позатруднен небезизвестният ученик на проф. Д. Немет – турският езиковед, изселникът от Видин проф. Х. Ерен, който след като приема, че коренът е* ***"Türkçe tıl-", не може обаче никак да уйдурдиса слово****образователния суфикс -maç, вероятно защото в главата му много силно пулсира например хубавата българска дума буламач, а той доста време преди унгарския, още от детските си години, много добре знае и владее българския език, затова вместо да сложи едно "Proto-Bulgarca" и по този начин да си освежи и детските спомени от Синия бял Дунав, той се задоволява и се отказва да мисли по-нататък с едно "мъдро-многозначително" "Предизвиква размисли дали...", с което само за пореден път затвърждава нашето убеждение, че и в конкретния случай той не познава в необходимата и достатъчна за едно научно изследване, степен тюркските езици*

по принцип и турския език в частност, и след което в един сравнително подробен преглед на проблема ни дава възможност да се полюбуваме на това как всички без изключение светила на световната тюркология си скубят брадите, сиреч дискутират не около "турската" - Türkçe, както много неточно си позволява да се изкаже Х. Ерен, а именно и единствено около прабългарската дума, като тук, разбира се, с особен блясък сияе току-що споменатият унгарски професор с прабългарско лично име, който къде послъгва, къде премълчава, къде просто и той не познава тюркските езици, но все ги докарва нещата я до куманския, я до печенежския език, само не и до прабългарския, за което, както се посочи малко по-горе, той си има специални причини, и така безкрай [Eren, 113-114].

В никакъв случай и по никакъв начин не може да се каже и приеме, че и в специалното си проучване тъкмо върху историята на унг. tolmács, проф. Gy. Németh [1958] демонстрира някаква, дори и минимална тюркологическа компетентност, като прави изцяло безуспешен опит да докаже, че тази унгарска(!?) дума, "проникнала в определени източноевропейски езици", води своя произход от печен. til "Zunge; Sprache", без обаче да разкрива необходимите и достатъчни културно-исторически условия и предпоставки за това, а и изцяло некоректно-непозволено прибягва до някакви си къпчашки аналози, които уж потвърждават засвидетелстваното във византийските извори редуване a-ou при двата фонетични варианта Τουλμάτζοι ~ Ταλματζίων на името на едно от печенежските племена по това време; в пълно неведение относно съществуването на много по-ранното от всякакви печенеги стб. **ТЪЛМАЧЬ,** *все пак и въпреки всичко не пропуска "да реши" и този проблем, наистина с известна доза скромно въздържание в началото, но не и в края: "В какво отношение стоят печенежските форми на думата към славянските форми, аз не мога да реша, но предполагам със сигурност(!?), много забавно (П.А.), че унг. tolmács не е от славянски, а от печенежски произход, както смята например и Г. Барци. Също и славянската дума вероятно е от славянски произход" (Sic!?).*

*Към всичко това, което изобщо не подлежи на квалификация, ние добавяме, просто като фактологическа основа за размишления и заключения относно компетентността, последователността и почтеността(!!!) на унгарските езиковеди, още и това, че според Г. Барци [1980] унг. tolmács е неделима част от целокупните и изобщо немалко на брой "тюркски" заемки в унгарския език, по-голямата част от които е "произлязла от език или диалект с чувашки характер" [21-25], но понататък отново проф. Gy. Németh [1958] изобщо не е прав още и когато твърди, че словообразователния суфикс на tilmač "бихме могли да го съпоставим единствено със суфикса от думата sığırtmaç", защото точно такъв суфикс, както ще се види малко по-долу, има и в чувашкия език, да не говорим за това, че веднага след това той демонстрира едновременно огромно пренебрежение и непознаване на морфологичната структура на тюркските езици, защото току-що приведената турска дума извежда не от причинителния залог на вече изпадналия от турския език гл. *sığır-, а от същ sïyïr "Kuh", но граматичната категория Залог не е субстантивна, а глаголна; илюстрира някакво Trübung – "помътняване, потъмняване"(?) на палатално-веларната вокална хармония посредством тур. dilber, което според него в анадолските говори се развива в* ***dilbar, когато е много добре известно, че тъкмо ди-***

алектната форма е възможно най-близката до своя персийски прототип [дэлбäр], вж. също и перс. жли Дельбáр [ПРСл-1, 652], а книжовната форма е по-следващо-вторично развитие под въздействието на същата тази палатално-веларна вокална хармония, но и още много други от този сорт [1-8, подчерт. – П.Д.].

В действителност нещата са повече от ясни и прости – с въпросната дума много отдавна са пълни всички славянски езици, същевременно главно от българските, без, разбира се, да е изключено и от някои други, средновековни тюркски езици, тя е преминала и е заета още и в монголските, иранските, кавказките и романските езици [вж. напр. Doerfer 1965, 662-665; MagEtSz-3, 935], но особено важното и дори любопитно-куриозното за случая, заедно с десетина още други лексеми тя не е, много неясно как, откъде и защо, унгарска или славянска преди това (Б. Джонов), а единствено и само много-много стара, чак от времето на империята на българския хан Атила, прабългарска заемка и в германските езици, представени тогава предимно от готския език, допълнително, но много сигурно потвърждение за който път на преминаване е наличието и тук, както и в унгарския език, на широката гл. о, резултат от разширяването на прабългарския етимологичен зв. и, запазен освен това и в няколкото фонетични варианта на лексемата (Б. Джонов), заети очевидно-безспорно в германските езици пак по същото време и на същото място, но какво да говорим повече, както завършват някои от абзаците на староунгарските хроники, полу-прабългарино Дюла и полу-българино Асане!?...

Въпреки и независимо от привидно така сложения край на обсъждания дотук въпрос обаче нека все пак допълнително да забележим, че не толкова "огласовката ***tol-, tal в редица тюркски и нетюркски форми възпрепятствува безусловно извеждането*** *от тюрк. til, dil "язык" (В. Абаев), колкото главно поради номинативно-семантически затруднения изглежда изобщо не е възможно праб. *tulmač да има за основа като че ли всеобщо приетото, включително и даже и особено и от G. Doerfer, общтюрк. til "език", а по-скоро прабългарската лексема трябва да е много старо производно с помощта на отдавна мъртвия вече в останалите тюркски езици, но и понастоящем все още продуктивния в болгарския чувашки език деятелен суф. -мач, от източноиранското, а може би дори и от индоиранското като че ли по произход балг. *тулкъу "тълкувам, превеждам", вж. тур. обл.* ***tılık- "konuşarak bilgi almak"*** *[TDAY-1960, 43], болг. *тулкъу, преминало и развито, въпреки допускането за общ индоевропейски корен (Ст. Младенов) или пък за наличието тук на "скито-европейска изоглоса", но така също и на контаминация (В. Абаев), в общсл. тълкъ, стб.* **тлъкъ, тлъковати,** *съвр. балг. тълкувам.*

Този деятелен суф. -мач като че ли е налице и в тур. ***sığırtmaç "говедар", образувано,*** *въпреки гореприведените напълно объркани морфологични представи на Д. Немет и Х. Ерен, не от същи sığır "говедо" [Németh 1958, 8; Eren, 364], а от вече изпадналия от турския език гл. *sığırt-* ***"паса говеда", но особено ярко проличава неговата*** *глаголна природа и принадлежност пак от тур. същи aygırmaç, което в никакъв случай не се образува от някакво си съществително име, примерно *aygır, каквото в турския език не е имало, пък и няма да има, защото това е повелителната форма на глагола за 2 л. ед.ч., а единствено и само от гл. aygırmak, като, разбира се, тук в никакъв случай не бива да не се забележи, че съвременният турски суф. -maç се*

характеризира с една доста по-абстрактна семантика, която обаче все още запазва и продължава да носи агентивния си семантичен признак, налице и в съответния болгарски суфикс [вж. и срв. Абаев 1965, 19; Барци 1980, 24; Болдырев 1974, 55-56; Джонов 1981, 68-74; Левитская 1976, 161; Doerfer 1965, 662; Абаев-3, 258; ЕПРк, 644; ТРСл, 82] [Добрев 2005, 386-391, срв. Божилов 1979, 101; Добродомов 1970, 161-162].

По пътя и в условията на асимилационно-интеграционните междуетнически процеси северните българи донасят и предават на най-южния дял от източните славяни, а така също и на най-източната група западни славяни и редица социално-индивидуални структури, дейности, умения, опит, предмети и вещи, думите наименования за които към края на XII в., когато например е съставена героическата поема Слово о пълку Игореве [2007], отдавна вече са преминали и остават в местните славянски езици и диалекти като *аламъ* "нагръдно украшение" (СлДРЯз), *алачюга, багряный,* **богаринъ**, *бояр, боаръ* (ИпатЛт), *богатыр, боклага, бурый, буй* "господин", *буйтур* "бахадур", *бунчук, бълван* "статуя", *был* "боила", *ватага, вира* "дань" (Г. Лебедев), *вогер* "жребец", *галка* "хора, народ" от ар. *halk* "народ"; *дерга* "конско покривало, чул", *емшанъ, жемчуг* "бисер", *казна, капторга* "пряжка, застежка, украшающая пояс", *капшук* "мешочек, кисет", *канчук, капшук, карабчийив* "надзорник; наглеждач", *карач* "высокий сановник; министр" в никакъв случай от неясно как попаднало толкова рано в Никоновски Летопис уйг. *karači* "министр" (Фасм), а по-скоро от **karači* "надзорник; наглеждач", производно, както и *карабчийив,* от гл. **kara-* "гледам"; *карый, клобук/колпак* "княжеская шапка; митра, тиара; монашескій клобукъ", *кендюх, кобеняк, коберецъ/ковьръ* "ковьор", *кобыла, коврига* "хлеб цельный", *коган, козак* от болг. **каз-* "скитам, бродя" (Н. Будаев), *коморг, комяга* "лодка, выдолбленная из одного дерева" (ЭСТЯз), *кормак* "ключок с блесной", *корча* "кузница" (Срезн), *кошара, кощей* "злодей, проклетник; роб" (Б. Рыбаков), *кудесник* "магьосник", *кунтушь, кура* "крепостна стена", *лоша, орьтма* "покривало; наметка", *пан, пановать, парус, пърть* "бойна брадва", дунболг. *фрът; сабля, сан, стрикусы* "войско" от *šerig sïi* "войско, рать" (В. Воронцов), *сукманъ, таборъ, телега, терем, тиун* "управител; надзорник" (Н. Баскаков), *тлумачить, товаръ* "стан, военен лагер" (ПВЛт), *толмач, тулуп, тълковинъ, харалужный* "стоманен", *хобот* "бунчук конска опашка", *хорюгва, чеботъ* "вид обувки", *чимбур, чолка* "конска опашка; грива", *чаша, чърлен* "изрисуван; боядисан", *чьпаг* "джоб", *шавар, шан* "слава, чест", *шатер, шишак* "шлем", *шурка* "вид овца", *япончиця* "наметало, ямурлук", *яруга* и др., а така също и топоними, лични имена, родови, племенни названия и титли като *Актеву, Апубкар,* българин мюсюлманин с име от араб. *абу* и етнм *болкар, Асланчук, Балачук, Батура, Батурин, Бахмативци, Баян, Бирюки, Болехивци, Болохов, Борис, Боян, Гоголь, Гонгур, Джурин, Есенчук,* (Борис) *Ізеболк, Киев, Кол, Колчя, Копылович, Корман,* от араб. *курбан; Кочкар, Кукши* (М. Брайчевский), *Кукшин, Кунтувдій, Охматив, Рахдай* (С. Гедеоновъ), *Рахманович,* не персонаж от мюсюлманския Изток

(Ив. Добродомов), а от племе от северните българи мюсюлмани, без да е изключено, разбира се, да е и от волжските българи мюсюлмани; *Руар, Сагайдак, Самара, Торчин, Тумир,* (Іван) *Турович, Тъмуторокан* (Ив. Добродомов), *Хоракул* (В. Татищев) "черна река", *Шавари, Шарокань, ковуи, колимагъ* "военен стан", *кълбягъ* "варяг член союза" (Фасм); *команы, коморгь, коргчии, къдманъ, могуты, торки, ольберы, ревугы, сорочины, татраны, тиун,* най-вероятно от *тұрун/тудун,* по редуването р-й, както при чув. *ура* "крак", *топчакы, хынове* "хуни; восточные половцы", от северноболгарския етнм *huy* като наименование не на неясно кой народ *құн* или пък на друго място, "друг половецки народ - *құ̄н"* (Ив. Добродомов), а на едно от севернобългарските племена по тези земи; *шельбиры*.

Специално за полския език такива думи наименования на специфично прабългарски реалии са *bojarʒyn* "боец, войн" (Вл. Шаур), *книга, капчук, кобиержец, кобила, контош, корунга, пан, сабя, сановник, сукман, тиун, тълмач* и др., дадени сега и тук в тяхната не полска, а българска фонетико-графична форма [вж. и срв. Аракин 1974, 112-148; Бариев 2010, 53-83; Баскаков 1982, 14-29; ~*~2009; ~*~2010, 1-9; Бешевлиев 2008, 53-54; Божилов, Димитров 1995, 49-52; Болдырев 1974, 44-61; Будаев 2009, 125; Воронцов 2010, 1-9; Гедеоновъ 2010, 49,276-330; Державин 1945, 62; Димитров 1987, 133-163; Добродомов 1974, 34-42; ~*~1978, 102-129; ~*~1981, 101-108; ~*~1984, 138; Егоров 2009, 91; Журавский 1974, 79-97; Исхаков, Измайлов 2010, 27; Козырев 1974, 9-25; Лебедев 2009, 5; Луценко 2010, 62-82,96-132; Брайчевский 2009, 198; Никитин 2009, 8,14; Рыбаков 2009, 254; Сетаров 1974, 229-238; Слово о пълку Игореве 2007; Супрун 1974, 61-79; Татищев 2009а, 4; Толочко 1999, 80-107; Хънтов 2010, 7-10; Шаур 1988, 115; Schmitt 2010, 6; Stetsük 2011, 2-7; БЕР-2, 462; ЭСТЯз-а, 103; ИмПок-1, 8-68; ИпатЛт, 9; ПВЛт, 89; ЭСТЯз-к; ЭСЧвЯз-Фед; СлДРЯз-3, 244-248; СлДСЯз, 45,80; СлРЯз-7, 346; Срезн; Фасм-2].

Южните българи и киевските руси

В литературата вече доста отдавна е лансирано мнението, че идеята за държавност на руска почва я привнасят варягите нормани, които пък я заимстват от хазарите, но непосредствено след това се и твърди още, че:

Русская государственность произошла не от действительно изрядного количества скандинавских дружин вдоль и поперёк прошедших по землям славян, литовцев и финнов, а от договора, заключённого союзом северо-западных племён и приглашённого ими на правление конунга. Причём конунг был взят не из норвежско-шведского захолустья, а вполне приличный владетельный граф Каролингской державы, где уже были вполне устоявшиеся нормы письменного законодательства, восходящие к римской эпохе [Егоров 2009, 123].

В представите на акад. Б. Греков [1947], от първите древноруски летописи си проличава, че още при първите Рюриковци има съвсем зрели форми на феодални отношения. Това според него означава ни повече,

ни по-малко също и това, че в Киевска Русия има славянски политически центрове и славянска държавност [15].

При Б. Рыбаков [1988] в Киевска Русия държавността, класовите отношения и присвояването на земята от страна на князете се появява още на нивото на племенните съюзи, т.е. в петнадесетина отделни центъра. Поради това и самата Киевска Русия в продължение почти на столетие не е нищо друго освен "съюз от съюзи" на племената в нея [5].

За В. Петрухин [2001] идеята за държавност русите заимстват от съседите си хазари, което всъщност е ни повече, ни по-малко само съживяване на много старата и изобщо невярна теза на М. Артамонов от 30-те години на миналия век:

Зато Русь действительно унаследовала у каганата те традиции государственности, которые во многом повлияли на ее собственное государственное строительство [77, вж. и срв. Кестлер 2009, 57-59].

Така според нас освен повече от очевидното противоречие, при първия автор се отива също така и към едно крайно-силно опростяване и огрубяване на реалните исторически процеси, да не говорим за толкова необходимото и даже задължителното навлизане в детайли и разкриване не само на субектите, но и на причините, условията, а и на обектите резултат от тези процеси, докато това, което твърди последният автор, чисто и просто не е вярно и няма нищо общо с руската историческа действителност.

Според древноруските летописи обаче гр. Киев е основан от славянин от племето на поляните на име Кий, именно поради което той получава и това си име *Киев,* т.е. град на Кий:

От Киева о князьях

Поляне же жили отдельно и управляли родами своими на местах своих. И было у них 3 брата, первому имя Кий, второму Щек, третьему Хорив. И построил Кий на горе город Киев, по своему имени, где ныне Боричев, Щек поселился на горе, где ныне Щековица, а Хорив поселился на третьей горе, которая прозвалась по нему Хоривица. Кий же княжил в своем городе, и тут окончил свою жизнь, и братья его Щек и Хорив тут же скончались. И начал их род у полян княжить [РогЛт, 5].

Полем же жившемъ wсобѣ и володѣющемъ и роды своими иже и до сее братьѣ бѧху Полѧне и живѧху кождо съ своимъ родомъ и на своихъ мѣстѣхъ владѣюще кождо одомъ своимъ на своихъ мѣстѣх и быша ѓ братьѥ единому имѧ Кии а другому Щекъ а третьему Хоривъ и сестра ихъ Лыбедь сѣдѧще Кии на горѣ гдѣже ныне оувозъ Боричевъ а Щекъ сѣдѧше на горѣ гдѣже ныне зовется Щековица а Хоривъ на третьи горѣ w҃ негоже прозвасѧ Хоревица и створиша градъ во имѧ брата своего старѣишаго и нарекоша имѧ ему Киевъ и бѧше wколо града сѣсь и боръ великъ и бѧху ловѧща звѣрь бѧху мужи мудри и смыслени и нарицахусѧ Полѧне w҃ нихже есть Полѧне в Киевѣ и до сего дн҃е [ЛаврСп, 7, срв. Михайлов 1989, 70].

От друга страна в обектно предельно-неадекватните и повече от объркани съображения и разсъждения в един сравнително по-конкретен

план на М. Брайчевский [2009], през първата половина на VII в. по тези земи се подвизава някакъв славянски вожд от прикарпатските хървати на име Кий. Във византийските текстове този славянски вожд се явява същевременно и Кувер, арм. Куар от Чудесата на Свети Димитър Солунски.

Същевременно други изследователи въпреки данните на изворите го приемат този Кий-Кувер за българин единствено и само на основата на фонетичната близост на това име с един от фонетичните варианти на името на българския хан Кубрат:

Куврат, князь гуннов и племянник Орхана, в юности был крещен и воспитывался в Константинополе в недрах христианства. Он вырос при царском дворе. Он был тесно связан дружбой с Ираклием, после его смерти, как осыпанный царскими милостями, проявлял преданную благодарность к его детям и жене Мартине. Силой святого и животворного крещения, им принятого, он побеждал всех варваров и язычников.

Под натиска на аварското нашествие хърватите на Кий-Кувер-Куврат се преселват в Сирмия, а около 634 г. те вдигат въстание срещу аварите и напускайки Сирмия, намират убежище при Ираклий, който им предоставя земи за заселване по Горен Дунав и там те си построяват град, който в Чудесата се нарича Керамисиев Лагер, а в древноруските летописи – Киеви Лагер. След конфликт с византийската администрация по повод на Солун този толкова разнолик все пак славянски вожд напуска Подунавието и се преселва по Средното Поднепровие, където и основава новата си резиденция град Киев.

Първото и основно име на този славянски вожд възниква и се образува на основата на славянския глагол *кувать-ковать,* откъдето пък се образува и струс. *кий* "молот" и изобщо една след друга от груби по-груби и историографски, и лингвистични грешки и недомислия [25-27; Иванов, Топоров 1976, 36-37; Нерознак 1983; Роспонд 1968].

Всъщност и в действителност още от времето на хан Крум и хан Омуртаг североизточната граница на огромната и по територия, и по разнородно население империя Първо Българско Царство започва от най-западния край на билото на Карпатската верига, която образува широка дъга от запад на югоизток, напуска я някъде около днешния украински град Борислав и се прехвърля върху р. Днестър в горното й течение, върви надолу по реката до големия завой малко след гр. Каменец-Подолск, устремява се на североизток и достига р. Днепър северно от гр. Кременчуг, тръгва надолу по течението на реката и излиза на най-северната точка на Черно море - Херсонския залив, източно от днешния гр. Одеса:

А на територията от Днепър до Дунав, както показват археологичните проучвания, съществувала сравнително гъста поселищна система с некрополи, което говори за уседнал живот. Тук живеели не само прабългари, но и друго население, което било подвластно на Аспарух.

При това тук, както вече бе казано, става дума за заселване в смисъл на разширяване, тъй като прабългарите не изоставили териториите отвъд Дунава. Нещо повече, те спрели придвижването на хазарите и успешно отбранявали границата си на р. Днепър [Петров 2010, 19, вж. Божилов 1979, 117-118; Добрев 2005, 10-11, вж. и срв. Ангелов 2010, 57-58; Голубинский 2010, 14, срв. Вернадский 2009, 227; Михайлов 1989, 83; Павлов 2010, 2; Станилов 2003, 48-53; Тъпкова-Заимова 1960, 124-143; Багр-Имп, 109-110].

При това положение северен съсед на българите по това време тук са славянските племена от Киевското Княжество, която етногеографска ситуация Идриси от XII в. например я представя по следния начин:

Море ан-Нитаси подобно большому заливу. Его длина с запада на восток - тринадцать дней морского плавания; что касается его ширины, то она различна, а самое широкое место в нем составляет шесть дней плавания. На южном берегу этого моря, там, где он достигает запада, лежит страна Хараклийа, за нею следует страна ал-Калат (Галатия), страна ал-Бунтим (Понт), страна ал-Хазарийа, страна ал-Куманийа (Половецкая степь), страна ар-Русийа и земля бурджан [Коновалова 2010, 59, срв. Михайлов 1989, 99-100].

Същевременно по необятните степи между Прут и Днепър се разпростира племенното обединение на сребърните българи, които в някои древноруски летописи биват наричани нижние или низовские, а земите им съответно Низовская Земля [ИстГеогСл, 135-136].

За тези българи се съобщава не само в Никоновския Летопис, но непосредствено преди хазарите така също и в Память и похвала князю русскому Владимиру:

І Иде Володимеръ на Болгары низовскія... [СводЛт, 76].

Когда князь Владимир добрые дела совершал, то Божья благодать освещала сердце его и рука Господня помогала ему, и побеждал всех врагов своих, и боялись его все. На кого шел, одолевал: радимичей победил и дань на них положил, вятичей победил и дань на них положил, ятвягов взял, и серебряных болгар победил; и хазар, пойдя на них, победил и дань на них положил [Иаков, 4].

Обяснението на това защо тези българи се наричат сребърни при Г. Вернадский [2009] чисто и просто не подлежи на коментар:

В русских летописях поволжские булгары иногда называются серебряными булгарами, возможно из-за того, что они были богаты серебром, ввозимым из-за Урала [168].

А при арабските географи пътешественици, независимо от стигащите даже до куриоз най-разнообразно-различни идентификации от страна на отделни автори, сребърните българи са наречени вътрешни според гръцкия по произход способ за наименоване на по-близките географски области и народи като "вътрешни", а на по-далечните - като "външни", като на места те биват наричани и бели - wheit:

Both names refer to the Danubian Bulghars who, moreover, seem to be described as "Inner Bulghars" and "V.n.nd.r". I.Kh., 92, 105, 109, and Qudāma, 257, systematically following Muslim al-Jarmī, call the Danubian Bulghars Burjān.

East of this country are the Inner Bulghārs (Bulghār-i andarūnī) and some of the Rūs; south of it, some parts of the Gurz sea and some parts of Rūm; west and north of it everywhere are the deserts of the Uninhabited Lands of the North.

Saqlāb are placed to the north of the Black Sea, between the Inner Bulghārs and the Burjān. The identity of these Slavs is disclosed by the comparison with §42, 16.-18. where the "Christianized Slavs" come in the enumeration between the Burjān and the Bulgharī.

East of it live the Mirvāt [so spelt]; south of it, is the Gurz Sea; west of it, the Saqlābs; north of it, the Rūs mountain. It is a country without towns. The people are courageous, warlike, and terror-inspiring. Their nature resembles that of the Turks living near the Khazar country. The Inner Bulghārs are at war with all the Rūs, but carry on commerce with all those who live around them. They possess sheep, arms, and implements of war.

The Inner Bulghār.

They border from the north on the Rūm; their numbers are great and their might is reported to be such that they have imposed the kharāj on those of the Rūm and Inner Bulghār who live near to their country. The Inner Bulghār are Christians. I.H., 286, gives a considerably different version: "the Great Bulghār border on the Rūm from the north; their numbers are great and their might is reported to be such that in the old days they imposed the kharāj on those of the Rūm who lived near them. As regards the Inner Bulghār there are among them Christians and Muslims."

To this I.H. adds that in his time no trace was left of the Bulghār, Burtās, and Khazar for the Rūs having attacked them appropriated their lands. Those who escaped from the Rūs lived scattered in the neighbouring places "in view of their attachment to their lands and in the hope that they would be able to enter a pact with the Rūs and place themselves again under the latter's authority".

These parallel passages reflect some vagueness and confusion in the original source. The term "Inner Bulghār" is evidently opposed to "Outer Bulghār" (Bulghār al-khārija) which name is given by Ist., 10, to "a small madina (town, or country) having few dependencies and known only as the trading centre of those northern countries"; cf. a more complete description of the Volga Bulghār in Ist., 225.

The Inner Bulghārs were identified by Westberg, l.c., with the Black Bulghārs mentioned both in Const. Porph., De admin, imp., ch. 12 and 42, and in Russian chronicles (as raiders of the Crimean Chersonese). However, in the introductory part of his work, Ist., 7, describing the breadth of the earth and starting from the Ocean and Gog and Magog goes on as follows: "then the line skirts the farther side of the Saqāliba, crosses the land of the Inner Bulghār and Saqāliba and goes along the Rūm country and Syria."

Marquart, o.c., 517, interprets this passage in the sense that Inner Bulghār and Saqāliba both, as a sort of hendiadyoin, refer to the Danubian Bulghārs ("so weist das darauf hin, dass beide Namen bereits Wechselbegriffe geworden waren"). This interpretation is hardly correct and the impression of the referring undoubtedly to Sviatoslav's eastern raids.

The difference between the Inner and Great Bulghar is not clear. The latter name according to I.H.'s improved text refers to the Danube Bulghār. In older Greek sources the "Old, or Great Bulghār" refers to the seats of the Uturghur, to the east of the Maeotis,

cf. Marquart, Streifzüge, 503. In the explanation of Bulghār al-a'zam Marquart, ibid., 518, hesitates between the Volga and Danube.

Marquart, Streifzüge, 503, places the Black Bulghars between the Dniepr and the Khazar lands, and further identifies them with the Kuturgur mentioned in Syriac and Byzantine sources.

Commentary text is that the Inner Bulghārs lived north of the Western Saqāliba, or in close contact with them, cf. the indications of the present paragraph.

Our author tries to weld together the data found in Ist. and in his other source but the result of this operation cannot be trusted. The details on the Saqāliba as the western neighbours of the Inner Bulghārs and on the Russo-Bulghār wars hail evidently from Ist. The Mirvāt living to the east of our Bulghār along the Black Sea reflect a wrong interpretation of the source which is better preserved in Gardīzī.

To sum up: our chapter is worth only as much as is due to Ist. who himself knows very little about Eastern Europe and the Balkans. Westberg's theory is too specious and Marquart seems to be right in identifying the Inner Bulghār with the Danubian Bulghārs [HudAl, 34-77].

Специално при Идриси обаче вътрешните българи погрешно се отнасят към волжските българи, най-малкото защото при тях все още, а и дълго време след това, няма толкова голям брой християни, за да може те да се делят на две основни големи групи:

В отличие от более ранних авторов, слова о деревянных постройках булгар ал-Идриси относит только к городу Сувару, в то время как у Ибн Хаукаля эти сведения отнесены к обоим булгарским городам. Еще одно отличие сведений ал-Идриси от данных своих предшественников состоит в том, что наш географ называет жителями Булгара не только мусульман, но и христиан. Возможно, что это его утверждение является переосмыслением фразы Ибн Хаукаля о том, что мусульмане и христиане являются жителями «внутренних булгар». Однако нельзя исключать и того, что у ал-Идриси были и новые, современные ему данные о Булгаре, касающиеся религиозного облика жителей города [Коновалова 2010, 164].

Независимо от това, и на Идриси му е добре известна тази гръцка класификация, което обаче не може да се каже за И. Коновалова [2010], която не само по тази причина продължава да бърка и да смесва страни и народи:

Искать в данной классификации ал-Идриси дополнительные указания на возможную локализацию трех групп русов и их городов имеет смысл лишь в том случае, если нам станет известен тот пространственный центр, относительно которого ал-Идриси или его информатор определяли положение русских городов, поскольку без наличия подобного центра определения типа "внешний" или "наиболее отдаленный" просто невозможны. При этом, как мы уже говорили выше (см. с. 45 и сл.), прилагательные вроде "внешний-внутренний" или "отдаленный-близкий" при топонимах являются чисто географическими определениями, отражающими специфику ориентации в пространстве в основе которой лежит географический эгоцентризм.

Определения, подобные указанным, не являются постоянными определениями

того или иного географического объекта, например города или группы городов. Такие определения могут прилагаться к географическим объектам или, наоборот, утрачиваться ими в зависимости от изменения местонахождения информатора. Так, города Карпато-Днестровских земель, которые в 4-й секции VI климата названы городами "наиболее отдаленной Руси", в 5-й секции того же климата перечисляются в одном ряду с поднепровскими городами, утрачивая свое прежнее определение "наиболее отдаленных", и именуются вместе с поднепровскими центрами просто городами Руси.

Поэтому за "Внешней Русью" ал-Идриси не скрывается никакого самостоятельного значения. Само выражение имеет смысл лишь в связи с тем центром, относительно которого располагаются элементы пространства для информатора. Так что считать, по крайней мере на основании текста ал-Идриси, "Внешнюю Русь" какой-то особой частью русских земель нет никаких оснований [131].

За бели българи по-специално съобщава Истахри, съобщението на когото в един по-широк план обсъжда А. Кестлер [2009]. Самият той обаче си има едно по-специално разбиране по въпроса и смята, че при тюрките по принцип и в частност при българите, аварите и хазарите, бели са управляващите родове, докато пак според него произходът на всички тези племена и особено пък на хуните, никога няма да бъде определен:

Наконец, географ Истахри, чье сочинение является одним из важных арабских источников по интересующей нас теме, говорит следующее (37;96): "Хазары не походят на тюрок, они черноволосы, разделяются на два разряда, один называется кара-хазар, они смуглы так сильно, что их смуглота отдает в чернь, они словно какой-либо разряд из Индии. Другой разряд - белые, красивые и совершенные по внешнему виду" [3].

Звучит более лестно, но только усиливает непонимание. Дело в том, что у тюрок было принято называть правящие группы либо роды "белыми", а низы "черными" людьми. Поэтому нет оснований считать, что "белые болгары" были белее "черных" или что "белые гунны", вторгшиеся в V и VI веках в Индию и в Персию, были более белокожими, чем другие племена гуннов, завоевавшие Европу. Темнокожие хазары Истахри, как и многое другое из того, что написал он и ему подобные "очевидцы", - порождение беспочвенных легенд; да и мы продвинулись немногим дальше в том, что касается облика хазар и их этнического происхождения [4].

На последний вопрос можно ответить только в самых общих чертах. Но не менее обескураживающим будет результат, если попробовать выяснить происхождение гуннов, аланов, аваров, булгар, венгров, башкир, буртасов, сабиров, уйгуров, сарагуров, оногуров, утигуров, кутригуров, тарниаков, котрагаров, кабаров, забендеров, печенегов, гуззов, команов и десятков других племен и народностей, пути которых пересекались за время существования Хазарского каганата с маршрутами хазарских кочевий. Даже гунны, о которых известно гораздо больше, появились неизвестно откуда; их название, видимо, происходит от китайского слова hiung-nu, обозначавшего всех воинственных кочевников, тогда как другие народы называли

"гуннами" все кочевые орды без разбору, включая вышеназванных "белых гуннов", а также сабиров, венгров и хазар [8-9; Истахри, 25].

В руската историография за сребърните българи се приема, че те имат "сравнително високо ниво на културно и социално развитие" (М. Брайчевский). У нас в тази проблематика по-надълбоко, но за съжаление доста несполучливо-неуспешно навлиза проф. Ас. Чилингиров [2009], който отъждествява сребърните българи с дунавските:

Още изричното споменаване на летописеца, че Владимир се е отправил към България **въ лодиѧхъ**, *т. е. по вода, изключва възможността в текста да става дума за Волжка България, до която Владимир не може да се придвижи от Киев по воден път. Е. Е. Голубинскій, Исторія Русской Церкви, I, 1, Москва 21901 (Репринт Den Haag 1969, с. 167, бел. 1), обръща внимание на обстоятелството, че понятието болгары нижние или болгари низовские, както някои от руските летописи [напр. Лѣтописній Свод 1497 и 1518; Никоновская Лѣтопись] наричат българите, към които се е отправил в поход Владимир, не може да се отнася към волжските българи, както твърди Лихачов (Повесть Временных Лет, ч. II, Москва-Ленинград 1950, с. 328-329, бел. към с. 59 от т. I) – това определение противоречи на здравата мисъл: до Дунавска България се пътува на юг, надолу по течението на реките Днепър и Буг; Волжка България се намира в горното течение на Волга; нататък не се върви надолу, а нагоре, на североизток, като се минава през хълмиста местност. Също така през X век не е било възможно да се преведе конница по брега на Волга, понеже той бил обрасъл с вековни гори, за разлика от северния бряг на Дунава, който не е висок и при пълноводие на реката и сега се залива. По този въпрос вж. също С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, т. 1 (1851), Москва 61988, с. 309, бел. 264* [43, вж. и срв. Иаков, 4].

Същевременно Вс. Николаев [1949] дотолкова се оказва безпомощно-жалък пред решението на проблема, че, както винаги и отново прибягва до услугите на сътворената от него фикция под формата на дългата ръка на гръцкия интерполатор, който този път обаче, колко странно, е обхванат от най-дълбока симпатия към българите и се отказва да върши пъкленото си дело в техен ущърб:

Заслужава да се отбележи, че разказът на летописеца за покръстването на Русия се предшествува от кратко, но съдържателно известие за похода на Владимира срещу българите в 985 год. Аз допускам това съобщение да е влязло в сегашния текст на "Повесть временныхъ лятъ" без изменение от древния оригинал, с който несъмнено си е послужил късният гръцки интерполатор, освен може би една едничка дума, която вероятно той съзнателно е изпуснал – определението за кои българи става дума: за камско-волжските ли или за дунавските.

Това съобщение собствено представлява странно изключение по отношение на явното българофобство на целия по-сетнешен разказ на летописеца: единствено то, противно на целия останал текст на сказанието, се отличава със симпатия към българите [31].

В действителност решението на този проблем е възможно единствено и само според и в рамките на общотюркската по принцип и собстве-

но прабългарската в частност Цветова Геосимволика, която обаче си е строго-специфична и не съвпада напълно със символиките на останалите тюркски племена и народи. Спецификата на прабългарската Цветова Геосимволика е в собствено-своеобразното разпределение на посоките на Света върху конкретните цветове, различно от това в другите тюркски езици. Обяснението тук трябва да е влиянието или заемането(?) на тази символика по-малко вероятно от китайците и най-вероятно от иранците, при които червеният цвят обозначава юг, белият – изток, и черният – север.

Същото решение на проблема предлага и Г. Вернадский [2009], без обаче да експлицира основанията за това:

В русских летописях поволжские булгары иногда называются серебряными булгарами, возможно из-за того, что они были богаты серебром, ввозимым из-за Урала. Они также известны как черные булгары. Это название может быть объяснено в свете китайской традиции, в соответствии с которой каждая из четырех сторон горизонта имела свой особый цвет. Название «черные булгары» обозначало, по-видимому, северных булгар [168].

Нашето решение на проблема допълнително се потвърждава и от факта, че лексемата наименование за север, известното в древноарменска транскрипция праб. *чдар* всъщност и в действителност е от ирански и още по-точно от източноирански произход, от сарм. **sawdar* "черен", букв. "държащ/носещ черно", осет. *sawdar(æg)* "носящая (носящий) траур", сарм. етнм *Σαυδαραται,* букв. "черноносещи, чернооблечени", като иран. **s* > болг. *ч,* подобно на бълг. чебър < изтир. **sībyr* > осет. *sūyr/sebur* > груз. *c'beri.* Съвременното осетинско продължение само на основата му има облика *cay/saw* "черный" от иран. *syāva-,* перс. *siyāh,* докато самото производно прилагателно име е запазено субстантивирано пак в осет. *caydar* "носящий траур", букв. "носещ черно" [вж. и срв. Абаев-3, 42-44,115; ОсРСл, 289].

Между впрочем много приблизително-отдалеко до този проблем се докосва и Ив. Божилов [1979], който обаче, подобно на цитирания от него автор, не само, че съвсем неоснователно-неточно съотнася прабългарската Цветова Геосимволика с общотюркската, при която разпределението на посоките по цветовете е съвсем различно, но така също и локализира Северна/Черна България в междуречието на Прут-Днестър:

Може би най-сериозното доказателство на А. В. Гадло е новото тълкуване на името на черните българи. Според него в случая се сблъскваме с широко разпространената сред тюркските народи символична цветова характеристика на страните на света: кара (qara) – черен (=север).

Благодарение на това указание той заключава: "Българите, живеещи на север от р. Дунав, в междуречието на Прут-Днестър, в северните области на българското царство естествено са разглеждани в Заддунавска България и в Константинопол като северни – черни, а техните земи – Северна – Черна България." [164].

Затова вече преспокойно може да се приеме и твърди, че в рамките на прабългарската Цветова Геосимволика лекс. *кара/чдар* "черен" обозначава допълнително-преносно и съответно наименова посоката север, *ак/кучи* "бял" - юг и *купи* "тъмночервен" - най-вероятно запад. На тази основа вече трябва задължително да се приеме и знае, че споменаваните с тези определения българи не се различават по цвят и още по-малко пък по нещо друго, а по географска посока и съответно биват северни, южни и западни.

Познаването и съобразяването с тюркската Цветова Геосимволика между впрочем избавя от редица неудобства и помага да се идентифицират правилно отделните тюркски племена. Точно това за съжаление така и не успява да направи Л. Гумилев [2010в], който единствено се самозаблуждава, когато изкарва западните гузи хазари:

Хазары здесь не упомянуты не случайно. Другой фрагмент того же документа, описывающий ситуацию в степи после 747 г., помещает на западе от уйгуров два племени, «происходящие от собак: гара-гусу и гезир-гусу», что удачно расшифровано Дж. Клосоном как кара-гуз и кызыл-гуз, т.е. как черные и красные гузы. «Однако, - отмечает Клоссон, - если эпитет «кара» является общим для тюркских племенных названий, то о «красных» племенах никогда не было слышно».

Так, но тогда «кызыл-гусу» - хазары, о которых уйгурский осведомитель тибетского географа VIII века знал только понаслышке». Аберрация дальности помешала ему ввести в этот вопрос ясность, но нам это сделать значительно легче [3].

Както е доста отдавна много добре и широко известно, лексемите *чдар, кучи и купи* са определения на етнм *болкар/булгар* при Мовсес Хоренаци. Поради това и конкретното цялостно-завършено словосъчетание очевидно-безспорно обозначава и наименова трите отделно-самостоятелни и напълно различни прабългарски племенни обединения на Кавказ, преминали и заели последователно-поетапно собствените си географски области в съответната географска посока:

За времето и етапа на миграцията на прабългарите през Кавказ етнм **волгары** *е засвидетелствуван в съставената през VII в. на основата на по-стари географски и исторически източници, староарменска хроника на Мовсес Хоренаци (410-490) под формата на изтарм. болка́р от състава на сложния етнм чдар-болкар, където беззвучният съгласен зв. k, независимо че в староарменския език има и съответната звучна съгл. g, безспорно е собствено източноарменската фонетична субституция на третата съгласна в квболг. *bolgar [вж. и срв. Симеонов 1981, 5-16; Туманян 1971, 37,57; ХрІІБг, 88].*

Пак при Мовсес Хоренаци е регистриран и обл. булга́р от състава този път на етнм купи-булгар, кучи-булгар и вхндур-булгар [ІІстория Армении 1893, 55-56,62, срв. ПІБІІс, 25-27], във връзка с които между впрочем в сравнително обширното си проучване по въпроса В. Бутба [2006], някак много лесно и бързо приравнява огхндорите с оногурите и приема, че те са "пришельцы", докато купи-булгар, дучи-булкар и чдар-болкар са стари обединения от български родове, нами-

ращи се в тази област още преди идването тук на оногурите [2,8,10].

В действителност пришълци или новодошли като че ли трябва да са чдар-болкарите, видно не толкова от различната основа за наименоване, каквато са близките реки, ако всичко това изобщо е вярно, но най-вече от широкия гласен звук в строежа на етнонима, а и арменският оригинал надали има тиренцето, безспорно поставено в превода от К. Патканов, така че това "пришельцы" може и да е препозитивно определение към идващото след това название чдар-болкар в рамките на апозитивно субстантивно-субстантивно словосъчетание, която форма на подчинителната връзка като че ли е единствено възможната в староарменския език, ако се съди по структурата на композицията като словообразувателен способ [вж. и срв. Артамонов 1962, 167-168; Туманян 1971, 159-160] [Добрев 2009].

В древноарменския текст на Хоренаци прил. *чдар* "черен" безспорно е собствено арменска фонотактическа реинтерпретация на иранското по произход болг. **čaudar,* по-старата форма на което като че ли трябва да е **κιδαρ – Κιδαρίτας Οϋννους (Gy. Moravcsik) и на основата на което впоследствие се образува бълг. мли *Чавдар;* прил. *кучи* "бял" - на болг. **kökče,* което пък лежи в основата на съвр. бълг. *кокиче,* принципът на номинация при което под формата на белия цвят е повече от очевиден и поради това изобщо не се нуждае от обсъждане, докато на основата на корена на същото е образувано севболг. **kökmän* "бял, беловат, белезникав", струс. *команы,* гръц. *κόμανοι, κομάνοι,* калка на което е пак струс. *половцы,* още и старотюркският оронм *Кökмен-даг* (А. Кононов), а така също и тур. *gök yel* "южный ветер" (А. Кононов); прил. *купи* "тъмночервен" - на болг. **kuba* с по-нови паралели напр. кзтат. *қуа* "темно-красный", *qubă* "буланый", стогуз. *kuba* "червеникавожълт", калкирано много преди това в срперс. *karmīr χyōn* "roter χyōn" (Gy. Moravcsik).

Въпреки примитивно-първобитните разсъждения по въпроса на татарския академик М. Закиев [2006] специално прил. *kökmän* се образува с помощта на разпространения и в много други тюркски езици адективен суфикс *-män,* който именно поради това изобщо не се нуждае от специална етимологизация:

Слово къу~куу применяется со словом ман в виде куман~куманды. Сравните еще: мен в слове туркмен. В Западной Европе вместо этнонима кыпчак применяется слово куман. Вторая часть этого слова -ман до сих пор однозначно не этимологизирована [2].

*...генетико-исторически и структурно-функционално етнм hun няма нищо общо с етнм kuman, който по наше дълбоко убеждение, което се надяваме, че ще имаме възможност да експлицираме и обосновем достатъчно подробно и всестранно в друго наше, по-нататъшно изследване, трябва да има за основа западнотюркския по произход - български, огузски или кънчашки (!?) етнм *kökmän от при *kökmän с корен kök "син, ясен; рус, светъл" и суф. -män, налице още и в редица други западнотюркски прилагателни имена, и ненапразно калкиран посредством изтсл. половец [вж. и срв. Буданова 2000, 209; Коледаров 1989, 18; Стоянов 2004, 270-283; Юхас 1985, 36; Altheim 1959, 7-41,369; ~*~1960, 259; Jancsó 1921, 42; Pritsak*

1979, 27-34; Thompson 1948, 20-23; срв. Németh 1962, 179,189] (Ив. Добрев).

В староруския език обаче прилагателното име *серебряный* носи още и значението "белый", по силата на което то се очертава като калка, т.е. семантико-структурен експликативен корелат на праб. *ак/кучи* като наименование на посоката юг. Следователно тези сребърни българи не са нищо друго освен южните българи по земите между Днепър и Прут:

Чемъ более я вдумывался въ отношеніе Чувашей къ вымершимъ Камскимъ Болгарамъ, темъ более убеждался, что въ Чувашахъ мы встречаемъ, если не остатки такъ называемыхъ Белых или Серебряныхъ Болгаръ (Камскихъ Болгаръ), то все же одну из тюркскихъ отраслей, къ которой принадлежали и жители болгарскаго ханства въ среднемъ Поволжье [Куник, Розен 2010, 128, вж. Добрев 2005, 201, вж. и срв. Бешевлиев 1981, 21; Гадло 1968, 22; Добродомов 1978, 102-129; Закиев 2006, 2; ~*~2008, 4-6,33-40; Кайдаров 1984, 41; Коновалова 2010, 155-158; Кононов 1954, 83-85; ~*~1978, 159-179; Татищев 2009а, 16-17; Ускенбай 2010, 6-17; Джагфар, 13, срв. Гагин 2010, 1-2; Йорданов 1997, 96-98; Karatay 2003, 20-22; Moravcsik 1983, 158-160; Róna-Tas 2009, 13-15; Stoyanov 2006, 17; БЕР-2, 534; Радлов-2, 884,1034; СлЦСРЯз_р-з, 123; DLT-3, 217].

Южните българи са по тези земи до към края на X и началото на XI в., когато част от тях вече навлизат в период на напреднала славянизация и такъв е случаят например с тиверците и уличите, обитаващи през X в. Поднестровието (Ив. Божилов). Именно поради това те трябва да се приемат и считат за славяни, което обаче изобщо не може да бъде пречка за тяхното сравнително-историческо проучване и идентификация единствено и само като български в миналото племена.

Друга част пък от южните българи, може би само мюсюлманите, доста преди това се преселват на Волга, където пак продължават да воюват с руските князе:

Одна из орд, состоящая главным образом из кутригурских кланов, двинулась на север и, наконец, осела в районе средней Волги и Камы. Они являлись предками так называемых черных, или серебряных, булгар, чьему государству было предназначено играть в течение некоторого времени важную роль в истории западной Евразии (Г. Вернадский).

Многолетняя война обескровила булгар, на которых пала главная ее тяжесть. Они вынуждены были бежать, по словам А. Х. Халикова "в более безопасные места, в первую очередь на север, к месту слияния Камы с Волгой, а также в Верхнее Подонье".

Барсилы (серебряные булгары), савиры, выходцы из Береджер к середине VIII в. прибыли в бассейн реки Свияги к своим сородичам булгарам, которые к этому времени обитали здесь уже несколько десятилетий. Естественно, этот небольшой регион не мог вместить прибывших с юга булгар. Вождям племен надо было думать о размещении народа на новых землях. Неизвестно по каким причинам, но булгары ни на север, ни на запад не пошли. Им оставалось пересечь Волгу и обосноваться на ее левобережье, но там находились венгры (мадьяры).

Что касается серебряных булгар, вопрос здесь ясен - это жители столицы Булгарии Биляра и ее центральных районов вокруг столицы. Челмата - от реки Чулман (Кама), т.е. жители поселений, возможно, по правому берегу Камы и на север от нее. Но вот Н. М. Карамзин, ссылаясь на Киевскую летопись, упоминает "о Болгарах Тимтюзях".

Обратимся к В. Н. Татищеву. Он пишет: "Серебряные болгары - выше Казани... Чалмато-болгары по реке Каме...

Там же читаем: "Месчора, Елатьма, Кадом, Шатск и Елец, Темников, Ломов, Козлов, Танбов, митимдюди, болгары,..". Митимдюди, по Татищеву, Тимтюзи, по Карамзину, - это и есть булгары, живущие юго-восточнее Рязани и южнее Мурома по рекам Цна и Мокша. Это они спешили на помощь к своим соплеменникам, когда Всеволод с огромным по тем временам войском пошел войной на Волжскую Булгарию (Р. Бариев).

В лѣтѣ sѯ хѯ чѯ [6690 (1182)] *Того же лѣтѣ Всеволодъ Гюрговичь кнѧзь Соуждальскии и заратисѣ с Болгары быс̾идоущимъ по Волзѣ на Болгары поидоша на мѣсто идѣже wстровъ нарѣцаємыи Исади оустьє сами же поидоша на конѣхъ в землю Болгарьскоую к великомоу городоу Серьбреныхъ Болгаръ.*

Болгарѣ жѣ видѣвше множьство Роускихъ полъковъ не могоша wколни же городѣ Болгарьскии Собѣкоулѧне и Челмата и совокоупишасѧ со инѣми Болгары зовемыми Темтюзи и совокоупившесѧ ихъ ѥ̄ идоша на Сады ис Торьцькокого на конихъ приѣхавшимъ на лодьѣ Роускоѣ и вышедъше на wстровъ тотъ и поидоша на Роусь [ИпатСп, 429, вж. и срв. Бариев 2010, 24-50; Божилов 1979, 101; Вернадский 2009, 149; Брайчевский 2009, 130-132, срв. Исхаков, Измайлов 2010, 33-34; Йорданов 1997, 98-102].

Волжските българи
за руския народ, държава и култура

Обществено-политическото и културно-просветното влияние и приноси на волжските българи за руския народ, държава и култура започват някъде през втората половина на X в. и се разгръщат във Времето чак до XVI-XVII в. Волжските българи населяват земите по двата бряга на Волга от устието на реката нагоре далеко на север:

Булгар граничит с страной Буртас. Живут Булгаре на берегах реки, которая впадает в Хазарское море и прозывается Итиль, протекая между странами Хазар и Славян. Царь Булгар, Альмуш по имени, исповедует ислам. Страна их состоит из болотистых местностей и дремучих лесов, среди которых они и живут. Они делятся на три отдела: один отдел зовется Барсула, другой - Асгал, а третий - Булгар. Живут же они все в одной и той же местности. Хазаре ведут торг с Булгарами, равным образом и Русы привозят к ним свои товары. Все из них, которые живут по обеим берегам помянутой реки, везут к ним товары свои, как-то меха собольи, горностаевы, беличьи и другие.

Булгаре народ земледельческий и воздельвают всякого рода зерновой хлеб, както: пшеницу, ячмень, просо и другие. - Большая часть исповедует ислам, и есть в их селениях мечети и начальные училища с муэдзинами и имамами. Те же из них, ко-

торые пребывают в язычестве, повергаются ниц пред каждым знакомым, которого встречают. Между Буртасами и этими Булгарами расстояние трех дней пути. Они производят набеги на них, грабят их и в плен уводят. Они имеют лошадей, кольчуги и полное вооружение.

Подать царю своему платят они лошадьми и другим. От всякого из них, кто женится, царь берет себе по верховой лошади. Когда приходят к ним мусульманские купеческие суда, то берут с них десятину. Одежда их похожа на мусульманскую; равным образом и кладбища их как у мусульман (Руста).

Все указанные племена и другие народы Восточной Европы арабские историки и географы в VIII-X вв. называли "сакалибе" или "ас-саклаб", т.е. бледнолицыми, светловолосыми (Р. Бариев).

Връх и средоточие на социално-политическото и културно развитие на волжските българи е вече изградената към началото на X в. прабългарска еднонационална държава, но полиетническа империя Волжска България със столица гр. Болгар. На нейна територия живеят множество български, ирански, угрофински и славянски племена и народи. През X-XII в. вече Волжска България е един от най-старите културни центрове на Европа (А. Смирнов); могъща и висококултурна световна държава, с която се съобразяват не само най-близките, но даже и подалечните й съседи:

Население Волжской Булгарии в начале X в. состояло из основных четырех племенных групп, как отмечают авторы того времени, прежде всего арабские: булгар, сувар (сван) , эсегель (аскль) и берсула. Кроме того, были известны мусульмане-баранджары числом в 5000 семей. Необходимо иметь в виду, как уже было сказано выше, эсегелы не были отдельным племенем, это были потомки первых переселенцев - булгар Кодрака, наименование которых арабы, видимо, приняли за название одного из племен.

У всех племен был одинаковый образ жизни, достаточно близкий язык, возможно, различные диалекты тюркского языка, общая культура с различными вариациями, единая в прошлом вера в бога Тенгри и мифология, кочевнические традиции в сочетании с земледелием и ремеслом.

Кроме того, в Среднем Поволжье столкнулись две большие группы племен - донско-приазовская и приуральско-прикамская, участвовавшие как основные компоненты в формировании волжских булгар.

Булгары не жили изолированно - входили в контакт с соседними народами. На западе жили чуваши (суасла-мари), основу которых составила часть родственных булгарам гуннских племен суасов.

В X в. булгары начинают входить в тесные взаимоотношения с другими народами, которые окружали их страну. Ближайшими соседями и родственниками по крови для них были буртасы, которые располагались на юго-запад от Булгарии, на расстоянии трех дней пути, как отмечали путешественники того времени. То, что они были народом из тюрок, указывает Масуди. Тем не менее контакт булгар с буртасами не всегда был мирным. Ибн Русте писал, что булгары граничат со страной буртас и производят на них набеги, грабят их и уводят в плен.

В XI веке создается и укрепляется булгарское государство феодального типа с довольно четкими границами, с соответствующей структурой власти, чиновничеством, судопроизводством, налогами, войском, с пронизывающей все слои общества государственной религией - исламом. Во главе государства стоял царь, официальным титулом которого было "эмир" с добавлением древнего названия "эльтебер": в народе его величали "патша", "падишах", "хан".

Многочисленные социальные группы резко отличались друг от друга как делом, которым они занимались, так и своим положением, соответственно, и своими доходами. Государственная система Булгарии того времени вполне соответствовала потребностям общественной жизни и функционировала вполне эффективно, что подтверждают экономические успехи, расцвет ремесел, искусств в стране и международные связи (Р. Бариев).

Специално главният политически, икономически и културен център на държавата на волжските българи, гр. Болгар заема територия от около 1000 хектара, към края на XIII в. има население не по-малко от 50 хил. души (В. Бартольд), главно българи, наред с които живеят и други народности, включително и източни славяни. Болгар освен това е и най-големият и най-красивият град не само в Средна Азия, в Източна, пък даже и в Западна Европа, Предна Азия и Северна Африка, като поголям от него е само Багдад:

У Махмуда Кашгари не было никаких сомнений, что булгары - тюрки. Он писал: "Булгар - один из прекраснейших тюркских городов" (Р. Бариев).

...ис того же лѣса потече Волга на въстокъ и вътечеть семьюдесѧть жерелъ в море Хвалисьскоє тѣмже и из Руси можеть ити по Волзѣ в Болгары и въ Хвалисы и наста въстокъ доити въ жребии Симовъ (ЛаврСп).

Археологические материалы из Булгара свидетельствуют о том, что в XII в. в состав населения Волжской Булгарии входили волго-окские славяне, финны и скандинавы, что в самом Булгаре было несколько посадов с небулгарским населением, занимавшихся ремесленной деятельностью. По древнерусским источникам известно что в начале XIII в. в Булгаре существовало христианское кладбище (И. Коновалова).

Градът е разположен "на едно от най-важните в стратегическо и търговско отношение места в Източна Европа. От самото начало на своето съществуване и развитие той играе огромна роля в историята на народите от Поволжието и съществена роля в историята на цяла Източна Европа". За заобикалящите Волжска България племена и народи Болгар е културно-търговски център (А. Смирнов) или "център, от който се излъчва силно културно и техническо влияние". В Болгар сеченето на монети и паричното обращение водят началото си от първото десетилетие на X в. Само от столицата си волжските българи комплектуват 20-хилядна армия. А наред с него не по-малка роля и значение за държавата има и гр. Сувар, който пък е център на второто по численост племе на савирите:

Булгар - город с небольшой областью на берегу Итиля. В нем все (жители)

мусульмане; из него выходит до 20000 всадников. Со всяким войском кафиров (неверных - Р.Б.), сколько бы его не было, они сражаются и побеждают. Это - место крепкое, богатое (Р. Бариев).

Общеизвестно, что еще в VIII веке Поволжье превратилось в важную составную часть Хазарского каганата - первого государства в Восточной Европе. После упадка каганата главенствующая роль в регионе перешла к Волжской Булгарии, хорошо организованному и экономически развитому государству, которое к концу XII века достигло своего расцвета.

В условиях средневековья огромное значение имел город, он был центром племенного объединения, политическим и экономическим организатором. Считается доказанным существование в домонгольском периоде Волжской Булгарии 93 городов, однако в период образования государства было два крупных города - Булгар и Сувар. Сувар был племенным центром сувар (сабир) и считался одним из главных и значимых городов Волжской Булгарии, где в первой половине X века с именами царей Нарс бен Ахмед-Сувар, Талиб бен Ахмед, Мумин бен Ахмед чеканилиюь монеты. Однако после 976 года суверенный Сувар потерял политическую самостоятельность и подчинился царю булгар.

Теоретически можно предполагать, что в каждом крупном городе могла функционировать какая-либо форма языка наддиалектного характера (не считая письменно-литературного). Вроде бы в Суваре имелись и определенные условия для сложения городского койне, ослабляющего родоплеменные связи, на что указывают такие косвенные факты, как распространение ислама (по сведению эль-Балхи, в X веке там имелась главная мечеть); в домонгольское время город стоял на торговом пути из Средней Азии в г. Булгар (предопределявшем прибытие иногородних купцов и покупателей, развитие ремесленничества и т. д.), то есть был местным центром торговли и ремесленнической деятельности.

Несколько иное положение относительно Булгара: после преодоления сопротивления ряда племен и победы в военных столкновениях с чужеземцами централизованная власть находилась в руках булгарского царя, носившего титул «эльтебер». В предмонгольский период в Поволжье монетным двором располагала столица государства - г. Булгар.

Политический, культурный и экономический статус стольного города предопределил все более выраженную специализацию ремесленников, четче разграниченной становилась классовая структура общества. В городе создались многообразные условия для развития речевого общения общественного характера в рамках ремесленных и торговых объединений. Усиление государственного единства стимулировало стремление и к языковому единству, складывалась официально-деловая форма языка. Широта территориально-экономических связей определяла смешанный характер населения города: здесь проживали не только носители разных диалектов, но и языков. Следует учесть и то, что принятие ислама вызвало приток духовенства и их приверженцев из Средней Азии, к тому же Булгар был не только политическим, но и торговым центром. Все это диктовало необходимость выбора языка для общения между различными людьми и, как показывают примеры М. Кашгари, такой язык имел общетюркский характер (Д. Мухаметшин, Ф. Хакимзянов).

Когда в 922 г. в Булгар прибыло посольство халифа багдадского, то секретарь этого посольства Ахмед Ибн-Фадлан записал, что арабы прибыли «в Халджу», к «Трем озерам». В тот же год, по приказу булгарского царя Алмыша Джафара, была построена в форме маленького города или замка самая знаменитая мечеть Булгара - Исмаилдан или Исмаил-Рэбат, от которой сохранились основания стен, четырех угловых башен и высокий минарет («большой или великий столп») Исмаила.

С тех пор до 1556 года Булгар всегда считался то первой, то второй столицей Великой Булгарии. Помимо этого Булгар (Улуг Булгар - Великий Булгар) был еще центром небольшой губернии Булгарского царства Великая Булгария. В середине X в. в Булгаре проживало около 50 тысяч человек, а в середине XII в. - уже около 100 тысяч. То, что сейчас называется «Булгарским Городищем», было раньше только центром Булгара: длина города (вдоль Волги) составляла около 10 км., а ширина - около 7 км. Город был застроен огромными, чаще всего двухэтажными домами из дерева и камня и кишел ремесленными мастерскими и заводами. Только меховых заводов в Булгаре насчитывалось не менее 700. Улицы были выложены камнем и блестели чистотой. Грязные люди, скот, телеги в город не допускались, они очищались в специальных «моечных» у стен и валов города (Ф. Нурутдинов).

И най-после Болгар е градът, в който се стичат търговци и пътешественици от целия тогавашен цивилизован Свят, като се започне от Русия, Византия, Арабския Полуостров, Скандинавия, Западна Европа и преминавайки през Хорезм и Персия, се стигне до Индия и Китай. Така че долуцитираният автор много неоснователно и погрешно приписва на хазарите заслуги, каквито те в действителност нямат, да не говорим за това, че границите на Хазарския хаганат достигат най-много до долното течение на Днепър, но в никакъв случай до Буг:

Волжский бассейн относился к числу тех регионов Восточной Европы, о которых в арабской географической литературе IX-XI вв. имелось довольно много сведений. Эти сведения были различного характера: они касались физической и политической географии, содержали этнографические данные, давали информацию о городах и торговых путях региона. Основными источниками этих данных являлись рассказы купцов и путешественников, ездивших в Итиль и Булгар (И. Коновалова).

Хазары были первоклассными торговцами и, основав свое царство, они наладили торговые пути между Европой и Азией, причем приложили все старания для того, чтобы оберегать их от степных кочевников. Покорив славянские племена вятичей, северян, радимичей и полян, хазары занялись внутренним устройством своего государства, которое простиралось от Буга до Урала.

Вытеснив волжских болгар к Каме, хазары обложили их данью, как крымских готов и славян. Расположенные по торговым путям в Азию, хазарские города играли роль не только сторожевых постов, но и рынков, где встречались арабские, греческие и болгарские купцы; хазары возили в Болгарскую столицу на Волге, болгары - свои товары, главным образом, серебряную утварь в обмен на шкуру и меха, доставаемые болгарами от финских северных звероловов (Н. Воейков).

Още през X в. във Волжска България възникват и се оформят такива градове като Болгар, Сувар, Биляр, Ошель, Керменчук и др. Повечето са построени с мощни валове от 6-10 м височина, като някои от тях имат и по три вала. Волжските българи имат отбранителна система от крепости и по-малки укрепления, като специално крепостното им строителство е на много високо ниво (А. Смирнов).

По начина на изграждането и по специално по разположението на цитаделата си някои от крепостите имат аналог единствено и само в Първото Българско Царство:

Очевидно, цитадель являлась местом размещения царского дворца и в этом отношении исполняла функции арка или кухендиза средневековых городов Средней Азии. Однако во всех среднеазиатских городах цитадель (арк) обычно являлась неразрывной частью внутреннего города (шахристана) и располагалась в одном из его углов (см. Ниса, Сарахс, Самарканд, Мерв и др.), тогда как цитадель Билярского городища концентрически вписывалась во внутренний город. Такая планировка прежде всего характерна для столиц и крупных городов I Болгарского царства на Дунае – Плиски, Преслава, аула Омуртага, поэтому в известной степени ее мы можем считать собственно булгарской традицией, может быть, оставшейся от присущей кочевникам концентрической планировки их таборов (А. Халиков).

Тези от градовете, които са построени на брега на р. Волга, представляват прекрасна гледка за поета, който не може да се сдържи да не излее чувствата си в стихове на чист прабългарски език от X-XI в.:

Etil suwı akaturur,	*Тече ли си тече Волга-река,*
Kaya tübi kakaturur.	*Бие ли си бие тя твърдата скала.*
Balik Telim bakaturur,	*Гледа ли си гледа град Телим,*
Kölüng takı küşerür.	*Така че дори сърцето ти се разтуптява.*

[DLT-1, 73; ЛаврСп, 6; Руста, 2, вж. и срв. Ашмаринъ 1902, 1-3; Бартольд 1998, 52; Будаев 2009, 11; Воейков 2010а, 2; Гагин 2009, 1; Город Болгар 1987, 3; Коновалова 2010, 70,164-165; Мухаметшин, Хакимзянов 2007, 20-21; Нурутдинов 2011, 2; Смирнов 1951, 3-5,30-50, 89-94; Фахрутдинов 1987, 19; Федоров-Давидов 1987, 158; Халиков 1976, 38].

През тази епоха Волжска България преживява истински разцвет и възход, което се изразява в процъфтяването на науката и културата, като още през X в. много селища имат джамии и начални училища (А. Смирнов). Много високо развитие бележат музикалната култура, където волжските българи са откривателите и разпространителите и на нов вид струнен музикален инструмент, наречен булгарина; занаятите и изкуствата, включително и сеченето на монети; строителството на градове и крепости и др. Тази наука и култура се разпространяват и върху съседните земи, при което се осъществяват и редица широкомащабни проекти и дейности.

Много важно и съществено за случая е да се отбележи още и това, че когато по Света крале и султани дори и през XVII в. са изобщо и изцяло

неграмотни, то през тази толкова ранна и даже мрачна епоха на края на Ранното Средновековие във Волжска България съществува почти масова грамотност и тъкмо тогава за волжския българин, както установява проф. П. Юхас [1985] въз основа съдържанието на стари чувашки песни, най-голям грях е да не се научи да чете и пише или пък след като е знаел, да го забрави, и за този му грях на Другия Свят ще му държи сметка самият Тангра [169]. А големият специалист по тюркската руническа писменост проф. И. Къзласов пък констатира, че в средновековна Волжска България дори грънчарите владеят руническата писменост и пишат много грамотно [Kyzlasov 2003, 10].

Волжските българи са първите и най-изкусните по тези земи майстори занаятчии – грънчари, златари, металурзи, които първи може би не само в Европа откриват и усъвършенстват технологията за топене и леене на чугун; железари, включително и оръжейни майстори, които владеят тайната на закаляването на стоманата. Ето защо и тук прочутата българска извита сабля е най-добрата сред всички известни видове, а така също и пластинчатата ризница кольчуга, именно поради което пък никак неслучайно думата наименование и за този предмет е преминала и останала и в руския език, а други български думи наименования на въоръжение са още *елман, черен, кобура, колчанъ* и *кончар* "меч с узким клинком":

Помимо упомянутых нами выше кожаныхъ изделій, которыми славились болгары и которыя подъ именемъ болгарскихъ были известныя по всему Востоку и даже въ западной Европе, некоторые предметы, находимые на территоріи ихъ древняго царства, даютъ намъ полное основаніе предполагать, что болгары дошли до большого совершенства также и въ искусств обработки металловъ. Имъ были хорошо известны плавка меди и ковка железа; изъ меди они выделывали грубую домашную утварь, а изъ медной и бронзовой проволоки приготовляли различныя необыкновенно тонкія вещи.

Железо болгарскихъ находокъ до того хорошо, что нынешніе кузнецы очень охотно употребляютъ его для различныхъ работъ. Надо заметить, что умеіе добывать изъ земли металлы также не было чуждо болгарамъ, и что въ некоторыхъ местахъ Великой Болгаріи сохранились и до нашего времени следы древнихъ рудниковъ (Н. Ашмарин).

Наши предки – булгары, по традиции древних производили чугун ранше, чем европейцы, и держали секрет производства как зеницу ока тоже по традиции древних обычаев. Даже при Иване Грозном экспортируемое в Англию железо называлось «татарским» [Алишев 2010, 8, вж. напр. Fedorova 2009, 1-17; Срезн, 823, срв. Будаев 2009, 105, вж. и срв. Ашмаринъ 1902, 8; Смирнов 1951, 40,67; Гарн, 2; Фасм-2].

Специално за високото ниво на развитие на златарството говори това, че само при обработката на среброто в Прикамието се създават три сравнително отделно-самостоятелни школи, които се различават помежду си по мотивите и орнаментите, които изработват [Руденко

2010, 94].

Волжските българи са известни по Света още и с това, че добиват, обработват и използват за търговски цели и оловото, като го нарязват на малки късове:

Источники сообщения о горе Батира ("Острая") определить сложнее. Она упоминается однажды, в связи с описанием Хазарии: "В земле ал-хазар есть гора Батира. Это гора, которая простирается с севера на юг, в ней имеются рудники серебра и хорошего олова: там его добывают много и отправляют во все страны и области". Сообщение об этой горе помещено среди заимствованных из книг сведений о народах Нижнего Поволжья. Возможно, что и данные о горе Батира восходят к одному из использованных ал-Идриси сочинений, установить которое пока, однако, не удается.

Но более вероятным кажется предположение о том, что в сообщении о горе Батира ал-Идриси воспроизвел современные ему данные, основанные на рассказах купцов и путешественников. Не случайно современник ал-Идриси, арабо-испанский проповедник и путешественник Абу Хамид ал-Гарнати, побывавший в низовьях Волги, также отметил распространенность торговлии оловом в этом районе: "У них имеет хождение олово, каждые восемь багдадских маннов стоят динар, разрезают его на куски и покупают на него, что хотят из фруктов, хлеба и мяса" [Коновалова 2010, 69].

Опитът и традицията при обработката на глината и метала при волжските българи водят началото си от общата за всички българи – авари, болгари, хазари, прародина майка Минусинската Котловина, но са допълнително обогатени и усъвършенствани през вековете миграция и най-тясно-близки етнолингвистични контакти и взаимодействие с индоиранци, монголи, китайци, иранци и др. [вж. и срв. Гроссе 2010, 40-49]. Специално при грънчарството, както и може да се очаква, поради това, че повечето от прабългарските родове и племена мигрират към тези земи от юг, водещо-доминиращ керамичен комплекс е този, който има своята най-близка основа и начало в Салтово-Маяцката Археологическа Култура:

Отражая сложный этнокультурный состав населения начала X в. Волго-Камья, керамический комплекс этого времени свидетелствует от том, что значительная част его связана с салтово-маяцкой культурой (I-III, X-XII группы). Роль салтово-маяцкого компонента по керамическим материалам очень велика. Керамика салтово-маяцких истоков определила почти все формы столовой и многие формы кухонной посуды волжских болгар домонгольского периода, сыграв определяющую роль в их гончарстве и в технологическом отношении. С салтово-маяцкой культурой связано в значительной мере и хозяйственное развитие болгар Поволжья (Т. Хлебникова).

Всички тези майстори наред с това владеят и използват и самобитно-оригиналното прабългарско руническо писмо и почти не пропускат случая да поставят на продукцията си подходящия пожелателен или уведомителен надпис, като не липсват даже и проникновено-мъдри поучи-

телни двустишия от българската художествена литература:

Гончарные изделия прежде всего производились для внутреннего потребления, но они являлись одним из статей булгарского экспорта в соседние земли и страны. С. М. Червонная пишет: "Раскопками в Суздале были обнаружены остатки гончарного горна с обломками типичной булгарской керамики, что свидетельствует не только об экспорте из Булгарии керамических изделий, пользующихся популярностью на Руси, но и о приглашении в Суздальскую землю булгарских опытных и искусных гончаров".

Булгары были знакомы и умели применять такие металлы и металлоиды, как железо, медь, никель, свинец, олово, ртуть, серебро, золото, сурьма, сера и т.д. Булгарские кузнецы производили сталь повышенного качества, владели основами сварки и пайки, а также изготовления различных сплавов на основе меди - бронзы, латуни и др. Высокого совершенства достигли мастера, изготовляющие украшения и предметы быта из меди, золота и серебра. Все это потребовало в свою очередь совершенствования математических знаний и формирования их в науку (Р. Бариев).

Это кухонная посуда (котлы, горшки) и столовая посуда (кружки, миски, блюда, крышки, кувшины, чаши и пр.) IIмеется значительное количество фрагментов бракованной поливной и неполивной красноглиняной керамики, что говорит о местном ее производстве. Данная керамика довольно легко интерпретируется. На фоне хорошо выделяющегося компонента импортной керамики (в основном, поливной) - хорезмийской, закавказской, ширванской, абсолютное большинство гончарной посуды из слоев X-XII вв. составляет посуда булгарского производства - сделанная булгарскими мастерами непосредственно на месте.

Столь значительные масштабы керамического производства позволяют говорить о тесных связях Самосдельского городища с Волжской Булгарией в X-XII вв., о большом булгарском компоненте среди населения городища в тот же период и, предположительно - о булгарской торгово-ремесленной фактории, существовавшей на этом месте в X-XIII вв. Эта фактория является самым южным из известных на настоящий момент пунктом волжско-булгарской экономической и политической экспансии.

IIменно здесь, на наш взгляд, начинается формирование материальной культуры саксин, четко отделяемых русскими летописями от половцев, которая, кстати, до сих пор еще не выделена в археологических исследованиях. Она формировалась, судя по всему, на основе огузской и булгарской материальных культур.

Эти обстоятельства подтверждают мнение С. П. Толстова о комплексном земледельческо-скотоводческо-рыболовецком хозяйстве полуоседлых огузов. Булгары Самосдельского городища, видимо, выполняли роль поставщиков ремесленных товаров и организаторов торговли. Даже если город, как пишет ал-Гарнати, находился под политическим господством огузов, то значение булгарской материальной культуры было весьма велико.

По материалам из слоев XII-XIII вв. и раннезолотоордынского времени видно, что на позднем этапе существования городища прослеживается тенденция слияния двух керамических традиций - огузской и булгарской: булгарская в целом керамика

приобретает некоторые черты, для нее не характерные - формы, орнаментацию - заимствованные из культуры огузов (Д. Васильев).

Интересно, что вышеупомянутую книгу «Благословенное знание» достаточно хорошо знали на Волге даже простые ремесленники, о чем свидетельствуют великолепные по содержанию двустишия начертанные гончаром на сырой глине кувшина еще до обжига. Одно из них гласит:

Тагы курк кешеге
- белек хем хюнер,
Юлык кылгу джанны
белеклекке, эр!

Еще красит человека
- знание и искусство,
За знание принеси душу
в жертву, человек!
(А. Мухамадиев).

Волжските българи са изкусни майстори кожари, тъкачи и шивачи, продукцията на които под формата на кожи и кожени изделия и специално на обработената кожа, наречена булгария, намира много добър прием по пазарите чак до Китай на изток и до Индия и Персийския залив на юг, именно поради което в езиците на народите по тези земи и до днес битува и се употребява и думата *булгари:*

Из деревни поступали в города не только зерно, мясо и другие продукты, но и шкуры животных, из которых выделывалась лучшая в Восточной Европе кожа. "Доныне под именем Болгар, - писал Н. М. Карамзин в своей "Истории", - разумеется в Турции восточные сафьяны, а в Бухарии юфть: из чего заключают, что Азия получала некогда сей товар от Болгаров. Достойно примечания, что в древнем их отечестве, в Казани, и ныне делаются лучшие из Русских сафьянов" (Р. Бариев).

Волжските българи са първият източноевропейски народ, който започва да сече монети. Впоследствие от тях се научават да секат монети и московските руси:

Следует также сказать о создании и развитии международной торговли и обмена. Хазарские и булгарские города Поволжья и торговые люди вели интенсивную торговлю с городами громадного арабского халифата. После принятия хазарами в VIII в. (737 г.) ислама, в городах на Волге Итил, и чуть позднее Булгар, стали чеканиться монеты в подражание арабским дирхемам и обеспечивались монетным серебром не только восточные славяне, еще до образования государства, а позднее Киевское государство (известны пудовые клады), но и государства Центральной и Северной Европы (булгарские монеты находят даже в Англии).

Первые монеты Москвы не только времени Дмитрия Донского, но его сына и даже внука чеканены в подражание булгарским монетам султана (титул из монеты!) Токтамыша. Великий князь запретил удельным князьям помещать на своих монетах имя и титулы Токтамыша, поскольку это являлось признаком суверенитета.

Денежное обращение, (и не только) было снабжено не характерной для кочевников (не в Монголии же монеты чеканились и обращались!) тюрко-булгарской терминологией. Например, достаточно привести такие общеизвестные термины, как:

алтын, артель, базар, деньга, казна, казначей, пул (медные монеты времен Ивана Грозного), сумма, товар, товарищи (товар иши - напарник по товару). Далее: кафтан, штаны, кирпич, чугун, утюг и т.д., и т.п. (А. Мухамадиев).

Если путь римского серебра в Восточную Европу можно назвать юго-западным, то путь дирхемов был юго-восточным. Основной поток их шёл вверх по великому Волжскому пути, но едва ли от самого устья Волги. Топография находок кладов и некоторые письменные источники показывают, что важнейшим узловым центром, из которого поток серебра растекался по разным направлениям, был древний Болгар. Отсюда дирхемы шли даже и на юг - к Киеву, Переяславлю и Чернигову, а также проходили и более дальний путь - в Прибалтику и славянскую Пруссию. Слабо прослеживается более ранний путь дирхемов по Северскому Донцу и днепровский.

Роль государства волжских болгар как «ворот», через которые вливался основной поток восточной монеты, подчёркивается тем обстоятельством, что в X в. здесь возникла самостоятельная чеканка подражательных монет, более или менее точно повторявших общий тип восточных дирхемов. Вместе с последними болгарские дирхемы уходили из Поволжья на запад и юго-запад.

Вес и качество серебра дирхемов не оставались неизменными в течение IX и X вв., когда они обращались в Восточной Европе. Возможно, что чеканка подражательных дирхемов в государстве волжских болгар в X в. была своего рода попыткой преодолеть расстройство весовых норм привычной монеты, необходимой для торговли с соседями на Западе, тем более, что при отсутствии собственных естественных запасов серебра в Поволжье сырьём для этой чеканки могли служить в основном сами восточные дирхемы. Трудно объяснить иначе эту переделку, не ставившую перед собой задачу создать новую монету, резко отличную от прежнего вида (И. Спасский).

Същевременно волжските българи държат в ръцете си изключително печелившата и доходна търговия между Азия и Европа, като при това те първи започват да събират мито от преминаващите хазарски, руски и други търговци (А. Смирнов). Затова към тях се стичат търговци, пътешественици и поклонници мюсюлмани(!) от всички краища на целия тогавашен Свят, като се започне от Китай, Индия, Басра, Багдад, Кайро, Магреба, Западна Европа и Скандинавския Полуостров:

В этот мирный период булгарские купцы проникли во многие дальние страны, как-то: Средняя Азия, Китай, Индия, Закавказье, Арабский халифат, Персия, Скандинавия, Венгрия и другие. А. Ю. Якубовский писал: "Насколько далеко распространились торговые и культурные связи булгар, видно хотя бы из того факта, что, по словам персидского историка Абу-л Хасана Бейхаки, булгарский царь Абу Исхак Ибрахим, сын Мухаммеда, в 1024/25 году послал большие суммы денег на постройку пятничных мечетей в городах Себзаваре и Хосровджирде в Хоросане" (Р. Бариев).

Самите волжски българи пътуват по търговия на изток до Персия, Египет, а дори и до Китай и Индия, докато на запад пък те достигат даже и Скандинавия:

"Не позже рубежа IX-X вв. Волжская Булгария, - пишет А. Х. Халиков, - получает свое государственное оформление и становится широко известной не только в Средней Азии и на Кавказе, но и на Арабском востоке, в Киевской Руси, Скандинавии и Западной Европе". Булгарские купцы доходили по своим торговым делам до Китая и Индии (Р. Бариев).

Най-ранният етап на търговията на волжските българи с русите е през X в. и по-специално с киевските руси, за която търговия са налице и археолого-нумизматични сведения и данни:

Количество открытых на Руси кладов восточных монет огромно. В отличие от римского времени, они гораздо более разнятся между собой в количественном отношении, за чем стоит значительная имущественная дифференциация общества. Известны пудовые клады из многих тысяч монет. Богато представлены превратившиеся в украшения дирхемы и в славянском погребальном инвентаре IX-XI вв. Временное превращение монеты в украшение не лишало её потенциально-платёжного значения. Поэтому и в кладах можно встретить вернувшиеся в обращение с уборов монеты с отверстиями или следами ушка (И. Спасский).

Наиболее прочные связи в X в. устанавливаются между Волжской Булгарией и Киевской Русью. Эти два государства, отдаленные друг от друга более чем на тысячу км. были торговыми партнерами. Народы их общались между собой еще в те времена, когда булгары кочевали в низовьях Дона и Днепра. Да и в X в. киевляне на юге соседствовали с черными болгарами, занимавшими Северное Причерноморье, а на востоке - с донскими болгарами, которые населяли почти весь бассейн Дона, так что, можно сказать, на востоке Киевская Русь имела с булгарами общую границу [Бариев 20101 32, вж. и срв. Коновалова 2010, 129; Хлебникова 1984, 132; Моця 1985, 131-133; Рыбаков 1969, 189-195; Смирнов 1951, 31; Спасский 2010, 3-6].

Все пак техен запазен търговски периметър нататък са не само никнещите впоследствие едно след друго дребно-незначителни източнославянски княжества, но даже и великата вече руска империя на княз Владимир, с когото през 1006 г. (А. Смирнов) волжските българи сключват и специален търговски договор:

6514 (1006). *Договор с болгарами о купечестве. Прислали болгары (волжские) послов с дарами многими, чтобы Владимир позволил им в городах по Волге и Оке торговать без опасения, на что им Владимир охотно соизволил.*

И дал им во все грады печати, чтобы они везде и всем вольно торговали, и русские купцы с печатями от наместников к болгарам с торгом ездили без опасения; а болгарам все их товары продавать во городах купцам и от них покупать, что потребно; а по селам не ездить, тиунам, вирникам, огневшинам и смердам не продавать и от них не покупать (В. Татищев).

Широкой популярностью и спросом в Восточной Европе пользовалась булгарская керамика. Она завозилась из Булгар или производилась на месте булгарскими мастерами во Владимире, Суздале, Муроме, Москве, Нижнем Новгороде и других русских городах. Женские украшения, изготовленные в Волжской Булгарии обнаружены в таких далеких областях, как Киевская, Львовская и Смоленская. Медь,

которая использовалась для производства украшений, домашней утвари и ритуальных сосудов, выплавлялась в основном в Булгарии. Как сырье она вывозилась и в другие страны, в том числе и в Русь (Р. Бариев).

Именно поради това в Новгородска област има колония от търговци от Волжска България, а впоследствие отделни родове и фамилии от волжските българи, най-вероятно след татаро-монголското нашествие, напускат родните си места и се заселват на територията на Киевска Русия. По силата на това към края на XV в. само в тази област има две села на име Болгары (Ем. Михайлов).

Навсякъде из руските земи се търгува главно с български монети, а основен вид масова стока е българското кожено облекло и обувки, именно поради което и в съвременния руски език битуват и се използват и понастоящем прабългарските по произход думи *деньга, копейка, штаны, шуба, шугай, сукман, емурлук, епанча, кичим, кодман, кошпа, серги, чебыги, чулки, ичиги, чебот, чирики* и др.:

Русский язык весьма насыщен заимствованиями. По фонетическим особенностям можно выделить тюркизмы, относящие к названиям верхней одежды: «штаны»-ишшон, «войлок»-ойма, уйма, «юбка»-«юфка» (впервые упоминается в словаре М. Кашгарского), кафтан-къаптал, кобеняк-гебенек, клобук-колбак, колпак-къалпак, шапка-жапха, архалук-аркъалык.

Тюркизмы в русском языке давно изучены, но вместе с тем, для простого обывателя может показаться странным, что такие слова как: чулок, казакин, халат, каблук, тулуп, сапог, сарафан, балахон, кайма, чувяки, башмак, тесьма, жилет, кепка, армяк, шлык, фата, кольчуга, кумач, бязь, тент являются заимствованиями из тюркских языков.

С другой стороны, это влияние наблюдается у народов Северного Кавказ. Такими являются элементы традиционной кавказской одежды: башлык, бурка, кафтан, наборные мужские пояса, наколенные повязки, войлочные шляпы (калпак) и кепки, гебенек (короткий войлочный плащ). Сапоги с твёрдой подошвой у всех народов Северного Кавказа называются «башмак», со швом-«чарыкъ». Тюркскими являются названия шубы-«тон», «тен», штанов-«кёнчек», «шарбар», «беш-мет» (Н. Будаев).

Специално мъжките горни гащи прабългарите си ги имат и донасят по тези земи още много векове преди Новата Ера от тяхната прародина Минусинск. Съвсем естествено те ги предават и на китайците, а впоследствие и на римляните и гърците, които благодарение на тях най-после покриват долната си част с нещо, достойно за мъж.

По произход тъкмо думата *штаны* възниква и се образува на основата на болг. **иш* "вътрешен; долен" и източноиранското по произход болг. **тон* "дреха, облекло". Сродно е на сттюрк. *išton,* чаг. *ištan,* стуйг. *ičton,* каз. *yštan,* узб. *išton* [вж. и срвн. Сравнительно-историческая грамматика 1997, 472-484; Сравнительно-историческая грамматика 2006, 484; Щербак 1970, 170; Абаев-3, 336-337; ЭСЧвЯз-Фед, 94; Фасм-4, 477].

Ромеите пък се впечатляват особено силно от прабългарската при-

ческа и от прабългарските кафтани, които по някое време се превръщат не само в парадна униформа на офицерите от императорската гвардия, с която те се кичат по време на приемите в двореца, но дори и на официално-вечерна дреха на висшите сановници:

Хуннская одежда - кафтан и широкие штаны - перенималась китайцами и римлянами, а в V веке хуннские прически стали в Константинополе последним криком моды (Л. Гумилев).

Византийско-Болгарская» версия

В пользу этой версии происхождения древнерусских кафтанов свидетельствуют как археологические находки, так и данные письменных и изобразительных источников. Например, находки бронзовых пуговиц, аналогичных древнерусским и пуговицам из Бирки, сделаны в византийском Коринфе, в Болгарии и в Константинополе[44].

Одно из главных свидетельств письменных источников, на этот счет, содержится в Книге церемоний византийского двора, составленной в X в. при дворе Константина Багрянородного. Анализируя данные византийских источников, крупнейший русский византинист XX столетия - Н. П. Кондаков пришел к выводу, что византийский тип всадниче ской одежды - скарамангий по виду мало отличался от кафтанов средневековых кочевников. В поддержку этого мнения высказывались такие исследователи как П. Хёгг, А. А. Перусалимская и, в некоторой мере, П. Янссон. Н. П. Кондаков ставил знак равенства между византийским скарамангием и восточными кафтанами. Однако его мнение было скорее основано на интуиции, чем на фактах или изобразительных источниках[45].

В Книге церемоний византийского двора скарамангий упоминается как излюбленная одежда военных чинов Византии. Источник сообщает, что в скарамангиях появляются на царских пирах, так называемые царские друзья, и особенно часто «друзья» из «союзной» Болгарии[46]. Сопоставив эти сведения с изображением знатных болгар из Менеалогия Василия II, можно предположить, что болгары на рисунке одеты в упомянутые в Книге церемоний, скарамангии. (рис.11. увеличить изображение) [47].

Болгары изображены в распашных, обрезных кафтанах с меховой опушкой на полукруглом воротнике и, по-видимому, с внутренней меховой подкладкой. Судя по цвету и орнаментам ткани, болгарские кафтаны изготовлены из шелка. Вертикальный осевой разрез кафтанов до пояса скреплен рядом из 8-9 пуговиц, которые украшены галунами. Широкие рукава сужаются у кисти, где имеются наручи из ткани того же цвета. Единственная особенность этих изображений связана с тем, что один из кафтанов не имеет продолжения разреза ниже пояса. Разрез показан на правом боку болгарского воина. Эта деталь позволила некоторым исследователям предположить, что данная одежда расстегивалась только до пояса. Подобный покрой кажется очень неудобным для конных воинов, которыми являлись болгары. Поэтому, появление такого разреза скорее можно связать с приемами художника-миниатюриста, чем с реально существовавшими особенностями одежды. Некоторые параллели этому костюму можно увидеть в покрое кафтанов Северного Кавказа, где есть и меховая подкладка, и осевой разрез, и галуны[48]. В

то же время, на кафтанах болгарских воинов, из Менеалогия Василия II, галуны расположены чаще, чем на кафтанах из Мощевой Балки.

Знакомство византийцев с кафтанами подтверждают рисунки одежды из рукописи византийского хрониста Иоанна Скилицы, из Мадридской библиотеки. Например, в кафтане с галунами желтого цвета (скорее всего художник стремился передать золототканые галуны - К. М.) в рукописи Иоанна Скилицы дважды изображен болгарский хан Омуртаг, а так же один из его придворных. В кафтане с осевым разрезом, обшитым галуном нарисован «архонт турок» с которым ведут переговоры послы «персидского принца» (рис. 12,13). По-видимому, византийский художник рисовал в таком костюме «варварских» вождей, возглавлявших тюркских кочевников[49].

В то же время, детальное изображение этого костюма на византийских миниатюрах XI-XII вв., по моему мнению, указывает на распространение этой одежды в византийской среде. Скорее всего, только по этой причине художники-миниатюристы могли так подробно передать детали кафтанов, которые совпадают с фрагментами этой одежды из Мощевой Балки и могильника Бирка. О высокой престижности этой одежды в Византии X в. напоминает Книга церемоний византийского двора. Во время приема послов эмира из Тарса при Константине Багрянородном (глава 15-я, 2-я книга) все придворные чины «от протоспафариев до последнего человека (т.е., по-видимому, военные и придворные чиновники - К.М.), носящего скарамангий» становились по цвету и рисунку своей одежды». Особо становились те, у кого на одежде были быки и орлы во многих кругах, а с зелено-розовыми орлами становились там и сям[50].

Следует также отметить отсутствие отворотов-воротников как на кафтанах из Мощевой Балки, так и на изображениях «болгарских» кафтанов на рисунках из рукописи Иоанна Скилицы и Менеалогия Василия II. Эта деталь отличает эти кафтаны от их среднеазиатских и тюркских прототипов. На большинстве изображений кафтанов из Центральной Азии: на поминальных каменных стелах тюркских аристократов, на изображениях дехкан на росписях из Пенджикента и Турфана, на халатах-кафтанах гулямов из Лашкари-Базара везде изображены отвороты. По отворотам можно судить о глубоком запахе тюркских кафтанов и халатов. Следует особо подчеркнуть, что такие детали как латунные пуговицы, золотое шитье на галунах, отсутствие отворотов и глубокого запаха являются характерными признаками для западного варианта средневековых европейских кафтанов.

Существуют некоторые указания на то, что кафтаны (скарамангии?) продолжали носить и в конце XI в. Например, на рисунке из знаменитой Трирской псалтыри князь Ярополк Изяславич изображен в длинополой распашной одежде из цветной ткани. Разрезы, обшлага и края этой одежды украшены галунами[51]. В похожей одежде с галунами на груди и меховыми воротниками, которые сближают их с кафтанами из Менеалогия Василия II, изображены его двоюродные братья - Святославичи на рисунке в Изборнике Святослава[52]. В верхнюю распашную одежду, с 15 пуговицами от воротника до подола, одет высокопоставленный византийский чиновник. Из подписи на окладе иконы можно узнать, что это великий

логофет - Георгий Акрополит (1220-1282). По мнению, Н. П. Кондакова, на логофете надет кафтан или каввадий[53] (К. Михайлов) [вж. и срв. Аракин 1974, 132-133; Бариев 2010, 163-169; Бартольд 1993, 51-53; Будаев 2009, 43; Васильев и др. 2010, 20-28; Гагин 2009а, 1; Добродомов 1974, 27-34; Исхаков, Измайлов 2010, 32-44; Куник, Розен 2010, 162-169; Михайлов 2010, 10-12; Набиев 2010, 53-57; ЭСТЯз-к, 19; Срезн, 827-828; Фасм-2, 275; Шипова, 118,424, срв. Гумилев 2010б, 37; Михайлов 1989, 106,173; Сергеев 1974, 191-196; Смирнов 1951, 153; Татищев 2009а, 87].

Специално думата *деньга* българите заемат от сасанидските перси, адаптирайки съгласно фонетичните закони на своя език срперс. *dāng* "монета" от стперс. *dauáxη,* по време на миграцията си през Средна Азия I-IV в., където и когато те за първи път започват да секат монети с надписи на согдийски език като *pry'ļ 'ly', pry'r γwβw, pwγ'r γwβw* "български княз" (О. Смирнова), а така също и с надписи на хорезмийска графика, но с персийски синтаксис - *дйабгу-и туран* "ябгу на туранците", *шадиг-и туран* "князът на туранците", *шад-и хунуг-и туран* "князът на туранските хуни" [вж. и срвн. Мухамадиев 2008а, 6-13; Смирнова 1981, 252-255; Фасм-2, 499; ЭСЧвЯз-Фед, 207-208].

Преносители на монетосеченето във Волжска България най-вероятно са прабългарите от Именковската Археологическа Култура, които директно мигрират тук от Средна Азия:

Именьковская культура имеет довольно обширную территорию: бассейн реки Белой, Нижнее Прикамье и Среднее Поволжье. Некоторые достаточно крупные именьковские поселения VI-VIII вв., такие, например, как Щербетское на Волге, недалеко от Булгара, с мощным культурным слоем и бронзолитейными мастерскими, где изготовлялись бронзовые слитки - первые металлические деньги Восточной Европы, напоминают уже настоящие раннефеодальные города. Исследовавший эту культуру В. Ф. Генинг справедливо считал, что «именьковские племена, судя по многочисленности и огромным размерам их поселений, составляли основную массу населения Волжской Булгарии» [Генинг В. Ф., 1959, 210].

Время проникновения художественно выполненных сосудов в Поволжье и Приуралье зафиксировано и нумизматическими данными. Ранние монеты, сопровождающие сосуды, относятся, в основном, к V-VI вв., и появление как монет, так и сосудов, несомненно, связано с образованием сильного союза именьковцев. Например, совершенно редкими являются монеты III-IV вв. [Мухамадиев А. Г., 1990, 34].

Хорезмийские монеты V-VI вв. чеканились в основном из меди и поэтому редко выходили за пределы тех городов, где они выпускались. Тем не менее, сравнительно часто они встречаются в Поволжье и Приуралье.

Более распространенными здесь для V-VI вв.. являются сасанидские монеты. В каталоге А. К. Маркова, например, наиболее ранние из них относятся к чеканке Варахрана V (420-438 гг.). Обнаруженные в последние годы, во время археологических раскопок, сасанидские монеты также укладываются в эти хронологические рамки, т.е. относятся к V-VI вв. Редкими являются сасанидские монеты VII в.

Новые находки позволяют уточнить, когда именно ввоз сасанидских монет

становится более интенсивным, и на основе этого сделать определенные выводы о том, когда контакты именьковских племен с Ираном, начавшиеся во время правления Варахрана V (А. Мухамадиев).

Редкими спутниками куфических монет вместе с дирхемами, попадавшими на Русь, были отдельные экземпляры серебряных драхм сасанидских царей Ирана IV-VII вв. На них находится грудное изображение бородатого царя в пышном венце и на другой стороне - жертвенника. Для Восточной Европы и древней Руси они по существу являются памятниками времени куфического обращения. Но в ограниченном районе северо-востока, в Приуралье на Каме, встречаются эти монеты сравнительно чаще и в более ранних находках. Сюда они попадали непосредственно из Ирана ещё до возникновения потока куфических монет. Возможно, что, постепенно притекая в Болгар и надолго оседая в нём, они в основном там и присоединялись к потоку дирхемов, направлявшемуся на Русь (И. Спасский).

Най-ранните си монети волжките българи секат като подражание на сасанидските и арабските дирхеми, на които обаче поставят нумизматичната форма на тамгата на рода Дуло, от който род водят потеклото си някои от племената на Бат-Баян, докато надписът пък се изпълнява с рунически букви:

Another category of objects bears bidental depictions: the Arab coins (dirhams). 13 dirhams of that kind (two of them are presumable) have been inscribed with bidents in the shape of linear images or outlines; they are quite large and occupy all the central part of the coin. Some dirhams were coined long before Svyatoslav's time. Two cases allow the supposition that the bidents were also drawn on them before his time - cf. items 1 and 2 (see the list below). These coins were found in hoards dating from a time before Svyatoslav's reign. Other coins were minted after Svyatoslav's death (cf. items 3, 4, 5). In some cases we can speak of bidents only presumably (cf. items 6, 7), and in three other cases the hoards date back to Svyatoslav's reign, presumably assigning the bidents to Svyatoslav (cf. items 8, 9, 10). In three other cases such a possibility is not excluded either, though the coins were minted before his time (cf. items 11, 12, 13).

1. The oldest coin bearing a bident belongs to a hoard dated from the late 9th or early 10th century, found in Gotland (the most recent coin from this set was minted in 880-885). The bident image is linear. The coin is preserved in Stockholm (fig. 5.1).

2. A coin with an outlined bident (fig. 5.2), from Pogorel'shchinsky hoard, early 10th century (Minsk region, Byelorussia). On the other side there is a banner.

3-4. Two coins with similar linear bidents (minted in 979–980 and in 988–989), in hoards found in the Middle Dnieper area (fig. 5.3 and 5.4).

5. A coin from an unknown hoard, with an outlined bident, coined in 974–975 (fig. 5.5). It has two apertures; it was used as a pendant.

6. A coin from Vas'kovsky hoard (found in Pskov region), hoarded in the early 11th century. It's a Samanid dirham minted in 954-961. Only half of the coin has been preserved and it bears the lower part of what is assumed to be a bident (fig. 5.6).

7. A coin minted about 894, preserved in Stockholm.28 The scratched image can be interpreted as a bident, though it can be an inaccurately drawn trident as well (fig. 5.7).

8. A coin from a hoard buried in Kopiyevka in the Middle Dnieper area (Ukraine,

Vinnitsa region) in 950's. The dirham was minted in 911-912 and it bears an outlined bident. On the other side there is a simplified depiction of a drinking horn (fig. 5.8).

9. A coin from a hoard buried in the early 11th century in nowadays Estonia, with an outlined bident (fig. 5.9). The coin was minted in the 10th century. The drawing is uneven, some lines being left unfinished. The dirham has two apertures for hanging; when hung, the sign takes its right position.

10. A coin from a hoard buried in the mid-tenth century, found in Zvenichevo on Middle Dnieper. The bident image is incomplete (the right and the lower parts are missing) (fig. 5.10). The coin was minted in 895-905.

11. A dirham minted in 919-920, preserved in Copenhagen (the place of discovery is unknown). The bident is drawn as an outline. (fig. 5.11).

12. A Samanid dirham coined in 913-914, with an outlined bident. The place of discovery is unknown. The bident image is formed by deep straight lines on the reverse of the coin (fig. 5.12). On the obverse there is a drawing that can be interpreted as a boat stern with a lifted steering oar.

13. A Samanid dirham, minted in 924-925. Found apparently in Sweden and preserved in Berlin. The bident outline is on the right side (fig. 5.13).

The function of these bidents on dirhams cannot be defined precisely. The most convincing explanation is that they served as symbols of state authority. The coins bearing Rurikid signs were probably related to the milieu of the Great Prince of Kiev and his armed entourage (druzhina). The fact that about a half of all these coins were found in the Middle Dnieper area, and that some of them bear also the 'druzhina signs' – banner depictions, of boats and drinking horns - also speaks in favor of this hypothesis.

Since the time of Vladimir's rule, the first Russian coins – srebrenniks and zlatniks – were marked with tridents (excluding the coins minted by Sviatopolk, whose mark was a bident with a cross) as signs of their use as legal monetary units. The tridents (being at that time the private and patrimonial sign of Rurikids) were used here as symbols of state authority. I. G. Dobrovol'skiy, I. V. Dubov and Yu. K. Kuz'menko supposed that the Russian princes, before minting their own coins, used to mark dirhams with their signs, thus converting them into state units of payment. During Svyatoslav's reign the dirhams were marked with a bident as sign of state authority. This is all the more plausible since 13 out of the 16 known dirhams marked with the Rurikid signs bear bidents, and only three coins are marked with tridents. After the first Russian trident-marked coins issue

and circulation, there was no more need to draw these signs on dirhams [Fetisov 2011, 7-9].

Ето и конкретните пътища и условия, при които думата *деньга* се заема от езика на волжските българи към руския език, преминавайки през етапа на двуезичните надписи на монетите:

Ныне мы именуем деньги от персидской древней монеты тинга, которые прежде, чрез болгар и татар получая, употребляли; оные были серебреные, каковые в золотнике находятся по счислению против нынешних близ 16 коп., и серебро чистое, имя же и подпись на них арабские изображены (В. Татищев).

На рубеже IX-X вв. на территории Восточной Европы прочно утверждается система оживленных экономических контактов, базирующаяся прежде всего на двух

основных транзитных торговых путях - Волжском и Днепровском. Развивавшиеся параллельно с активной внешней торговлей потребности внутреннего денежного обращения в уже оформившихся раннефеодальных государствах, через которые пролегали указанные трасконтинентальные водные трассы, поначалу полностью обеспечивались иноземной монетой. Но со временем и здесь стала налаживаться собственная монетная чеканка.

На композиционное оформление монет, впервые выпускавшихся в том или ином центре, естественно, оказывали непосредственное влияние те прототипы, которые на официальном уровне должны были избирать новоявленные эмитенты. Денежные эмиссии, осуществлявшиеся эмирами Волжской Булгарии уже с начала X в., следовали обычному стандарту куфического серебра того времени. При этом булгарские эмиры, сделавшись правоверными мусульманами, заявляли о себе в традиционно оформленных арабских монетных легендах и тем самым выступали как полноправные владетели высокого ранга в иерархии исламского мира.

Серебряные дирхемы саманидского типа первым из них отчеканил между 902 и 907 гг. Алмуш, незадолго до того принявший ислам под именем Джа`фар ибн `Абдаллах (прибытие ко двору этого правителя посольства из Багдада в 922 г. описано участником этих событий Ибн Фадланом) [Молчанов 2009, 1].

На первых именных денгах Московского княжества стоит на одной стороне имя Дмитрия Донского, но на другой находится татарская надпись, занявшая довольно прочное место на ранних монетах многих выпусков как в Москве с ее уделами, так и в княжествах, расположенных восточнее ее. На более поздних по началу чеканки денгах Тверского княжества, а также Новгорода и Пскова, надписи с самого начала были русские.

Помещение татарских надписей (зачастую бессмысленных или даже нечитаемых) на ранних русских «двуязычных» монетах в прошлом часто рассматривали как прямой результат даннических отношений. В действительности же здесь сказалось прежде всего активное восстановление в новых условиях прочных связей Руси с рынками Ближнего Востока через Поволжье; восточная торговля определила и выбор самого названия «денга».

Уже в начале XV в. вес татарской "денги", чеканившейся в торговых центрах Поволжья, приравнялся к установившемуся весу денги русской, а во второй половине XV в. русская монета вообще занимала господствующее положение на рынках Поволжья. Даже на некоторых монетах Ивана III, чеканившихся в то время, когда о каком бы то ни было вмешательстве в русское денежное дело и речи быть не могло, встречаются татарские надписи: "Это денга московская", "Ибан" (Иван). Но быстрое усиление роли денги как основного средства внутреннего обращения привело к установлению чисто русского оформления монет [Денежная система 2010, 12-13].

Именно поради всичко това тъкмо тази прабългарска дума с облика *тенка* се използва през Средновековието и в югозападнобългарските народни говори, а под формата *тенке* пък тя все още е в най-широка употреба даже и през XV в. не само в Русия, но дори и в сравнително отдалечени от нея несъседни страни на запад, север и изток, особено

добре видно от пътеписа на Афанасий Никитин:

А Шабатское пристанище Индейскаго моря велми велико. А хоросанцем дают алафу по тенке на день, и великому и малому. А кто в нем женится хоросанець, и князь шабатскый дает по тысячи тенекъ на жертву, да алафу дает на всякый месяць по пятидесяти тенекъ. Да родится в Шабате шолкъ, да сандалъ, да жемчюгъ, да все дешево.

А в Пегу же есть пристанище немало. Да все в нем дербыши живут индийскыи, да родятся в нем камение драгое, маникъ, да яхут, да кирпук; а продают же каменье деръбыши.

А Чинское же да Мачинское пристанище велми велико, да делают в нем чини, да продают же чини в вес, а дешево. А жоны их с мужи своими спят в день, а ночи жены их ходят спати к гарипом да спят с гарипы, да дают имъ алафу, да приносят с собою еству сахарную да вино сахарное, да кормят да поят гостей, чтобы ее любил, а любят гостей людей белых, занже их люди черны велми. А у которые жены от гостя зачнется дитя, и мужи дают алафу; а родится дитя бело, ино гостю пошлины 300 тенекъ, а черное родится, ино ему нет ничего, что пилъ да елъ, то ему халялъ.

Во Рачюре же родится алмаз бир кона да новъ кона же алмаз. Продают почку по пяти рублев, а доброго по десяти рублевъ, нового же почка алмазу пенечьче кени, сия же чара - шеше кень, а сипит екъ тенка.

А град же взял индийской меликъчанъ хозя, а взял его силою, день и нощь бился з городомъ 20 дни, рать ни пила, ни ела, под городом стояла с пушками. А рати его изгибло пять тысяч люду добраго. А город взял, ини высекли 20 тысяч поголовья мужскаго и женьскаго, а 20 тысяч полону взял великаго и малаго. А продавали голову полону по 10 тенекъ, а иную по 5 тенекъ, а робята по две тенкы. А казны же не было ничего. А болшаго города не взял [Хожден, 8-12].

Освен това с помощта и в рамките на тюркското сравнително-историческо езикознание преспокойно се извежда и доказва волжскобългарският произход също така и на по-малката руска парична единица, копейката. Думата наименование на тази парична единица най-вероятно възниква и се развива на основата на полученото в резултат на комбинаторна фонетична промяна под влияние на следващата устнена съгласна и съкратено поради изпадане на зв. *s,* болг. **köpäk* "откъснато, отсечено", както башк. *kÿʒə-* "прицеливаться", но тюрк. *гезе-* "целиться" или тюркм. *dÿÿ,* но азерб. *dävä*; производно от гл. **käs-* "режа", свър. чув. *кас-* "резать", от тюрк. **käs-* "резать", от което е и свър. чув. *касмăк* "кадка, кадушка; долбленная кадушка"; със запазен морфологичен модел в тат. диал. *кеспек* "бочка", което значение обаче се развива на основата на семантичния вариант "долбить" и със семантичен паралел напр. кирг. *кесме* "лапша", букв. "обрезок, кусок" [вж. и срв. Щербак 1970, 91,154,195; Мухамадиев 2008, 2-13; Спасский 2010, 5; Татищев 2009а, 58; ЭСТЯз-к, 28,55-57; ЭСЧвЯз-Фед-1, 231-234].

След всичко това вече никак не е трудно да се предположи, че и поголямата и основна руска парична единица, рублата всъщност е само

по-късна калка на копейката, защото в действителност струс. *рубль* има ни повече, ни по-малко такива значения като "обрубок, затычка" [вж. и срв. Фасм-3, 511].

Волжските българи имат изключително високо развито за времето си селско стопанство и особено земеделие, защото те първи и единствени в Света откриват и започват да орат с плуг, а не с рало, както славяните (Б. Греков; А. Смирнов), да не говорим пък за това, че и днес има народи, които практикуват мотично земеделие:

ІИменно в этот период складываются феодальные отношения и укрепляется государство, а страна становится земледельческой. ІИбн-Фадлан отмечал: "Пища их просо и мясо лошади, но и пшеница и ячмень у них в большом количестве".

ІИбн-Русте писал: "Болгары народ земледельческий и возделывают всякого рода зерновой хлеб, как-то: пшеницу, ячмень, просо и др.".

Еще в VIII в. булгары переходят к плужному земледелию с применением живого тягла, тогда же деревянное рало было заменено болгарским плугом с металлическим лемехом - сабан (Р. Бариев).

Земледелие, получившее широкое распространение в районах с плодородной почвой, было чрезвычайно развито. Об этом свидетельствуют многочисленные археологические находки, например орудия земледелия хазаро-булгар. Впервые в Восточной Европе они создали и использовали достаточно хорошо продуманный технически железный сабан (плуг) со специальным приспособлением - резаком. Справедливости ради, следует упомянуть о не менее интересных, отлитых из чугуна (производство чугуна у хазаро-булгар началось за две тысяи лет до европейцев) сошниках, обнаруженных в поселениях предков гунно-булгар II-I вв. до н.э. в Прибайкалье. Только в раскопках Іволгинского селища обнаружено 24 таких сошника! Пожалуй, трудно даже найти аналогичную, высокую оседлую культуру не только в Восточной, но и в Западной Европе того периода.

Следует сказать так же о земледельческих терминах. До нас дошли не только сами орудия труда, но сохранились и их названия: сабан, соха, кетмень, урак (серп), чалгы (коса), а так же арык, тегермен - мельница и т.д., и т.п. Не менее интересны сохранившиеся злаки (обугленные) и их названия такие как: арпа - ячмень, бодай - пшеница, борчак - горох, борай - полба, дары - просо, орлык, уруг -семена и т.д. и т.п., которые являются словами чисто тюркско-булгарского происхождения (А. Мухамадиев).

Ето защо земеделската продукция на волжските българи надвишава многократно потребностите им, но не само поради това през 1024 и 1299 г. (А. Смирнов), когато в най-близките руски градове и особено в гр. Суздал свирепства силен глад, те доставят на русите голямо количество хлебно зърно и така спасяват жителите им от гладна смърт:

В лѣтъ҆ сѧ҆ фѧ҆ лв҃ [6532 (1024)] *В се же лѣтъ҆ Въсташа вольсви в Суждали избиваху старую чадь къ дьѣволю наоущенью и бѣсованью глѧ҆ще ѣко си держать гобино бѣ мѧжежь великъ и голодь по всеи тои странѣ идоша по Волзѣ вси людьс в Болгары и привезоша жито и тако wжиша слышав же Ѣрославъ волхвы приде Суздалю изъимавъ волхвы расточи а другыми показани рекъ сице* (ЛаврСп).

Он же, отмечая события 1231 г. и ссылаясь на Татищева, пишет, "что Болгары возили тогда хлеб по Оке и Волге во все города Российские, и прислали Великому Князю Георгию (Юрию Всеволовичу - Р.Б.) 30 судов с житом: за что Георгий отдарил их золотом, серебром и костями рыбьими" (Р. Бариев) [вж. Булгары 2009, 5; ЛаврЛт, 32; ЛаврСп, 103, вж. и срв. Греков 1953, 63; Смирнов 1951, 35-37].

При разпростирането си на запад волжските българи полагат основите и изграждат или пък само вземат участие в изграждането на такива впоследствие руски градове като Казан, Муром, Суздал, Нижний Новгород, Жукотин, Владимир, Кременчуг, Самара, Саратов и др.:

Стоило бы, может быть, самарским историкам внимательно всмотреться в средневековые карты Поволжья, где указаны и изображены около полутора десятков построенных «кочевниками» достаточно крупных городов, в том числе, города Самар (А. Мухамадиев).

Името на последния от горепосочените градове между впрочем възниква и се образува на основата не изобщо на тюркското (Фасм), а на вболг. *сары* "белый/южный" и *тăв* "гора" [вж. и срв. Кононов 1978, 174-175]. Необходимият за православните храмове тук варовиков камък се добива в самата Волжска България и се пренася и доставя в тези градове с конски каруци.

Волжските българи полагат основите също така и особено-специално на сега световния мегаполис Москва, управител на който към началото на XII в. например е волжският българин воевода Арбат. Тъкмо неговото име е останало и стигнало до наше време като название на световно популярния и дори емблематичен за всеки русин централен московски площад Арбат и прилежащата му улица Арбатская:

Улица «Арбат» в Москве, вероятно и названа именем воеводы Москвы - Арбата, тем более, что булгары знают о существовании балика «Арбат» в Москве (И. Мусина).

Това название очевидно-безспорно се образува на основата на собствено тюркското по произход болг. **ар/ал* "голям, велик" и както се видя малко по-горе, сравнително често употребяваната от прабългарите средноперсийска по произход титл. *бат/пат* "княз" или като цяло – на основата на прабългарската титла **арбат,* равна и еднаква на славянската титла *велик княз.*

При това в архитектурата на християнската църква събор във Владимир са лесно видими мюсюлмански елементи, докато някои архитектурни елементи на московския Кремъл и на знаменитата съборна църква на Червения Площад – Василий Блаженний, в декоративните си форми и стилеви черти на така наречения "източен барок" повтарят редица черти и особености на волжскобългарската архитектура и особено на сградите в казанската крепост. А и самата система на сглобяване на стените, барелефната резба и редица конструктивни детайли са откритие и дело единствено и само на българските майстори строители:

В. Н. Татищев же добавил о постройке на том месте новой церкви. Мастером при этом был булгарин. С. М. Шпилевский полагает возможность получения из Булгарии не только мастеров, но и строительного материала.

Для подтверждения этой мысли он приводит сообщение из рукописного жития Андрея Боголюбского, которое опубликовал в свое время В. Доброхотов: "Близ Боголюбския обители; яко поприще едино на реке Клязьме, в лугу, нача Великий князь Андрей здати церковь во имя Пресвятыя Богородицы Честнаго ея Покрова, на устье реки Нерли, из собираемых и дволетием из Болгар вывозимых камней для строения во Владимире Соборныя Успения Пресвятыя Богородицы церкви и других десятыя частия, яже по велению его на том месте отлагаемы бываху".

В. Доброхотов полагал, что эти камни начали вывозить из Булгарии в 1164 году, в год похода туда Андрея Боголюбского. С. М. Шпилевский же считает, что строительный материал от булгар русские могли получать в любое время как товар или просто с дозволения дружественных владетелей Булгарии" (Р. Бариев).

Один из бывших столичных городов Булгара X века - Великий Биляр занимал территорию около тысячи гектаров и был крупнейшим городом не только Восточной, но и Западной Европы. Болгары, хазары, аланы прославились как опытные мастера по возведению именно белокаменных сооружений -мечетей, мавзолеев и т. д. Согласно сообщению русского историка XVIII в. В. Н. Татищева, лучшие булгарские мастера строили православные храмы Владимира и Юрьева-Польского из привозного, добывавшегося в Волжской Болгарии, белого известняка. Да и сама система кладки стен этих храмов, как и техника плоскорельефной резьбы и некоторые конструктивные детали, аналогичны таковым в золотоордынских и булгарских сооружениях.

Волжская Болгария являлась самой северной мусульманской страной, где опять-таки прослеживается воплощение идей кочевников и вкусов тюркской знати на строительную культуру данного региона. Отличительной особенностью архитектуры северо-западных тюрков (болгар Поволжья) являются конструкции башенных сооружений с шатровыми перекрытиями.

Исследователями, начиная с М. Худякова, высказывались предположения о том, что знаменитый собор Василия Блаженного на Красной площади, повторяет образ мечети Кул-Шарифа в Казани, восемь башен-приделов храма соответствуют числу минаретов мечети. «Отголоски татарской архитектурной традиции, нашедшие выражение в декоративных формах и стилевых чертах так называемого восточного барокко, видны в пестрой раскраске русских церквей и теремов, росписях, изразцах и надписях на фасадах в сталактитах, подковообразных формах, килевидных и стрельчатых арках. Строительно-конструктивные традиции татар были заимствованы в ярусных башенных сооружениях с шатровыми завершениями». (Н. Будаев) [срв. Владимиров 2009, 2].

Волжските българи са изключително скромен, правдив, толерантен, трудолюбив и миролюбив народ. В стремежа си обаче да съкрушат тяхната търговска хегемония (А. Смирнов) и да завладеят техните земи и богатства руските князе водят поредица от войни чак до 1236 г. При първата от тях през 969 г. и под предводителството на Светослав те раз-

оряват българските земи под претекст и като отмъщение за това, че през 913 г. българите помагат на хазарите да разбият русите, които обаче тогава предприемат военен поход чак до южните брегове на Каспийско море. Но така или иначе тези войни сериозно подкопават военната мощ на българската държава; водят до упадъка на много български градове, а от тук и на самата българска държава като цяло (А. Смирнов) и така създават необходимите предпоставки и условия тя да бъде победена и покорена по-късно от татаро-монголите:

В написанной на языке, понятном для всех тюркских стран и народов книге другого поэта – Юсуфа Баласагуни «Благословенное знание» (XI в.), указаны основные сословия тюркского общества. В них объясняется, как власти должны относиться к сословиям ученых, земледельцев, торговцев, ремесленников, кочевников, черному люду и беднякам. Относительно земледельцев подчеркивается, что «во всей стране люди и животные живут благодаря сельскому хозяйству, земледельцы обеспечивают каждого питанием и питьем».

В отношении кочевников говорится: «У них много скота. Они простые, но любящие правду прямые люди. Среди них не бывает ученых. Они никому не причиняют вреда, но они всем полезны». Когда речь заходит о кочевниках, конечно, сразу же вспоминаются сообщения киевских летописцев. Однако Хазарское или Булгарское государства никогда не вели крупные военные действия против киевских князей. Князья решали свои земельные проблемы с пограничными, кочующими посезонно, в определенном районе, с места на место, небольшими племенами. За редкими исключениями, типа печенежского вторжения или монгольского нашествия - они никогда не угрожали самому существованию Киевского государства (А. Мухамадиев).

В лѣто с҃ х к҃и [6628 (1120)] *Георгии Володимеричь ходи на Болгары по Волзѣ и взѧ полонъ многъ и полкы ихъ побѣди и воевавъ приде по здорову.*

В лѣт҃ с҃ х҃ ч҃ [6690 (1182)] *Того же лѣт҃ Всеволодъ Гюрговичь кнѧзь Соуждальскии и зараттис҃ с Болгары быс҃ идоущимъ по Волзѣ на Болгары поидоша на мѣсто идѣже wстровъ нарѣцаемыи Исади оустьс҃ сами же поидоша на конѣхъ в землю Болгарьскоую к великомоу городоу Серьбренъıхъ Болгаръ.*

Болгарѣ жѣ видѣвше множьство Роускихъ полъковъ не могоша wколни же городѣ Болгарьскии Собѣкоулѧне и Челмата и совокоупишасѧ со инѣми Болгары зовемыми Темтюзи и совокоупившесѧ ихъ е҃ идоша на Сады ис Торьцькокого на конихъ приѣхавшимъ на лодьѣ Роускоѣ и вышедъше на wстровъ тотъ и поидоша на Роусь...

Роусь же доспѣвше полкъ Бж҃ию помощью оукрѣплѧеми и поидоша противоу имъ и снѧшасѧ с ними wни же видивше побѣгоша а наши погнаша сѣкоуще поганыѣ Бохмиты и прибѣгоша к Волзѣ и воскакаша во вчаны и тоу абьс испровѣргоша оучань и тако истопоша боле тысѧчѣ ихъ и поможе Бъ҃ Роуси и побѣдиша ѣ избиша ихъ поль третьитысѧчѣ а прочии поидоша к лодьѣмъ не ведоуще бывшаго wже лодьиници до нихъ побѣдилѣ полкъ Болгарьскии и похвалиша Ба҃w бывшемь на том же wстровѣ и носадѣ ихъ [ИпатСп, 199,428-429].

В лѣт҃ с҃ х҃ к҃и [6628 (1120)] *Ѣрославъ ходи на Половци за Донъ и не wбрѣтъ ихъ воротисѧ wпѧть и Гewрги брат҃ ѥго ходи на Болгары и взѧ полонъ многъ и*

полкъ ихъ побѣди.

В лѣт҃ ѕ҃ х҃ о҃ в҃ [6672 (1164)] *Свѧщена бы҃с҃ цр҃кы на Злотых҃ воротѣхъ Володимери. В тож҃ лѣт҃ заложена бы҃с҃ цр҃кы Сп҃са Стаг҃в Володимери.*

В то же лѣт҃ иде кнѧзь Андрѣи на Болгары с сыномъ своимъ Изѧславом҃ и с братом҃ своимъ Ѧрославом҃ и с Муромьскым҃ кнѧзем҃ Гюргемъ и поможе имъ Бъ҃ и ст҃ая Бц҃а на Болгары самѣх҃ исѣкоша множьство а стѧгы ихъ поимаша и wдва в малѣ дружинѣ оутече кнѧзь Болгарьскыи до Великаго города...

...кнѧзь же G҃ндрѣи воротисѧ с побѣдою видѣвъ поганыѧ Болгары избиты а свою дружину всю сдраву стоѧху же пѣши съ ст҃ою Бц҃ею на полчищѣ подъ стѧгы и приѣхавъ до ст҃ое Бц҃и и до пѣшець...

А кнѧзь Андрѣи с Гюргемъ и со Изѧславом҃ и съ Ѧрославом҃ и со всею дружиною оудариша челом҃ передъ ст҃ою Бц҃ею и почаша целовати ст҃ую Бц҃ю с радостью великою и со слезами хвалы и пѣсни въздающе си 6и шедше взѧша град҃ ихъ славныи Брѧхимовъ а переди г҃ городы ихъ пожгоша...

...се же бы҃с҃ чюдо новое ст҃ое Бц҃и Володимер с косюже взѧль бѧше с собою блг҃овѣрныи кнѧзь Андрѣи и принесъ ю с славою и постави ю въ ст҃ѣи Бц҃ѣ Володимери в Золотоверсѣи идѣже стоить и до сего дн҃ѣ.

В лѣт҃ ѕ҃ х҃ п҃ [6680 (1172)] *Тое же зимы посла кнѧзь Андрѣи сн҃а своѥго Мстислава на Болгары и Муромскыи кнѧз҃ сн҃а своѥго и Рѧзаньскыи кнѧз҃ сн҃а своѥго и совкуплъшюсѧ на оусть G҃кы и въѣхаша в погань҃ѧ без вѣсти взѧша селъ ѕ҃ Семоѥ городъ мужи исѣкоша а жены и дѣти поима.*

В лѣт҃ ѕ҃ х҃ ч҃в [6692 (1184)] *Иде кнѧзь Всеволодъ на Болгары со Изѧславомъ Глѣбовичемъ сн҃овцемъ своимъ и с Володимеромъ Ст҃ославичемъ и съ Мстиславомъ Двдвчемъ и съ Глѣбовичи Рѧзаньскаго с Романомъ и со Игоремъ и со Всеволодомъ и с Володимеромъ и с Муромьскымъ Володимеромъ и приде в землю Болгарьскую и въсѣдъ на берегъ поиде к Великому городу и ста у Тухчина городка и перестоѧвъ ту в҃ дн҃и поиде на третии днь҃ к Великому городу.*

Тогож҃ лѣт҃ [1186] *Посла великыи кнѧзь Всеволодъ Гюргевичь на Болгары воѥводы своѣ с Городьчаны и взѧша села многы и възвратишасѧ с полоном҃ многим҃.*

В лѣт҃ ѕ҃ ѱ҃ к҃и [6728 (1220)] *Гѥwргии великыи кнѧз҃ сн҃ъ Всеволожь посла брата своѥго Ст҃ослава с полкы и воєводами на безбожны҃ѧ Болгары и ѧко приде Ст҃ославъ подъ град҃ ихъ G҃шель...* (ЛаврСп).

В лето 6672 *Того же лета ходи князь Андрей Юрьевич на Болгары съ сыном своим Изяславом и з братом своим Ярославом и с муромским князем Юрьем и з собою ношаху икону святыя Богородица чюдотворную. Се же новое чюдо сотвори богъ и святая богородица: землю их взяша и славны град их Бряхимов и иных три грады, а самих иссекоша и полон много вземше, и отъидоша с победою.*

Великое княжение Юрья Всеволодичя владимерскаго и всеа Русии

В лето 6726 *посла великий князь Юрьи брата своего Святослава и вси князи полки своя на Болгары. Они же поимаша грады их многи и полон, возвратишася* (ПискЛт).

В 7061 (1553) году царь и великий князь всея Руси Иван Васильевич, видя бого-

мерзкое нечестивцев ожесточение, устремился на них с большими силами и город их стольный Казань взял, всеми землями казанскими завладел, несметное множество нечестивых булгар истребил, избежавших же плена всех под свою царскую десницу покорил. Спустя немногие годы после этого похода царь и великий князь всея Руси Иван Васильевич божьею волею отошел к господу, и Российского царства скипетр, как и прежде сказано было, принял достохвальный сын его, благочестивый наш царь и великий князь всея Руси Федор Иванович. Нечестивые же булгары, гордыней бесовскою обуянные, опять посягают на православный народ и, вступив в русские пределы, по обыкновению своему уводят большой полон.

Видя это, преблагой человеколюбивый бог наш не дал вконец погибнуть крещеному народу, вложил благочестивому царю и великому князю всея Руси Федору Ивановичу в сердце мысль, дабы избавил православных христиан от насилия нечестивцев. Царь, истинный рачитель благочестия, воспламенился от этой божественной мысли и повелел мудрому своему правителю Борису Федоровичу послать большое войско на нечестивых булгар. Достохвальный же правитель Борис Федорович не мешкая приказ благочестивого царя выполняет, собирает большое христолюбивое воинство, назначает воевод и, вооружив эту могучую рать, посылает ее на булгар. Вторгшись в их область и захватив толпы пленников, воинство благочестивого царя с божьей помощью в сражениях одолело нечестивцев; множество их пало от мечей. Воочию узрев храбрость и неукротимую решимость христолюбивого воинства и собственную погибель, булгары вскоре изъявили благочестивому царю рабскую покорность.

Царь же и великий князь всея Руси Федор Иванович повелел в их стране много своих крепостей построить, и с той поры и доныне благодаря царскому благоразумному управлению все земли булгарские в полной покорности и в рабском послушании под его царскою десницей пребывают. Этой деснице покорны и навеки подвластны не одни нечестивые булгары; ей подчинена вся Сибирь, порабощены все живущие в сибирских землях язычники-сыроядцы; получая от них каждый год различные оброки и дани, царь разрушил все бесовские капища, поставил много укрепленных городов, населил их крещеными людьми, возвел православные храмы, и так утвердившееся при царском управлении истинное богопочитание доныне нерушимым остается (Иов) [Иов, 2-3; ЛаврСп, 201,243-251,268,276,307; ПискЛт, 67,76, вж. и срв. Булгары 2009, 1-5; Смирнов 1951, 44-47].

В булгаро-русские отношения смена власти существенных изменений не внесла. Взаимные вторжения продолжались, что видно из письма Всеволода в 1182 г. киевскому князю Святославу Всеволодовичу: "Отче и брате, се болгары соседи наши..., суть вельми богаты и сильны, ныне пришед по Волге и Оке, якоже и коими с великим войском многие городы разорили, людей бесчисленно пленили, которым я един противиться не могу... Половцев же призывать не хочу, ибо они с болгары язык и род един.

Татищев причину вторжения булгар в русские земли объясняет тем, что они искали "управы на русских грабителей".

Летом 1220 г. брат великого князя Юрия Всеволодовича (стал великим князем в 1218 г. через 6 лет после смерти своего отца Всеволода) Святослав с сыновьями

муромских князей и с сильным ополчением на судах приплыл Волгой в Волжскую Булгарию. Святослав пристал со своим войском к правому берегу Волги ниже устья Камы. Оставив у судов охрану, русское ополчение двинулось к булгарскому городу Ошель, укрепленному двумя высокими дубовыми стенами, между которыми находился вал, и осадило крепость.

Красочное описание этого события находим у Н. М. Карамзина: Впереди шли люди с огнем и топорами, за ними стрелки и копейщики. Одни подсекли тын, другие зажгли оплоты; но сильный ветер дул им прямо в лицо: задыхаясь от густого дыма, воины Святослава, ободренные речью Князя, приступили с другой стороны и зажгли город по ветру. Зрелище было ужасно: целые улицы пылали; огонь раздуваемый бурею, лился быстрой рекой; отчаянные жители с воплем бежали из города и не могли уйти от меча Россиян; только Князь Болгарский и некоторые его всадники спаслися бегством. Другие, не требуя пощады, убивали жен, детей своих и самих себя, или сделались жертвою пламени, вместе с многими Россиянами, искавшими добычи в городе. Святослав, видя там наконец одни кучи дымящегося пепла, удалился, сопровождаемый толпами пленников, большей частью жен и младенцев (Р. Бариев).

С постепенно-поетапното, но неспирно-неудържимото разпространение на русите на изток и в условията на татаро-монголското иго взаимоотношенията между русите християни и българите мюсюлмани се изострят и се засилва противопоставянето между тях. В резултат и в рамките на това русите предприемат поредица от гонения и преследвания на българите, стигащи до там в някои градове повечето от българите да бъдат прогонени от родните им места, а много от тях даже и избити:

В год 6770 (1262) *взял Дмитрий Александрович с новгородцами Юрьев Немецкий. В тот же год было вече против басурман, и изгнали их из городов, ибо много зла делали христианам* [РолЛт, 18].

Разгромът и завладяването на Волжска България от татаро-монголите през първата половина на XIII в. е съпроводено от нечувано-неописуеми жестокости и разрушения, като са унищожени уникално-безценни паметници на културата с общочовешко значение и роля. Тогава са превзети и буквално изравнени със земята голям брой най-цветущо-благоустроени градове, при което са съборени и безброй оригинално-красиви сгради, библиотеки, училища, джамии, керван-сараи и др.:

После установления этих законов (яса) он назначил войска для походов на страны мира. В стороне Харасана и Ирака еще не улегся огонь смуты и бунта и рыскал султан Джелаль-ад-дин. Он послал туда Чурмагуна с несколькими эмирами и 30 000 храбрых людей. В сторону кипчаков, Саксина и Булгара он послал с таким же войском Куктая и Субатай-бахадура.

Когда каан Угетай воссел на престол монгольского царства, он (Бату) подчинил и покорил сплошь все те края, которые были по соседству его: остальную часть земли кипчаков, аланов, асов, русов и другие страны, как то: Булгар, М.к.с. и другие. В своем становище, которое находится в пределах Итиля, Бату устроил местопребывание и построил город, который называют Сараем.

Рассказ о покорении Булгара, страны асов и Руси. *Когда каан Угетай во второй раз устроил большой курилтай и назначил совещание относительно уничтожения и истребления остальных непокорных, то состоялось решение завладеть странами Булгара, асов и Руси, которые находились по соседству становища Бату, не были еще окончательно покорены и гордились своей многочисленностью. Поэтому в помощь и подкрепление Бату он Угетай назначил следующих царевичей: сыновей Тулуя Менгу-хана и брата его Бучека, из своих сыновей Гуюк-хана и Кадагана и других царевичей: Кулькана, Бури, Байдара, братьев Бату-Хорду и Тангута - и несколько других царевичей, а из знатных эмиров там был Субатай-бахадур. Царевичи для устройства своих войск и ратей отправились каждый в свое становище и местопребывание, а весной выступили из своих местопребываний и поспешили опередить друг друга. В пределах Булгара царевичи соединились: от множества войск земля стонала и гудела, а от многочисленности и шума полчищ столбенели дикие звери и хищные животные. Сначала они царевичи силою и штурмом взяли город Булгар, который известен был в мире недоступностью местности и большою населенностью. Для примера подобным им, жителей его частью убили, а частью пленили* (Джувей).

После битвы на Калке монголо-татары отправили пятитысячный отряд на Волжскую Болгарию. Болгарская армия (в основном конница) имела хорошее вооружение: мечи, сабли, луки со стрелами, палаши, кинжалы, топоры, ножи, кистени, булавы, копья, рогульки, кольчуги и шлемы. На болгарской земле стояло около 40 крепостей. Поэтому первоначально болгары сумели дать отпор монголо-татарам. Они заманили противника в засады, окружили и перебили. Потерпев поражение, монголо-татары спустились вниз по Волге к городу Саксину. В 1229 и 1232 гг. болгары отбили очередные волны их наступления. В связи с серьезной опасностью, грозившей государству, Волжская Болгария заключила мир с Владимиро-Суздальским княжеством.

Монголо-татары тщательно готовились к завоеванию «Улуса Джучи», в состав которого, по завещанию Чингисхана, включалась и Волжская Болгария. В 1236 г. огромная армия во главе с Бату (Батыем) двинулась на болгар и, несмотря на упорное сопротивление, одолела их. Эти события отражены и в русских летописях: «Придоша от восточные страны в Болгарскую землю безбожни татари, и взяша славный Великий город Больгарский и избиша оружием от старца и до унаго и до сущего младенца, взяша товара множество, а город их пожогоша огнем и всю землю их плениша».

Были разрушены Болгар, Биляр, Жукотин (Джукетау), жестоко пострадали Керменчук, Сувар. Разорив Болгарию, опустошив также мордовские и буртасские земли, зимой 1237 г. захватчики вступили в пределы русских княжеств.

Волжская Болгария потеряла свою независимость. Однако монголо-татары не сразу покорили население Среднего Поволжья. В 1239-1240 гг. произошло восстание против жестоких завоевателей. Его возглавили болгарских князья Баян и Джику. В 1241 г. монголам пришлось вторично завоевывать болгарскую землю.

В это время часть болгаро-чувашей переселилась на земли Приказанья и на территорию современной Чувашии, а некоторые - даже в города Владимиро-

Суздальской земли. Начался трагический период в истории чувашского народа.

В 1243 г. хан Бату обосновался на Нижней Волге и провозгласил создание нового государства - Золотой Орды со столицей в Сарае. Границы Золотой Орды простирались от Иртыша до Дуная, включая Дешт-и-Кыпчак (Половецкая степь), Волжскую Болгарию, Хорезм, Приуралье, Крым и Северный Кавказ.

Основу военной силы Орды составили тюркоязычные кыпчаки. До нашествия монголов «Степь кыпчакская», или Дешт-и-Кыпчак, включала Северный Кавказ, Крым, Нижнее Поволжье, Приуралье и Хорезм. Кыпчаки первоначально жили на Алтае. В VI-VII вв. они покинули эти места и постепенно расселились на территории от Иртыша до Дуная. В X-XII вв., сгруппировавшись в ряд самостоятельных крупных племенных союзов, они стали играть значительную роль в политической жизни и этногенетических процессах народов Средней Азии, Казахстана, Восточной Европы. С начала XIV в. кыпчаки стали носить имя татар. Кыпчакский язык стал государственным языком Золотой Орды, а в качестве государственной религии был принят ислам.

Волжская Болгария превратилась в провинцию (улус) Золотой Орды. Она имела важное экономическое значение для всей Орды: плодородные земли в бассейне Волги и ее притоков Камы, Суры, Свияги и других рек стали главной житницей государства.

Из разоренных городов Волжской Болгарии со временем возродились Болгар, Жукотин, Биляр, Сувар, но из них только первые два достигли былой мощи. Появились новые города - Балымер, Тубулгатау, Кашан, Тетеш, Иски Казань, Кам, Таяба, Веда Суар (в конце XIII в. на том месте, где позже возник город Чебоксары). Города превратились в опорные пункты для эксплуатации покоренного завоевателями населения.

Болгар в начальный период существования Золотой Орды, до строительства города Сарая, являлся ее столицей, а в дальнейшем оставался летней резиденцией ханов. Здесь в 1240-1330-е гг. чеканились золотоордынские монеты.

В Болгарском улусе население было обязано ежегодно платить десятинную дань - ясак и всевозможные другие налоги, поставлять хлеб, строить крепости, давать воинов в монгольско-татарское войско. Итальянский путешественник Плано Карпини, посетивший Золотую Орду в 1245-1246 гг., писал, что захватчики требуют от покоренных народов, «чтобы они шли с ними в войске против всякого человека, когда им угодно, и чтобы они давали им десятую часть от всего, как от людей, так и от имущества. Именно они отчитывают десять отроков и берут одного и точно так же поступают и с девушками; они отвозят их в страну (свою. - Авт.) и держат в качестве рабов. Остальных они считают и распределяют согласно своему обычаю... Сверх того они требуют и забирают без всякого условия золото и серебро и другое, что угодно и сколько угодно». Уцелевшие болгарские феодалы были подчинены захватчикам и служили им в качестве сотников и десятников.

Отряды монголо-татар огнем и мечом сметали с лица земли селения, жители которых сопротивлялись их гнету [Монголо-татарское нашествие 2010, 1-3].

Царевичи для устройства своих войск и ратей отправились каждый в свое ста-

новище и местопребывание, а весной выступили из своих местопребываний и поспешили опередить друг друга. В пределах Булгара царевичи соединились: от множества войск земля стонала и гудела, а от многочисленности и шума полчищ столбенели дикие звери и хищные животные. Сначала они (царевичи) силою и штурмом взяли город Булгар, который известен был в мире недоступностью местности и большой населенностью. Для примера подобным им, жителей его (частью) убили, а (частью) пленили".

А. Х. Халиков и П. Х. Халиуллин предполагают, что для завоевания Волжской Булгарии к осени 1236 г. Бату собрал только собственно монгольских войск 200-250 тысяч человек.

Булгары оказали монголам отчаянное сопротивление - борьба продолжалась целый год, с осени 1236 г. до осени 1237 г. Один за другим пали города и крепости Волжской Булгарии. Дремучие леса и недоступные места стали прибежищем для оставшихся в живых, откуда они продолжали нападать на монгольские войска. Наконец, были подавлены последние очаги сопротивления (Р. Бариев).

Има случаи, когато при превземането на даден град бранителите се съпротивляват отчаяно и не се предават, но щом виждат неизбежния край, най-напред избиват собствените си жени и деца, а след това и сами слагат край на живота си:

В лѣт҃ ѕ҃ ѱ҃ м҃ [6740 (1232)] *Придоша Татарове и зимоваша не дошедше Великого града Болгарьскаго...*

В лѣт҃ ѕ҃ ѱ҃ м҃ д҃ [6744 (1236)] *Бы҃с҃ знаменье в слн҃ци мс҃ца авгу҃с҃ъ г҃ в нед҃ по wбѣдех҃ бы҃с҃ видѣти всѣм҃ акы мс҃ць четырь дн҃и.*

Тоє же wсени *Придоша ѿ восточныѣ страны в Болгарьскую землю безбожнии Татари и взѧша славнѣи Великыи город҃ Болгарьскыи и избиша wружьем҃ ѿ старца и до ѹнаго и до сущаго младенца и взѧша товара множ҃ство а город҃ ихъ пожгоша wгнем҃ и всю землю ихъ плѣниша.*

В лѣт҃ ѕ҃ ѱ҃ мд҃ [6744 (1236)] *Того же лѣта погѣбе слн҃це по всеи земли. Того же лѣта прiшедше безбожнiи Татарове попленiша всю землю Болгарьскѹю и град их Велiкыи взѧша и иссѣкоша всѧ и жены и дѣти а инiи в полонъ взѧша* [ЛаврСп, 318-319,358].

Въпреки всичко това волжските българи успяват донякъде да съхранят себе си и да предадат на идните поколения не само името си, но и родния си български език, на който даже и през 1320 г. съставят и надгробните си надписи. Позволяваме си ние да преведем на български долуприведения надпис от Д. Мухаметшин, Ф. Хакимзянов [2007] поради забелязани от нас неточности в техния превод на руски:

Әль-хөкму	*Присъда Тя е*
ли-л-лахи-л-галийи-л-кәбири.	*на Великия Всевишен Аллах.*
Әлбәр оулы Хәлуҗ зерати бү.	*Това гробът е*
	на Хелудж, син на Албар.
Вафат болты: тарих	*Датата, на която той се спомина,*
жети жүр жермиши жол,	*е м. Мухаррем, 720 година* [11].
мухаррам айхы.	

Р-язычные памятники, несмотря на то, где они были поставлены, написаны по единому шаблону. Набор слов, за редким исключением, почти не меняется, это наталкивает на мысль, что знатоков этого языка предков было очень мало. Возможно, его знали мастера-резчики и передавали по наследству. Сравните две эпитафии. Вот текст надгробия с Булгарского городища:

В условиях жестокого золотоордынского гнета народы Булгарии стремились сохранить свою национальную самобытность, отказывались от насильственно распространяемого на них имени "татары". Население Булгарии называло себя булгарами, суварами, казанцами (казан кешесе. – Г. С.) или бесермянами.

Об этом свидетельствуют многочисленные этнографические памятники с упоминанием этнической принадлежности - "аль-Булгари", "аль-Сувари", а также и то, что большинство ученых и поэтов к своему времени всегда прибавляли и этническое имя - "аль-Булгари".

Предположение же, что якобы завоеватели (т.е. татаро-монголы. – Г. С.) перебили булгар и на их месте остались сами, исторически вообще не оправданно [Саттаров 1984, 115, вж. Sigism, 282-283].

Десетки и даже стотици години след татаро-монголското нашествие и разгрома на Волжска България през 1236 г., когато пада и столицата Болгар, много от прабългарските князе и боляри, приемайки Свето Кръщение, масово преминават на служба при руските князе, царе и императори:

В год 6779 (1271) *В тот же год родился Михаил Ярославич Тверской. В тот же год было затмение солнца. Той же зимой преставился великий князь Ярослав Тверской, идя из татар, держав великое княжение семь лет после Александра. II положили его в Твери, в церкви святых Козмы и Дамиана* [РогЛт, 17].

Ето защо волжски българи по произход са огромен брой от по-късните руски държавници, пълководци, сановници, интелектуалци, артисти и най-вероятно и цар Борис Годунов (1598-1605). Убеждението ни в тази насока се подсилва още и от това, че преди това той получава високата дворцова длъжност кравчий, името на която идва от прабългарския език, а така също и от това, че и в България и по-точно в Смоленско има фамим *Годумов* (ГВ), като прабългарско по произход е още и личното му име:

В годы благочестивого его царствования управлял и ведал под его владычеством богохранимой державой шурин его, чином слуга и конюший боярин Борис Федорович Годунов. Выделялся этот Борис Федорович необычайной мудростью, превосходил всех саном и благоразумием, и, благодаря достойнейшему его правлению, благочестивая царская держава процветала в мире и в нерушимой тишине; много стараний явил правитель о благочестии и великими деяниями споспешествовал благоденствию богохранимой царской державы, так что и сам благочестивый самодержец, царь и великий князь всея Руси Федор Иванович, дивился высочайшей его мудрости и храбрости и мужеству.

II не по одной только своей державе пронесся слух, но и по всем странам иноверных народов прогремела слава, что не было тогда в Русском царстве равного ему

храбростью, разумом и верой в бога. Из многих языческих царств слава эта приводила к царю и великому князю всея Руси Федору Ивановичу пришлецов с дарами многоценными, воздающих рабское поклонение и достодолжные почести царскому величеству и царской богохранимой державы искусному правителю; потрясенные духовной красотой его лица и премудростью его разума, они, возвращаясь в свои страны, с изумлением возвещали о величайших его добродетелях.

Искусный же этот правитель Борис Федорович по царскому изволению своим недреманным руководством и прилежным попечением возвел много окруженных каменными стенами городов, воздвиг в них во славу божию величественные храмы, устроил множество иноческих обителей. Самый царствующий богоспасаемый город Москву, словно невесту перед венцом, украсил он дивными красотами: построил прекрасные каменные церкви, громадные палаты, так что одно их лицезрение повергает в трепет; всю Москву опоясал могучими каменными стенами, и этот город-крепость, величественный пространством и красотою, прозвал Царьградом; внутри же создал гостиные дворы для жительства купцов и для хранения товаров; много и другого, достойного хвалы, было учреждено в Русском государстве.

Назавтра по отправлении иконы царицы небесной, в день субботний, благочестивый царь и великий князь всея Руси Федор Иванович послал на борьбу с нечестивыми варварами искусного своего правителя Бориса Федоровича и с ним многих бояр царской своей думы и много войск, сам же устремился на молитву, приглашая к ней и укрепляя всех, кто был с ним.

Великий же и искусный воевода Борис Федорович со всею бывшею с ним ратью отошел от царственного города верст с пять и остановился на реке, в местности, называемой Котлы, ожидая пришествия окаянного того царя.

Назавтра после сражения искусный большой воевода Борис Федорович, увидев, что нечестивый этот царь отошел и что с ним возвратилось все его богомерзкое воинство, наверное узнав, что божией помощью и заступничеством пречистой богородицы и великих чудотворцев русских противник ушел посрамленным и обратился в бегство, посылает тотчас весть в царственный город благочестивому самодержцу, извещая его о возвращении восвояси нечестивого царя и всех, кого он привел с собой.

Достохвальный же большой воевода Борис Федорович, придя в стольный град и воздав подобающие почести благочестивому царю и великому князю всея Руси Федору Ивановичу, извещает ему все по порядку, как божьей милостью, пречистой богородицы заступничеством, великих чудотворцев молитвами и царским его счастьем устрашился окаянный царь крымский, как он бежал и все свое богомерзкое воинство с собою увел; к сему извещает с похвалою и о храбром сопротивлении орде христолюбивого царского его воинства.

По окончании пира благочестивый самодержец снимает со своей царской выи златокованую цепь, которую носил в знак самодержавного своего монаршего величия, и возлагает ее на выю достохвального своего воеводы Бориса Федоровича, тем самым заслуженно чествуя его за победу и также предвещая, что он после смерти царя будет преемником всего царского достояния, держателем скипетра и правителем превеликого Российского царства; потом, спустя немногие годы, божиим промыслом царское пророчество исполнилось (Иов).

Царь Борис Феодорович Годунов принадлежал к младшей ветви костромского дворянского рода, члены к-рого почитали своим родоначальником татар. мурзу Чета (в Крещении Захария) - основателя Ипатьевского костромского мон-ря. Рано лишившись отца, Б. Г. воспитывался дядей Д. И. Годуновым (†1606), имевшим при дворе царя Иоанна IV Васильевича Грозного чин постельничего.

Б. Г. начал службу в 1567 г., когда был принят в опричный двор Иоанна IV. Положение Б. Г. в этом дворе упрочилось благодаря женитьбе на дочери Малюты Скуратова. На свадьбе царя с Марфой Собакиной 28 окт. 1571 г. Малюта Скуратов и его зять были дружками царской невесты. Б. Г. сохранил расположение царя и после отмены опричнины и смерти Малюты, в восстановленном царем в 1575 г. особом дворе он занял высокую должность кравчего, в 1578 г. получил боярский сан.

Вскоре после смерти Иоанна IV ***Б. Г. получил от царя Феодора Иоанновича*** *высокий сан боярина конюшего и уже на приеме посла Речи Посполитой Льва Сапеги 2 июня 1584 г. стоял «у государева места выше рынд». После тяжелой болезни в 1585 г. царского дяди Н. Р. Юрьева Б. Г. фактически стал правителем Русского гос-ва при неспособном вести гос. дела царе.*

В отличие от простых людей дворянство было довольно политикой Б. Г., и после кончины бездетного царя Феодора земский собор 17 февр. 1598 г. избрал Б. Г. царем. Участники собора дважды просили Б. Г. согласиться на принятие престола, для чего в Новодевичий мон-рь, где в то время находились Б. Г. и царица-вдова, были устроены торжественные шествия с московскими святынями. В конце концов Б. Г. 21 февр. согласился взойти на трон, венчание состоялось 1 сент. 1598 г.

До вступления на трон храмоздательная деятельность Б. Г. ограничивалась строительством церквей в принадлежавших ему владениях: Богоявления в с. Красном Костромского у., во имя Св. Троицы в селах Хорошёве и Вязёмы под Москвой, огромный собор во имя святых Бориса и Глеба в Борисовом городке Верейского у. с колокольней, почти равной по высоте колокольне Ивана Великого (достроены и освящены были в начале царствования Б. Г.).

При Б. Г. завершилась начатая при царе Феодоре работа по созданию драгоценных рак на гробницы рус. чудотворцев. В 1601 г. царь лично отвез раки на гробницы преподобных Макария и Пафнутия в Калязинский и Пафнутиев боровский мон-ри. По его приказу были изготовлены золотые ковчеги для хранения частиц мощей, находившихся в царской казне. В 1600 г. по приказу царя был позолочен купол Троицкого собора во Пскове, в следующем году перестроена надвратная церковь Можайского кремля, где хранилась чудотворная икона Николы Можайского. По приказу Б. Г. был построен храм Николы Явленного на Арбате, отлит большой колокол для Успенского собора Московского Кремля. Архиеп. Арсений Элассонский сообщал, что Б. Г. возобновил и украсил «девичий монастырь» близ Москвы (Новодевичий).

Искреннее благочестие и забота об интересах Православия сочетались у Б. Г. со стремлением к сближению с зап. гос-вами и интересом к достижениям зап. культуры, за что его порицал Авраамий (Палицын). После вступления на трон Б. Г., ища союза сначала с Австрией, затем с Данией, предлагал руку своей дочери Ксении

одному из австр. эрцгерцогов, затем - брату дат. кор. Кристиана IV Иоганну; царь предполагал выделить буд. зятю удел в России, не требуя его перехода в Православие. Б. Г. посылал за границу агентов не только для найма иностранных специалистов (это делалось и ранее), но и для приглашения в Москву учителей. В нач. XVII в. большая группа детей боярских была отправлена в Зап. Европу «для науки разных языков и грамоте» (Б. Флоря; Грамота).

Или както установява и се изразява акад. Лихачов, от 500-те рода на руската аристокрация 300-350 са от български корен. Известна представа за това положение на нещата дава и следната статистика, повечето от имената на болярите в която са от български произход, като прабългарско е и наименованието на дворцовата длъжност кравчий "надзорник, надзирател":

При Алексее Михайловиче Московский Большой Дворец был ликвидирован, должность боярина и дворецкого заменена на кравчего.

Численность бояр

Царствование	**Количество бояр (человек)**
Иван III	от 5 до 21
Василий III	до 38
Иван Грозны	до 48
Фёдор I Иоаннович	до 25
Борис Годунов	до 26
Лжедмитрий I	до 41
Василий Шуйский	до 36
Семибоярщина	до 30
Алексей Михайлович	до 33
Фёдор III Алексеевич	до 24 в 1676 году до 51 в 1686 году
Пётр I	до 26 в 1691 году

Список знаменитых нетитулованных московских боярских родов

Аксаковы	Кутузовы	Курчевы
Башмаковы	Морозовы	Мусины
Воронцовы-Вельяминовы	Новосильцевы	Плещеевы
Исленьевы	Синие	Пушкины
Соловцовы	Ратшичи	Поводовы
Воронцовы	Акинфовы	Рожновы
Зерновы	Бутурлины	Товарковы
Квашнины	Неклюдовы	Шараповы
	Замыцкие	Редегины

Кобылины	Ляцкие	Шафериковы-
Гавшины	Морозовы	Игнатьевы
Боборыкины	Новосильцевы	Белеутовы
Елкины	Толстые	Добрынские
Колычевы	Аминовы	Бирдюкины-
Неплюевы	(Аминьевы)	Зайцевы
Стербеевы	Бутурлины	Викентьевы
Хлудневы	Неклюдовы	Гусевы
Жеребцовы	Замыцкие	Зайцевы
Лодыгины	Застолбские	Поджогины
Горбуновы	Каменские	Симские
Коновницыны	Курицыны	Сорокоумовы-
Горбатые	Волковы-	Глебовы
Кокоревы	Курицыны	Бобровы
Образцовы	Остеевы	Буруновы
Кошкины	Жулебины	Кокошкины
Беззубцевы	Чулковы	Лаптевы
Епанчины	Чоботовы	Лопухины
Шереметевы	Аминьевы	Ушаковы
Захарьины-Юрьевы	Неклюдовы	Старковы
Романовы	Каменские	Ховрины
Захарьины-Яковлевы	Слизневы	Головины

Такъв е случаят също така например и с постъпилия през 1786 г. на руска служба Василий Болгарский, произходът на когото, както и на самото му прозвище, безспорно водят началото си от волжските българи. След прозвището му, най-категорично-безспорното свидетелство за това е и мюсюлманският символ полумесец в неговия фамилен герб.

Впрочем подобни, образувани на основата на етнонима прозвища са обичайна практика за волжските българи и такива още през XIII-XIV в. например са *Йуныс әл-Болгари, Болгари Муса, Хөсәйен Болгари* и др. (М. Әхмәтҗанов):

Новая волна золотоордынских феодалов со своими отрядами потянулась в Русь. Среди них был и предок великого русского поэта М. Ю. Лермонтова по материнской линии Аслан-Мурза Челибей. Он со своими воинами перешел на службу к Дмитрию Донскому, был крещен и получил имя Прокопия. Великий князь выдал за него Марию, дочь своего сподвижника Житова. Прокопий и Мария имели многочисленное потомство, одна из ветвей которого и дала жизнь роду Арсеньевых.

"В области науки, - пишет М. Д. Каратеев, - потомками татар были гениальные русские ученые Менделеев, Мечников, Павлов и Тимирязев, историки Кантемир и Карамзин, исследователи севера Челюскин и Чириков.

В литературе - Достоевский, Тургенев, Державин, Языков, Денис Давыдов, Загоскин, К. Леонтьев, Огарев, Куприн, Арцыбашев, Замятин, Булгаков и целый ряд других талантливейших писателей и поэтов.

В области искусства, только в числе самых ярких его светил, можно назвать

балерин Анну Павлову, Уланову и Специвцеву, артистов Каратыгина и Ермолову, композиторов Скрябина и Танеева, художника Шишкина и др."

Многие государственные деятели России, военачальники, генералы и адмиралы ее вооруженных сил были потомками татар. Среди них Апраксин и Растопчин, Дашков и Мордвинов, Суворов и Кутузов, Аракчеев и Строганов, Кочубей и Уваров и др.

"Татары, - пишет М. Д. Каратеев, - дали России двух царей - Бориса и Федора Годуновых, и пять цариц: Соломонию Сабурову - первую жену Василия Третьего, Елену Глинскую, - его вторую жену, Ирину Годунову, - жену царя Федора Иоановича, Наталью Нарышкину - вторую жену Алексея Михайловича и мать Петра Великого, и Марфу Апраксину, - жену царя Федора Алексеевича. Евдокия Сабурова была женой царевича Ивана, убитого своим отцом - Иваном Грозным".

Русской церковью к лику православных святых причислены св. Петр Ордынский - племянник хана Батыя, принявший православие, и волжский булгарин - св. Петр мученик Казанский. В первой половине XVIII в. метивший на упраздненный Петром I патриарший престол был потомок татарина воронежский епископ Георгий.

Е. П. Карнович отмечает, что "некоторые татарско-княжеские роды достигли богатства и знатности. К числу таких родов принадлежат: князья Урусовы, князья Черкасские и князья Юсуповы. Представители этих родов причислены были при императоре Павле к русско-княжеским родам, а представители двух первых, т.е. Урусовы и Черкасские, еще в XVII в. стояли на высших степенях московского боярства, несмотря на то, что члены этих родов только недавно приняли православную веру. Из них Урусовы были потомками Эдигея, князя ногайского, одного из вождей Тамерлана, а князья черкасские считались потомками египетского султана Инала и были владетелями Кабарды.

Другие татарско - ныне - русско-княжеские роды, как, например, Ширинские-Шихматовы, были потомками татарских мурз, имевших исключительное право вступать в брак с дочерьми крымских ханов. Ширинские мурзы начали приходить в русское подданство в половине XVI века; при этом они принимали православную веру и со временем совершенно обрусели. Но еще задолго перед тем, как предки князей Ширинских-Шихматовых появились в Москве, один из князей или мурз Ширинских, Бахмет, пришел из Большой Орды в Мещеру, завоевал ее, крестился там сам и вместе с собою крестил многих людей. От этого Бахмета (Усейна) и пошли нынешние князья Мещерские".

Все же эти меры привели к тому, что среди русского дворянства образовался мощный слой булгаро-татарских помещиков, принявших православие. В дальнейшем все они обрусели, но у многих булгаро-татарские фамилии сохранились. Таковы Державины, Карамзины, Тимирязевы, Баскаковы, Урусовы, Куприны, Шереметьевы и многие другие. Потомки булгаро-татар внесли значительный вклад в государственное устройство, военной дело, культуру и науку России (Р. Бариев) [вж. напр. Добрев 2007, вж. и срв. Әхмәтҗанов 2010, 11-17; Баскаков 1979, 240-241; Борис Годунов 2011, 1-5; Мусина 2010, 12-13; Флоря 2009, 1-12; Халиков 1993, 12-144; Грамота, 28-30; Джувей, 2-3; Иов, 6-15].

При това положение вече повече от неточно-невярно е представянето на всички тези българи или като някакви си тюрки изобщо, или пък единствено и само като татари къпчаци, особено когато е много добре известно, че тогава татари русите наричат всички тюрки около тях, в това число и волжските българи. Именно в тази връзка никак няма да е излишно да се припомни, че след като завладява Казанското Ханство Иван Грозни се провъзгласява за цар на руси и българи, така че каква точно е майка му по произход – българка или татарка, изобщо не подлежи на обсъждане.

Всъщност дори и след нечувано-жестокия погром през 1236 г., който понасят волжските българи от татаро-монголите, те се изправят на крака и се обединяват в Казанското и някои други княжества по тези земи или пък в редица автономни градове държави с обща площ около 225 хил. кв. км и население 1/3 от предишното (С. Алишев; Б. Хамидуллин).

Или както се изразява А. Смирнов [1951], през втората половина на XIII в. и целия XIV в. някои български княжества се съвземат и въздигат; в градовете, както и преди, продължават да работят български занаятчии и търговци, а на полето са все същите български селяни. Дори и през XIV в. гр. Болгар запазва ролята и значението си на търговски център за северните области, а така също и за Китай и Индия. Татаро-монголите не донасят със себе си никаква нова култура, а точно обратното, те възприемат и усвояват културата на българите, именно поради което и културата на Златната Орда притежава много български съставки. Самият гр. Болгар е един от крупните културно-икономически центрове на Златната Орда и в него българите секат собствени монети даже и до 1420 г.

Пак през този период, макар и покорени от Златната Орда, волжските българи подпомагат процесите на развитие на руските градове и на занаятите и търговията в тях; в качеството си на търговски център служат за пазар, на който се срещат стоки от Русия и Източна Европа със стоки от Кавказ, Персия, Средна Азия, Монголия и Китай [4,53-63].

По този начин, макар и в доста окастрен и обезсилен вид Волжска България продължава да съществува, да я има и да се противопоставя според силите си на непрестанната руска експанзия чак до времето, когато окончателно я завладява и разрушава Иван Грозни:

И, очистив таким образом место это, поставил царь Саин там город Казань, и никто из правителей наших не посмел ему помешать или возразить. И стоит город Казань и поныне, всеми русскими людьми видимый и знаемый; те же, кто не бывал там, наслышаны о нем.

И снова, как и прежде, свил гнездо на змеином токовище том словесный лютый змей - воцарился в городе скверный царь. Воспылал он великим гневом нечестия своего и, разгораясь, как огонь в тростнике, зияя, словно змей, огненными устами, и устрашая, и похищая, как овец, смиренных людей, живущих около Казани в прилежащих к ней деревнях, изгнал из мест тех туземную Русь, в три лета опустошив

всю землю. И навел он с Камы-реки народ свирепый и поганый - болгарскую чернь с князьями и старейшинами их, многочисленный и подобный своей суровостью и обычаями злым песьим головам - самоедам. И наполнил он такими людьми землю ту.

Есть среди черемисов народ, который зовут остяками. Так называют ростовскую чернь, убежавшую от Русского Крещения и поселившуюся в Болгарской земле и Орде, чтобы быть под властью казанского царя. Это ведь была прежде земля малых болгар - та, что за Камой, между великой рекой Волгой и рекой Белой Воложкой до великой Ногайской Орды. Большие же болгары живут на Дунае. Здесь же, на Каме, был старый болгарский город Брягов, ныне же это запустевшее городище. Его впервые взял Великий Князь Андрей Юрьевич Владимирский и привел его в окончательное запустение, покорив тех болгар. И стала Казань стольным городом вместо Брягова.

И вскоре новая Орда, земля плодородная и изобильная и, можно сказать, медом и молоком кипящая, была отдана во владение и в наследство поганым. Этим царем Саином и была впервые основана Казань, и стали называть ее юрт Саинов. И любил его царь, и часто сам жил в нем, приходя из стольного своего города Сарая. И оставил он после себя в новом юрте царя от колена своего и при нем своих князей.

После того же царя Саина многие цари-кровопийцы, губители Русской земли, сменяя друг друга, царствовали в Казани многие годы.

В лето 6903 (1395) отправил Великий Князь Василий Дмитриевич в поход со своим братом Юрием Дмитриевичем многих воинов. И, пойдя к болгарским городам, стоящим по Волге, разорил тот Казань, Болгары, Жукотин, Кременчуг и Золотую Орду по совету крымского царя Азигирея. И все те города разрушил он до основания, и казанского царя с царицами его убил в ярости мечом, и всех сарацин с женами их порубил, и землю варварскую пленил, а сам благополучно с победою возвратился восвояси.

И, обойдя поле, переправился он через Волгу и засел в Казани, пустом Саинове юрте. Мало было тогда в городе жителей, и стали собираться сюда сарацины и черемисы, жившие по казанским улусам, и были они рады ему. И вместе с уцелевшими от пленения остатками болгар молили его казанцы быть им заступником и помощником в бедах, которые терпели они от набегов и походов русских, и быть правителем их царства, дабы окончательно они не разорились. И покорились они ему (КазнИст).

В XIII веке и после монгольского нашествия упоминаются булгарские князья, которые вместе с русскими князьями ходили в Орду просить ярлыки на княжение. Булгарские (болгарские) князья отмечаются и в XIV веке, а город Булгар-Болгары упоминается в русских источниках неоднократно как крупный город, а Булгария как страна и, очевидно, как государство фигурирует и на первых европейских картах XIV века 1367 года и как "Bulgaria" на карте Каталонского атласа 1375 года.

Сохраняются ещё более распространяются тахаллусы "ал-булгари": Осман ал-Булгари, Болгари Салар, Юнус ал-Булгари, что зафиксировано в надписях ряда

надгробий конца XIII-первой половины XIV вв. Приставку ал-Булгари носили и учёные в Булгаре периода Золотой Орды: Хасан ибн Омар ал-Булгари, поэт Гали ал-Булгари.

Таким образом, в XIV веке ещё устойчивым было имя Булгара - народа, страны и города на Волге. Арабский купец Ибн Баттутта и египтянин ал-Калкашанди (1355-1418 гг.) сообщают о (1355-1418 еллар) "Болгар" стране "Булгар", купцах "Булиле, нередко считают, что египетские халифы в XIV веке признавали сударя волжских булгар царём и дунайских болгар, и даже сербов. В связи с этим ал-Калкашанди замечает: "В переписке с тем, кто за Крымским морем, в северную сторону от него, и это государь ал-булгар (Булгара и булгар) и сербов".

Русские летописи в XIV веке отмечают отдельных булгарских князей, например, под 1376 годом: "Князи же Болгарскии Осан и Махмат салтан". Имя города Булгара вырезано на печатке бронзового перстня булгарского князя Ильгам хана (К349-1350 гг.).

Наступает XV век. Уже на рубеже XIV-XV вв. Волжская Булгария приходит в упадок. В 1431 году князь Фёдор Пёстрый взял "Болгары Вольжские... и всю землю их плени". Политический и экономический центр страны переносится на север, за Каму, где возвышается Казань. Показательно, что в первой половине XV века этот город, как об этом свидетельствует монетный материал, назывался Булгар ал-Джадид, т.е. Булгар Новый. На европейских картах XV века продолжает отмечаться земля "Bulgar" (см. карту 1459 года), нередко как подчинённая Орде - «Bolgar Tartarorum". Характерно и сохранение названия Великая Болгария - "Bulgaria Magna" (карта Вальдзеемюллера) для обозначения земель по Средней Волге (А. Халиков).

Одной из форм тяготения были так называемые отъезды тюркских аристократов соответственно в московские или крымские владения. Московские государи предоставляли выходцам с Востока города в кормление и требовали исполнения воинской службы. При тюркских вельможах оставались их дружины, в их уделах дозволялось селиться неродовитым мигрантам из степи.

В разное время татарам отводилось Кашира и Серпухов, Звенигород и Юрьев-Подольский, выходцам из Ногайской Орды был выделен Романов, а выходцам из ханств, управлявшихся Джучидами, к которым можно отнести Казахское, Сибирское на Тоболе и Крымское ханства, - городец Мещерский или Касимов с прилегающими землями.

По этому поводу посол Ивана Грозного писал в 1570 году падишаху Османов: Мой государь не есть враг мусульманской веры. Слуга его, царь Сеин-Булат господствует в Кесимове, Кайбулла в Юрьеве, Ибак в Сурожике, князья ногайские в Романове. Все они торжественно славят Магомета в своих мечетях.

Длительное подчинение Золотой Орде выработало на Руси стойкое почитание Джучидов - старшей ветви Чингизидов - династии, правившей в Орде и большинстве наследных ханств. Знатность тюркских мигрантов позволяла им претендовать на высокие посты в структуре Русского государства, считаться честию бояр выше. В Разрядах (росписях воевод по полкам) служилые цари и царевичи всегда упоминаются после русского государя и его сыновей и перед (или наряду) с высшими

представителями московской знати.

Влияние служилой тюркской знати на историю России трудно переоценить. Выходцы из её среды даже становились государями всея Руси, как номинальными, так и реальными.

К первому случаю можно отнести так называемое отречение от русского престола Ивана Грозного в пользу крещеного татарского царевича Чингизида Симеона Бекбулатовича, ставшего на короткий период времени номинальным правителем Московии. Но были и подлинные властелины. Такие, как потомок ордынца Чета-Мурзы - русский царь Борис Годунов - татарин, нехристь, зять Малюты, - как писал о нем А. С. Пушкин.

А царь Иван Грозный был Чингизидом по матери, крещеной татарке Елене Глинской, и данное обстоятельство использовалось им при покорении Казани, в борьбе за казанский престол. При Иване III татары имели свой двор в Московском Кремле. Когда же к Москве приближались татарские послы, то Иван III выходил за город и выслушивал их стоя, тогда как они сидели. Полки служилых татар сыграли решающую роль в победе Ивана III над Новгородом, последним соперником Москвы в борьбе за главенство над Русью.

В 1546 году большая группа татарской знати пришла на службу к Ивану Грозному. Немало было в его окружении крещеных татар. Предполагается, что к их числу относились влиятельные фавориты Грозного и видные политические и военные деятели той эпохи, отец и сын Алексей и Федор Басмановы, упомянутый выше глава опричнины и правая рука царя Малюта Скуратов, заплечных дел мастер, один из самых зловещих персонажей русской истории. При дворе Ивана IV до конца своих дней жил последний казанский хан Едигер (Ядыгар), при крещении Симеон, где имел свой двор и похоронен в 1565 году в Благовещенской церкви Чудова монастыря.

С семи лет находился при дворе Грозного ногайский князь Утямыш-Гирей. Об этом писал царь его деду Юсупу, ногайскому князю, что внука его он держит у себя за сына место. Утямыш-Гирей умер двадцатилетним и похоронен в Архангельском соборе Кремля под христианским именем Александр.

Важные услуги русской монархии оказали потомки ногайских биев - князья Урусовы и Юсуповы. Князь Петр Урусов, сын мурзы Исмаила, возглавил заговор и убил царя-самозванца Лжедмитрия II, а князь Феликс Юсупов участвовал в убийстве фаворита царя Николая II Романова и его жены - Григория Распутина. Казахский султан Ораз-Мухаммед получил за службу русскому престолу от Бориса Годунова Касимов с округой и сполна разделил судьбу России в смутную годину её истории, пав от руки Лжедмитрия II. Известным персонажем российской истории является завоеватель Сибири Ермак, о котором есть мнение как о ногайском казаке на русской службе [Кадырбаев 2010, 7-8, вж. и срв. Алишев 2010, 7; Халиков 2010, 1-2; Хамидуллин 2010, 96-116; КазнИст, 7-11].

Точно тук изключително важното и съществено, а лингвистически даже и повече от куриозно-любопитното е това, че тези българоруси или русо-българи, макар и доста време след разгрома на Волжска България, все още не само знаят и ползват родния си болгарски език,

но се и молят на Тангра. Така например широкоизвестният руски търговец пътешественик и писател Афанасий Никитин от средата на XV в. наред с родния си болгарски език със сигурност владее и ползва руския, татарския, арабския, персийския, а може би и други езици. Когато обаче се налага да запише нещо по-интимно-деликатно или пък да се помоли в критични ситуации по време на своето пътешествие, той неволно-подсъзнателно прибягва до своя роден език, като при това единствено и само пак на него отправя и молитвите си към бога на дедите си Таньгры:

Индеяне же вола зовут отцем, а корову материю. А каломъ их пекут хлебы и еству варят собе, а попелом темъ мажутся по лицу, и по челу, и по всему телу знамя. В неделю же да в понеделник едят однова днем. В Ындея же какъпа чектурь а учюсьдерь: секишь илирсень ики жител; акичаны ила атарсын алты жетел берь; булара достурь. А куль коравашь учюзь чяр фуна хубъ, бем фуна хубе сиа; капъкара амьчюкь кичи хошь.

В Ындейской земли гости ся ставят по подворьем, а ести варят на гости господарыни, и постелю стелют на гости господарыни, и спят с гостми. Сикиш илиресен ду шитель бересин, сикиш илимесь екъ житель берсен, достур аврат чектур, а сикиш муфут; а любят белых людей.

От Первати же приехал есми в Бедерь, за пятнатцать день до бесерменьскаго улубагря. А Великаго дни и въскресения Христова не видаю, а по приметам гадаю Великь день бывает християньскы первие бесерменьскаго баграма за девять дни или за десять дни. А со мною нет ничего, никоей книги; а книги есмя взяли с собою с Руси, ино коли мя пограбили, инии ихъ взяли, а яз забыл виры кристьяньские всее. Праздники крестьянскые, ни Велика дни, ни Рожества Христова не ведаю, ни среды, ни пятница не знаю; а промежу есми вер таньгрыдан истремень ол сакласын: «Олло худо, олло акъ, олло ты, олло акъберъ, олло рагымъ, олло керимъ, олло рагым елъло, олло карим елло, таньгресень, худосеньсень. Богъ един, тъй царь славы, творець небу и земли».

Милостию божиею преидох же три моря. Дигерь худо доно, олло перводигерь дано. Аминь! Смилна рахмам рагим. Олло акъбирь, акши худо, илелло акшь ходо. Иса рух оало, ааликъ солом [Хожден, 3-13, подчертано – И.Д., вж. и срв. Бартольд 1998, 128; Гаджиев 2010, 1-5].

Ето защо в никакъв случай не бива да се приема като силно преувеличено отдавна лансираното, макар и в една по-друга терминологична форма, твърдение, че в един от своите източници руската държавност всъщност произлиза от волжскобългарската, докато фактически и практически обединители на разпокъсаните и взаимноизтребващи се дребни руски княжества до единно-цялостната средновековна древноруска държава с център Москва в действителност са волжските българи [вж. и срв. Трубецкой 2009, 1-11].

С течение на времето източните славяни се разпростират и на североизток и започват да стават преобладаващо население и по тези земи, което за преголямо съжаление запазва само частично следите от изклю-

чително богатата и разнообразна материална и духовна култура на волжските българи, като в повечето случаи чисто и просто го разграбва или унищожава:

Однако обнаруженные материалы позволяют утверждать, что жизнь на дьяковских городищах продолжалась вплоть до IX в., то есть до начала заселения северо-восточных земель славянами.

Это связано с тем, что изолированность различных групп разноэтничного населения, характерная для первого этапа славяно-русской колонизации региона, сменяется активными контактами, взаимопроникновением культур [Дубов 2010, 3-5].

Расположение городов на картах свидетельствует, что поздняя колонизация Поволжья от Казани до Астрахани русским населением шла не по степям, а по городам и другим обжитым населенным пунктам, при этом разрушались древние грандиозные гробницы и культовые сооружения ради кирпича, камня и железа - как, например, для строительства Астраханского кремля.

Представляется, что не нужно стесняться так же булгарских корней собственных городов Поволжья. Нужно уметь гордиться таким высокоцивилизованным наследием даже перед Европой! Профессор Сорбонны булгарский историк и общественный деятель Садри Максуди еще в молодые годы в 1917 г. в Уфе говорил, что «наши предки создали великую цивилизацию».

В городищах, расположенных на Волге, археологи находят подтверждения этому. Например, в городище Белжамен, расположенном на волжском берегу рядом с г. Дубовкой (между Волгоградом и Саратовым), нами были раскопаны великолепная мечеть и дома горожан. Они были сложены из саманного или обожженного кирпича, иногда с централизованным отоплением (на несколько домов). Большие богатые дома снабжены водопроводными трубами, а трубы для теплой воды протянуты по подпольным отопительным каналам. Кстати, был найден и медный самовар, по форме изготовленный как обычный глиняный горшок, но с внутренней трубой-топкой для угля и, булгарской тамгой на донышке.

Поэт происхождением из Камышлы (Камышин) на Волге Сеиф Сараи еще 140 лет до Коперника писал, что земля вертится вокруг солнца:

Увидев Сухаила разом закружилась она,
Будто Земля движется вокруг Светила.

Но, к сожалению, обычное пренебрежительное негативное отношение городских властей Астрахани, Волгограда, Камышина, Дубовки (Белджамена), Саратова, Самары, Ульяновска (Симбирска) к древним булгарским археологическим памятникам имеет соответствующее влияние и на поведение населения всего Поволжья. Все разрушается, раскапывается и ломается, как будто люди находятся во вражеской стране (А. Мухамадиев).

През втората половина на XIV в. започва настъплението на русите на изток, при което те, превземайки българските градове, посичат или отвеждат в плен жителите им, като не пропускат да отнесат и богатството им, а това, което не могат да отнесат, го унищожават. По това време и татаро-монголите се активизират срещу българите и нападайки

българските градове, убиват търговците християни, а руските търговци ограбват. Пак по същото време русите превземат и подлагат на пълен погром и разграбване не само гр. Болгар, но и много други български градове, откъдето те се завръщат с много богатства и пленници. Към 1420 г. българските градове на юг от Кама почти престават да съществуват и от тогава руските князе започват да считат Волжска България за своя подвластна територия (А. Смирнов).

С нашествието и разпростирането на русите на североизток те асимилират изключително голям брой волжски българи, което дава основание да се твърди, че преобладаващата част от руското население по земите, западно от Волга, всъщност и в действителност е с български произход:

В то же время в XII в. владимиро-суздальские князья, отовсюду созывая "многие тысячи людей" в свои города "из булгар, мордвы, венгров, кроме русских", давали им "не малую ссуду", тем самым способствуя развитию своих земель.

Сколько взаимно переселилось булгар и русских мы не знаем, но фактом остается то обстоятельство, что булгары жили в городах Владимиро-Суздальской Руси, а русские в городах Волжской Булгарии. Известно, что в городе Булгар русские жили отдельной слободой и, возможно, имели свою церковь.

"Взаимоотношения между Русью и Волжской Булгарией, - пишет М. Д. Полубояринова, - были двусторонними. Распространение булгарских находок на территории Руси осуществлялось по тем же закономерностям, что и русских в булгарских землях. Появление булгарской керамики на русских поселениях говорит о пребывании здесь болгар.

Конечно, булгарская посуда, изготовленная с большим совершенством, нежели русская, могла в отдельных случаях служить предметом торговли или подарков, а может быть, тарой, вмещающей проданный товар. Однако в большинстве случаев ею, вероятно, пользовались булгарские купцы и ремесленники, отправлявшиеся в соседнюю страну с торговыми целями, на заработки или в качестве пленных.

Андрей Юрьевич был великим строителем земли Русской. Женатый на булгарской принцессе, он в борьбе за преобладание Владимиро-Суздальской Руси не раз ходил походом на Волжскую Булгарию, постоянно поддерживал церкви и монастыри, усердствовал в обращении многих булгар и евреев в христианскую веру.

В заговоре приняла участие и вторая жена Андрея, булгарка родом, из желания мести мужу за зло, причиненное им ее народу - булгарам.

О том же, что досталось русским после взятия Казани, пишет Казанский летописец: "Вои же рустии, забирающе великородных казанцев малыя дети, отроки, и красныя отроковица, и жены доброличныя, и богатых и доброродных мужей, в плен взяша многих, овех же крестивше, в жено себе пояша, отроки же и девица в сыны и во дщеря место держаху, паче имуще своих чад. Взяша же безчисленная множества злата, и серебра, и жемчугу, и камения драгого, и светлых портищ (ткани, одежда - Р.Б.) златых, и красных поволок (шелка - Р.Б.) драгих, и сосудов серебряных и златых и всяцех, инемь же несть числа".

Межэтнические браки между булгарами-ясами на Дону, а также между булга-

рами-черкасами на нижнем Днепре, на нижнем Дону и на Кубани с русскими и принятие ими православия привела к полной их ассимиляции с последними и образованию в составе русского суперэтноса таких субэтносов, как донские и кубанские казаки, а в составе украинского этноса - запорожских казаков. Третью составную часть казаков представили половцы, которые вошли не только в состав казаков, но и в исконно русскую часть населения России, а также волжских булгар, украинцев, казахов, узбеков, башкир, ногайцев и еще множества других народов.

В. Н. Татищев сообщает, что после взятия Великого города (Биляра) монголами "того же году от пленения татарского многие болгары избегше, пришли в Русь, и просили, чтобы им дать место. Князь великий Юрий весьма рад сему был, и повелел их развести по городам около Волги и в другие".

Теперь уже трудно определить, какие из так называемых татарских мурз принадлежали к булгарскому, ясо-черкасскому (т.е. тому же булгарскому) и половецкому родам. Русские еще во времена Золотой Орды перестали их различать, называя всех тюрок татарами.

Ясо-черкасы раньше других тюрок подпали под влияние этноноосферы русских. К концу распада Золотой Орды они уже в большей степени были русскими, чем татарами, хотя и сохраняли свою этническую особенность.

М. Д. Каратеев приводит описание 92 княжеских, 50 боярских, 13 графских и более 300 древних дворянских родов, которые ведут свое начало от татарских предков. К указанному количеству титулованных родов, считает автор, можно было бы добавить еще несколько сот дворянских фамилий татарского происхождения, извлеченных из губернских родословных книг. Простые люди родословные не вели, поэтому сколько русских семей ведут свое происхождение от татарских предков, указать невозможно, но нет сомнения, что они исчисляются многими тысячами.

Особенно широко расселились булгаро-татары в русских землях после ликвидации самостоятельности Казанского, Астраханского, а затем и Сибирского царств. Глубокий знаток булгаро-татарской истории А. Х. Халиков о времени после взятия Казани русскими пишет: "Кроме того, из Казанского края местное население насильственно вывозится и расселяется тогда же в русские земли. Так, осенью 1552-1553 годов Иван Грозный "больших и средних казанских людей, татар, всех вывел, продавал им поместья, села и волости в московских городах, а иным в новгородских и псковских". Очевидно, они были размещены к северу от Москвы, где позднее татарские поселения указываются у Талдома, Икши, Яхромы.

После взятия Казани Иваном Грозным дети погибших булгаро-татарских мурз были розданы на воспитание русским боярам и дворянам. Именно в то время появилась русская поговорка о "казанской сироте". Когда казанские дети выросли и стали взрослыми, им в жены были отданы русские боярышни, а девушки выданы замуж за русских бояр и дворян. Обрусение булгаро-татарских феодалов продолжалось и в дальнейшем (Р. Бариев).

Приемайки и съгласявайки се по принцип с пледоарията за ролята и значението на "тюрките" в руската етногенеза, бидейки все пак българин, а това означава и болгар, ние най-категорично настояваме тук

непременно да се прави разлика между отделните тюркски племена и народи особено и най-вече, когато става дума за предмонголския период от съществуването и развитието на руския народ и Русия. Тогава, както отдавна вече е много добре известно в Тюркологията, българите са единствените представители на тюрките по тези земи. Освен това много държим също така да се знае, че руската народност започва да се формира още към средата на X в. по времето на дъщерята на българския цар Симеон Велики, княгиня Елена-Олга и че този процес в общи линии приключва през X-XI в. по времето на правнука на същия този български цар, княз Владимир. Що се отнася пък до корелациите с османските турци, то точно тук и сега, възможно най-меко казано, те са повече от неуместни:

Раскол Золотой Орды на две части в связи с объявлением официальной религией ислама дал благоприятную почву для зарождения в рамках ханства нового этноса, русских - основными компонентами которого стали православные монголы, тюрки и финно-угорские народы. В последствии консолидация этих народов вокруг Русской Православной Церкви через полтора столетия привела их к выходу на мировую арену под единым этнонимом - русские.

29 мая 1453 года Фатих Мехмед (Мехмед II - завоеватель, султан Османской империи - П.Т.) взял штурмом Константинополь. «Зависимость Греческой церкви от «неверного» правителя делала для русских психологически и политически трудным возобновление их подчинённости грекам… В конечном итоге Русская Церковь стала автокефальной, скорее благодаря ходу международных событий, чем сознательным усилиям со своей стороны.

Политические последствия падения Константинополя были столь же серьёзными, как и церковные. Великий князь московский оказался теперь ведущим независимым правителем - фактически почти единственным правителем подобного рода во всём Православном мире. Это послужило отправной точкой сложного течения в политической мысли, как внутри, так и за пределами Руси; среди основанных на нём построений была имеющая принципиальное значение идея о перемещении центра истинного Православия из Второго Рима (Константинополя) в Третий Рим - Святую Москву». С падением Константинополя 29 мая 1453 года на мировой арене появился новый народ - русские.

Настояваме също така и за малко повече етимологична ерудиция и коректност, защото не само и единствено фми *Тургенев,* а и много още имена от долния списък, водят своя произход и имат въпросното значение единствено и само в рамките на българските езици и ни най-малко и в никакъв случай на кипчашките тюркски езици, един от които е и казанотатарският език. Много държим да се знае още и това, че всички Рюриковичи са такива само по баща, но по линията на майка си княгиня Олга те са българи:

Русские - это сравнительно молодой этнос, если взять за точку отсчёта 29 мая 1453 года, то этому этносу в 2007 году исполнится всего-навсего 554 года, а в 2008 году своеобразный юбилей 555 лет на международной арене, наследники

империи Чингис хана сегодня представляют Россию являющуюся одной из могущественных держав мира. В фамилиях русских: «Аксаков, Алябьев, Апраскин, Аракчеев, Арсеньев, Ахматов, Бабичев, Балашов, Баранов, Басманов, Батурин, Бекетов, Бердяев, Бибиков, Бильбасов, Бичурин, Боборыкин, Булгаков, Бунин, Бухарин, Вельяминов, Гоголь, Годунов, Горчаков, Державин, Епанчин, Ермолаев, Измайлов, Кантемиров, Карамазов, Карамзин, Киреевский, Корсаков, Кочубей, Кропоткин, Куракин, Курбатов, Кутузов, Милюков, Мичурин, Рахманинов, Салтыков, Строганов, Суворов, Таганцев, Талызин, Танеев, Татищев, Тамашов, Тимирязев, Третьяков, Тургенев, Турчинов, Тютчев, Уваров, Урусов, Ушаков, Ханыков, Чаадаев, Шаховский, Шереметьев, Шашков, Юсупов» явно проглядываются тюркские корни.

Например, фамилия Тургенев переводится с тюркского языка на русский язык - быстрый, Аксаков - хромоногий. Кутузов - в тюркском языке слово КУТУЗ имеет два значения: первое - это благородный олень - марал; второе - бешенный. Русский генералиссимус Александр Васильевич Суворов по национальности нагайбак из крещеных ногайцев в XVI веке. Русский адмирал Александр Васильевич Колчак по национальности турок, внук турецкого адмирала попавшего к русским в плен. Не даром французы говорят: «Если поскрести любого русского, то он окажется татарином».

В XV веке элиту русского народа представляли тюрки, предки вышеперечисленных фамилий озвученных Л. Н. Гумилёвым в своей работе «Древняя Русь и Великая Степь», то в XVII веке картина существенно изменилась. «Окинем теперь взглядом этнические корни и состав русской знати в целом (включая бояр и князей) какой она сложилась в семнадцатом веке - пишет в своей работе «Монголы и Русь» Г. В. Вернадский: «Согласно подсчётам Н. П. Загоскина, 229 аристократических фамилий были «западноевропейского» (включая немецкое) происхождения; 223 - польского и литовского; 156 «татарского» и другого восточного. Против этих фамилий иноземного, 168 семей принадлежали к дому Рюрика; 42 были не уточнённого «русского» происхождения и 97 фамилий - неопределённого». Если взять во внимание то, что все Рюриковичи были ещё метисированы в XII веке кипчаками, то в XV веке элиту русской нации на все 100% представляли тюрки.

В следващите абзаци пък се наблюдава направо пълна тюркологическа неграмотност, защото най-малко хилядолетие преди Н.Е. не съществува един-единствен и цялостен "тюркски език", а голям брой тюркски езици. За татарски език може да се говори десетилетия, а може би даже и столетия след татаро-монголското нашествие, именно поради което няма абсолютно никакви причини този език да се представя като равен и еднакъв на "тюркския език" и още по-малко пък като единствен негов представител по тези земи. Специално ние, поне докато не видим конкретно-квалифицирано научно изследване по въпроса, ще продължаваме да храним най-дълбоко съмнение, че говореният през 1450 г. в руския двор "татарски (тюркски език)" наистина е татарски, а не примерно волжскобългарски. Не по-малка тук е и общоезиковедската неграмотност, защото не заетият речников фонд обуславя и идентифици-

ра структурно-типологическата специфика на даден език. Или казано много по-просто, и при наличието на всичките тези тюркски заемки, руският език си остава все славянски език по силата на своите изконно-базисни славянски речников фонд и граматика:

Позволю себе не согласиться с высказыванием Л. Н. Гумилёва о том, что с исчезновением славянства русскому народу остался «реликт - славяноязычие». Если взять современный русский язык, то славянизмов в нём не более 5-7%. Основу современного русского языка составляет тюркский язык. В современном русском языке тюркизмы составляют более 50%, около 40% составляют немецкие, французские и английские слова.

Вот что об этом сообщает в своей работе «Монголы и Русь» Г. В. Вернадский: «Обогащение русского языка словами и понятиями, заимствованных из монгольского и тюркского языков, или из персидского и арабского (через тюркский), стало ещё одним аспектом общечеловеческого культурного процесса. К 1450 г. татарский (тюркский) язык стал модным при дворе великого князя Василия II Московского, что вызвало сильное негодование со стороны многих его противников. Василия II обвиняли в чрезмерной любви к татарам и их языку («и речь их»). …ряд тюркских слов вошёл в русский язык до монгольского вторжения, но настоящий их приток начался в монгольскую эпоху и продолжался в XVI-XVII веках.

Среди понятий, заимствованных из монгольского и тюркского языков (или, через тюркский, - из арабского и персидского языков), из сферы управления и финансов можно упомянуть такие слова, как деньги, казна, таможня. Ещё одна группа заимствований связана с торговлей и купечеством: базар, балаган, бакалея, барыш, кумач и другие.

Среди заимствований, обозначающих одежду, головные уборы и обувь, можно назвать следующие: армяк, башлык, башмак. Вполне естественно, что большая группа заимствований связана с лошадьми, их мастями и разведением: аргамак, буланый, табун. Много других русских слов, обозначающих домашнюю утварь, еду и питье, а также сельскохозяйственные культуры, металлы, драгоценные камни, также заимствованы из тюркского или других языков через тюркский» (И. Тенгереков).

След разгрома на Волжска България от татаро-монголите голяма част от българите се пренасят на запад в селищата на русите, а през втората половина на XIV в. започва масираното настъпление и заселване на русите на изток (А. Смирнов). С течение на времето и едните, и другите българи се смесват и преливат в русите. Техният брой е толкова голям, че всичко това води съответно до промяна даже и в основния и главен расово-антропологичен тип и на самите руси, а така също и в техните основни и водещи етнопсихологически черти и особености, свеждащи се и състоящи се главно от безпрекословно приемане и съобразяване, но даже и подчиняване на ежедневните действия и постъпки на отделния човек на даден висш управляващ принцип в лицето на по-горе стоящия началник господар от една страна и на вярата в Единния и единствен Господ Бог, от който произтичат и към който водят всички религиозни

догмати и обреди със специфичната православна култура.

Особена еманация и проява на този водещ принцип е и държавният строй с неговата йерархическа стълбица, по силата на което като цяло древноруският човек не умее да отделя своята вяра от своя бит и съзнателно да разграничава във всички проявления на вярата си несъществените за него елементи и съставки (Н. Трубецкой) [вж. и срв. Бариев 2010, 21-53,93-170; Будаев 2009, 9-21; Вернадский 2009, 168-171; Гадло 1979, 137; Давлетшин 1990, 113-144; Мухамадиев 2001, 13-17; Смирнов 1951, 53,68-72; Тенгереков 2007, 2-5; Трубецкой 2009, 1-15].

Завършваме този раздел с очевидно-безспорно така обоснованото и достатъчно подробно-задълбоченото доказано обобщително заключение до тук, че съвременните руси много малко, да не кажем изобщо нищо не знаят за своята история и култура, а това означава и за самите себе си, защото знаят много малко за приноса и влиянието на волжските българи върху собствената им история и култура. Опитите пък за намиране на оправдание и извинение в оскъдността на писмените извори или пък в трудностите при етническата идентификация и атрибуция на археологическите комплекси много отдалеко намирисват на най-долнопробен цинизъм. Те не правят чест на нито един порядъчен човек, особено когато той има претенцията и да бъде учен, първото и основно научно-морално задължение на когото главно е това из основи и многостранно-многоаспектно да изследва и представи максимално обективно-вярно и точно етническите процеси по тези земи, за да може в края на краищата и да се види и разбере какви всъщност и конкретно са заслугите и приносите и на волжските българи за руския народ, държава и култура:

В настоящее время отечественной наукой накоплен значительный фонд источников по истории Северо-восточной Руси в домонгольское время. Каждый год выявляются все новые и новые археологические материалы. Однако многие проблемы истории Северо-восточной Руси, в большинстве поставленные еще в прошлом столетии, остаются дискуссионными. Сложность и запутанность проблем этнической истории связаны с тем, что соответствующие письменные источники крайне скупы, а археологические комплексы далеко не всегда можно идентифицировать этнически. Для этнических процессов в Северо-восточной Руси переломным явился период раннего средневековья, IX-XI вв., когда в Волго-Окском междуречье на базе нескольких компонентов формировалась новая этническая общность – древнерусская [Дубов 2010, 1].